

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСІВ:
УКРАЇНЦІ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ
(1772–1918)**

Львів 2023

УДК [94:316.422](477.83/.86=161.2)"1772/1918"

Т 65

DOI: 10.33402/tspp.2023

Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918): монографія / відп. ред. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

Досліджено вплив модернізаційних процесів на адміністративний, політичний та культурний розвиток українців Галичини впродовж перебування у складі Австрійської держави (1772–1918) на тлі трансформації інших національних спільнот краю. Розглянуто еволюцію українського суспільно-політичного руху від культурно-просвітнього до політичного етапу національного відродження, проаналізовано зміну політичних ідей та концепцій у різних суспільних середовищах – духовенства, молоді, інтелігенції, політикуму тощо. Зображено українців Галичини у власних уявленнях та візіях українців із-за кордону.

Для істориків, краєзнавців, політологів і всіх, хто цікавиться історією України.

Рекомендовала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 30 листопада 2023 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Ірина Колесник
доктор історичних наук, професор Олег Жерноклеєв
доктор історичних наук, професор Олексій Сухий

ISBN 978-617-554-182-1

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП (Роман Голик, Ірина Орлевич) 5

ЧАСТИНА I. Еволюція українського

суспільно-політичного руху: світоглядні засади та політична діяльність 15

РОЗДІЛ 1. Львівський Ставропігійський інститут і русофільство (XIX – початок XX століття)

(Олександра Киричук, Ірина Орлевич) 16

РОЗДІЛ 2. Інституалізація русофільської суспільно-політичної течії (друга половина XIX – початок XX століття) (Ірина Орлевич) 32

РОЗДІЛ 3. Утворення українських політичних партій у Галичині (Павло Артимішин) 73

РОЗДІЛ 4. Контакти з наддніпрянськими діячами як чинник активізації українського народовського руху в Галичині останньої третини XIX століття (Ігор Райківський) 95

РОЗДІЛ 5. Греко-Католицька Церква та її відповіді на виклики й актуальні потреби суспільства (Наталія Колб) 132

ЧАСТИНА II. Молодь і модернізаційні процеси 171

РОЗДІЛ 6. Активізація молоді в суспільно-політичному житті Галичини (друга половина XIX – початок XX століття) (Наталія Мисак) 172

РОЗДІЛ 7. Молодіжні парамілітарні товариства Галичини як осередки патріотичного виховання української молоді (початок XX століття) (Ярослав Кондрач). 241

ЧАСТИНА III. Українці Галичини у власних уявленнях та візіях із-за кордону	253
РОЗДІЛ 8. Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень про край і його книжкову культуру (Роман Голик).	254
РОЗДІЛ 9. Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції у 40–60-х роках XIX століття (Олександр Седляр)	324
РОЗДІЛ 10. Вплив товариства «Просвіта» на суспільно-політичні процеси в Галичині (1868–1918) (Володимир Пашук).	378
РОЗДІЛ 11. Від «Червоної Русі» до «(не-)П'ємонту»: уявлення про Галичину наддніпрянських інтелектуалів (Павло Артимішин)	405
РОЗДІЛ 12. Образ русинів (українців) і Галичини на сторінках американської газети «The New York Times» (1870–1900) (Роман Кушпета)	446
ВИСНОВКИ	457

ВСТУП

Поняття трансформації суспільства і культури особливо актуальне для сучасної науки в ситуації глобальних змін, що їх переживають Україна та Європа. Це засвідчує значимість проблеми. Натомість зміни в суспільно-політичному й культурному житті українських регіонів, зокрема Галичини, впродовж кінця XVIII – початку XX ст. і надалі залишаються маловивченими. Це стосується і проблеми впливу культурної пам'яті, книжної культури на еволюцію категорій ментальності, колективної свідомості українців Галичини зазначеного періоду, і зміни уявлень про край, і проблеми адміністративно-політичних змін, і питання соціальних трансформацій, спровокованих історичними процесами всередині та ззовні краю.

Соціальні трансформації ставали ментальними, і навпаки, ментальні трансформації приводили до соціально-політичних змін. Різні сфери політичного та суспільного життя були взаємопов'язаними, зокрема тоді, коли йшлося про виклики часу, які потребували модернізації чи трансформації. Зміни політичних і соціальних еліт спричинили зміни інтелектуальних еліт, способу їхнього мислення, мовних практик, ідей, і навпаки, інтелектуали підштовхували до змін в інших середовищах. Певний час (орієнтовано до перших десятиліть XIX ст.) в українському, польському та єврейському середовищах, імовірно, існував певний паралелізм старої (успадкованої від Речі Посполитої) і нової («австрійської») парадигм суспільного й політичного життя, хоча австрійська доба стала для регіону часом майже революційних змін. Проте на початках усе ще циркулювали і функціювали як культурні зразки, наприклад, давні книги та візуальні носії інформації (зображення), орієнтовані на польську, руську (українську) і єврейську мови та літератури XVIII ст. Вони відображали «традиційну» культуру, як її розуміли на той час, зокрема поствізантійську руську, що вже

стала унійною, і польську, у якій ще відображався міф «золотої шляхетської демократії» й держави «перед розборами». Поряд із ними з'явилися нові німецькомовні видання та візуальні знаки австрійської культури, які відповідали австрійським уявленням про бюрократичні механізми функціонування держави та регіону, розвивали пієтет до імператорського двору, «просвітительські» та «бідермейрівські» ідеї і сюжети в літературі й культурі, появу (німецької, руської та польської) преси як важливого чинника соціальних змін. Вони слугували знаками й чинниками трансформації та модернізації соціуму. Водночас проходила активна германізація і полонізація культурного, а головне політичного простору, зокрема простору міст. Згодом ситуація знову змінилася. Процеси національно-політичної диференціації та ідентифікації 1830–1840-х років, наприклад, у руському (українському) середовищі поява альманаху «Русалка Дністрова» та кола письменників «Руської трійці», активна діяльність львівського й перемишльського осередків книжної культури, зокрема зосереджених довкола єпископа Івана Снігурського, стали маніфестувати зміну цієї парадигми: деполонізацію руської книжної культури та культурної пам'яті, появу руської мови в публічному дискурсі й виданнях.

Період «Весни народів» (1848) став одним зі знакових епізодів суспільних трансформацій, підштовхнувши до дискусій над функціонуванням, насамперед руської та польської спільнот як політичних націй – чітко відокремлених, самостійних і конкурентних проєктів. Це дало поштовх до змін суспільно-політичної, національної, мовно-культурної свідомості русинів-українців, розвитку їхньої літератури та культури як відповіді-противиаги польській культурі й красному письменству. Водночас історичні процеси середини і другої половини XIX – початку XX ст. означали суспільно-політичну та мовно-літературну диференціацію руського руху зсередини (яву українофілів, русофілів, полонофілів), а також поділ руського, польського, частково єврейського рухів на аристократів і демократів, консерваторів і лібералів, а також радикалів. Це спричинило поділ на традицію і модерн, що виразився в кон-

флікті ідей та поколінь кінця XIX–XX ст. (звідси «традиціоналісти» та модерністи в сецесійній культурі галицького *fin de siècle*). Усі діячі й середовища суспільно-політичного та книжно-літературну руху Галичини так чи так відчували тиск еволюційних змін. Тому, наприклад, галицька політична й книжна культура та історична пам'ять, соціальна й політична структура навіть упродовж 1890-х та 1910-х років помітно відрізнялися. Хоча адміністративний, політичний та культурний розвиток регіону впродовж усього «австрійського» періоду від кінця XVIII – початку XX ст. був часом більш чи менш помітних модернізаційних трансформацій, які мали свої переваги та недоліки. Тож актуальним залишається і питання витоків, механізмів, причин, що підштовхнули до змін структури суспільства, світських та релігійних спільнот, ментальності національних спільнот Галичини, іншими словами, питання зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку регіону.

Поразка революції 1848–1849 рр., згорання конституційних реформ і надання австрійською владою переваги у Східній Галичині полякам на противагу українцям спричинили у руському (українському) середовищі зневіру в підтримці з боку австрійської влади. Хоча ці процеси привели до низки суспільно-політичних орієнтацій, як-от: полонофільство, австрофільство, русофільство й українофільство. Однак перевага, надана урядом польській спільноті, спричинила домінування польських політичних еліт у краї та послабила австрофільські настрої серед місцевих українців. У другій половині XIX ст. права галицьких українців у Австро-Угорщині намагалися захищати дві суспільно-політичні течії: українофіли та русофіли. Взаємини діячів цих двох політичних таборів пройшли шлях від пошуків взаєморозуміння й компромісів до відкритого протистояння. Причиною їхнього конфлікту стали різні ідеологічні орієнтири та протилежні погляди на формування української нації. Українофіли визнавали за своїм народом право на самостійне культурно-політичне існування, русофіли ж відмовляли йому в цьому. Відповідно, колись спільні для всього руського руху культурно-просвітні товариства (Ставропігійський

інститут, «Галицько-руська матиця», «Народний дім»), а також частина нових організацій (Товариство ім. М. Качковського) опинилися під впливом русофілів і слугували для виконання їхніх партійних завдань. Натомість українофіли заснували товариство «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) та низку інших впливових організацій, і в такий спосіб перебрали ініціативу від русофілів та почали контролювати ситуацію в руському середовищі, зробивши його культурно й політично русько-українським.

Змінювалися також політичні ідеї та концепції, якими керувалося тогочасне українське суспільство на різних етапах свого розвитку. Так, наприкінці XIX ст. українське національно-культурне відродження в контексті формування модерної нації досягнуло того етапу, який називаємо політичним, і це загалом відповідало загальним тенденціям «малих» націй Центрально-Східної Європи. У цей час українські політичні партії Галичини залучали до своєї діяльності якомога ширші верстви суспільства й почали висувати вимоги щодо політичного самоврядування, проголошення автономії, а то й цілковитого політичного самовизначення та становлення власної суверенної держави. Тут важливо простежити вплив виборчих реформ, розвиток ідеї представництва, вплив соціалізму та націоналізму, що кардинально вплинули на природу і структуру влади наприкінці XIX – на початку XX ст. Нову політичну реальність в українському соціумі краю засвідчили явища, як-от сільськогосподарські страйки і трудова міграція, що стали одним з елементів «тиску на владу». У цей період з'являються нові типи політиків, що говорять від імені «народу», аристократам дедалі частіше кидають виклик учителі, адвокати, селяни. Представники старого типу політиків змушені адаптуватися до нових умов, перейняти правила гри опонентів, адже змінилося і саме значення понять «народ», «нація». Ці зміни були притаманні всім національним групам Галичини початку XX ст.: полякам, українцям, євреям. Вивчення та аналіз закономірностей і механізмів перетікання влади допоможе краще зрозуміти логіку причинно-наслідкових зв'язків,

які в підсумку привели до формування цілком модерних національних проєктів.

Значущим чинником трансформацій стали зміни в релігійному житті, релігійній ідентифікації. В українському середовищі їх пов'язували з Греко-Католицькою Церквою (ГКЦ), яка втілювала й ідеали консерватизму та традиції, і прагнення до змін, модернізації суспільства, його здатності відповідати на виклики часу. Тому ГКЦ займала активну суспільну позицію, спрямовану на захист своєї фундаментальної ролі в житті суспільства, доведення помилковості соціалістичних і ліберальних віянь. Водночас виступала за забезпечення, у співпраці з державою, справедливих і гармонійних умов життя суспільства, яке індустріалізувалося й змінювалося. Декларацією соціальної доктрини Католицької Церкви в нових умовах стала енцикліка папи Лева XIII «*Rerum novarum*» (1891). На порядку денному життя ГКЦ стало визначення свого місця в політичному житті суспільства та ставлення до різних політичних рухів, активне залучення до вирішення соціальних питань і пропаганда їхньої християнської опції, активізація духовно-душпастирської та харитативної діяльності.

У цьому контексті важливо зрозуміти й розкрити роль молоді, яка, з огляду на свої специфічні психологічні й соціальні риси, стала однією з найдієвіших соціальних груп у суспільних перетвореннях. Відкрита для сприйняття нових знань, умінь і навичок, думок, активна, цілеспрямована, мобільніша за інші соціальні групи, сповнена бажання змінити світ на краще, схильна до радикалізму, вона усвідомлювала необхідність суспільно-політичних трансформацій для кращого майбутнього свого народу і докладала всіх зусиль для втілення цих змін на практиці. Величезний модернізаційний потенціал молоді у другій половині XIX – на початку XX ст., її прагнення влитися у громадсько-політичне й культурне життя наштовхнувся на значні соціальні обмеження в Галичині, особливо в матеріальному плані. Це можна пояснити прагненнями місцевої адміністрації сформуванню особистість аполітичну, позбавлену чіткої національної ідентифікації, лояльну до влади й цілком толерантну до Габсбурзької

династії. Осередками політичних і культурних трансформацій у молодіжних середовищах стали середні й вищі школи. Хоча, якщо в останніх контроль за молоддю був не таким тотальним (принаймні за позааудиторним життям студентів), то вихованці гімназій та реальних шкіл цілковито перебували під прискіпливим контролем вчителів і керівництва навчальних закладів, батьків чи опікунів. Учням середніх шкіл було заборонено брати участь у публічних зібраннях, користуватися книжками і періодикою з публічних бібліотек, читати й розповсюджувати будь-яку літературу та листи, спрямовані проти держави і релігії. Та тотальний контроль й обмеження з боку влади не були перешкодою для активізації молоді, зростання в неї інтересу до нового, прагнення до пізнання й самоідентифікації. Навпаки, молодь першою серед інших соціальних груп, сприймала нові ідеї, віяння, моду, активно ретранслявала їх на інші суспільні прошарки.

Вивчення цих питань важливе не лише для україністики, а й для розвитку історичної пам'яті та свідомості сучасних українців, їхньої суспільно-політичної активності, релігійного та культурного життя. Зрештою, прямо чи опосередковано воно дає змогу по-новому подивитися на життя інших національних груп краю, зокрема поляків та євреїв, порівняти їхню суспільну відповідь на трансформаційні виклики з українською.

Питання трансформаційних змін у новітній історії Галичини, її суспільства, культури та суспільно-політичної думки наразі опрацьовано лише фрагментарно і не було предметом спеціального окремого наукового дослідження. Наприклад, проблема розвитку й трансформації книжної культури та культурної пам'яті Галичини досліджуваного періоду, її репертуару й ідей лише частково висвітлена в сучасних книгознавчих публікаціях, що демонстрували розвиток книжної культури України кінця XVIII – початку XX ст. Спроби вирішення цієї проблеми розпочато ще в публікаціях XIX – початку XX ст., зокрема в галицькій бібліографії Івана Левицького, видання якої своїми назвами частково відображали політичні, орфографічні та культурні зміни українського суспільства («Галицько-руська бібліографія 1772–1800», «Українська бібліографія Ав-

стро- Угорщини» (Львів, 1909–1911)). Частково цю ж проблему відобразив каталог стародруків Якіма Запасака і Ярослава Ісаєвича та книгознавчі праці останнього, де простежено історію українського книгодрукування і у XVIII ст. – на початку ХХ ст.¹ Її дослідження продовжувалося і в студіях, що стосувалися розвитку локальних центрів книжної культури української та інших культур². Частина питань, пов'язаних із трансформацією книжної культури, висвітлено в публікаціях з історії української літератури, зокрема у фундаментальній праці Івана Франка, де австрійська галицька частина була дуже вагомою³, а також у сучасних публікаціях: від праць про «Руську трійцю»⁴ до робіт про модернізм початку ХХ ст.⁵ і культурну пам'ять регіону⁶. Однак комплексно й детально розвиток книжної культури в контексті трансформацій культурної пам'яті та суспільно-культурного життя Галичини XVIII – початку ХХ ст. ще не вивчено.

Така ж ситуація з питанням модернізації суспільних інституцій. Зокрема, проблема появи й еволюції Ставропігійського інституту у Львові як модерної інституції розглянуто лише в монографії Олександрі Киричук та Ірини Орлевич⁷.

¹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1984. Кн. 2. Ч. 1; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

² Лірвак з-над Сяну: перемиські друки середини ХІХ століття / упоряд. В. Пилипович. Перемишль, 2001; Siciak A. Druki przemyskie. 1754–1939. Przemyśl, 2002.

³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910.

⁴ «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ, 1987.

⁵ Матусяк А. В колі української сецесії. Вибрані проблеми творчої поетики письменників «Молодої Музи». Львів, 2016.

⁶ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015.

⁷ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018.

Те ж стосується соціальної та політичної складової соціальних трансформацій, зокрема молоді як чинника цивілізаційних змін. Донедавна в історичних наративах значення цієї соціальної групи у громадсько-політичному, культурному житті краю, просвітницькому русі, у процесі національної самоідентифікації українців, поляків та євреїв, у створенні перших політичних партій значно применшували або взагалі ігнорували. Є лише поодинокі дослідження, присвячені різним аспектам молодіжного життя у краї. Серед них варто назвати праці українських учених: Р. Ковалюка, І. Андрухів⁸, В. Лотоцького, С. Церковник, Р. Кузьміна, Т. Плазової, Н. Мисак, Н. Сидорчук, І. Мицишин. В останні роки зростає інтерес до молодіжної проблематики і серед зарубіжних, зокрема польських, науковців, як-от П. Зіммерманн та К. Редзінські. Проте до сьогодні так і немає комплексного дослідження, присвяченого всебічному висвітленню участі молоді в суспільно-політичному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Саме питанню трансформації в різних сферах культури та суспільного життя і присвячено розділи цієї монографії. Її автори досліджують трансформацію суспільних уявлень про Галичину та її книжкову культуру впродовж 1772–1918 рр. (Роман Голик); зародження, організаційну й ідейну трансформацію русофільства у XIX – на початку XX ст. (Олександра Киричук, Ірина Орлевич); активізацію українського народовського руху в Галичині останньої третини XIX ст. під впливом контактів із наддніпрянськими діячами (Ігор Райківський); зміни в уявленнях про Галичину серед наддніпрянських інтелектуалів XIX – початку XX ст. і формування українських політичних партій у Галичині як відображення трансформаційних процесів (Павло Артимішин); відповідь ГКЦ у Галичині на суспільно-політичні трансформаційні виклики й модернізацію соціуму другої половини XIX – початку XX ст. (Наталія Колб); трансформацію й активізацію суспільно-політичного та культурного молодіжного

⁸ Наприклад див.: Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. Івано-Франківськ, 1995.

ВСТУП

життя краю у другій половині XIX – на початку XX ст. (Наталія Мисак); роль молодіжних парамілітарних товариств Галичини у трансформації українського мілітарного руху періоду Великої війни 1914–1918 рр. (Ярослав Кондрач); еволюцію просвітницьких ідей серед галицьких українців від зламу 1830–1840-х до початку 1870-х років (Олександр Седляр).

Сподіваємося, що монографія дасть системніше уявлення про український галицький соціум кінця XVIII – початку XIX ст. у контексті тих глибинних викликів та трансформацій, серед яких йому довелося жити, і в такий спосіб допоможе глибше зрозуміти історичну долю й сьогодення Західної України та її мешканців.

*Роман Голик
Ірина Орлевич*

**ЧАСТИНА І.
ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОГО РУХУ:
СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ
ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

РОЗДІЛ 1

**ЛЬВІВСЬКИЙ СТАВРОПІГІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ
І РУСОФІЛЬСТВО (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

У 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої Галичина опинилася у складі Австрійської монархії. Це започаткувало в історії українців Галичини період трансформації національного життя, модернізації національної свідомості, формування політичної та інституційної структури суспільства на підставі вимог нового часу.

Доба національно-культурного піднесення у 40-х роках XIX ст., що сколихнула усі народи Австрійської держави, мобілізувала й галицьких українців до активізації політичного і громадського життя. Невід'ємною частиною революції стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної і Центральної Європи, їхня боротьба за здійснення своїх емансипаційних прагнень та досягнення національної свободи. Звідси пішла назва революції «Весна народів».

Заявили про свої національні права й українці Галичини. У час революційних подій 1848–1849 рр. вони заснували свій перший політичний орган – Головну Руську Раду (ГРР), що оголосила про необхідність поділу Галичини за етнічним принципом на Східну та Західну; заснували періодичне видання «Зоря Галицька»; виступили з вимогами про запровадження демократичних прав і свобод та ін. Виразниками національних інтересів стали духовенство та частина світської інтелігенції, серед яких були чиновники, підприємці та відомі діячі науки, літератури та культури¹ (1/3 діячів ГРР були членами Ставропігійського інституту)². Очолив ГРР єпископ Григорій Яхи-

¹ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Львів, 2001. С. 97–98.

² Там само. С. 152.

мович, єпископ, його заступником став крилошанин Михаїл Куземський. Серед членів Ради були: Іоанн Борисикевич, письменник, Михайло Малиновський, Теодор Леонтович, історик Денис Зубрицький, промисловець Іван Товарницький та ін.

Головна Руська Рада, 1848 р.

Світоглядні позиції цих діячів (в українській історіографії часто фігурують як «старорусини» або «святоюрці»³) детермінувалися орієнтацією на Австрійську імперію, яка мислилася ними як природний захисник галицьких українців, вірністю Греко-Католицькій Церкві (ГКЦ) та антипольськістю⁴.

Галицькі українці наслідували процеси, що відбувалися у всіх слов'янських народів Австрійської держави в період на-

³ До «старорусинів» чи «святоюрців» належали представники вищої греко-католицької ієрархії, які зосереджувалися довкола митрополичої кафедри церкви Святого Юра у Львові, та окремі світські особи, головне члени Ставропігійського інституту, єдиного на той час слов'янського товариства галицьких українців (Докладніше див.: Орлевич І. Поняття «святоюрці» в українській історії. *Вісник Львівського музею історії релігії*. 2011. Ч. 9. С. 96–97).

⁴ Серета О. Українські народовці та польські повстанці в Східній Галичині (1863–1864): таємні контакти та публічні дискусії. *Galicja a powstanie styczniowe*. Warszawa; Rzeszów, 2013. S. 125–134.

ціонального піднесення. Так, 1848 р. ГРР ухвалила рішення про заснування культурно-просвітнього товариства «Галицько-руська матиця» за зразком інших слов'янських матиць, а наступного року було ініційовано створення товариства «Народний дім» (уконституйоване 1872 р.) та спорудження греко-католицького храму (Преображення Господнього). Ставропігійський інститут, «Галицько-руська матиця», «Народний дім», Товариство ім. М. Качковського, засноване 1874 р., у майбутньому слугували інструментарієм для реалізації партійних завдань русофілів⁵.

Складний період націотворення українців позначився пошуком національного проекту, який призвів до кристалізації української національної свідомості та декларацій про право на самостійне існування як окремого народу. Однак перед цим він пройшов складний шлях різних внутрішніх та зовнішніх орієнтацій, обумовлених складністю перебування в чужих політичних державних утвореннях. Однією з контрверсійних сторінок галицьких українців є зародження та діяльність русофільського руху.

Львівський Ставропігійський інститут та русофільство. Зародження русофільства в Галичині пов'язане з найдавнішою світською інституцією українців Галичини – Ставропігійським інститутом (правонаступником Львівського Успенського братства), який до 1848 р. був єдиною організацією української світської інтелігенції в Галичині, об'єднуював у своїх лавах осіб різних національно-політичних орієнтацій, нерідко з відмінними ідеологічними переконаннями, що співіснували та співдіяли в галицькій українській суспільності протягом усього ХІХ ст. і внаслідок взаємодії яких відбувалося становлення модерного українського національного руху.

⁵ Детальніше див.: Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1941–1921 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 275–288; Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1914–1925). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 153–169.

Цьому сприяли формально аполітичний характер Інституту, а також постійно присутня в національному русі галицьких українців теза про потребу національної солідарності усупереч колонізаційним процесам.

Будинок Львівського Ставропігійського братства. Художник Ф. Ковалишин, 1902 р. (Графіка, Львівський історичний музей)

Водночас саме в цей період відбулася поступова зміна сповідуваного як офіційна ідеологічна платформа Ставропігійського інституту австрофільства на русофільську орієнтацію. Відтворення цього процесу дає чимало матеріалу для осмислення складних і неоднозначних процесів націотворення. Найдавніша українська інституція з 300-літньою історією несла в собі великий заряд консервативних традицій: політичних, мовних, релігійних, культурних, на базі яких, власне, і сформувалася русофільська ідеологія. Вона склалася внаслідок трансформації цих традицій у нові умови і була

спрямована на консервацію оберненого в історичне минуле староруського «архетипу»⁶.

Чинники, які сприяли формуванню галицького русофільства, назагал відомі і не викликають заперечень. Це – ферментація староруських консервативних середньовічних ідей, слов'янофільських впливів, антипольської опозиційності, втручання зовнішніх політичних чинників (польських, австрійських, російських), протистояння з альтернативною українською національною ідеєю, виразником якої стали народовці.

Залежно від питомої ваги кожного з компонентів на різних історичних відтинках часу русофільство мало свою специфіку:

– 1848–1867 рр. – період ферментації патріотичних староруських ідей і пошуки шляхів їхньої трансформації відповідно до умов Австрійської монархії;

– 1867–1882 рр. – наростання полонофобських тенденцій і поширення панросійських впливів на ґрунті змагань із модерним світоглядом народовців, унаслідок якого останні здобули переваги; 1882 р. став переломним і з огляду на належність Львівської Ставропігії до церковної структури; він розмежував відтинки ідейної єдності й співпраці з вищою ієрархією ГКЦ та етап ідейних протистоянь, пов'язаний з модернізацією церковного життя та національно-політичної програми церкви;

– 1882–1892 рр. – гостра конфронтація з народовцями, відмова членів Інституту від будь-якої співпраці з ними;

– 1892–1906 рр. – період суспільної депресії; втрата впливів русофільської течії на противагу народовцям;

– 1908–1914 рр. – розкол русофільства на «старо» і «новокурсників», радикалізація руху і підтримка обома течіями російської влади в роки Першої світової війни.

Правовий статус Ставропігійського інституту на момент революції 1848 р. забороняв йому політичну діяльність. Але, як свідчать протоколи засідань і загальних зборів, у його стінах усе ж обговорювалися політичні проблеми. Більшість петицій і по-

⁶ Див.: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів, 2018. 288 с.

дань до цісаря від імені галицьких українців писали саме члени Ставропігії: Б. Дідицький, І. Шараневич, А. Петрушевич, Л. Павенцький. У Ставропігійській друкарні публікувалися всі відозви до українців Галичини. Тут також виходив часопис «Зоря Галицька» – орган ГРР, редактором якого став А. Павенський⁷.

Члени Ставропігії належали до ініціаторів заснування політичної організації ГРР 2 травня 1848 р., літературно-наукового товариства «Галицько-руська матиця» влітку того ж року і Народного дому. Під час революції 1848–1849 рр. ідеали, об'єднаної у Ставропігійському інституті, української галицької еліти були співзвучними із загальними тенденціями українського національно-визвольного руху і вже задекларовані в першому номері «Зорі Галицької»⁸.

З іншого боку, суспільну активність членів Ставропігії суттєво обмежували їхні світоглядні засади. Вони мислили політику в межах релігійного світосприймання, яке передбачало її принципи, як-от «моральність», «легальність», «чесність», «законослухняність», не залишаючи місця іншим політичним категоріям, ходам і комбінаціям, ні тим паче радикальним настроєм, які диктувала нова епоха.

Як уже відзначалося, до 1867 р. офіційною ідеологічною платформою Ставропігійського інституту було австрофільство.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДДАЛ України). Ф. 129. Оп. 2. Спр. 38 (Протоколи засідань Ради за 1848–1859 рр.). Арк. 563, 839.

⁸ Одозва до руского народу. *Зоря Галицька*. 1848. 1 січня.

Газета «Зоря Галицька»

Проавстрійська орієнтація Ставропігії йшла в руслі тогочасних настроїв усього українського галицького суспільства, яке хотіло бачити в монархові гаранта християнської гармонії та миру, порядку й стабільності, що розумно і справедливо вершитиме долі підвладних народів, захищатиме слабших від утисків сильніших. Вона також відповідала політичній орієнтації ГКЦ у Галичині⁹.

Денис Зубрицький

Діячам Ставропігії імпонував дух австрійської дисципліни й порядку; вони вважали трон Габсбургів чи не єдиним захисником від політичних процесів. Особливу вдячність до австрійської влади посилював і той факт, що Ставропігія не була ліквідована, як решта церковних братств, натомість отримала офіційний статус репрезентанта галицьких українців, а згодом – успадкувала майно Братства, поновила право друку й утримування бурси. Австрофіліство відповідало й консервативним соціальним симпаті-

ям Ставропігійських лідерів, їхній прихильності до монархічного правління. Ці політичні переконання влучно сформулював найпопулярніший у той час історик Денис Зубрицький. Він відзначив, що є прихильником монархічного російського й австрійського правління, бо тільки в монархічних державах можна сподіватися на постійне щастя людства¹⁰.

Основою національної самоідентифікації української галицької інтелігенції напередодні революції 1848 р., зокрема і

⁹ Ленчик В. Участь духовенства у відродженні Галичини. *Intrepido pastori. Науковий збірник*. Рим: НТШ, 1984. Т. 62. С. 447–448.

¹⁰ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут... С. 236–238.

ставропігійських діячів, було гостре відчуття того, що вони не є поляками. Унаслідок невпинного польського національно-культурного тиску найбільш нагальною для тогочасних галицьких українців була потреба виокремити себе з польської ідентичності та виробити ідеологію, яка би суперечила польській тезі, що корінне населення Східної Галичини є рутенцями греко-католицької віри польської національності (т. зв. *Gente Rutheni, natione Poloni*). Без сумніву, на той час галицькі українці вже відчували свою спорідненість з українцями Наддніпрянщини та окремішність від росіян, промовистим свідченням чого стала відома національно-політична декларація ГРР.

Поразка революції 1848–1849 рр., надання переваги більш сильнішому і впливовішому польському елементу, відмова від поділу Галичини на дві етнічні частини – східну та західну, породила розчарування серед українців Галичини. Підтримка у пореволюційний період австрійським урядом поляків, головних опонентів українців, сприяла розвіянню австрофільських настроїв у середовищі старорусинського угруповання та зверненню її поглядів до давнього суперника Польщі–Росії.

Русофільство як суспільно-політична течія почало формуватися після поразки революції 1848–1849 рр., коли сподівання на підтримку з боку австрійської влади не справдилися. Кризова ситуація стимулювала зацікавлення власним минулим, тими періодами, коли соціальна система перебувала у стані рівноваги. Таким стабільним періодом в історії «галицько-руського» народу русофіли вважали добу Київської Русі, коли, згідно з їхніми уявленнями, і виник «русскій народ»¹¹.

Одним із чинників, що впливає на формування питання самоідентифікації народу є знання про його історичне минуле. Найпопулярнішим істориком того часу, як зазначалось, був Д. Зубрицький, дослідження якого з історії Ставропігійського братства, львівських друкарень, Галицького князівства та

¹¹ Орлевич І. Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2021.

ін. пробуджували в галицьких українців інтерес до свого минулого¹².

У своїх історичних творах Д. Зубрицький доводив, закріплене в східнослов'янській історичній думці ще з XIII ст., поняття про етнічну єдність «русского народа» і Київської Русі як держави всіх східних слов'ян. Парадигма «єдиної русскої народності» стала основою його досліджень¹³.

Поширювана в історичних творах ідея єдності «русского народу» послужила ідеологічним підґрунтям для становлення русофільської течії в Галичині. Вчення Д. Зубрицького стало основою наукових досліджень його учнів та послідовників – Якова Головацького, Антона Петрушевича, Исидора Шараневича та усіх вчених-русофілів. Утворення «русского народу» русофіли виводили з часів Київської Русі. Вони вважали галичан (галицко-русских) частиною малоросійського народу який, за концепцією русофілів, разом із білорусами та росіянами, творив «русский народ»¹⁴.

Русофіли визнавали відмінності між українським (малоруським) та російським народами, але як складової («ветви») єдиного «русского» народу, відповідно і мову «малоруську» (українську) розглядали як діалект «русскої». Дотримуючись учення Д. Зубрицького, представники цієї течії ідентифікували себе зі східною (візантійсько-руською) цивілізацією, протиставляючи її західній, котру в їхньому розумінні репрезентували поляки, німці та австрійці. Несприятливі історичні події, княжі міжусобиці, татаро-монгольська навала, стверджували русофільські історики, призвели до занепаду Руської держави, і в результаті «русский народ» опинився у складі чужих державних організмів. Одним із своїх основних завдань русофіли визначали збереження культурної єдності з усім «русским міром», тобто з «Руссю Малою»

¹² Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові... С. 150.

¹³ Зубрицький Д. Історія древняго Галицко-русского княжества. Львовъ, 1852. Ч. 1. С. 9.

¹⁴ Термін «русский народ» у тексті не отожднюється з терміном «російський» і вживається у тому значенні, в якому ним послуговувалися русофіли, і трактували його як єдність трьох народностей: українська (малоруська), російська та білоруська.

(малоросами) та «Руссю Великою» (росіянами). Відірваність від «русского мира», внаслідок перебування галичан у межах іншої держави, не заважала їм і надалі розглядати себе його частиною. У XIX ст., на думку русофілів, мова російська була найбільше наближена до «русскої», бо саме Росія як незалежна держава зуміла перейняти й утривалити мову часів Козаччини, Києво-Могилянської академії та ін. Русофіли фактично визнавали ідентичність термінів «русска» мова і російська, вважаючи, що в Росії існує «великоруський» діалект, відмінний від «русскої» літературної мови. «Русска» мова і в Наддніпрянській Україні, і в Австрійській державі зазнала істотних змін. Загалом «галичско-русска» і українська (малоруська) була лише діалектом «русскої»¹⁵.

Зневіра української галицької інтелігенції у можливостях національного поступу в період післяреволюційної реакції створили сприятливий ґрунт для російського панславізму, який прийшов на зміну ідеям слов'янської єдності та ферментувався навколо створеного у другій половині 1850-х років у Відні гуртка російського посла Михайла Раєвського (з його ідеями членів Ставропігії знайомили Яків Головацький і Кирило Устиянович)¹⁶. Через особисті контакти галичан із Михайлом Погодіним (Денис Зубрицький постійно з ним листувався) і через літературу російських слов'янофілів Михайла Каткова, Івана Аксакова, Олександра Пипіна пропагувалися думки про вищість російської цивілізації над західною і її месіанську роль серед слов'янських народів¹⁷.

Русофільські настрої серед діячів Ставропігії, як і в усій староруської еліти Галичини, зміцніли під час конституційних реформ 1860-х років у Австрійській (Австро-Угорській) імперії. Значним поштовхом для їхнього організаційного оформлення стало

¹⁵ Орлевич І. Русофільська течія... С. 114–117.

¹⁶ Устиянович К. М. О. Раевский и российский панславизмъ. Спомини з пережитого і передуманого. Львів, 1884. С. 15–32.

¹⁷ Полещук Т. Українське питання в російсько-польській суперечці. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*: зб. наук. праць. 2000. Вип. 3. С. 66–73.

створення в 1861 р. Галицького крайового сейму. Уже перші його засідання продемонстрували, що українське представництво не готове працювати в умовах парламентської демократії. Польські політики в Галичині швидко зорієнтувались у можливостях крайового представництва і перетворили його в засіб утвердження польського характеру автономії краю. Розчарування українських послів у можливості досягнення в сеймовій залі рівноправного українсько-польського порозуміння сприяло утвердженню серед української інтелігенції старорусинського кола відпорної щодо поляків психології та кристалізації русофільських ідей¹⁸.

Нова хвиля конституційних реформ у другій половині 1860-х років, яка призвела до ухвалення австрійської конституції 1867 р. та перетворення імперії на дуалістичну, у Галичині завершилася неофіційною польсько-австрійською угодою, за якою поляки, декларувачи лояльність щодо державної влади, здобули у свої руки крайову автономію. В нових політичних умовах староруська еліта Ставропігії відчувала гостру ностальгію за старими порядками абсолютної монархії і вважала проголошення конституції зрадою австрійським монархом галицьких русинів. Тому їй більше починала імпонувати абсолютна монархія в Росії, а міфічний образ російського царя сприймався як ідеал гуманного християнського правління. Росія кінця 1860-х років видавалася більш привабливою, ніж Австро-Угорська монархія, ще з низки міркувань: російський цар скасував панщину в 1861 р., розправився з польськими повстанцями, запровадив реформи у Правобережній Україні¹⁹. До того ж, галицькі патріоти погано володіли інформацією про справжню національну дискримінацію, якої

¹⁸ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 238–239; Arkusza H. Sejm Krajowy Galicyjski a kwestia stosunków polsko-ukraińskich. *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. S. Płazie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / pod red. J. Malca i W. Uruszcaska*. Kraków, 1999. S. 121–131.

¹⁹ Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х роках XIX ст. Львів: НТШ, 1902. С. 67.

зазнавали українці в Росії. Зміщення політичних акцентів старорусинської еліти, зокрема і ставропігійського кола, у бік орієнтації на Росію врешті вилилося у відому декларацію про належність до «русского народу». Так замкнулося фатальне коло, з якого Ставропігійському інституту вже не вдасться вийти аж до кінця його існування: польський натиск на українців викликав у них русофільські настрої; поляки своєю чергою використовували їх у Відні для здобуття дедалі більших концесій для себе й обмеження конституційних прав українців Галичини²⁰.

Для Ставропігійського інституту, як і для всього русофільського табору, також залишалася неприйнятною низка принципів позицій народоців, пов'язаних із творенням модерної української нації: відмова від історичної назви «Русь»²¹, церковнослов'янської мовної традиції, прийняття фонетичного правопису замість «етимології»²², зміщення акцентів в історичній традиції від давньоруського періоду до козаччини і Тараса Шевченка.

Русофільськи орієнтовані діячі старшого покоління, зокрема Ставропігії, принципово заперечували культурну експансію Наддніпрянської України й не розуміли, як за основу літературної мови в Галичині може бути взято «малоросійський діалект»²³.

Зацікавлення з боку російського уряду на тлі неухильного натиску поляків на всі позиції українців у Галицькій автономії підживлювало русофільські настрої діячів Ставропігійського інституту. Поляки вміло використовували будь-які їхні прояви, аби переконувати Відень, що галицькі українці сповнені антидержавницьких проросійських настроїв. Особливо помітно цей фатум тяжів над Ставропігійським інститутом. За вигідною

²⁰ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969. С. 38.

²¹ Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Вінніпег: Українська видавнича спілка, 1917. С. 84–85.

²² Макарчук С. Москвафільство: витоки та еволюція ідеї. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 94.

²³ Генеза украинства. *Временникъ Ставропигійскаго Института*. 1914. С. 126–129.

подачею антиукраїнськи налаштованих польських кіл Галицьке намісництво ревню стежило за політичною позицією Ставропігії.

Наприкінці 1870-х років протистояння між народовським та русофільським таборами українського галицького руху загострилися. Народовці, усвідомлюючи загрозу русофільських настроїв для загальноукраїнських інтересів, а також побоюючись, що пильний контроль австрійського уряду перешкоджатиме їм контактувати з наддніпрянськими діячами, поспішили відмежуватися від Львівської Ставропігії як ворожої їм інституції. Натомість староруська еліта сприймала готовність народовців до порозуміння й політичних контактів із польськими діячами як «польську інтригу», спрямовану на руйнування староруського «архетипу». З цього часу в стінах Ставропігійського інституту запанував дух нетерпимості до українофільської ідеології.

Протягом 1860-х років, на протигагу старшій генерації українських галицьких політиків, які з окреслених вище причин дедалі більше схилилися до русофільства, у Галичині формувалася народовський рух. Його діячі, у цей час здебільшого представники молодшого покоління, зробили чіткий вибір на користь ідеї національної окремішності українського народу, відмінного від польського та російського. Відтак внутрішній розвиток українського галицького руху в Галичині у 1870–1890 рр. визначало протистояння між народовським (українофільським) та русофільським напрямками.

Місце Ставропігійського інституту в цих процесах визначали два моменти. З одного боку, установа все ще претендувала на роль провідної інтелектуальної інституції галицьких українців, а відтак зосереджувала свої зусилля на науковому обґрунтуванні підстав їхнього національного існування. З іншого боку, Львівська Ставропігія неухильно поступалася своїми позиціями на користь нових, більш новачасно організованих і відкритих для спілкування із зовнішнім світом культурних та політичних організацій і товариств, фундамент для розвитку яких створило утвердження в Австро-Угорській імперії конституційного устрою. У цей час русофілів та народовців репрезентувала вже ціла низка паралельних політич-

них, науково-літературних і культурно-просвітницьких організацій: Товариство ім. М. Качковського (1874) – «Просвіта» (1868), «Галицькоруська матиця» (1848) – Товариство ім. Шевченка (1873), Руська рада (1870) – Народна рада (1885) та ін.

Отже, розвиток ідеологічної платформи Львівського Ставропігійського інституту з кінця 1860-х до початку 1890-х років визначали ідейні дискусії між народовським та русофільським табором навколо питань національної ідентичності галицьких українців. У цей час Львівська Ставропігія все ще претендувала на роль провідної інтелектуальної інституції галицьких українців, а відтак зосереджувала свої зусилля на науковому обґрунтуванні підстав їхнього національного існування. Для Ставропігійського інституту, як і для всього русофільського табору, залишилася неприйнятною низка принципових позицій народовців, пов'язаних із творенням модерної української нації: відмова від історичної назви «Русь», церковнослов'янської мовної традиції, прийняття фонетичного правопису замість «етимології», зміщення акцентів в історичній традиції від давньоруського періоду до козаччини і Т. Шевченка. Зміцненню русофільських тенденцій у Ставропігії також сприяли вияви зацікавлення галицькою ситуацією з боку російських правлячих кіл та слов'янофільських товариств, які, щоправда, не сягнули рівня систематичної політики.

До початку 1880-х років наукова полеміка русофілів і народовців не мала антагоністичного характеру. З висоти свого віку, соціального становища і християнської етики русофіли сприймали активність народовців як зухвалість «молодиків», які «хотіли би старих розуму вчити», а їхнє захоплення козацтвом, Т. Шевченком, «сільською стріхою» і всією Наддніпрянською Україною – як тимчасову данину романтизму.

Від кінця XIX ст. Львівська Ставропігія цілком усунулася від політичної діяльності, стала поміркованою навіть щодо поляків. Угодовські та традиційні клерикально-консервативні ідеали Ставропігії викликали критику молодого, здебільшого радикально налаштованого покоління українських національних діячів, яке прагнуло відгородити національний рух

від впливу Церкви й надати йому більш новочасного й світського характеру. Ставропігійський інститут ж як стара консервативна інституція виступав проти поширення в Галичині радикальних суспільних впливів. У ХХ ст. його члени залишалися прихильниками монархічної влади й заперечували будь-який демократичний та соціальний поступ суспільства. Вісник Ставропігійського інституту популяризував засади християнського аскетичного й консервативного способу життя, зокрема чесну працю, смирення, покору.

Процеси глибинної трансформації, які перейшов український національний рух у Галичині протягом 1890-х років, супроводжувалися падінням політичних впливів та популярності в суспільстві русофільського напрямку та загальною кризою русофільської ідеології. Це вело до втрати суспільної значущості Львівської Ставропігії, навіть її певної ізольованості. Симпатії до російського царизму закривали ставропігійським діячам шлях до контактів з інтелігенцією Наддніпрянської України, яка дедалі більше заявляла про себе в українському національному відродженні. Антипольське спрямування та консерватизм не дозволяли співпрацювати з польськими ліберальними та демократичними колами. Як не парадоксально, однак навіть невдача політики «нової ери» і повернення більшості українських народовців до опозиційної політики, не зміцнили позиції русофілів, навпаки, позбавили їх можливості критикувати проукраїнських діячів, а відтак суттєво підірвали рушійні сили розвитку.

Суттєво звужували базу галицького русофільства стабілізація та покращення австро-російських відносин, особливо помітні під час перебування на посаді міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Агенора Голуховського-сина (1895–1906)²⁴. У цей час австрійський уряд не демонстрував свого зацікавлення внутрішньо галицькими справами, контроль над якими автоматично повернули собі польські прав-

²⁴ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906. Kraków: Książka, 1907. T. 2. S. 337.

лячі кола. Також у цей період російські слов'янофіли дуже обережно ставилися до підтримки галицького русофільства і звели контакти з його діячами до мінімуму.

Отже, на зламі XIX–XX ст. внутрішня логіка розвитку українського національного руху неухильно усувала Ставропігійський інститут від стрижневих процесів національного розвитку, створюючи передумови для його остаточного зникнення з історичної арени. Однак саме в цей час зміцнення українського національного табору в галицькій політиці, створення на його основі політичних партій – Української національно-демократичної, Української соціал-демократичної, Русько-української радикальної, підштовхнули польських політиків на теренах Східної Галичини шукати противагу цим тенденціям в ім'я збереження тут польських впливів. Вектор польської орієнтації змінено в бік «старої партії», фактично галицьких русофілів. Східногалицькі польські політики, які на зламі XIX–XX ст. зосередили у своїх руках владу у краю, повернулися в українському питанні до гучного ще в 1860-х роках гасла польського графа Леонарда-Вінцентія Дуніна-Борковського: «Niema Rusi, jest tylko Polska i Moskwa!»²⁵. Ці настрої відповідали загальній ситуації у польському політичному таборі, яка характеризувалася зміцненням національної демократії, що пов'язувала вирішення польського національного питання з орієнтацією на Росію.

Польські правлячі кола переконували віденський уряд у потребі зберегти в українському галицькому русі «староруську» орієнтацію як чинник поміркованості та стабільності, на противагу нібито міцніючому радикалізмові «українців». Ставропігійський інститут знову почав одержувати дотації з державної скарбниці, які, у поєднанні зі значною матеріальною базою самої Ставропігії, забезпечували її діячам безбідне існування і схиляли їх до політичної лояльності.

*Олександра Киричук
Ірина Орлевич*

²⁵ Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція... С. 98.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ РУСОФІЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТЕЧІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Формуючись як суспільно-політична течія, русофіли в 1861 р. заснували своє політичне періодичне видання – часопис «Слово». Його редактором з 1861 р. по 1871 р. був Богдан Дідицький – письменник, історик, голова Товариства ім. М. Качковського, з 1871 р. по 1887 р. – Венедикт Площанський, літератор та історик. У 1861 р. газета «Слово» виконувала функції передвиборчого комітету галицьких українців¹. У 1870 р. русофіли заснували свій перший політичний орган «Русску раду», а 1900 р. – «Русску народну партію».

Юліан Лаврівський

Позаяк характерною рисою русофільства була антипатія до всього польського й будь-які спроби порозумінь із поляками сприймалися як неприпустимі, то угодова акція Юліана Лаврівського² з польським представництвом у сеймі 1869 р. ви-

¹ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. Львів, 2002. С. 29.

² До Ю. Лаврівського приєдналися члени «Руського клубу» С. Качала, І. Левицький та ще кілька послів (див.: Чорновол І. Українська фракція Галицького сейму... С. 66).

кликала шквал обурення з боку русофілів, котрі назвали її зрадою «русского» народу.

Невдала українсько-польська угодова акція Ю. Лаврівського змусила його шукати шляхи консолідації українського суспільства, щоб ефективно протистояти посиленню позицій поляків. Він став ініціатором об'єднання українських політиків у єдине політичне товариство, оскільки існуючі інституції (часопис «Слово», «Руський клуб» у Галицькому сеймі) не справлялися з роллю загальнонаціональних представницьких органів³. Організаційну роботу вів провізоричний комітет на чолі з Юліаном Лаврівським та Йосифом Кульчицьким. Діячі пронародовської орієнтації сподівались отримати в новозаснованому товаристві більшість. Перші загальні збори відбулися 9 червня 1870 р. Опинившись у меншості, прорусофільськи налаштовані учасники домоглися перенесення цього зібрання на інший день. Під час наступних зборів 7 вересня 1870 р. русофіли, маючи вже чисельну перевагу, не прийняли до товариства сімох народовців, зокрема й Анатолія Вахнянина та Омеляна Партицького, котрі були членами «Просвіти» (їх запідозрено в бажанні підступно проникнути до «Русскої ради», щоб розколоти її). Протестуючи проти цього, з Ради вийшли Юліан Лаврівський та Юліан Романчук⁴. Заснована 1870 р. організація «Русска рада» стала політичним органом русофілів, який керував передвиборчою агітацією українців за кандидатів до Галицького сейму⁵. Українофіли не ввійшли до її складу і так залишилися без політичного представництва (свою політичну партію – «Народну раду» – їм вдалося створити лише 1885 р.). Метою «Русскої ради», котра проголошувала себе

³ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 2003. С. 131.

⁴ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів, 2015. С. 182.

⁵ Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті ХІХ ст.). *Респу-блiканець*. 1995. № 1–2. С. 38.

спадкоємицею «Головної русскої ради», був захист прав «русского» народу. Вони мали намір ініціювати й підписувати петиції та меморандуми до уряду, проводити виборчі кампанії, народні збори тощо⁶. Згодом ці завдання набули більш чіткого окреслення: зміна виборчої системи, запровадження «русскої» мови у справочинство краю, перетворення львівського університету на «русский» та ін.

«Русску раду» очолив о. Теофіль Павликів. Активними діячами були о. Яків Шведзицький, Василь Ковальський, Антін Петрушевич, Іван Гушалевич, Михайло Малиновський, Амброзій Яновський, Іван Добрянський, Володимир Дудикевич та ін. Із появою цієї організації русофіли починають говорити про українофілів як про внутрішніх ворогів, проте наголошуючи на необхідності й можливості об'єднання. Звідси й задекларована ними готовність надати українофілам місця в усіх своїх товариствах. Русофільські діячі заявляли, що намагалися знайти порозуміння зі своїми політичними опонентами ще перед заснуванням «Русскої ради», проте у зірванні угоди звинуватили Ю. Лаврівського, котрий, на їхню думку, не хотів йти на компроміс.

Процес Ольги Грабар. Для багатьох прихильників русофільства зразком «правдивої віри, незабрудненої чужоземними впливами», стало російське православ'я⁷. Саме його й пропагували русофіли під виглядом очищення греко-католицизму від латинізації. У 1882 р. під впливом русофілів оголосили про намір перейти на православну віру парафіяни галицького с. Гнилички (т. зв. процес Ольги Грабар).

У цьому процесі фігурували прізвища відомих представників русофільства, як-от: Іван Добрянський, Осип Марков, Венедикт Площанський, Іван Наумович, Микола Огоновський та ін. Їх обвинувачено в державній зраді – за пропаганду русофільства та православ'я, агітацію за відрив від Австро-Угорської імперії Галичини, Буковини й Закарпаття та приєднання їх до Росії.

⁶ Наши дѣла. Русская Рада. Слово. 1870. 25 апреля (7 мая).

⁷ Osadczy W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. Lublin, 2007. S. 717.

Під час розгляду цієї справи 1882 р. звинувачення в русофільстві заторкнули не лише самих русофілів, але й народовців. Народовець Володимир Барвінський підтримував обвинувачених. Він був безпосереднім учасником двох судових засідань: першого – як позивач проти порушення суддею Креховецьким (ім'я не встановлено) права вести засідання рідною мовою підсудних, та другого – як відповідач (разом із Степаном Качалою) проти графа Деля Скаля (власник с. Гнилички, який подав позов на Володимира Барвінського та Степана Качалу за те, що вони стверджували його причетність до переходу села на православ'я)⁸.

Хоча суд не довів факту державної зради, але слідство та судовий процес суттєво похитнули позиції русофілів, ускладнивши й діяльність їхніх товариств: невдовзі Галицький сейм припинив щорічні дотації ставропігійській друкарні (в сумі 2 т. гульденів) на видання шкільних підручників і передав їх Товариству «Просвіта», а 1883 р. сейм відмовив Товариству ім. М. Качковського в наданні субсидії⁹.

Процес О. Грабар викликав невдоволення обох течій і спонукав їхніх представників до переговорів. Наслідком стала міжпартійна угода 1882 р. Згідно з нею, всі політичні акції мали відбуватися за взаємною згодою. Договір 1882 р. формально регулював відносини між русофілами та народовцями до 1890 р., хоча вони й не припиняли полеміки¹⁰.

Спроби порозуміння з народовцями. Попри ідейні розбіжності в націополітичній площині, до 1890 р. народовці та русофіли виявляли прагнення до компромісу у сфері поточної галицької політики на ґрунті протистояння колонізації. Однак завдання загальноукраїнського національного руху, які з посиленням антиукраїнської політики російського самодержавства

⁸ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Львів, 2001. С. 55.

⁹ Мончаловській О. А. Памятная книжка в 25-лѣтній ювілей Общества имени Михайла Качковского 1874–1899. Львовъ, 1899. С. 35.

¹⁰ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут... С. 56; Орлевич І. Русофільська течія... С. 108–109.

перекладали на Галичину обов'язки центру національного життя, вимагали від галицьких політиків негайної модернізації національно-політичного мислення, не залишаючи їм часу для завершення правописних та історичних дискусій. Це змушувало народовців рішуче відмежуватися від русофільської ідеології та всіх її репрезентантів у Галичині, що врешті виявилось в угодній акції з поляками 1890 р. (політика «нової ери»)¹¹. Ця угода викликала обурення русофілів, які почувалися зрадженними. У пошуках союзників вони уклали доволі несподівані договори, наприклад із радикалами, ідеї котрих піддавали критиці чи не найбільше з усіх українофільських партій. Радикали виступили проти політики «нової ери» і підтримували заходи русофілів, спрямовані на боротьбу з нею. 2 лютого 1892 р. русофільська партія організувала у Львові антиукраїнофільське віче, до якого долучилась і фракція радикалів¹².

На виборах 1891 р. до Державної думи не було обрано жодного русофіла. У 1893 р. Народна рада, завдяки зусиллям Юрія Романчука та Телішевського (ім'я не встановлено), пішла на консолідацію з «Русскою радою». У результаті цього русофіли Іван Добрянський, Антін Павенцький, Осип Марков увійшли в загальні комітети під час виборів до сейму 1895 р. і Державної думи 1897 р. Радикали у Відні та Львові Іван Франко й Михайло Павлик, маючи на меті поборювати новоеристів, проводили спільні зібрання, на яких бували й Осип Марков, Осип Мончаловський та інші знані діячі русофільства. «Діло» підтримувало політичну співпрацю українофілів із русофілами, доводячи, що в них є спільний ґрунт. Унаслідок цієї угоди, в Державну думу, а потім у сейм знову ввійшли русофіли, яких там не було вже всю каденцію¹³.

Баденівські вибори 25 вересня 1895 р., що відбулися в атмосфері надуживань і безправства (із 63 послів від Галичини було обрано лише 3 українців), започаткували новий етап об'єднан-

¹¹ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут... С. 59–60.

¹² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Львів, 1926. С. 252.

¹³ Галичанинь. 1910. 4 (17 апрѣля).

ня русофілів і народовців у боротьбі проти влади. Воно протривало до утворення Української національно-демократичної партії (УНДП) (1899) і виявлялось у спільних депутаціях до царя з протестом проти порушень виборчого законодавства.

Процеси глибокої трансформації, які пройшов український рух у Галичині протягом 1890-х років XIX ст., супроводжувалися зниженням політичних впливів і популярності в суспільстві русофільського напрямку та загальною кризою русофільської ідеології. Симпатії до російського царизму закривали русофілам шлях до контактів з інтелігенцією Наддніпрянської України, яка дедалі більше заявляла про себе в українському національному відродженні. Антипольське спрямування та консерватизм не дозволяли співпрацювати з польськими ліберальними й політичними колами. Суттєво звужували базу галицького русофільства стабілізація та покращення австро-російських відносин, особливо помітні під час перебування на посаді міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Агенора Голуховського (1895–1906)¹⁴. Українофіли заснували низку партій: Русько-українську радикальну (1890), Українську національно-демократичну (1899), Українську соціал-демократичну (1899), Революційну українську (1900). Програма УНДП передбачала можливість порозуміння з русофільською партією тільки тоді, коли треба поборювати спільного противника. Це був, за словами Костя Левицького, «початок всякої розлуки з Русофілами»¹⁵.

Реакцією на інституалізацію українофілів було заснування з ініціативи «Русскої ради» в 1900 р. «Русскої народної партії» (РНП). Її члени декларували, що визнають національну й культурну єдність усього «русского» народу, який має тисячолітню історію. Беручи до уваги належність «русского» населення Галичини до «малоросійського племені русского народу», РНП уважала за доцільне вести просвіту місцевого люду Галичини

¹⁴ Киричук О. Львівський ставропігійський інститут... С. 60.

¹⁵ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів, 1926. С. 331–332.

на його власному «галицько-руському діалекті», не відмовляючись, однак, і від використання російської мови. Головою партії став І. Добрянський, до її членів належали: С. Лабенський, о. М. Раставецький, о. К. Сенік, К. та І. Черлунчакевичі, О. Вальницький, М. Король, о. В. Давидяк, пізніше – О. Мончаловський, о. І. Костецький, Ю. Павенцький та ін.¹⁶

Розкол русофільської течії. Початок ХХ ст. характеризується диференціацією русофільського руху, виділенням у ньому просоціалістично налаштованої молоді, котра, як і молоді українофіли, захоплювалася новими політичними ідеями.

Причинами розколу на старо- і новокурсників було захоплення молодшої генерації русофілів соціалістичними гаслами, бажання надати програмі партії соціального спрямування, звернувши увагу на проблеми селянства, а також прагнення відмовитися від будь-яких компромісів із владою, провадити партійну діяльність і захищати «русску» ідею більш рішуче тощо.

Від 1902 р. русофільська молоді видавала журнал «Живая мысль», довкола якого згуртувалися відомі в майбутньому діячі – русофіли М. Глушкевич, Д. Вергун, Ю. Яворський, А. Геровський, Р. Алексевич, С. Лабенський та ін. Залишаючись вірними гаслу єдності «русского» народу, першорядним своїм соціальним завданням вони вважали вирішення проблем селянства, чим, на їхню думку, мало переймалося старше покоління. У 1905 році на сторінках згаданого часопису було засуджено російський царизм і підтримано революцію в Росії, за що видання закрили¹⁷.

Упродовж 1908–1909 рр. ця ж група, очолювана головою молодіжного русофільського товариства «Друг» Михайлом Стасевичем, заснувала газету «Новая жизнь» і, надалі виступаючи за «русску» єдність, ставила на перше місце класові інтереси селянства.

Розкол русофільства відбувся на з'їзді мужів довір'я 2 лютого 1909 р. Молодше покоління, новокурсники РНП, було не вдово-

¹⁶ Орлевич І. «Отцы и дѣти»: Ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в Рускій народній партії? (до питання розколу в русофільській течії на початку ХХ століття). *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2015. С. 179.

¹⁷ Там само.

лене методами ведення політичної діяльності старшими представниками старокурсниками. Перші звинувачували других в «отступничестве отъ русской идеи», котре визначили словом «рутенізм». Під ним новокурсники розуміли надмірну послужливість перед будь-якою політичною владою, аристократизм, що призводив до ігнорування соціальних проблем, консерватизм, певну авторитарність у керівництві партійними та культурно-просвітніми товариствами, відсутність критики очільників РНП, брак політичних принципів, а звідси й непослідовність і нерозбірливість у способах і засобах. Старокурсники намагалися залагодити цей конфлікт, що ґрунтувався на особистих конфліктах, а ідейних протиріч між обома групами не було. Тогочасні завдання обох відгалужень русофільської течії справді були однакові: відновлення етимологічного правопису, надання прав «русскому языку», заснування кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах із «русскою» мовою викладання, вимога до греко-католицького єпископату приймати в семінарії молодь РНП та визнання культурної єдності галичан з усіма племенами «русского» народу¹⁸.

Назву «Русско-народна партія» змінено на «Русская народная організація» (РНО) 19 жовтня (1 листопада) 1909 р. Згідно зі статутом РНО, її членом міг бути кожен, хто «сознаеть національное и культурное единство всего русского народа, признает всю Прикарпатскую Русь – Галичину, Буковину и Угорскую Русь – въ народномъ и культурномъ отношеніи составною частью русского міра», а запорукою успішного розвитку «русского» народу в межах Австро-Угорщини вважає «его самое тѣсное приобщеніе къ общерусской культурѣ». Для поширення й поглиблення просвітництва серед народних мас постановили вживати у народнопросвітницькій діяльності місцеві діалекти «русского языка», тобто українську мову. Керівним органом партії був Народний з'їзд, що скликався в особливо важливих випадках, а керуючим органом з'їзду – «Русській на-

¹⁸ По важнымъ національнымъ вопросамъ. *Галичанинъ*. 1909. 21 ноября (4 декабря).

родний совіт». РНО стала партією новокурсників, котру очолив В. Дудикевич*.

Новокурсники започаткували кілька видань: газету «Прикарпатская Русь», тижневик «Голос народа», часописи «Новая жизнь» і «Русь». Старокурсники зберегли газети «Русское слово» та «Галичанин». 27 січня 1910 р. це крило русофілів утворило «Галицько-руську раду» на засадах культурної єдності «русского» народу, вірності Габсбургам і Греко-Католицькій Церкві (ГКЦ). Так, 3 листопада 1910 р. члени-засновники цієї Ради обрали свій провізоричний комітет¹⁹, головою якого став Ігор Костецький**.

Знаковою у процесі розколу русофілів стала дискусія в сеймі між лідерами обох груп – Володимиром Дудикевичем і Михайлом Королем. Обидва визнавали єдність «русского народу». Показово, втім, що В. Дудикевич розрізняв поняття «русский» та «россійський» і визнавав належність галичан до малоросійського народу. Акцентував, що «великоросійського» народу у світі немає, не було і не буде, бо є лише один «русский» народ і в ньому є племена: великоросійське, малоросійське і білоруське²⁰.

Підтримував ідею «русского» народу і провідний діяч «старокурсників» М. Король. На засіданні сейму 11 (24) жовтня 1908 р. він виголосив промову, в якій констатував, що виступає за культурну єдність «русского» народу, проте питання про можливість

* Володимир Дудикевич (1861–1922) – юрист, доктор права, адвокат. Походив із священничої родини, закінчив німецьку гімназію у Львові, юридичний факультет у Відні. Після повернення на батьківщину, відкрив у Коломиї адвокатську контору. Був обраний послом Галицького сейму. 1914 року виїхав до Росії, де в Ростові-на-Дону став провідником галицьких біженців. Арештований більшовиками. Помер у Ташкентській тюрмі.

¹⁹ Мельник В. І. Розкол у рядах «Русско-народной» партії (1909). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2007. Вип. 12–13. С. 203.

** о. Іван Костецький (1844–1925), народився у сім'ї землевласника, закінчив духовну семінарію «Барбареум» у Відні. Голова «Народного дому» з 1906 р., депутат Крайового сейму.

²⁰ Речь д-ра В. О. Дудыкевича. *Галичанинъ*. 1908. 21 октября (3 ноября).

існування малоросів як самостійної «народності» залишає на суд майбутнього. Самоідентифікацію М. Короля можна означити як малоросійську, оскільки терміна «український» він не вживав: «Я визнаю єдність “русского” народу, однак єдність тільки культурну, що, однак, не виключає зовсім того, що я відчуваю себе “малоросом”, що відчуваю себе “русином”. Зазначав, що не буде “великоросом”, тобто “россіяніном” або “москалем”», однаково ж заперечув доцільність вживання терміну «українець», бо ця назва не наша, вона нам чужа, і виступав за запровадження російської мови в Галичині у середніх школах як необов’язковий предмет та відкриття у Львівському університеті кафедру цієї мови і літератури²¹.

Прагнучи залагодити внутріпартійні суперечки й усвідомлюючи, що це спричинить гостру критику політичних опонентів – поляків та українофілів, Народний совіт 2 листопада 1908 р. заявив, що промови М. Короля й В. Дудикевича доповнюють одна одну і відповідають програмі РНП²².

Старокурсники намагалися навіть оправдати виступ В. Дудикевича російською мовою, маючи на меті обмежити конфлікт внутріпартійним середовищем. Русофіли на сторінках «Галичанина» писали, що

В. Дудикевич виступав на «чистом литературном русском языке», вказавши, що російської мови, як і австрійської, не існує²³.

Намагання керівництва партії уникнути конфлікту не дали результату – він таки розгорівся, вилившись у серію судових

Михайло Король

²¹ Там само.

²² Полное единодушие. *Галичанинъ*. 1908. 22 октября (4 ноября).

²³ Заявление. *Галичанинъ*. 1908. 28 сентября (11 ноября).

позовів між старо- і новокурсниками (це були здебільшого звинувачення за образу честі)²⁴. Протистояння тривало. На засіданні Народного совіта в січні 1909 р. молоді русофіли на чолі з В. Дудикевичем виступили проти представників парламентського клубу, не погодившись обрати головою зборів очільника цього клубу о. В. Давидяка. Кандидатуру В. Дудикевича не підтримали священники (через його випадки проти віри та духовенства), а також сеймові й парламентські послы, та оскільки на їхній протест не зважали, В. Давидяк і А. Колпачкевич разом зі своїми товаришами покинули засідання. В. Дудикевич хотів їх повернути, однак безуспішно. Вони не брали участі в з'їзді мужів довір'я.

Володимир Дудикевич

Офіційний розкол русофільства відбувся на з'їзді мужів довір'я 19 жовтня (1 листопада) 1909 р. Сеймовим депутатам-старокурсникам М. Королю, В. Давидяку, М. Глібовицькому, І. Ганчаківському, Б. Криницькому, І. Трачеві, О. Крисоватому було висловлено недовіру і їх відрахували з РНП за «отступничество отъ русской идеи»²⁵. Натомість Д. Марков, В. Дудикевич та А. Колпачкевич здобули підтримку. Відтак проводом у РНП заволоділи очолювані В. Дудикевичем новокурс-

ники, які, змінивши назву партії на «Русская народная організація», підштовхнули старокурсників заснувати власну партію.

²⁴ Д-рь Мих. Король противъ Ив. Процыка. *Галичанинъ*. 1909. 4 (7) іюня; Съѣздъ мужей доврѣія въ Бродахъ. *Новая жизнь*. 1908. № 3 и 4. Ноябрь и Декабрь.

²⁵ По важнымъ національнымъ вопросамъ. *Галичанинъ*. 1909. 21 ноября (4 декабря).

Не було єдності й серед новокурсників. У них існувало дві течії: прогресисти, що гуртувалися навколо видань «Живая мысль» і «Новая жизнь», та радикали, яких очолював В. Дудикевич. Орієнтації на різні сили російського суспільства: новокурсників-радикалів – на царську Росію, а новокурсників прогресистів – на демократичну, не завадили їм діяти узгоджено й утворити одну партію. Основні засади їхньої діяльності, як-от вірність ідеї «русского народу» та вирішення проблеми селянства, збігалися²⁶.

Після розколу, 1909 р. новокурсники почали видавати газету для народу «Голос народа» українською мовою, зрозумілою для народу, а для інтелігенції – «Прикарпатскую Русь» – російською. Іван Процик за підтримки Івана Гринивецького видавав газету «Русь»²⁷. Старокурсники зволікали із заснуванням своєї партії, сподіваючись, що їм вдасться примиритися з «молодими». Вони навіть частково визнавали правомірність їхньої критики і старалися, щоб конфлікт не виходив за партійні межі, не набував широкого розголосу. Покликаючись на давні практики Ставропігійного братства щодо врегулювання внутрішніх суперечок, старокурсник Микола Антоневи́ч пригадав звичай братчиків не виносити проблеми товариства на обговорення суспільного загалу. За розголошення таємниці усували з братства або навіть відлучали від Православної Церкви²⁸. Ставропігія в період протистояння старокурсників із новокурсниками виступала для перших символом збереження традицій русофільства. З'їзд мужів довір'я, на якому було ухвалено рішення про уконституювання нової партії, відбувся у приміщенні Ставропігії, що для старокурсників було символічним, зважаючи на давній авторитет Ставропігії у русофільському середовищі²⁹.

З'їзд мужів довір'я Русско-народной партії (старокурсники вживали тоді ще цю стару назву, хоч її уже перебрали собі новокурсники) відбувся 2 лютого 1910 р. На зібранні обговорювали

²⁶ Орлевич І. Отцы и дѣти... С. 181.

²⁷ Изъ записок И. И. Процыка. *Прикарпатская Русь*. 1909. 12 (25) марта.

²⁸ Прикарпатская Русь. 1909. 22 октября (4 ноября).

²⁹ «Галицко-Русская Рада». *Галичанинъ*. 1911. 13 (26) марта.

питання про те, чи потрібно створювати нову партію. Зокрема о. Володимир Давидяк був проти заснування такої політичної структури, а Володимир Курилович пропонував навіть сформувати групу для переговорів із новокурниками, до якої ввійшли б Іван Драгомерецький, Іван Лепкий і Іван Решетило. Степан Яворський підтримував ініціативу створення нової політичної організації, бо передбачав, що ці переговори не увінчаються успіхом. Урешті до цієї думки схилилася більшість, і 2 лютого 1910 р. прийнято рішення про потребу заснування партії. Наголошувалося на вірності ідеї єдності «русского народу» та відмінності від молодих «реформаторів» у тактиці політичної боротьби, яка, на їхнє переконання, має ґрунтуватися на засадах християнської моралі³⁰.

Політичне товариство старокурників Галицько-русская рада було уконституйоване 14 березня 1911 р. у залі Народного дому. У програмі діяльності цієї політичної структури сказано, що, зважаючи на результати науки та тисячолітньої історії, члени партії сповідують культурно-національну єдність Русі, а також «необхідність єднання всіх її синів». Вони визнавали себе малоросами, вказували на потребу провадити освіту в Галичині народною мовою, ставили за мету політичний, культурно-національний і економічний розвиток малоруського населення в Австрії, досягнути який планувалося через відстоювання демократичних свобод, прав вільного національно-культурного визначення, повної свободи вживання літературної мови та «галицько-руських» діалектів у публічному житті³¹. Головою Галицько-руської ради було обрано І. Костецького, заступником – І. Добрянського, І. Давидовича – касиром, М. Лисого – секретарем.

Імовірно, вагому роль у створенні програми відіграв М. Король, тому й чітко зазначено про належність галичан до малоросів (саме в такій термінології). Але згодом у пресі старокурників, зокрема в «Галичанині», вживалося означення «галицько-руській», «руській», а галичан ідентифікували як складову «русского народу».

³⁰ Там само. 1911. 23 января (5 февраля).

³¹ Общее собрание «Галицко-Русской Рады». *Галичанинъ*. 1910. 18 (31) марта.

Ідейних розходжень між обома групами справді не існувало, а намагання новокурсників звинуватити старокурсників у рутенізмі не передбачало відкинення русофільської ідеї. Оскільки обидві течії залишалися вірними ідеї національної й культурної єдності «русского народу», їхні завдання збігалися. Йшлося про відновлення етимологічного правопису, надання прав «русскому языку», можливість вступу молоді РНП до греко-католицьких семінарій тощо. Відмінність полягала у відстоюванні новокурсниками радикальніших методів партійної діяльності, певної демократизації партії, більшої орієнтації на проблеми селянства. Однак намагання новокурсників радикалізувати діяльність своєї партії виявилися безуспішними. Як слушно зауважив один із її лідерів Кирило Вальницький, це було зумовлено насамперед тим, що новокурсники «залишались тісно зв'язаними з цілістю галицького, москвофільського руху»³². Цю ж думку поділяв Іван Франко³³, який розглядав безрезультатність їхньої діяльності як наслідок орієнтації на Росію та невизнання окремішності українського народу³⁴.

Суперечить дійсності поширена в українській історіографії теза про проукраїнську налаштованість старокурсників (це було властиво радше одиницям, які згодом відійшли від русофільства, ставши українофілами, як, наприклад, М. Король і В. Курилович). Так, 22 травня 1910 р.³⁵ Президія крайової шкільної ради розкритикувала роботу в бурсах Народного дому і Ставропігії, які перебували в руках старокурсників, за намагання викликати відразу до малоруської мови, прививаючи натомість почуття «русської» національності. Ці обвинувачення старокурсне правління Народного дому відкидало, аргументуючи, що малоруську мову учні мають змогу вивчати в гімназіях, які відвідують, а

³² Вальницький К. До історії право-й-ліво сельробівських ухилів. Львів: Вид-во газети «Сель-Роб», 1928. С. 8.

³³ Франко І. «Ідеї» та «ідеали» галицької москвофільської молодіжи. Львів, 1905. С. 13.

³⁴ Там само. С. 14.

³⁵ Уська У. Політика офіційного Відня та Галицького намісництва щодо русофільського руху у 1908–1914 рр. *Історичні та культурологічні студії*. 2004. Вип. 4. С. 169.

навчання «русскої» відповідає культурним завданням русофільства³⁶. Вони виступали проти рішення з'їзду Товариства греко-католицьких катехитів від 1 листопада 1910 р. вчити дітей молитов українською, мотивуючи це тим, що інші народи також не моляться народною мовою³⁷.

Ідеологічна основа галицьких русофілів обох груп залишалась незмінною – вірність ідеї єдності «русского народу», а тогочасні завдання збігалися. Новокурсники були радикальною течією русофільства, більш відверто та активно вели свою пропаганду, на відміну від старшого покоління (старокурсників), котрі були більш поміркованими та обережними у своїй діяльності.

Русофільство напередодні Першої світової війни. Одна з основних складових русофільської ідеології – лояльність до Габсбургів. Проте зі зростанням напруги у відносинах між Росією та Австро-Угорщиною ставлення до русофільства з боку держави погіршилось. До чого значною мірою спричинили самі русофіли перед війною, активізуючи свою діяльність. Для поширення та зміцнення проголошеної ідеї спільного історичного й культурного минулого Східної Галичини з Росією русофіли пропагували православ'я. Активну участь у цьому брали Д. Марков, О. Геровський, В. Дудикевич та ін. Вони організовували мітинги, метою яких було навернення на православну віру австрійських русинів. Такі зібрання відбулися, зокрема 1911 р. у Почаєві (організатор – голова Петербурзького галицько-руського товариства Володимир Бобринський)³⁸ та 1912 р. – у Холмі³⁹.

У 1912–1914 рр. австро-угорська влада перейшла до відверто жорсткої політики щодо русофільського руху. До цієї акції

³⁶ Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу. Львів, 1909. С. 83.

³⁷ Протестъ противъ украинизаціи молитвъ. *Галичанинъ*. 1910. 15 (28) декабръя.

³⁸ Himka J.-P. The Propagation of Orthodoxy in Galicia on the Eve of World War I. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 483, 485.

³⁹ Там само. С. 481.

долучилися також українофіли. На початку травня 1914 р. комітет Української народно-демократичної партії ухвалив постанову про протистояння русофілам і розпочав антирусофільську пропагандистську кампанію⁴⁰.

Перед початком війни проти русофілів було організовано три політичних процеси: братів Геровських, Мармарош-Сігетський та Львівський. Перший із цих процесів відбувся у грудні 1913 р. – тоді в Чернівцях були арештовані Олексій та Георгій Геровські, яких звинувачували в державній зраді.

Мармарош-Сігетський процес тривав від 29 грудня 1913 р. до 3 березня 1914 р. Він був спрямований проти православних громад Закарпаття. До суду притягнуто 189 обвинувачених, згодом їхнє число зменшилося до 94 (серед них був і архимандрит Олексій Кабальок). Засудженим також інкримінували державну зраду.

Так, 9 березня 1912 р. розпочався судовий процес, названий «Львівським». Активного русофільського діяча (члена Ставропігійського інституту, «Народного дому», «Галицько-руської матиці» тощо) Семена Бендасюка, а також двох православних священників – Максима Сандовича й Ігнатія Гудиму, та студента Василя Колдру звинувачували у спробах від'єднання Галичини від Австрії. На захист підсудних виступив навіть політичний опонент русофілів Кость Левицький. За його висловом, польська влада «виточила» цей процес «проти галицьких русофілів, щоби для Відня доставити доказ, що поляки з попиранем русофільства не мають нічого спільного»⁴¹. Розгляд справи закінчився в червні 1914 р. виправданням підсудних.

До мобілізації в Австро-Угорщині були заарештовані члени «Русского народного совіта», керівного органу РНО, депутат віденського парламенту Д. Марков та К. Черлюнчакевич, який був адвокатом на «Львівському процесі».

⁴⁰ Wojtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918). Warszawa, 2007. S. 217–218.

⁴¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців... С. 699.

Наступна хвиля арештів прокотилася після оголошення мобілізації. Ув'язнено майже 10 000 осіб, у самому Львові – 2 000. Суди виносили смертні вироки, не шкодуючи ані військових, ані цивільних⁴².

Поразка австро-угорських військ напередодні Першої світової війни стала фатальною для українського населення, особливо для прихильників досліджуваної течії. «Українська зрада» була вигідна військовій владі, оскільки виправдовувала поразку⁴³ на фронті. Австро-угорська влада провела масові арешти русофільських діячів, що охопили і частину українофільських священників та селян, які не брали участі в русофільському русі. Репресії поширилися частково і на інші народності – євреїв та поляків. Австро-угорські війська проводили стихійні розправи над арештованими, чинячи самосуд та віддаючи накази страчувати тих, кого лише підозрювали в русофільських симпатіях. Приводом до арештів ставали доноси місцевих урядовців⁴⁴, яких могли репрезентувати як поляки, так і українофіли. Планована на початках акція влади проти русофілів «за зраду державних інтересів», напередодні війни переросла в каральну акцію проти всього українського населення Східної Галичини. В'язнями таборів Талергоф, Терезин та інших ставали люди, які не належали до жодної з політичних партій. Арешти проводили без належно обґрунтованих обвинувачень, а в окремих випадках це ставало зведенням особистих рахунків⁴⁵ на місцях: між окремими особами, що ворогували, між галичанами та представниками влади тощо⁴⁶, між симпатиками різних партій.

⁴² Wojtowicz-Huber В. «Ojcowie narodu»... S. 219.

⁴³ Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Чернівці, 2015. URL: http://www.chnu.edu.ua/res/chnu/chnu_news/March/Diser_Gaiseniuk.pdf

⁴⁴ Wojtowicz-Huber В. «Ojcowie narodu»... S. 218.

⁴⁵ Барінов І. Образ Талергофа в антиукраїнської і антизападної міфології сучасної Росії. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское издание. 2015. № 2. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss24.htm>

⁴⁶ Маковський В. Талергоф: (спогади і документи). Львів, 1934. С. 189.

«Хоча завжди в таборі було від 6 000 осіб, а загалом за час війни його пройшло до 8 000»⁴⁷, – зазначає польський дослідник Тадеуш Ольшанський. Майже таку ж цифру – орієнтовно 7 000–8 000 – подають і русофільські джерела⁴⁸.

Часто військові командири чинили самосуд і страчували тих, котрих лише підозрювали в русофільських симпатіях. Причиною арештів ставали також доноси місцевих урядовців⁴⁹. Таку ціну заплатили галицькі українці за майже півстолітню міжпартійну боротьбу своїх лідерів.

Як зазначав Микола Андрусак, «наївна віра і надмірна лояльність галицьких українців супроти Австрії» минула, коли почались масові арешти українців – і москвофілів, і представників українського національного крила. 18 серпня 1914 р. Українська парламентарна репрезентація вимагала від уряду слідства у справі вбитих австрійськими військами українських громадян, а також звільнення ув'язнених у Талергофі; коли ж засудили до смерті провідних русофільських діячів Д. Маркова, В. Куриловича, К. Черлунчакевича, до австрійської влади було подане прохання про їхнє помилування. Незважаючи на це, русофіли ще довго звинувачували в усьому українофілів⁵⁰. Таке потрактування русофілами ситуації посилювалося ще й тим, що ними проігнорували як політичною силою під час утворення УНР і ЗУНР (до керівництва ЗУНР, наприклад, увійшли всі колишні українські послы в парламенті та сеймі, крім русофільських діячів – В. Куриловича, Д. Маркова і К. Сеника).

Співпраця з російською окупаційною владою. Ще до завершення процесу С. Бендасюка та інших русофіли-старокурсники занепокоїлися, що влада може закрити всі русофільські

⁴⁷ Андрусак М. Галицьке москвофільство і Талергоф. *Діло*. 1933. 4 серпня.

⁴⁸ Талергофській альманахъ. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпатогорским народом во время всемирной войны 1914–1917 г. Львов, 1930. Вып. 3. С. 6.

⁴⁹ Wojtowicz-Huber В. «Ojcowie narodu»... S. 218.

⁵⁰ Талергофській отдел Ставропигійского Музея во Львові. *Русский Голос*. 1936. 7 іюня.

товариства, котрі були важливим чинником діяльності русофільської течії⁵¹. 19 червня 1914 р. до уряду відправлено депутацію, до складу якої входили очільники Ставропігії, «Народного дому», Товариства ім. М. Качковського й організації «Русско-народної партії»: о. Іван Костецький, о. Іван Давидович, д-р Лев Павенцький і д-р Феодосій Заяць. Вони наголосили на вірності своїй ідеології та одночасно висловили відданість цісарю та династії. Незважаючи на те, що депутація була прийнята прихильно, і в її членів склалося враження, що їхні вимоги будуть виконані⁵², усі ці сподівання виявилися марними – функціонування русофільських структур призупинили.

Із приходом до Львова російських військ діяльність русофілів відновилася*, зокрема їхніх товариств. Одним із засобів боротьби з українством для окупаційної адміністрації мала слугувати релігія, а саме – православна віра. Русофільські товариства підтримали нову владу й активно їй сприяли⁵³. Група В. Дудикевича запропонувала росіянам заходи боротьби з українством і відповідною течією в ГКЦ. 1 вересня 1914 р. він підготував пропозиції про бажаний устрій у Галичині, за якими всіх священників-єзуїтів та василіан треба було вигнати з краю. Надалі планувалося невпинно пропагувати ідею приєд-

⁵¹ «Схаменѣтся, будьте люде!». *Русское слово*. 1914. 6 (19) червня.

⁵² *Русское слово*. 1914. 12 (25) червня.

* Із 35 членів «Народного совіта» Галицької Русі на той момент залишилося вісім. Чотирьох: В. Дудикевича, С. Лабенського, М. Сохацького, М. Глушкевича – війна застала на відпочинку в Росії, інших чотирьох: Л. Алексеича, В. Куриловича, Г. Мальця та І. Цьороха – на лікуванні в Європі. З решти 27 вціліло тільки четверо: Ф. Свистун і голови та заступники голів трьох головних установ – Ставропігійського інституту, «Народного дому» та Товариства ім. М. Качковського. Інших 15 членів «Народного совіта» австрійський уряд арештував і заслав у західноавстрійські тюрми. Як тільки з'явилася можливість, ті, що були в Росії, повернулися до Львова.

⁵³ Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки*. 2011. Вип. 10. С. 245.

нання уніатів до православ'я, а перенесення адміністративної столиці до Галича мало означати, що Львову як митрополичій столиці всіх греко-католиків не встояти⁵⁴.

Сподівання на швидкий перехід на православну віру не здійснилися. Цьому перешкодили насамперед сильні позиції ГКЦ та нечисленність проросійськи зорієнтованої інтелігенції. Слабкість русофільського руху виявлялася саме у відсутності в його рядах достатнього числа високоосвічених осіб і духовенства, замість яких переважали здебільшого селяни.

Володимир Дудикевич 5 (18) вересня 1914 р. скликав своїх прихильників на зібрання, яке ухвалило відправити делегацію до прибулого у Львів Георгія Бобринського, призначеного військовим генерал-губернатором Галичини⁵⁵. 9 (22) вересня 1914 р. пройшло засідання «Народного совіта» під головуванням В. Дудикевича, яке засвідчило відновлення діяльності організації. Головою РНО обрали В. Дудикевича, заступником голови – І. Добрянського, секретарем – М. Сохацького. М. Глушкевич, В. Лагола, Ю. Луцик, М. Третяк були одночасно членами «Народного совіта» і Ставропігії.

Одним із головних чинників, що їх використовувала у своїй зовнішній політиці російська влада, було православ'я. «Православна» основа російської зовнішньої доктрини, надання їй статусу офіційної державної віри перетворили релігійно-конфесійну сферу на суто політичну⁵⁶. Проголошена очільниками русофільських товариств в умовах перебування у складі Австро-Угорської імперії культурна єдність із Росією зі зміною політичної ситуації трансформувалася в політичну, а декларована австрійській владі вірність унії та греко-католицькому обряду – на підтримку російського православ'я. Про це

⁵⁴ Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя. *Історія Львова: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Львів, 2007. Т. 2: 1772 – жовтень 1918. С. 530.

⁵⁵ Русская народная организация. *Прикарпатская Русь.* 1914. 15 (28) сентября.

⁵⁶ Расевич В. Перша світова війна... С. 525; Про релігійну політику російської влади див.: Osadczy W. *Święta Ruś...*

заявив В. Дудикевич під час відвідин православним єпископом Євлогієм Галичини в листопаді 1914 р. (спочатку той побував у Бродах, а пізніше – у Львові). Провідник русофілів запевнив архиєрея в тому, що «галицко-русскій народъ всегда считалъ себя въ душѣ православнимъ, такъ какъ унія никогда имъ сознательно признана и принята не была». До депутації, що відвідала архиєпископа, входили обидва заступники В. Дудикевича – І. Добрянський та М. Глушкевич, від Ставропігії – М. Сивуляк, від «Народного дому» – о. І. Костецький, від Товариства ім. М. Качковського – Ф. Свистун, від «Народної контори» – завідувач Г. Малець, від «Галицко-руської друкарні» – львівський кореспондент С. Лабенський та редактор «Прикарпатської Русі» Ю. Яворський⁵⁷.

Русофіли надавали свої храми російській владі для православних відправ: Ставропігійський інститут – Успенську церкву, а «Народний дім» – церкви Преображення Господнього та Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці. 7 грудня 1914 р. в Преображенському храмі архиєпископ Волинський і Житомирський Євлогій відслужив першу Архиєрейську Літургію⁵⁸. 18 січня 1915 р. він спільно з єпископом Трифоном Дмитровським (Московським викарієм) відправили Архиєрейську Службу в Георгіївській церкві. Присутнім був губернатор граф Георгій Бобринський. Під час Богослужіння, на православ'я перейшли чотири унійні священники: отці І. Гоцький, Е. Зарицький, Ф. Решетилевич та І. Заєць, а на наступний день – ще п'ятий, о. І. Головка.

В Успенській святині 19 січня 1915 р. поминальну Літургію та панахиду за засновників Ставропігійського братства провели архиєпископ Євлогій, архимандрит Смарагда, протоєрей І. Казанський, отці М. Митроцький та А. Яворський. У проповіді, виголошеній 19 квітня 1915 р. у цьому ж храмі, Євлогій наголосив на заслугах фундаторів і діячів Успенського брат-

⁵⁷ Къ прїѣзду Архієпископа Евлогія въ Галичину. *Прикарпатская Русь*. 1914. 6 (19) ноября.

⁵⁸ Прикарпатская Русь. 1914. 8 (21) декабря.

ства і закликав теперішніх братчиків прийняти православ'я⁵⁹. А 21 квітня 1915 р. генерал А. Половцев, інформуючи імператора про цю подію, зазначив, що члени Львівського Ставропігійського братства засвідчують вірність цареві⁶⁰.

Розпустивши Ставропігійську бурсу, російська окупаційна влада використовувала у своїх цілях поліграфічну базу Інституту, зокрема друкувала тут усі антиукраїнські російські агітки⁶¹. 11 квітня 1915 р. відбулися останні збори Ставропігії, на яких були обрані сеньйор Іван Цибик і два заступники Микола Савуляк і Микола Третяк. У червні 1915 р. перед наступом австрійських військ керівництво Інституту втекло в Росію⁶². Приміщення Ставропігії покинуто напризволяще, а всі цінності разом із архівом і музеєм вивезено в Ростов-на-Дону⁶³.

Після відходу російської армії австрійські чиновники взяли під свій контроль русофільські установи. Керівництво майном та справами Інституту було тимчасово довірено комісару поліції Адамові Смулці, який тоді уже був комісаром «Народного дому».

Львівські емігранти в Росії опинились у вирі наступних революційних подій. Як австрійська влада, що повернулася до Львова, так і радянський режим після Жовтневого перевороту 1917 р. у Росії, не вибачили галицьким русофілам співпраці з російським царизмом. Володимир Дудикевич був звинувачений у контрреволюційній діяльності, 4 роки провів у більшо-

⁵⁹ Два слова Архієпископа Євлогія. *Прикарпатская Русь*. 1914. 23 апрѣля.

⁶⁰ Высочайшая благодарность Ставропигии. *Прикарпатская Русь*. 1914. 28 апрѣля.

⁶¹ Из истории Ставропигийского Института. 1914–1922 г. *Временник Ставропигийскаго Института (ВСИ)*. 1922. С. 56.

⁶² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 129. Оп. 2. Спр. 21 (Звіти про діяльність Ставропігійського інституту. 1916–1920). Арк. 8.

⁶³ Орлевич І. Повернення Ставропігійського музею до Львова в контексті протистояння русофілів та українофілів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 389–401. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2013_23_32

вицьких тюрмах і в червні 1922 р. помер у Ташкенті⁶⁴. У 1916 р. померли на еміграції члени Ставропігії Ф. Свистун і Р. Ямницький, а 1919 р. у Ростові – І. Добрянський. Чимало емігрантів загинули у складі російських білогвардійських військ під час громадянської війни⁶⁵.

Австрійська влада після повернення до Львова вдалася до репресій проти російських колабораціоністів, які зачіпили навіть і тих діячів, що почували себе лояльними до Австрійської держави і залишились у Львові. Усіх причетних до русофільських організацій відправляли в концентраційні табори. Чимало в'язнів Талергофу загинули через епідемію чуми. Серед них були й діячі Ставропігії – доктор медицини В. Антоневиц (1916), та М. Антоневиц (1919). Усього за 8 років військових лихоліть (1914–1922) загинуло 33 члени Ставропігії. Смерть 1921 р. сеньйора Інституту І. Цирика в Освенцімі дорогою з еміграції символізувала фізичне зникнення Ставропігійського інституту в тій формі, в якій він існував напередодні війни.

Русофільство як суспільна течія зародилось у 50-х роках ХІХ ст., коли розвіялись їхні сподівання на допомогу від уряду. Відчуваючи слабкість становища, вони зорієтували свої погляди на Росію, яка вабила спільним історичним минулим, подібністю мови та як єдина словянська держава, котра зуміла зберегти незалежність. Діяльність русофільських товариств, котрі видавали свої твори церковнослов'янською, а згодом мовою, наближеною до російської, послужила протистоянням процесам колонізації. До початку 60-х років ХІХ ст. русофіли (старорусини) були єдиною суспільно-політичною силою, котра захищала права галицьких українців перед владою та вела провід у культурно-політичному житті.

У 60-х роках ХІХ ст., коли виникла українофільська течія, котра заявила про права галичан як складової малоруського народу на самостійне існування, почалось протистояння між обома гру-

⁶⁴ ВСИ. 1923. С. 39–40.

⁶⁵ Ваврик В. Карпаторосы в корниловском походе и Добровольческой армии. ВСИ. 1923. С. 114–142; Ваврик В. Роковая песенка. ВСИ. 1924. С. 89–92.

пами. Радикалізація русофільського руху, намагання запровадити російську мову, пропаганда православ'я робили його непопулярним та призводило до втрати впливів серед галицьких українців.

Усю другу половину XIX ст. русофіли робили спроби знайти порозуміння з українофілами, з огляду на усвідомлення необхідності цього для майбутнього. Однак вони не хотіли поступитися своїми ідеологічними переконаннями, а як старша консервативна течія сподівались, що згодом «молоді» (українофіли) зможуть прийняти їхні позиції, бо не розуміли, що ті зробили свій вибір на користь модерної української нації.

Про спільність походження русофілів і народовців свідчить їхня символіка, що відзначалася однаковою синьо-жовтою колористикою та подібними геральдичними знаками. Засноване 1874 р. Товариство ім. М. Качковського своїм символом обрало синьо-жовтий стяг із зображенням лева. Після його відхилення 1892 р. намісництвом як політичного, товариство почало користуватися хоругвою, на якій бачимо святих Кирила й Мефодія, Ольгу та Володимира⁶⁶. На печатках «Народного дому» було викарбувано лева, що спирався на скелю на синьому тлі. Такий самий символ обрала ГРР, лев фігурував і на прапорі стрільців національної гвардії 1848 р. «Народний дім» використовував цей знак до 1939 р.⁶⁷. Створене 1848 р. товариство «Галицько-руська матиця», за аналогією з іншими слов'янськими товариствами, на печатці зображало Святого Духа як просвітителя людського розуму й серця. Написання «руска» в її самоназві («Галицько-руська матиця») з однією буквою «с» збереглося до XX ст. Тим часом русофіли подавали це слово через подвійне «с», що свідчить про певну несформованість єдиного погляду на правопис навіть на початку XX ст.⁶⁸.

На початку XX ст., для якого характерним було поширення ідей радикалізму та соціалізму, котрими зазвичай захоплювалося

⁶⁶ Орлевич І. Товариство імені Михайла Качковського в національно-політичному русі галицьких українців (1874–1914). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 102.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 47.

⁶⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4 зв.; Ф. 148. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

молодше покоління, відбувся розкол русофільства. Залишаючись вірними своїм переконанням, русофіли все ж шукали порозуміння з українофілами, визнаючи спільну належність до одного народу (малоруського, несамотійного політично й культурно, але з правом на свій розвиток, а в майбутньому – на злуку з єдиним «руським» народом). Однак усі спроби порозумітись були зведені нанівець, чому сприяла й підтримка русофільства урядом та польським елементом – із метою розколати український рух.

Події Першої світової війни, репресії проти русофілів та населення, котре часами не мало жодного відношення до русофільства, з боку австрійської влади змусили українофілів стати на захист своїх політичних опонентів, проте ці заходи виявилися малоефективними. Підтримка русофілами російської влади в роки Першої світової війни ще більше послабила позиції серед населення.

Статутні положення русофільських інституцій забезпечували надійність їхнього фінансового становища (наприклад, у разі ліквідації «Народного дому», його майно переходило до Ставропігії, а з припиненням діяльності «Галицько-руської матиці» її власність ділили між собою Ставропігійський інститут і «Народний дім»). Важливою ознакою русофільського руху було одночасне членство його представників у кількох політичних партіях і культурно-просвітніх товариствах цього спрямування. У біографіях більшості русофілів зазначалося: «Состоял членом всехъ центральнихъ русскихъ обществъ» (мовилося про Ставропігійський інститут, «Народний дім» і т. д.). Це надавало русофільському рухові консолідованості.

Русофільство як суспільно-політична течія існувало й у ХХ ст., підтримуване і частиною населення, і Польською державою, котра використовувала його для послаблення українського національного руху.

РУСОФІЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА

Товариство «Галицько-руська матиця» (ГРМ). Заснування матиці, як вже зазначалось, було пов'язане з хвилею політичного піднесення доби «Весни народів» (1848) та процесів, що від-

бувалися у всіх слов'янських народів Центральної Європи (матиця була заснована за зразком інших слов'янських матиць).

Рішення про заснування товариства було прийнято 17 (29) травня 1848 р. за ініціативи Івана Гуркевича. У 1849 р. представники української еліти виношували плани реалізації кількох культурно-освітніх проектів. На засіданні ГРР 1849 р., окрім заснування матиці, йшлося про можливість спорудження Народного дому (наукового й культурного центру для галицьких українців) чи якогось пам'ятника⁶⁹. Матиця була першою українською культурно-просвітницькою організацією Галичини, яка намагалася поєднати програму формування національної ідентичності з науковими дослідженнями та роботою серед народу. Згідно із задумом засновників та першого статуту, завданням товариства було друкувати і продавати народові за найнижчою ціною книги, які служитимуть утвердженню віри та звичаїв, розвитку техніки, господарства, педагогіки та доброго виховання. Членами-засновниками могли бути особи, без огляду на їхній соціальний статус та віросповідання, а також громади та різного типу об'єднання, однак до складу правління могли обиратися тільки особи греко-католицького обряду, які водночас були освіченими людьми і вірними громадянами Австрійської монархії. Керівним органом матиці було правління, що складалося з голови, заступника, членів правління, секретаря, касира та контролера та обиралося на рік, а згідно зі статутом 1861 р. на – 5 років. Правління було підзвітне загальним зборам товариства, яке обирало його склад. Одним із головних предметів обговорення правління була рекомендація до друку рукописів. На печатці Матиці було розміщено зображення Святого Духа як символу духовності. Покровителем товариства був Галицький митрополит, зважаючи на високий авторитет духовенства в Галичині. Проект статуту 1851 р. пройшов тривале обговорення керівництвом Матиці і владою. Однак був затверджений лише 1861 р. після конституційних перетворень 60-х років XIX ст. у Габсбурзькій

⁶⁹ Головна Руська Рада 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О. Турія; упоряд.: У. Кришталович, І. Сварник. Львів, 2002. С. 126.

монархії. Статут перезатверджувався 1864 р., що було пов'язано із законом про товариства 1863 р. Статутні положення передбачали право контролю урядового комісара за діяльністю ГРМ. Збори матиці розпочиналися і завершувалися Богослужінням⁷⁰.

Перше засідання членів-засновників товариства відбулося 2 липня 1848 р. Очолив його член ГРР, священник Михайло Куземський, заступниками були юрист Іван Борисикевич, юрист Юліан Лаврівський. Серед членів матиці були відомі діячі науки, культури, чиновники – Михайло Малиновський, Микола Устиянович, Теодор Леонтович, Іван Товарницький, Антін Петрушевич, Яків Головацький та ін. Щодо соціального складу діячів товариства, то більшість становило духовенство, що пояснюється його доміантними позиціями в українському суспільно-політичному житті. У 70-х роках XIX ст. ситуація почала змінюватись із виходом на політичну арену представників світської інтелігенції, проте священнослужителі продовжували становити значну частину товариства. Кількість членів матиці коливалася від однієї до двох сотень осіб⁷¹.

Книжки ГРМ видавались у друкарні Ставропігії. Друкувалися здебільшого церковнослов'янським шрифтом. Розповсюджувалися за допомогою греко-католицької церковної ієрархії. Основним напрямом діяльності матиці став видавничий. Товариство видавало навчальну літературу (букварі, граматики, читанки та ін.), а також релігійну та наукову літературу, до якої належать насамперед твори галицьких учених: Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Гушалевича, І. Шараневича, Б. Дідицького та ін., періодичні видання «Науковий Сборник» (1865–1868), «Літературний Сборник» (1869–1873, 1885–1890), «Научно-літературний сборник» (1901–1906, 1908).

У справі обміну книжок матиця співпрацювала із сербською, словінською й іліро-хорватською матицями та науковими й літературними закладами Росії⁷².

⁷⁰ Orlevych I. *The Galician-Ruthenian Matica. The Matica and Beyond. Cultural Associations and Nationalism in Europe*. Leiden; Boston; Brill, 2020. Vol. 21. P. 297–298.

⁷¹ Ibid. P. 300.

⁷² Ibid. P. 311.

Фінансовою основою для діяльності товариства були членські внески, добровільні пожертви, а з 1877 р. – доходи від нерухомості. Протягом 1860 р. – першої половини 1880-х років матеріальний стан товариства поступово покращився і це дозволило купити 1877 р. кам'яницю № 45 на Жовківському передмісті поблизу святого Миколая ГКЦ⁷³.

Відсутність єдиної мовної концепції та єдиних підходів щодо її правопису, а також слабкість наукових досліджень утруднювали діяльність матиці. Керівництво ГРМ ініціювало підготовку Собору руських учених, який відбувся 1848 р. і окреслив програму основних філологічних та історичних досліджень. Основною метою цих досліджень була сепарація галицьких українців від польських впливів та утвердження в Галичині руської ідентичності, яка б базувалася не тільки на почутті окремішності мови та обряду (греко-католицького), а й на серйозних наукових дослідженнях. Собор закріпив підхід до матиці як до наукового центру галицьких українців.

Неоабсолютистські утиски 1850-х років, об'єктивні труднощі з розвитком галицько-української науки призвели до кризи, яка тривала до відновлення конституційних перетворень 1860-х років. Головні завдання, що стояли перед товариством – впорядкування правопису і видання популярної історії Галичини – залишилися невирішеними, зважаючи на розвиток мови.

Із виходом у 60-х роках ХІХ ст. на політичну арену народоців, які зробили вибір на користь ідеї національної окремішності українського народу, відмінного від польського і російського, протистояння між обома групами посилились, зокрема у праві на володіння русофільськими установами. Одним із методів боротьби русофілів проти українофілів було усунення останніх із товариств. Так, 1865 р. було відмовлено у прийнятті в члени товариства трьох народоців: К. Климковичу, П. Горбалеві, Д. Тянечкевичу.

Після переїзду Куземського в 1868 р. до Росії, головою Товариства став А. Яновський, заступником – М. Малиновський,

⁷³ Ibid. P. 315–316.

який від 1877 р. до 1878 р. його очолював. А після смерті А. Яновського 1884 р. М. Малиновський знову його очолив і керував до 1900 р.

Головою товариства 1900 р. було обрано Богдана Дідицького, до складу правління входили Осип Мончаловський, Василь Лагола, Пилип Свистун, Юліан Яворський та ін. На початку ХХ ст. матиця вступила у конфлікт із ієрархією ГКЦ, позбавивши митрополита, згідно зі статутом 1901 р., статусу покровителя товариства. 16 листопада 1904 р. митрополит Андрей Шептицький висловив із цього приводу протест керівництву товариства. Голова Б. Дідицький у листі-відповіді пояснив таке рішення тим, що духовенство підтримує фонетичний правопис⁷⁴.

Занепад у діяльності товариства настав із припиненням видання «Научно-літературного збірника» 1908 р. Характерною рисою русофільського руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була все більше зростаюча політична активність її діячів, натомість усе менше приділялось уваги науково-теоретичним питанням. А це негативно позначилося на діяльності матиці – єдиного русофільського товариства з виразним науковим спрямуванням.

Діяльність ГРМ активізувала наукові дослідження в галузі вітчизняної історії, етнографії, філології та ін. Брак наукових сил не дав змогу реалізувати задумане, а перехід на русофільські позиції та запровадження російської мови у виданнях з часом зробили її діяльність непопулярною.

«Народний дім». Відомо, що 17 червня 1851 р., через ліквідацію в Австрійській державі політичних товариств, ГРР перейменувалася в Комісію, керуючу справами будівництва «Народного дому». Його спорудження було завершено 1864 р., а 1901 р. – Преображенську церкву. Товариство уконституювалося 1872 р. Його головою став Йосиф Кульчицький. До складу керівництва увійшли Михайло Малиновський, Теофіль Павликів, Василь Ковальський, Яків Шведзицький, Антін Петрушевич та ін. Метою товариство ставило просвітництво народу,

⁷⁴ Ibid. Р. 310.

яку реалізовувало шляхом видавничої діяльності, утримання школи для дітей, патронату над Преображенською церквою⁷⁵.

Заснування «Народного дому» було черговим етапом інституалізації українського національного руху. «Народний дім» був найчисельнішим серед українських товариств русофільського напрямку (кількість членів сягала майже 200 осіб) через можливість вступу духовенства⁷⁶, яке вело провід у тогочасному суспільно-політичному русі і складало більшість членів товариства. Навіть засідання керуюча рада призначала, узгоджуючи час із графіком зайнятості священнослужителів. За час своєї діяльності Комісія здійснювала керівництво спорудженням головного будинку «Народного дому» та Преображенської церкви, закупила ряд суміжних із ними будинків, маєтки в сільській місцевості, заснувала бурсу, сформулила основний фонд та створила ряд стипендійних фондів⁷⁷.

Так, 11 лютого 1869 р. був затверджений статут інституту «Народний дім», згідно з яким його визначали як товариство русинів, що має намір «рускій языкъ образовати, словесной діяльності пособствовати, науки и искусства розвивати, просвѣщение и нравственность поширювати». Покровителем інституту був діючий Галицький митрополит. Членом «Народного дому» міг стати кожний русин, який пожертвував принаймні 10 злотих або мав заслуги в галузі мистецтва, науки, «русского» мовознавства та словесності. Засобами, що забезпечували виконання поставленої мети, мали служити: бібліотека з читальнею, передусім «русских» книжок, збірки-музеї, галереї, кабінети з різних ділянок науки і мистецтва, науковий часопис, друкарня, поширення загальнокорисних книг шляхом співпраці з ГРМ, стипендійні фонди для бідної учнівської молоді, бурса, пансіонат для

⁷⁵ Орлевич І. З історії будівництва Преображенської церкви у Львові. *Історія релігій в Україні*. 2005. Кн. 1. С. 437–438.

⁷⁶ Головна Руська Рада... С. XX, XXIII.

⁷⁷ Орлевич І., Пашук В. Українські товариства. *Історія Львова: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Львів, 2007. Т. 2. С. 374.

дівчат та ін.⁷⁸. Товариство уконституювалося 23 і 24 листопада (5 і 6 грудня) 1872 р. і очолив його Й. Кульчицький. Згодом головами правління обирали В. Ковальського (1876), М. Малиновського (1883), Ю. Геровського (1884), Й. Делькевича (1887); о. І. Костецький очолював товариство від 1906 р. до 1914 р.

Із загостренням конфлікту між обома течіями українського національного руху народовців та русофілів культурно-просвітні інституції стали об'єктом їхньої боротьби, як йшлося вище, зокрема «Народний дім». Перші конфлікти русофілів із народовцями за «Народний дім» припали на початок 1870-х років, і співпали із їхнім протистоянням за впливи у новоствореному політичному товаристві «Русска Рада», яке завершилося 1870 р. витісненням народовців⁷⁹. Приводом були фінансові зловживання русофілів. Предметом критики стало надання голові «Народного дому» В. Ковальському житла за надто заниженими цінами, що суперечило статуту. Українофіли звинувачували керівництво «Народного дому» у зволіканні з відкриттям бібліотеки через нібито брак приміщення, тоді як приміщення «Народного дому» займали русофільські товариства «Русское казино» та «Академический кружок». У 1872 р. після переходу до народовців товариства «Руська бесіда» правління «Народного дому» відмовило йому в приміщенні. Народовці були представлені тоді, хоча й не чисельно, серед членів товариства. Предметом гострих дискусій став національно-політичний курс навчальних закладів. Керівництво «Народного дому» відмовлялося скеровувати учнів до єдиної у Львові української Академічної гімназії. У 1881 р. на загальних зборах «Народного дому» народовець о. Олександр Стефанович виступив із вимогою записувати вихованців бурси до Академічної гімназії. На його думку, «Народний дім» власноруч штовхав українських школярів у польські гімназії. Тему Академічної гімназії порушували українофіли ще 1885 р. (О. Стефанович) та 1887 р. (П. Ха-

⁷⁸ Там само. С. 374–375.

⁷⁹ Мудрий М. Активізація суспільно-політичного життя у 60-х роках ХІХ століття. *Історія Львова*: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 2. С. 229.

рак). Конфлікти середовищ «Народного дому» та Академічної гімназії продовжувалися і на початку ХХ ст. У 1909 р. вихованці бурси «Народного дому» побили однокласника за «мазепинские убеждения». Після того, як учителі філії Академічної гімназії висловилися за покарання кривдників, русофільський часопис «Галичанинъ» виступив за перехід учнів з українських у польські гімназії⁸⁰. Це пояснюється ще й тим, що з 1908 р. русофільський рух заручився підтримкою поляків.

Суперечності викликало членство в «Народному домі». Чисельність членів товариства зростала повільно. Незважаючи на загальну потребу оновлення складу товариства, русофіли дотримувались практики усувати з «Народного дому» народовців, зазвичай ігноруючи їхні заяви про вступ. Уперше питання членства порушив О. Стефанович на загальних зборах 1884 р. Тоді про бажання вступити до Народного дому заявила низка чільних діячів народного руху – О. Огоновський, о. І. Чапельський, о. Т. Пюрко, 1897 р. – Є. Олесницький, однак їм відмовлено всупереч угоді між народовцями і русофілами 1882 р. про політичну співпрацю. У 1887 р. виникла дискусія у зв'язку з відмовою у членстві в «Народному домі» народовцю Василеві Нагірному та Юліанові Романчуку, а із відповіддю останньому зволікали два роки. Як стверджував О. Стефанович, справжньою причиною відмови було небажання русофільського керівництва приймати до «Народного дому» осіб, які визнають потребу самостійного розвитку «русскої» народності. Не бажаючи відверто конфліктувати з народовцями щодо членства, керівники «Народного дому» уникали частих засідань правління⁸¹.

Приводом до відвертої конфронтації стало питання про статус «Народного дому» 1884 р. – вважати його «фундацією» чи «товариством». Народовці стверджували, що керівництво «Народного дому» незаконно надало йому статус товариства (статус

⁸⁰ Орлевич І., Пашук В. Українські товариства... С. 376.

⁸¹ Див.: Орлевич І. Боротьба між русофілами та українофілами за Народний дім у Львові. *Львів: місто-суспільство-культура*. Львів, 2007. Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі.

фундації передбачав звітність перед урядом про фінансово-господарську діяльність та сплату податків, тоді як товариство не звітувало надфундаційній владі, тобто намісництву, а вибори керівного складу не підлягали затвердженню урядом) і за посередництвом Львівського магістрату добивалися зміни статусу. Права народовців відстоював юрист Василь Дідошак і вважав, що у справу повинен втрутитися магістрат⁸². Однак, зважаючи на те, що більшість серед Львівського магістрату становили поляки, які не хотіли втручатися у суперечку між українськими партіями, «Народний дім» і надалі продовжував залишатися в руках русофілів.

Рескрипт галицького намісника Казимира Бадені визнавав «Народний дім» фундацією. Однак його наступник Андрій Потоцький, який підтримував русофілів, зволікав із затвердженням цього документа. На початку XX ст. у період гострого протистояння між русофілами й українофілами вирішення питання про статус «Народного дому» з ініціативи русофілів дійшло до суду. Всі судові інстанції в краї 1911 р. визнали «Народний дім» фундацією і влада зажадала від русофільського керівництва Інституту скласти фундаційну грамоту⁸³. Невиконання цієї вказівки призвело до ліквідації товариства ухвалою Міністерства внутрішніх справ Австрії від 24 червня 1914 р.

Австрійська влада із початком Першої світової війни, зважаючи на проросійські настрої та відмову «Народного дому» скласти фундаційну грамоту, 4 серпня 1914 р. призупинила діяльність «Народного дому», а управління його справами доручила урядовому комісарові – раднику намісництва Здзиславу Вавраушу, який керував із 5 по 30 серпня 1914 р., оскільки царські війська захопили Галичину⁸⁴.

Товариство ім. М. Качковського. Засноване 1874 р. для по-

⁸² Орлевич І., Пашук В. Українські товариства... С. 376.

⁸³ ЦДІАЛ України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4–6.

⁸⁴ Див.: Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1914–1921 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16: Ювлейний збірник на пошану Івана Патера. С. 275–288.

ширення науки, пропаганди тверезості та працьовитості серед народу. Отець І. Наумович 1873 р. висунув ідею створити нове просвітне товариство і запропонував «Просвіті» відійти від фонетики, а натомість запровадити етимологічний правопис, об'єднати ідеї «Галицько-руської матиці» (русофільське культурно-просвітне товариство) і товариства «Просвіта». Пропозиція не була підтримана ні русофілами, ні народовцями, і о. І. Наумович вирішив заснувати товариство на зразок словенського Товариства св. Могорта. Він зазначив, що завдяки товариству «просвітитися цѣлый простый русскій народъ, стане один рускій духъ и одна русска воля на нашей земли и то буде заслуга пок. Качковскаго»⁸⁵. Товариство мало забезпечувати русофілам вплив серед селянства на зразок народовської «Просвіти».

Товариство ім. М. Качковського було засноване в Коломиї 8 (20) серпня 1874 р. (у день смерті Михайла Качковського). У 1875 р. осередок товариства перенесено до Львова задля активізації діяльності, оскільки в Коломиї русинів не було багато. Відповідно до статуту, товариство ставило собі за мету поширення науки, працьовитості, тверезості, заощадливості, громадянської свідомості та різних чеснот серед руського народу в Австрії. Визначальним принципом діяльності став проголошений о. І. Наумовичем заклик: «Молися, учися, трудися, трезвися». Для досягнення мети Товариство ім. М. Качковського видавало популярні навчальні та дешеві книжки релігійно-звичаєвого, наукового, господарського й розважального змісту, заснувало читальні, товариства тверезості, громадські позичкові каси, товариства рукоділля та ін. Щодо вимог до членства, то вони були такі, як і в інших русофільських товариствах: належність до руської народності, посідання певного фінансового становища та ін. Вищим керівним органом Товариства ім. М. Качковського були загальні збори, які відбувалися щороку, кожен раз в іншому місті краю, за можливості у день смерті М. Качковського – 8 (20) серпня, і переважно за-

⁸⁵ Собрание русскихъ народолюбѣвъ дня 8 августа въ цѣли основанья чоловѣколюбного общества Михайла Качковскаго въ Коломыи. *Наука. Газета мѣсячна для народа*. 1874. Ч. 3. С. 347.

мислювались організаторами як патріотичні демонстрації, які слугували поштовхом для піднесення національних почуттів галицьких русинів. Виконавчим органом був центральний відділ⁸⁶. Символом товариства обрано синьо-жовтий стяг із зображенням лева. Після його відхилення 1892 р. намісництвом як політичного, гербом товариства стала хоругва із зображенням святих Кирила і Мефодія, Ольги і Володимира. Для Товариства ім. М. Качковського, як і інших русофільських інституцій, характерними були певні риси церемоніальності обрядовості: розпочинати загальні засідання Літургією у церкві Преображення Господнього, служити панахиди за засновників, членів та жертводавців товариства⁸⁷. Свого патрона М. Качковського члени товариства переважно вшановували організацією музично-декламаторських вечорів пам'яті та вечорів, приурочених до важливих історичних подій галицьких українців.

Основним напрямом діяльності товариства було видавання та розповсюдження дешевих книжок для народу. Впродовж досліджуваного періоду товариство щороку видавало в середньому по 10–12 найменувань друкованих видань. Здебільшого це була література релігійно-морального спрямування, навчального та господарсько-економічного, художні твори, причому переважали літературні та історичні твори. Із 1884 р. почало виходити періодичне видання «Календаръ общества им. М. Качковского», із 1907-го – газета «Экономичный листокъ», завданням якої було поживити роботу населення в економічній галузі. У 1908 р. її завдання розширили: друкували статті навчального стилю, відомості про діяльність товариства тощо і, відповідно, називали «Листокъ». У 70-х роках ХІХ ст. видання товариства виходили почергово то народною мовою, то «язичієм», друкувалися «гражданським» шрифтом. Народна мова видань сприяла зростанню популярності товариства та збільшенню кількості його членів. Поступовий перехід на російську мову видань призвів

⁸⁶ Орлевич І., Пашук В. Українські товариства... С. 381.

⁸⁷ Общее собраніе членовъ общества им. М. Качковского. *Прикарпатская Русь*. 1913. 16 (29) августа.

до втрати популярності серед українського населення. Товариство налагодило контакти з галицько-руськими емігрантами в Канаді, США та Бразилії. Там були філії товариства, які справно сплачували внески, а натомість отримували літературу⁸⁸.

Від початку заснування товариство втілювало в життя статутну вимогу щодо якнайбільшої масовості своїх рядів. До 80-х років XIX ст. відбувалося зростання чисельності Товариства, котре призупинилося головно через політичну кризу русофільської течії 1880-х років (приблизно 3 000 осіб). Певний ріст кількості членів спостерігався впродовж 1903–1910 рр. (із 10 005 по 10 700), після чого темпи росту сповільнились (9 000 осіб) перед початком Першої світової війни, переважно через несплату членських внесків і втрату впливів русофільства в Галичині. Товариство заснувало низку філій. У 1913 р. їхня кількість сягала 31⁸⁹.

Головним джерелом доходів товариства були членські внески та пожертви населення, прибутки від оренди будинків, доходи з продажу книжок, у XX ст. – державні субсидії та ін. У 1899 р. товариство вже володіло власним фондом, нерухомістю: двома будинками у Бродах, площею під забудову в Сокалі, угіддями в Тершові (закуплено 1908 р.) і в Монастириськах, у 1904-му купило у Львові будинок на вул. Валувій, 14. Для товариства початку XX ст. характерний процес комерціалізації: свою увагу воно зосередило на придбанні нерухомостей, водночас беручи кредити й утворюючи борги, тоді як бракувало грошей на видавництво та інші просвітні завдання (бурсу заснували лише 1903 р.) і сподівалося на урядові субсидії. 1910 р. уряд затвердив зміни до статуту, які надавали Товариству ім. М. Качковського право на економічну діяльність, зокрема дбати про піднесення сільського господарства, промисловості й торгівлі⁹⁰.

Щоби зміцнити економічну та фінансову базу русофільських товариств, діячі Товариства ім. М. Качковського створи-

⁸⁸ Орлевич І., Пашук В. Українські товариства... С. 382.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

ли низку своїх товариств економічного спрямування: 1898 р. – «Защиту земли», завдання якої полягало у скуповуванні панських маєтків і парцелюванні їх між селянами, наданні позик і прийманні грошей під відсотки; 1904 р. – «Русский Ревизийный союз», який займався впровадженням науки в різні галузі економіки⁹¹; 1910 р. товариство заснувало асоціацію «Рольничий союз» і товариство з обмеженою відповідальністю «Центральний молочний союз» у Львові, на противагу польському «Związek Mleczarski» та українському «Крайовому союзові молочарсько-господарському в Стрию»⁹².

Найбільше економічних товариств було засновано під час перебування на посаді голови Ф. Свистуна. Це пов'язано як із загальною тенденцією розвитку інституційного руху в Галичині, так і з пошуком виходу товариства з кризи. Падіння престижу товариства ще за головування Б. Дідицького не змінилося і з обранням головою Ф. Свистуна. Критика на його адресу лунала вже у 1907 р. і 1908 р., а в останньому навіть пропонували його відставку. Втрата товариством впливів, порівняно з «Просвітою», викликала невдоволення серед його членів. Вони критикували всі сфери його діяльності: видавничу (за не фахове видання «Економічного листка» та «Календаря»), культурно-просвітню та економічну (за застарілі методи, нерациональне вкладення коштів у нерухомість і її експлуатацію), недостатню роботу з молоддю та залучення її до політичної діяльності, незадовільне ведення роботи у філіях тощо⁹³.

Кризи в діяльності товариства визнавав і Ф. Свистун, тому прагнув зробити ставку на економічний аспект. Він планував для боротьби з «анальфаетизмом народу» надати читальням

⁹¹ Отчеть о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. Львовъ, 1911. С. 16–17.

⁹² Отчеть о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1909 г. до 15 (28) сентября 1910 г. Львовъ, 1910. С. 5.

⁹³ Орлевич І. Товариство імені Михайла Качковського в національно-політичному русі галицьких українців... С. 103.

просвітньо-економічного характеру і поширювати не лише грамотність, а й допомагати селянам краще господарювати, «здійснювати торгівлю та усю економічну працю». Від 1909 р. до 1911 р. агроном товариства Григорій Малець вів землеробські курси для селян. 1911 р. товариство проводило курси з ветеринарії у Львові та курси з молочної справи у Громні⁹⁴.

Питання національної ідентичності на початках не відіграло помітної ролі в програмних документах товариства. Протягом 1870–1880 рр. до товариства належало чимало осіб, що не заперечували окремішності українського народу від російського, а часом висловлювали належність до народо-вського напрямку (наприклад, В. Давидяк, А. Дольницький та ін). 27 серпня (8 вересня) 1891 р. Б. Дідицький визначив ідеологічні основи діяльності товариства, наголосивши на вірності членів інституції ідеям революції 1848 р., протиставившись молодому поколінню з табору українофілів. Товариство цілеспрямовано боролось проти введення фонетики до українського правопису. До початку 1890-х років у розмовній практиці та офіційній документації використовувалася мова, в основі якої була українська лексика. За період головування Б. Дідицького Товариство ім. М. Качковського відстоювало церковнослов'янську мову та етимологічний правопис.

Із 1903 р., коли товариство очолив Ф. Свистун, його діяльність ще більше почала служити пропаганді русофільських ідей і тісніше перепліталася з політичною діяльністю русофілів. Так, товариство послуговувалося у своїх виданнях російською мовою. Того ж року видало твори Миколи Гоголя та Льва Толстого. Це викликало критику навіть із боку симпатиків товариства. К. Головка писав, що «общерусській» не розуміють навіть члени їхньої інституції. Окрім того, це дає підстави українофілам критикувати Товариство за незрозумілу мову видання⁹⁵.

Використання товариства ім. М. Качковського русофілами у своїй політичній діяльності та пропаганда російської мови

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. С. 104–105.

викликали невдоволення влади, котра відповідала на це різними санкціями (ненадання державних субсидій, притягнення до суду, накладання штрафів та ін.). 1909 р. Товариство ім. М. Качковського звинуватили в антидержавних намірах – у державній думі та на сторінках газети «Діло». Польська преса писала, що видання товариства містять цинічні похвали на честь Росії. Це призвело до того, що голову товариства Ф. Свистуна викликали у державну поліцію Львова для пояснень щодо завдань товариства, фінансового стану та джерел доходів, а краєвий виділ відмовив у виплаті сеймової субсидії. Ф. Свистун переконував судову владу, що метою товариства є лише культурна та економічна діяльність, що воно не отримує жодної допомоги з-за кордону, а має на меті лише просвіту народу і його матеріальний добробут. Члени товариства вважали, що цей інцидент пов'язаний передусім із публікацією твору «Полтавська битва» і творів М. Гоголя. Незважаючи на всі закиди, Ф. Свистун послідовно відстоював російську мову у виданнях. 12 червня 1910 р. краєвий виділ знову відмовив товариству в сеймовій субсидії за 1909 р. і пояснив, що це сталося через мову його видань. Товариство опротестувало це рішення у крайовому виділі і навіть направило делегацію до крайового маршалка графа К. Бадені⁹⁶.

Щоб запобігти конфлікту з владою, 1911 р. члени інституції надіслали до крайового виділу резолюцію, складену Д. Марковим із обіцянкою видавати книжки на «малорусскомъ, но прибщать своихъ членовъ къ общерусской культурѣ печатая статьи на литературномъ русскомъ языкѣ». Після чого товариство отримало державні субсидії за 1910 р. та 1911 р., а невдовзі і за 1909 р. Цей крок крайової влади опротестували народовці на сторінках своєї газети «Діло», зазначивши, що товариство одночасно заручилося підтримкою як з боку Росії, так і Австрії, отримує вказівки та фінанси з Росії. Керівництво товариства подало скаргу на редакцію газети. Головний редактор «Діла» Володимир Бачинський забрав судовий позов у зв'язку з не-

⁹⁶ Там само. С. 106–107.

достатньою кількістю доказів⁹⁷.

Втрата авторитету русофільської течії в українському національному русі призвела Товариство ім. М. Качковського до втрати впливів і авторитету серед інтелігенції та духовенства, на яких базувалася діяльність філій. 1905 р. Ф. Свистун зазначав, що опорою русофільства залишається селянство, котре підвищило свій освітній рівень завдяки діяльності товариства. Ці ж чинники були причиною кризи в діяльності товариства 1911–1912 рр. Ф. Свистун на генеральних зборах 1912 р. зазначив про сильні позиції русофільства серед селянства і слабкі серед інтелігенції.

Товариство ім. М. Качковського було засноване русофілами з метою поширення просвіти серед галицького селянства і на перших порах відіграло позитивну роль: видавало книжки релігійно-морального, історичного, повчально-господарського, економічного спрямування; заснувало низку філій, читалень, книжкових крамниць, торговельних комітетів, які надавали селянам практичні рекомендації, заснувало економічні товариства, стипендійні фонди, володіло нерухомістю у Львові та філіях.

До 90-х років XIX ст. Товариство ім. М. Качковського використовувало у своїх виданнях мову, основу якої становила українська лексика, після чого, разом з іншими русофільськими товариствами, виступало проти введення українського фонетичного правопису і народної мови. Після поділу русофілів на «старо-» і «новокурсників», у Товаристві перебували представники обох груп, однак домінували останні, зокрема голова (з 1903 р.) товариства Ф. Свистун належав до «новокурсників». За його головування товариство втратило популярність серед населення, причиною чого була наближена до російської або російська мова видань, незрозуміла для населення, втрата впливів серед інтелігенції (духовенства, вчителів та інших), котра забезпечувала йому діяльність у філіях. Попри декларації своєї позапартійності, діячі інституції використовували свій фінансовий та науковий потенціал для поширення русофільства.

Вимоги до соціального статусу, вступаючих у члени, русо-

⁹⁷ Там само. С. 107.

фільських товариств, як-от заслуги в галузі науки, культури, освіти та інше, відповідне фінансове становище, перетворювали їх на елітні установи, якими керували одні й ті самі люди. Статутні положення русофільських інституцій забезпечували надійність їхнього фінансового становища (наприклад, у разі ліквідації «Народного дому» його майно переходило до Ставропігії, а з припиненням діяльності «Галицько-руської матиці» її власність ділили між собою Ставропігійський інститут і «Народний дім»⁹⁸). Культурно-просвітні інституції слугували своєрідним інструментарієм для реалізації політичних завдань русофільства.

Ірина Орлевич

⁹⁸ Детальніше див.: Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1941–1921 роках... С. 275–288; Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1914–1925). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 153–169.

РОЗДІЛ 3

**УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ГАЛИЧИНІ**

Наприкінці XIX ст. українське національно-культурне відродження в контексті формування модерної нації досягнуло політичного етапу, що загалом відповідало загальним тенденціям т. зв. «малих» націй Центрально-Східної Європи. Політичні партії до своєї діяльності залучали якомога ширші верстви народу і почали висувати вимоги політичного самоврядування, проголошення автономії, а то – і цілковитого політичного самовизначення та становлення власної суверенної держави¹.

Першою українською політичною партією на території Галичини зокрема та України загалом стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована 4 жовтня 1890 р. у Львові. Як видно із назви політсили, у ній фігурувало поняття «Русько-українська», яке, щоправда, на початок 1890-х років уже і не було настільки новаторським для тодішнього галицького інтелектуального середовища, та і для очільників РУРП його застосування було всього лише наслідком їхніх попередніх історіософських роздумів (як і загалом ідейне підґрунтя радикальної політичної ідеї)².

Михайло Павлик – один із лідерів новопосталої партії – ще до її заснування поруч із іншим майбутнім керівником «радикалів» Іваном Франком брав активну участь у робітничому русі

¹ Детальніше див.: Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe; A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 230 p.

² Артимішин П. *Українофільські суспільно-політичні середовища. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2020. С. 127.

Галичини, зокрема співпрацюючи з польськими соціалістами³. Наприклад, у рукописних фрагментах статті про соціалістичне суспільство – своєрідну утопію, до якої М. Павлик прагнув у 1870–1880-х роках, – він поруч із галицькими «мазурами» (поляками), «жидами» (євреями), «циганами» (ромами) згадує і про місцевих русинів-українців⁴. Водночас для М. Павлика ключовим був не національний, а соціальний чинник: для нього головне – створення сільських та «маломіщчанських» громад, які «мають кілька котрій треба, пасовисько, ґрунт, худобу, хліборобські струменти і машини. Усе це – на гурт і обробляють землю і інше гуртом, спільним коштом і силою та складає урожай до громадських магазинів. Кожному робітникові в громаді – а робити тоді зможуть всі, і наші, і чужі, і жиди, і пани, і попи – кождому, кажемо, робітникові по праву належить все, што хто вробив і кождий може зробити з своїм заробком, што схоче»⁵. Ремесла ж та промислові об'єкти повинні були би перейти в підпорядкування міжнаціональних робітничих спілок-громад⁶.

В іншому фрагменті рукопису тез «Як тепер є, а як би бути повинно на Україні» М. Павлик констатував, що і Україна, яка перебувала у складі Австро-Угорщини, так і та, що у складі Росії, опинилися у ХІХ ст. у політичній та економічній залежності, а її громадяни були позбавлені умов для самостійного культурного розвитку (мови, літератури, культури тощо) та перебували під владою «буржуазії чужої та своєї», недостатньо були розвинуті громади і слабким був зв'язок сіл із містами⁷. Єдиним виходом із такої ситуації М. Павлик вбачав створення інтернаціональних робітничих, ремісничих та селянських громад-спілок із рівни-

³ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). 2-ге вид., доп. Київ: Основні цінності, 2000. С. 29.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 160 (Павлик Михайло Іванович). Од. зб. 10. П. 1. Арк. 3.

⁵ Там само. Арк. 2.

⁶ Там само. Арк. 1–2.

⁷ Там само. Од. зб. 9. П. 1. Арк. 1.

ми правами для чоловіків та жінок, із правом обирати всіх своїх чиновників у громадській і господарській справі та формувати громадські спілки, а ті – велику вільну громадську спілку – державу (як Швейцарія), яку він окреслював як «Русь-Україну»⁸, яка не повинна була би мати постійного війська, а його функцію виконувало би вільне козацтво⁹. Майбутню Русь-Україну М. Павлик бачив як велику наднаціональну спілку зі світською наукою в школі, рівними правами, навчатися в якій мали б люди різних віросповідувань та національностей, а навчання велося би тою мовою, якою визначила би та чи та громада¹⁰.

У результаті М. Павлик змальовує майбутній суспільний та соціально-економічний устрій Русі-України, в якій були б рівні для усіх громадянські та економічні (господарські), колективна власність на землю і промислові виробництва, що підвищило би продуктивність праці та кількість виготовленої продукції, забезпечило би громадянам гідну освіту та правовий суспільний устрій¹¹.

Інший майбутній лідер «радикалів» Іван Франко разом із польськими соціалістами Болеславом Червенським і Людвіком Інлендером 1880 р. склали першу «Програму галицьких соціалістів», що мала стати платформою для створення в Галичині інтернаціональної за

*Михайло Павлик**

⁸ Там само. Арк. 4.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 4–5.

¹¹ Там само. Арк. 5–6.

* Джерело: frankolive.files.wordpress.com

характером робітничої партії¹². У програмі йшлося про те, що в утворенні «сильної робітничої партії» – головної мети тодішніх галицьких соціалістів, мав би, крім організованого польського та єврейського «пролетаріату», взяти участь й «пролетаріат» український¹³. Щодо національного питання, то в програмі партії йшлося про рівні права усіх народів щодо національного, політичного та культурного розвитку і висловлювалося бажання про здобуття польським та українським народами права на незалежне національне існування¹⁴.

Іван Франко*

Цікавим є Франковий підхід і до внутрішньо українського питання. Він рішуче критикував як русофільську, так і українофільську суспільно-політичні та культурні течії українського руху в Галичині: перших він вважав «політичною фракцією українців, яка прагне до злиття націй української з великоросійською, намагаючись поступово згладжувати окремі національні риси українців і сіючи чвари між українцями і поляками», а других, яких називав «українською національною партією», вважав «чисто буржуазним» напрямком¹⁵.

Втім, партії галицьких соціалістів так і не судилося поста-

¹² Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині... С. 29.

¹³ Франко І. Програма галицьких соціалістів. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 455.

¹⁴ Там само. С. 461–462.

¹⁵ Там само. С. 460.

* Джерело: wikimedia.org

ти, а сам І. Франко, як і М. Павлик, аж через десятиліття отримали нагоду долучитися до розробки ідейної основи у програмі нової політичної партії – РУРП, заснованої на зборах радикальної інтелігенції 4–5 жовтня 1890 р. з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Северина Даниловича, Кирила Трильовського та ін.¹⁶

У першому програмному документі партії, що побачив світ у жовтні 1890 р., члени РУРП означили себе «руско-українськими радикалами», які поставили перед собою як максимальні, так і мінімальні завдання. Відповідно до «програми максимальної», радикали намагалися в соціально-економічному секторі досягнути зміни способу виробництва згідно з постулатами «наукового соціалізму» (колективного устрою праці й колективної власності на засоби виробництва); у політичному напрямі – всієї повноти реалізації громадянських прав та свобод, незалежно від статті, автономії громад, повітів, країв і надання кожному із народів Австро-Угорщини можливості якнайповнішого розитку¹⁷.

У мінімальній частині програми РУРП декларувала в економічній сфері досягнення матеріального добробуту громадян та усунення економічної експлуатації¹⁸. У політичній площині закликали до: запровадження загального, безпосереднього, таємного голосування, до того ж підтримували активне й пасивне право вибору як для чоловіків, так і жінок; демілітаризації та трансформації постійного війська на «людове ополчене»; автоматії для всіх провінцій монархії та самостійного культурного й національного розвитку для усіх народів, що її населяли; розширення компетенції громадських судів, а також відповідальності судів присяжних у справах про важливі злочини і правопорушення, ліквідації обмежень у разі вибору судів присяжних,

¹⁶ Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом: нариси історії XIX – початку XX ст. 2-ге вид., доп. Львів, 1999. С. 45; Tomczyk R. Radykałowie i socjaldemokraci: miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914. Szczecin: Zapol, 2007. S. 45–47.

¹⁷ Програма Руско-Української радикальної партії. Львів: Друкарня Народна Войтиха Манецкого, під зарядом В. Годака, 1890. С. 1–2.

¹⁸ Там само. С. 2–5.

У 1891 р. молодим крилом РУРП на чолі з В'ячеславом Будзинівським та Іваном Гринецьким у газеті «Народ» було опубліковано проект нової програми партії під заголовком-рубрикою «Матеріали до ревізії Русько-української радикальної партії»²³. Автори проекту поставили за мету своїх політичних прагнень запровадити такий економічний лад, за якого засоби виробництва були би власністю нації, а сама продукція та розподіл продуктів були б суспільною функцією²⁴. Становлення таких економічних умов в Австро-Угорщині, на думку В. Будзинівського та І. Гринецького, могло бути можливим лише тоді, коли кожен із народів, що проживали на території імперії, зорганізували би власну національну державу – «одинокого властителя средств продукційних»²⁵. Водночас у проекті наголошувалось, що члени РУРП як представники «рускої» політичної партії були би змушені відстоювати право автономії українців Галичини у складі Австро-Угорської імперії²⁶. Передбачалося, що державу буде поділено на національні адміністративні території, зокрема і на Русь (яка об'єднала б в одну одиницю терени Східної Галичини та Північної Буковини, населені переважно руським (українським населенням згаданих теренів) народом), кожній з яких надавалась би якнайповніша політична автономія²⁷.

Водночас цікаво, що у проекті пропонувалось поруч зі створенням «з Руси австрійської самостійної території цлової (митної)» також і утворення «унії цлової з Росією» з метою економічного єднання «з Україною» (так у тексті найменували

Т. 222: Праці Історико-філософської секції. С. 73–74; Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія). Львів, 2012. С. 134; Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. Szczecin: Zapol, 2007. S. 46–47.

²³ Артимишин П. Українофільські суспільно-політичні середовища... С. 132.

²⁴ Будзинівський В., Гринецький І. Матеріали до ревізії програми руско-української радикальної партії. *Народ*. 1891. 1 мая. С. 155.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 157.

²⁷ Там само.

Наддніпрянщину)²⁸. Втім, на II з'їзді РУРП, що відбувся у жовтні 1891 р., цей проект не підтримали, а питання прийняття нової програми перенесли на пізніший час, який був позначений подальшим затяжним конфліктом між «старшим» та «молодшим» поколінням «радикалів»²⁹.

У 1895 р. один із лідерів «молодого» крила РУРП Юліан Бачинський підготував та подав до друку в серії «Універсальна бібліотека», що виходила у Чернівцях під керівництвом Дениса Лукіяновича, працю «Україна irredenta». Ще тоді, коли праця була лише у форматі рукопису, її зміст викликав хвилю дискусій, особливо серед «менторів» РУРПу І. Франком, який загалом позитивно її оцінив, та М. Павликом, а також М. Драгомановим, які сприйняли все викладене у брошурі Ю. Бачинського «одним великим нонсенсом»³⁰. Ще більше розголосу праця набула, коли вийшов її повний наклад, із яким мала змогу ознайомитися значно ширша громадськість. Найбільше суперечок викликала висловлена Ю. Бачинським теза про те, що лише здобуття Україною політичної незалежності стало б головною передумовою її подальшого соціально-економічного та культурного розвитку³¹.

Ставлячи перед собою мету вивчити стан відносин тогочасної України австрійської та російської, щоб виробити чітку стратегію та завдання РУРП для «найближшої практичної роботи», Ю. Бачинський зробив висновок, що в основі діяльності партії мала би бути ідея політичної незалежності українського народу, головним наслідком якої була б побудова самостійної України, нероздільної «від Сяну по Кавказ!», над досягненням якої повинні би працювати як галицькі, так і наддніпрянські українці. Водночас найголовнішим аргументом для втілення цієї ідеї у брошурі висловлювалась насам-

²⁸ Будзинівський В., Гриневецький І. Матеріяли до ревізії... С. 155.

²⁹ Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... С. 132.

³⁰ Там само. С. 140–141.

³¹ Бачинський Ю. Україна irredenta / передм. В. Дорошенка. 3-тє вид.; Дод.: Листуванє Ю. Бачинського з М. Драгомановом з приводу «України irredent-и». Берлін: Видавництво Української молоді, 1924. С. 97.

перед неможливість українського населення і Галичини, і Наддніпрянщини повноцінно себе реалізувати економічно³².

У Галичині, на думку автора «України irredent-и», першочерговим завданням повинна була би стати боротьба з австрійським централізмом, через який Галичина була лише коронним краєм Австрії, а не самостійним «політичним організмом з власною політичною адміністрацією, котрою можна би підперти краєвий промисл, ... фабричну продукцію ... і охоронити їх перед чужою заграничною конкуренцією»³³. Водночас, згідно з твердженням Ю. Бачинського, в Галичині необхідно було боротися за зміни виборчої системи³⁴.

Теза Ю. Бачинського про те, що «здійснене усіх соціалістичних ідеалів (РУРПу) можливе тільки при повній політичній самостійності русько-українського народу», увійшла після тривалої дискусії між «старшими» та «молодшими» «радикалами» до нової, доповненої та відредагованої, порівняно з 1890 р., програми РУРП, прийнятої на IV партійному з'їзді, що відбувся у грудні 1895 р. До того ж у документі наголошувалося, що РУРП і надалі стоятиме «на ґрунті наукового соціалізму ... годячи ся на всі впливаючі з сего консеквенції на полі політичним, економічним і культурним»³⁵.

Оскільки основне поле галицьких «радикалів» обмежувалося Австро-Угорщиною у територіальній та правовій площині, то по суті як перший етап до досягнення загальноукраїнської мети в програмі РУРП декларувалося «утворення окремої руської політичної території ... з як найширшою автономією», яка би об'єднала «руські» (населені здебільшого українцями) частини Галичини й Буковини³⁶. Для цього в партії пропонували поділити

³² Там само. С. 6; 97; 160–170.

³³ Там само. С. 160–161.

³⁴ Там само. С. 164.

³⁵ Програма русько-української радикальної партії пояснена Др. С. Даниловичем. Львів: Накладом редакції «Громадського Голосу»; 3 друкарні Нар. Ст. Манецького і Спільки (Готель Жоржа). С. 28.

³⁶ Там само. С. 32–33.

Галичину на західну (польську) та східну («руську») частини, «щоби до руської частини Галичини прилучити північно-західну часть Буковини, де також живуть Русини і щоби з того утворити окрему австрійську руську провінцію з окремим руським соймом, щоби в тій руській провінції заведено язык урядовий руській і щоби в своїм краю Русини самі собі були панами»³⁷.

Водночас в інших пунктах програми, що стосувалися соціально-економічних та культурних аспектів, вказувалося, що вони основним своїм результатом мали на меті побачити весь «русько-український нарід ... просвіщеним, шасливим, свобідним народом»³⁸. Ці принципи, вкотре дещо відредаговані та доповнені у програмі РУРП, прийнятій 1904 р., стали основою діяльності партії аж до початку Першої світової війни³⁹.

Тим часом упродовж 1899 р. всередині партії «радикалів» відбулися суттєві трансформації. Ще 1896 р. із РУРП виділилося соціал-демократичне крило, за ініціативою якого у вересні 1899 р. на конференції, скликаній у Львові, було засновано Українську соціал-демократичну партію Галичини й Буковини (УСДП) як автономну секцію Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА)⁴⁰. Її лідерами стали Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський, Михайло Новаківський, Яцко Остапчук, Андрій Шмігельський, Роман Яросевич та ін.⁴¹. Цікаво, що М. Ганкевич та С. Вітик були також членами Польської партії соціал-демократичної Галичини і Сілезії, займаючи керівні позиції в обох партіях, що періодично викликало непорозуміння

³⁷ Там само. С. 33.

³⁸ Там само. С. 33–64.

³⁹ Шологон Л. Програми політичних партій як джерело з історії українського національно-культурного руху Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Вип. 20. С. 173.

⁴⁰ Tomczyk R. Socjaldemokraci ukraińscy i polscy w Galicji: (z dziejów współpracy). Warszawa: Fundacja im. Kazimierza Kelles-Krauza: we współpracy z Wydawnictwem Res Humana, 2007. S. 15.

⁴¹ Артимішин П. Українофільські суспільно-політичні середовища... С. 135.

із тою частиною соціал-демократів, яка була проти співпраці з польською стороною⁴².

*Перші депутати від Української соціал-демократичної партії на парламентських виборах 1907 р. Семен Вітик та Яцько Остапчук**

На сторінках першого номеру газети «Воля» – пресового органу УСДП – викладено основні ідейні засади діяльності ново-посталої партійного осередку. Оскільки УСДП була частиною Соціал-демократичної партії Австрії (СДРПА), то спочатку вона стояла на позиціях її Гайнфельдської програми 1889 р., яка передбачала використання всіх можливих засобів (преси, зборів, об'єднань, формування громадської думки) для поширення ідей соціалізму і насамперед боротьбу за загальне виборче право як важливий засіб агітації та організації, а також відстоювала впровадження справедливого робітничого законодавства, скорочення тривалості робочого дня, заборони дитячої праці, обов'язкового світського початкового навчання, безкоштовної середньої

⁴² Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918)... С. 44; Кісь Н. Українська соціал-демократична партія. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/organizations/usdp/> (дата звернення: 26.07.2019)

* Джерело: [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/)

та вищої освіти, відокремлення Церкви від держави, заміни постійної армії загальним озброєнням народу тощо⁴³.

Заразом УСДП чітко означила і національне питання, вважаючи національне визволення частиною загальної соціалістичної боротьби: «...ми змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль – вільна держава українського люду, українська республіка». Хоч водночас і зазначалось, що члени партії є «ворогами шовінізму», декларувався дружній до всіх соціалістичних сил (польських, чеських, німецьких, італійських, словенських) інтернаціоналізм, адже, мовляв, «лише з'єднані сили кляс працюючих без різниці народности і віри зможуть вибороти для люду робучого ліпші услів'я житеві тепер та повне визволене в будучности»⁴⁴.

Тезу про необхідність вирішення національного питання висловлював і Микола Ганкевич, представляючи новостворену партію на VII з'їзді СДРПА 24–29 вересня 1899 р. у Брюні (тепер – чеське місто Брно): «...українські соціал-демократи змагатимуться до національної свободи народу, щоби возз'єднаний і звільнений український народ став поряд з іншими націями як рівноправний член»⁴⁵.

Коли у Російській імперії 1905 р. розпочалася революція, УСДП підтримала тамтешні революційні сили, насамперед українські, пов'язуючи з революцією надії на визволення України з національної, соціальної та політичної неволі. Так, у липні 1905 р. екзекутива УСДП випустила відозву «До українського народу в Галичині», у якій оцінила російський царський режим як найстрашнішого ворога поступу і свободи та закликала всю українську суспільність виступити проти царату, зокрема до-

⁴³ Жерноклеєв О. Галицька робітнича партія (1890–1892 рр.). URL: <http://narratif.primordial.org.ua/zern01.htm> (дата звернення: 26.07.2019)

⁴⁴ Поява Української соціал-демократичної партії в Галичині... С. 56.

⁴⁵ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нариси історії (1899–1918)... С. 47–48.

лучитися до збору коштів на користь східноукраїнських революціонерів⁴⁶. І хоч 1907 р. революція в Росії була придушена, і тамтешні протестні сили знову перейшли у підпілля, УСДП і надалі стояла на позиції комунікування з цими осередками «з-поза Збруча», як і на тактиці поєднання соціальних вимог із національними. Цього в партії дотримувалися аж до Першої світової війни.

Тим часом 26 грудня 1899 р. на засіданні представників політичного товариства «Народна рада», «Комітету львівських русинів» та національно-демократичного крила РУРП було оголошено про створення Української національно-демократичної партії (УНДП). Ініціаторами її заснування стали вчорашні «радикали» Євген Левицький, Володимир Охримович, В'ячеслав Будзиновський, Теофіл Окуневський, Іван Франко, а також до них долучився і вчений Михайло Грушевський. Створення об'єднаної партії стало можливим і завдяки переходу до лідерства в народовецькому русі групи Юліана Романчука, що зблизило ідейні позиції народовців та націонал-радикалів. Під час зустрічі було сформовано склад Народного комітету – вищого органу партії, – до складу якого ввійшли Юліан Романчук (голова), Кость Левицький (секретар), Олександр Борковський, Іван Белей, Михайло Грушевський, Євген Левицький, Василь Нагірний, Євген Озаркевич, Володимир Охримович, Дам'ян Савчак, Омелян Темницький та Іван Франко. Виконавчим органом УНДП був Тісний народний комітет⁴⁷.

Уже 28 грудня 1899 р. у часописі «Діло» опублікували програму УНДП, у якій зазначалося, що «галицькі Русини» – це частина розділеного між імперіями «українсько-руського народу,

⁴⁶ Там само. С. 61–62.

⁴⁷ Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. С. 12–15; Kubek M. *Українська Partia Narodowo-Demokratyczna (1899–1919) – okoliczności powstania, cele, kierunki polityki. Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Kraków; Przemyśl, 2013. Nr 13. S. 48.

що мав колись самостійність державну, відтак боров ся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав народу самостійному», а тому в партії заявили, що «остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднав ся з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними»⁴⁸.

Як перший крок до майбутнього всеукраїнського об'єднання, у партії вимагали створення в межах Австрійської держави на території, заселеній «Русинами» (українцями Галичини та Буковини), окремої провінції з правами автономії. Таку національну провінцію у програмі УНДП пропонували утворити внаслідок «знесення дотеперішних краєвих статутів для Галичини і Буковини, ... поділу Галичини на дві часті: руську і польську і ... Буковини на часті руську і волоську» та об'єднання цих «руських» частин в одне ціле⁴⁹.

Водночас у програмі чітко усвідомлювали та заявляли про національну єдність із «російськими Українцями» (із Наддніпрянщини) та «угорськими Русинами» (українцями) з «угорської Руси» (Закарпаття), і окреслили стратегію партії щодо зв'язків із ними. Як зазначалось у програмному документі: «... будемо серед російських Українців піддержувати такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономії народностей ... та що до угорської Руси: будемо змагати, щоби серед угорських Русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими Русинами, щоби загірті їх до уживання і плекання рідної мови, до борби проти винародовлювання, та до куль-

⁴⁸ Програма національно-демократичного (народного) сторонництва... С. 57.

⁴⁹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів. Львів: [Накл. автора]; Жовква: Друкарня оо. Василян, 1926. С. 327.

турної, економічної і політичної діяльності в користь угорсько-руського народу»⁵⁰.

Учасники святкування 100-річчя публікації «Енеїди» Івана Котляревського у Львові, 1898 р. Верхній ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Йосиф Кишакевич, Іван Труш, Денис Лукіянович, Микола Івасюк. Середній ряд: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Нижній ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Данило Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський*

Незабаром розуміння в УНДП національної ідеї було означене й у відозві до народу, оголошеній на початку січня 1900 р. Народним комітетом партії. Зокрема, у ній зазначалося, що головною метою та ідеалом для українських націонал-демократів мала бути «незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації зєдинили ся в одну новочасну культурну державу». Натомість, усвідомлюючи свою належність до австрійського державного та політико-правового поля, зауважували, що на шляху до досягнення цієї мети спочатку потрібно домогтися автономії у складі Австро-Угорської держави⁵¹.

⁵⁰ Там само. С. 328.

* Джерело: localhistory.org.ua

⁵¹ Там само. С. 331.

Однак аж до Першої світової війни лідери партії не мали чіткого усвідомлення того, як українцям дієво досягнути утворення національної автономії, а згодом – самостійності та єдності в умовах існування у різних державах. Здебільшого вони, часто безпідставно, сподівалися на те, що своєю лояльною поведінкою до Австрійської держави й правлячої династії зможуть «заслужити» покращення політико-правового становища українців, водночас вважаючи, що процеси загальної демократизації Австро-Угорщини обов'язково позитивно вплинуть і на життя місцевих українців⁵².

Тому не дивно, що навіть 1913 р., напередодні Першої світової війни, коли у світовій геополітиці ситуація вкрай загострилася, у передмові до зміненої відповідно до вимог нових реалій програми УНДП Степан Баран (на той момент новоспечений член партії та її Народного комітету), зауважуючи, що метою партії було досягнення національно-політичної, економічної (господарської) і культурної самостійності й об'єднання всіх українських земель в одну самостійну Українську державу, остаточно не пояснив, завдяки яким конкретним крокам цього вдалося би досягнути. У той самий момент він реально оцінював (не-)можливість втілення національно-політичного ідеалу УНДП у тодішніх умовах, коли український народ перебуває в трьох різних державах: Австрійській (Галичина й Буковина), Угорській (північно-східна Угорщина), і Російській (південна і південно-західна частина Росії), а тому, як запевняв С. Баран, «наші ближші, теперішні цілі мусять бути пристосовані до границь даних держав»⁵³.

Право-консервативне крило українського політичного спектра зайняв християнсько-суспільний рух, базований на комплексній ідеї перетворення українського суспільства в Галичині в національно свідому частину українського народу шляхом

⁵² Расевич В. Українська національно-демократична партія. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/organizations/undp/> (дата звернення: 29.07.2019)

⁵³ Баран С. Наша програма і організація. Програма і організація української національно-демократичної (народної) партії. Львів, 1913. С. 10.

«органічної праці» (Олександр Барвінський) у поєднанні з переконанням, що українська нація повинна формуватися не як етнічна спільнота, а як спільнота конфесійна, греко-католицька (Сильвестр Сембратович)⁵⁴.

У межах цієї групи у жовтні 1896 р. за підтримки греко-католицької ієрархії та митрополита Сембратовича засновано політичне товариство «Католицький русько-народний союз» (за статутом – «Католицький русько-народний союз») (КРНС) – першу українську клерикальну партію – на чолі із Олександром Барвінським та Анатолем Вахнянином. КРНС виступав за продовження політики широкого компромісу з польськими правлячими колами Галичини («нового курсу»)⁵⁵.

Формулюючи мету діяльності товариства, автори його програмного документа відзначали, що метою було «дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині іменно же про справи руських селян і міщан, на основах католицьких»⁵⁶. Для цього у КРНС пропонували утверджувати та підтримувати національну свідомість народу, пропагувати культ справедливості та взаємодопомоги, відстоювати

⁵⁴ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка*. Львів, 2004. С. 63; Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті ХХ століття. Львів: Літопис, 2019. С. 121–122.

⁵⁵ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918)... С. 45–46; Клопова М. Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX – начале XX века... С. 67–68; Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині... С. 143.

⁵⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 309. (Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, м. Львів). Оп. 2. Спр. 170. (Статут політичного товариства «Католицький русько-народний союз» у Львові, 2 листопада 1896 р.). Арк. 1.

належне законодавство у сфері оподаткування та сприяти розвитку економічного життя в селах та містах⁵⁷. До того ж зауважувалося, що «членом товариства може бути кождий Русин, наколи є повнолітний і є австрійским горожанином»⁵⁸.

Незабаром КРНС розпався, натомість серед цього осередку у 1901 р. виникло ще одне політичне товариство – «Руська громада» (за статутом – «Руска Громада»). До її лідерів належали Олександр Барвінський, Тит Ревакович, Іван Верхратський, Анатоль Вахнянин, Євген Гузар, Володимир Левицький, Тит Заячківський⁵⁹. У статутному документі нового товариства стверджувалося: «Цілю Товариства є ... дбати про всесторонній розвій руского народу в Галичині і скріплене его сил у всяких напрямх, а то на народних основах і на релігійно-моральних началах ... стояти на сторожи політичних, горожанських та національних прав і свобод, запоручених рускому народови конституцією і її основними державними законами ... нести позитивну поміч господарно слабшим, іменно, дбати про двигнене селянства і міщанства»⁶⁰. Водночас, як і в документі КРНС, постановлялось, що членом товариства може бути кожен русин, який досягнув повноліття і має австрійське громадянство⁶¹.

Проте і «Руській громаді» не вдалося налагодити стабільної ефективної роботи⁶², а її місце зайняв створений 1911 р. Християнсько-суспільний союз (ХСС), створений за зразком популярних в Австрії християнсько-демократичних угруповань. На відміну від своїх попередників, ХСС мав чіткішу організаційну структуру та фіксоване членство, мережу місцевих організацій,

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 1.

⁵⁸ Там само. Арк. 2.

⁵⁹ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині... С. 71–75.

⁶⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 309. (Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, м. Львів). Оп. 2. Спр. 172. (Статут політичного товариства «Руська громада» у Львові). Арк. 1.

⁶¹ Там само. Арк. 2.

⁶² Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині... С. 146–150.

арбітражний суд і навіть секції за професійним, становим та іншими чинниками. Чисельність ХСС, за підрахунками його керівництва, на 1911 р. нараховувала 300–500 членів, і надалі поступово зростала⁶³. У той же момент структура ХСС ще не була цілком партійною; на місцях діяв інститут довірених осіб. ХСС не налагодив тісної співпраці з вищою ієрархією ГКЦ. Його соціальна база здебільшого зводилася до парафіяльних греко-католицьких священників старшого покоління. Як і попередні організаційні утворення християнсько-суспільної течії, ХСС був партією однією особи – її лідера О. Барвінського⁶⁴.

Так, 10 червня 1911 р. підписано проект статуту партії, який винесено на обговорення установчих зборів. 11 червня з'явилася відозва авторства Осипа Маковея та з редакційними правками й коментарями Олександра Барвінського, де виклали основні ідейні засади організації. Насамперед у «Відозві» зазначалося, що в партії ніколи не відступлять «від основної думки про самостійність нашого народу» і не вдаватимуться «в спілки з іншими, ненаціональними партіями». Тут же окреслено основні завдання новоутвореної партії, що полягали у пробудженні національної свідомості, культивуванні християнських цінностей, захисті ГКЦ, пробудженні у широкого загалу інтересу до політичного життя в межах Австро-Угорської монархії, турботі про економічний добробут населення, які би привели до національної самостійності в межах Австро-Угорщини⁶⁵.

Водночас на перших загальних зборах ХСС, що відбулися 29 червня 1911 р. і в яких взяло участь приблизно 70 делегатів, переважно педагогів та священників, поруч із обранням партійного

⁶³ Чорновол І. Українські клерикальні партії Галичини (1896–1939). URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=60925&name=studies_of_religions&lang=ua&#_ftn3

⁶⁴ Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині на початку. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 421–440.

⁶⁵ Кліш А. Християнсько-суспільний союз: інституалізація та діяльність. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 47. С. 56.

керівництва на чолі з Олександром Барвінським було затверджено й статут Союзу⁶⁶.

У статутному документі метою нової партії постановили «практичну діяльність християнства в суспільнім напрямі з підмогою береження та пособлювання духових і материяль-

*Олександр Барвінський**

них справ християнського горожаньства»⁶⁷. До того ж у статуті ХСС прописувалося, що членами партії могли стати «повнолітні, уживаючі всіх прав горожанських австрійські горожани мужеского пола і християнського віроісповідання»⁶⁸.

Також у відозві від 14 жовтня 1911 р. зазначалося, що ХСС «хоче бути школою для суспільної і народної політики Русинів на христ[иянській] основі. Ми Русини маємо чого жалуватися на суспільні відносини, на перепони і труд-

ности в наших змаганнях до національ[о]-політ[ичного], просвітно-культурного і госп[одарського] розвитку і поступу, ми не можемо добитися рівноправности, ми на многих областях нашого церк[овного] і нар[одного] житя упосліджені в порівнянню з иншими народами австрійської] держави. ... Ми хочемо релігійного мира»⁶⁹.

Загалом, попри те, що ХСС підтримував більшість вимог інших українських партій, насамперед УНДП щодо запрова-

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Статут «Християнсько-Суспільного Союзу» у Львові. Львів, [б. р.]. С. 1.

⁶⁸ Там само. С. 2.

* Джерело: uain.press

⁶⁹ Родимці! *Руслан*. 1911. 18 (5) жовтня. С. 1.

дження виборчої реформи, відкриття українського університету у Львові, поділу Галичини на українську і польську частини, протидії русофілам, він не зміг здобути значного впливу на тодішнє українське суспільство в Галичині та перерости в масову партію, а з початком Першої світової війни ХСС фактично припинив діяльність⁷⁰.

Отже, українська модерна нація дозріла до політичного етапу свого розвитку наприкінці XIX ст., який супроводжувався виникненням перших політичних партій на українських, зокрема галицьких, теренах.

Першою серед українських партій на території Галичини зокрема та України загалом на політичну арену в 1890 р. вийшла РУРП. У період свого існування до Першої світової війни в РУРП послідовно наголошувався пріоритет соціального над національним та еволюціонували від вимог подальшого розширення автономії Галичини до гасел про створення незалежної України на просторі «від Сяну по Кавказ» для насамперед найповнішої економічної реалізації українського народу і в Галичині, і в Наддніпрянщині.

Водночас УСДП, яка постала на базі соціал-демократичного крила РУРП у вересні 1899 р. як автономна секція СДРПА, первісно стояла на позиціях її Гайнфельдської програми 1889 р., яка передбачала використання всіх можливих засобів (преси, зборів, об'єднань, формування громадської думки) для поширення ідей соціалізму і насамперед боротьбу за загальне виборче право, відстоювала впровадження справедливого робітничого законодавства, скорочення тривалості робочого дня, заборони дитячої праці, обов'язкового світського початкового навчання, безкоштовної середньої та вищої освіти, відокрем-

⁷⁰ Кліш А. Християнсько-суспільний союз: інституалізація та діяльність... С. 61; Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. / ред. Б. І. Андрусишин. Київ, 1999. С. 216; Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині... С. 152–156.

лення Церкви від держави, заміни постійної армії загальним озброєнням народу тощо. Водночас, вважаючи національне визволення частиною загальної соціалістичної боротьби, представники УСДП наголошували і на важливості національного питання, хоча виступали «ворогами шовінізму» та підтримували дружній до всіх соціалістичних сил інтернаціоналізм.

У середовищі УНДП, заснованої у грудні 1899 р., ключовою стратегічною політичною метою вважали досягнення національно-політичної, економічної (господарської), культурної самостійності й об'єднання всіх українських земель в одну самостійну Українську державу, а першим кроком до майбутнього всеукраїнського об'єднання вбачали утворення в межах Австрійської держави на території, заселеній українцями, окремої провінції із широкою національною автономією в законодавстві й адміністрації. Втім, аж до Першої світової війни лідери партії не мали чіткого усвідомлення того, як українцям дієво досягнути утворення національної автономії, а згодом – самостійності та єдності в умовах існування у різних державах.

Водночас представники ХСС, у межах якого впродовж 1896–1914 рр. послідовно інституційно постали КРНС (1896), «Руська громада» (1901) та ХСС (1911), підтримували більшість вимог інших українських партій, насамперед УНДП щодо запровадження виборчої реформи, відкриття українського університету у Львові, поділу Галичини на українську і польську частини, протидії русофілам, але робили особливий акцент у справі розвитку національного та суспільно-громадського життя галицького українства на християнській основі. Однак жодне зі згаданих християнсько-суспільних товариств не змогло перерости у масову партію, а з початком Першої світової війни останній їхній репрезентант – ХСС – фактично припинив діяльність.

Павло Артимішин

РОЗДІЛ 4

**КОНТАКТИ З НАДДНІПРЯНСЬКИМИ
ДІЯЧАМИ ЯК ЧИННИК
АКТИВІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДОВСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

«Довге ХІХ століття», коли етнічні українські землі перебували під владою двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської), зусиллями передової інтелігенції обабіч австро-російського кордону формувалася національна самосвідомість як ключовий чинник існування новочасної нації. Цей період, започаткований під впливом демократичних ідей із Заходу, Французької революції кінця ХVІІІ ст., увійшов в історію як «національне відродження» (модерне національне відродження), в основі якого був розвиток національної свідомості, уявлення про самобутність, соборність України. Стимулюючим чинником у процесі усвідомлення належності до поділеного державними кордонами українського («руського», «малоруського») народу, окремого від польського й російського, стали особисті взаємини громадських діячів з австрійської Галичини та Наддніпрянщини. Безпосередні контакти української інтелігенції на більш-менш регулярній основі, як правило, через листування й обмін літературою, були започатковані в середині 1830-х – у 1840-х роках між галичанами Яковом Головацьким, Іваном Вагилевичем, Денисом Зубрицьким і наддніпрянцями Михайлом Максимовичем, Осипом Бодяньським, Платоном Лукашевичем, Ізмаїлом Срезневським та деякими ін.¹

¹ Райківський І. Взаємини українських діячів Галичини і Наддніпрянської України в австрійський період (ХІХ – початок ХХ століття). *З історії західноукраїнських земель*. 2016–2017. Вип. 12–13. С. 87.

У взаєминах галицьких і наддніпрянських діячів перелом відбувся із середини XIX ст., що було пов'язано з активізацією двох «гілок» національного руху на початку 1860-х років під впливом лібералізації російського царизму та конституційних і децентралізаторських реформ у Габсбурзькій монархії. Тенденція до поглиблення контактів галичан і наддніпрянців намітилася, з одного боку, через антиукраїнські репресії в Росії за Валуєвським циркуляром 1863 р. й, особливо, Емським указом 1876 р., а з другого – перетворення Галичини фактично в польську автономну провінцію Австро-Угорщини. Це спроневерювало частину українських діячів у перспективі самостійного національного розвитку, водночас дало поштовх для перенесення центру загальноукраїнського руху в Галичину, з її конституційними можливостями. За зростаючої ідейної і фінансової підтримки з Наддніпрянщини баланс сил між галицькими русофілами і народовцями поступово змінювався на користь останніх. Народовські діячі намагалися розвивати національний рух у Галичині, використовуючи конституційні свободи: видання у Львові газети для селян «Батьківщина» з 1879 р., часопису «Діло» на протипагу москвофільському «Слову» (з 1880 р.), скликання перших «всенародних» віч у Львові 1880 р. і 1883 р. та широкий вічевий рух на провінції тощо².

Успіхи в діяльності народовців у Галичині під гаслом «органічної праці» у 1880-х роках стали привабливим контрастом до антиукраїнських репресій монархічно-самодержавного режиму в Росії після Емського указу 1876 р. Галичани стрімко розвивали національний рух в умовах політичних свобод Австро-Угорщини, тоді як наддніпрянці, не маючи можливостей для вільного національного розвитку, були змушені шукати для себе підтримки за межами Наддніпрянщини. Між українськими діячами по обидва боки австро-російського кордону нерідко виникали особисті непорозуміння. Водночас серед галичан, як і раніше, існував брак інформації про Наддніпрянщину. Галицька преса нечасто містила дані про український рух під Ро-

² Райківський І. Ідея української соборності в підавстрійській Галичині (XIX – початок XX століття). Івано-Франківськ, 2016. С. 233–234.

сією. Редактор «Діла» Іван Белей із жалем писав до Михайла Драгоманова у грудні 1888 р., що в часописі друкувалися статті «про болгар та сербів, а про Україну нема, бо все якось нам не велось навязати з ким-небудь на Україні такі зносини, щоб забезпечити собі непереривні періодичні дописи ... з тамошнього руху і життя-буття»³. Микола Лисенко, звертаючись до Омеляна Партицького з проханням повідомити в галицькій пресі про свою нову оперу «Різдяна ніч», у листі 8 грудня 1883 р. наголошував, що це «при наших рідких (на сором) стосунках і відносинах було б дуже корисно для самого діла»⁴.

Однак різниця політичних режимів стала «сильним, якщо не вирішальним, притягальним чинником між Галичиною і Великою Україною»⁵. Іван Франко писав про «великі прірви», що виникли «між простим народом і інтелігенцією, з одного, між Україною і Галичиною, з другого боку», але в останнє двадцятиліття ХІХ ст., за його словами, «на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю». Цю генерацію молодших діячів, що вийшла на суспільну арену між 1880 р. і 1900 р., було названо «Молодою Україною»⁶. Михайло Грушевський вважав 80-ті роки ХІХ ст. переломними для національного руху в Галичині, що почав «ставати на власні ноги». Галичани поступово переходять «від теоретично-неясного народолобства й романтичного козакування» 1860-х років до більш активної політичної боротьби, організації народних мас

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. Чернівці, 1912. Т. 5: 1886–1889. С. 295.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 154 (Партицький О.). Од. зб. 84 а. Арк. 1 зв., 2.

⁵ Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2003. Вип. 38. С. 142–143.

⁶ Франко І. Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910. Ч. 1. С. 8–9.

у руслі тогочасних європейських ідей⁷. Олександр Кониський емоційно наголошував Олександрю Барвінському 1 (13) січня 1886 р., що «чия, чия, а именно вашого покоління слава “не вмре, не поляже”, і доки існуватиме “Русин и Русь”, доти історія пам’ятатиме “имена робітників вашої генерації!”»⁸.

Загальноукраїнським друкованим органом залишалася львівська «Правда», видання якої перервалося 1884 р. В останньому номері побачила світ упорядкована Іваном Франком бібліографія статей, надрукованих у «Правді» з 1867 р., серед яких значилося чимало наддніпрянсько-українських авторів: Пантелеймон Куліш (Ратай), Михайло Драгоманов (підписаний криптонімами М.Д., М.Т-ов, Українець та ін.), Євген Гребінка, Тарас Шевченко, Олександр Кониський (П-ь, Перебендя, Сирота, Кошовий, Хуторний, Полтавець, О. Яковенко, Верниволя, Вакула з Лубен), Микола Костомаров, Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький та ін.⁹. Іван Франко виділив особливу роль галичан, тоді вже покійних Володимира Навроцького і Володимира Барвінського, у виданні «Правди», що практично перестала виходити ще 1880 р.¹⁰. В. Барвінський зосередив увагу на новоствореному часописі «Діло».

Водночас журнал «Правда» ще з кінця 1870-х років мав серйозні фінансові проблеми, бо сильно залежав від передплати на Наддніпрянщині, що після Емського указу різко зменшилася. Так, Михайло Павлик писав Михайлові Драгоманову 1878 р., що «Правда» мала тільки 60 передплатників¹¹. Видавці «Правди» на-

⁷ Грушевський М. На порозі столітя. (Присвячено перемишльській українсько-руській громаді). *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1901. Т. 13. С. 84.

⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 1434. Арк. 11 зв.

⁹ И. Ф. «Правда», письмо наукове и літературне. Від 1867 до 1883 року. *Правда*. 1884. В доповнене XIII рочника часописи «Правда». С. 273–315.

¹⁰ Там само. С. 273.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 663 (Павлик М.). Оп. 1. Спр. 181. Арк. 74.

голошували в 1884 р., що «гніт над українською літературою та язиком в Росії – це велика московська помилка. Він викличе в Українців протест и ненависть до Великої Росії». З вірою в майбутнє українського народу писалося, що «Україна буде й мусить домогатись права своєї національності...»¹². «Для України доконче мати свою літературу, – відверто писала “Правда”, – а тим часом, дякуючи дурній політиці обрусіння, Москва накидає нам свою літературу: бери, мов, їж, хоч удавись!»¹³. Видання журналу було відновлено після деякої перерви тільки 1888 р. у контексті підготовки угодовської політики з поляками, яку здійснювала вже нова редакція.

Наддніпрянські діячі мали взаємини з редакцією народовської газети «Діло» у Львові. У листах вони висловлювали прагнення більше дізнатися про розвиток національного руху, нової української літератури в Галичині. Так, Іван Нечуй-Левицький із радістю зустрів вихід «Діла», писав редакторові газети 11 серпня 1881 р.: «От таки читатимемо хоч одну галицьку газету! До сього часу ми не знали, що там діється у Вас в Галичині»¹⁴. «Галичина – ... це край од нас далекий, – констатував І. Нечуй-Левицький у листі до редакції “Діла” 27 грудня 1881 р., – і таможні книжки до нас не доходять». І далі з сумом додав, що громадське життя на Наддніпрянській Україні «дуже, дуже» нерозвинуте¹⁵. Надіславши редакції 4 руб. для купівлі ряду книжок у Галичині, що були потрібні для написання російсько-українського словника («російско-українського словаря»), Василь Мова зауважив у жовтні 1882 р.: «Лексикальний скарб нашої мови далеко не вичерпаний мною и найбільш через недоступність нам,

¹² Сьогочасне літературне прямування. *Правда*. 1884. В доповнене XIII рочника часописи «Правда». С. 229, 231.

¹³ Там само. С. 228.

¹⁴ Листи Івана Нечуя-Левицького до редактора «Діла». *Руслан*. 1906. Ч. 163. С. 4.

¹⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4976. Арк. 3–4; Листи Івана Нечуя-Левицького до редактора «Діла» ... С. 4.

росіянам, галицької літератури»¹⁶. Редакція губернської газети в Одесі «Одесский вестник» 29 січня 1882 р. звернулася до редактора «Діла» В. Барвінського з проханням регулярно надсилати часопис. Наприкінці листа говорилося про прагнення більш детально знати про становище галичан («о положеніи дѣлъ въ Галиціи»)¹⁷.

У листуванні з редакцією «Діла» наддніпрянські громадівці регулярно порушували питання про необхідність поглиблення своїх зв'язків із галичанами. М. Старицький, зокрема, листовно просив редакцію газети 14 грудня 1882 р. подавати «більше звістокъ про всі видання і книжки, які въ Васъ виходять, про часописі, про їхъ напрямки..., зъ Вашими літературними справами і рухомъ: це намъ найнужніше»¹⁸. Михайло Комаров у листі 24 грудня 1882 р., передплативши часопис «Діло» на наступний рік (12 руб.), висловив зауваження редакції щодо його змісту, домагався, щоб у ньому «було більше звісток з України» або статей «про такі речі, котрі однаково цікаві и для Українців, як-от рецензії на всі книжки, що виходять у нас або в Галичині»¹⁹. Крім того, критично писалося про етимологічний правопис «Діла», що видавався «зовсім чудним» для наддніпрянців. Усе це послаблювало інтерес серед наддніпрянських діячів до часопису «Діло», що, за словами М. Комарова, «не має тут такого інтересу, який воно повинно мати»²⁰. Поширенню газети «Діло» на Наддніпрянщині, писав Григорій Лук'янов (псевдонім – Григорій Десятин) Володимирові Барвінському з Києва в листопаді 1882 р., що цікавилася «майже виключно» галицькими політичними справами, перешкоджав насамперед правопис – «макси-

¹⁶ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4995. Арк. 2; Лист Василя Мови до ред. «Діла». *Руслан*. 1906. Ч. 167. С. 4.

¹⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4997. Арк. 1.

¹⁸ Листи Михайла Старицького до редакції «Діла». *Руслан*. 1906. Ч. 159. С. 4.

¹⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4964. Арк. 3–4; Листи М. Ф. Комарова в редакцію «Діла». *Руслан*. 1906. Ч. 166. С. 4.

²⁰ Там само.

мовичівка», «антіпатічна для українців... Справді, навіщо ви її, сю капосну максимовичівку, уживаєте... въ наївній надії поеднаты мовы російську і українську»²¹.

До редакції «Діла» на початку 1880-х років писав видатний український історик Микола Костомаров, що намагався пояснити власне бачення розвитку української мови і культури по обидва боки австро-російського кордону. Він обстоював тезу, що російська мова не є чужою для наддніпрянських українців, вважав «языкъ сей, що зоветься у насъ рускій, а у васъ – російській, не есть намъ, украинцямъ, овсѣ чужій», як для галичан німецький або польський²². З іншого боку, М. Костомаров прямо назвав «дурницею» твердження про доцільність запровадження російської мови як літературної в Галичині, бо, за його словами, «якъ же може стати інтелігентнымъ языкомъ нарѣчіе зъ иншої державы въ краѣ, где хочъ народъ и говорить одною рѣчью зъ Україною, але історія зовсѣмъ інакь повернула духовну долю того края?». На думку М. Костомарова, літературна мова повинна формуватися на протонародній основі («на своенароднѣй підставѣ»), що було можливим у конституційних умовах Австро-Угорщини, тоді як у самодержавній Росії ситуація була зовсім іншою²³.

Водночас у народівців на зламі 1870–1880-х років залишалося доволі загальне, тільки зовнішнє, уявлення про українську ідею, бракувало чіткого розуміння ролі Галичини в загальноукраїнських національних процесах. Контакти з громадівцями в Росії нерідко розчаровували народівських лідерів²⁴. Так, в одному з листів до брата Олександра, написаному наприкінці 1879 р., Володимир Барвінський скаржився на обмаль інформації з

²¹ ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4987. Арк. 1, 1 зв.

²² Там само. Од. зб. 4968. Арк. 1 зв.

²³ Там само. Арк. 3–4.

²⁴ Мудрий М. Угода між галицькими народівцями і русофілами 1882 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 2002. Т. 243: Праці Історично-філософської секції. С. 658.

Наддніпрянщини, говорив про подану Дем'яном Гладилевичем ідею «мене [В. Барвінського – І. Р.] виправити на Україну і щоби раз вже основно переконатися, які вигляди є на Україні і чи маємо і можемо ще бути партиєю українською, чи маємо перевернутися в чисто галицьку партійку»²⁵. Восени 1881 р. В. Барвінський їздив до Києва, де зустрічався з громадивцями (Володимиром Антоновичем, Олександром Кониським, Миколою Лисенком та ін.), маючи на меті здобути їхню підтримку для народовців у Галичині, зокрема знайти дописувачів і передплатників для «Діла». Передусім це робилося для того, щоб «завести сталу обміну гадок і змагань по обох боках кордону». Однак, як згадував Олександр Барвінський, «не найшов він там того одушевлення і зрозуміння спільности справи України з Галичиною, якого сподівався. “Діло” передусім уже зверхною формою, правопису, не припадало до вподоби українцям, а політичні справи галицьких русинів в нім обговорювані, мало їх цікавили»²⁶.

Труднощі в наддніпрянсько-галицьких взаєминах знайшли відображення в листуванні Володимира Барвінського. У листі до Григорія Лук'янова у Києві 3 грудня 1882 р. він висловлював «великий жаль», що «українцям байдуже рідна мова», з формального боку їх «вже разить правопись [“Діла” – І. Р.] и на тім баста!». В. Барвінський закликав наддніпрянську інтелігенцію не за формою, а за суттю «стати українською», бо «интелигенция есть свічник, що повинен присвічувати поступови народа, а не коптіти темною темрявою». Із сумом писалося, що «наша народність на Україні спить и то тяжко спить»²⁷. На по-

²⁵ Барвінський О. Спомини з мого житя: у 2 ч. Львів, 1913. Ч. 2: Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів від 1871–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка. Львів, 1913. С. 96; Див.: Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч. 1 та 2 / упоряд.: А. Шацька, О. Федорук; ред.: Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк; Київ, 2004. С. 273. Далі – посилання за виданням 2004 р.

²⁶ Там само. С. 297.

²⁷ ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 4921. Арк. 1 зв., 2, 2 зв.; Лист Володимира Барвінського до Лукіянова в Києві. *Руслан*. 1906. Ч. 214. С. 4.

чатку листа В. Барвінського наголошувалося: «Правду сказати, нема у нас між Українцями а Галичанами ніякої обміни гадок, а се виходить на Вашу и нашу шкоду и на шкоду цілої справи народнїї»²⁸. Автор був прихильником фонетичного правопису, що несправедливо звинувачувався «людьми лихої волі» в прагненні сполонізувати русинів. Однак він став на захист львівської редакції «Діла», що видавала свій часопис етимологічним правописом, «максимовичівкою», щоб, за його словами, не дражнити «нашої публіки старовірської, а вціпити у неї правдиві ідеали народні»²⁹.

Отже, мовно-правописні непорозуміння були на перешкоді налагодженню комунікації галицьких народовців із наддніпрянськими громадивцями. Наддніпрянці категорично наполягали на фонетичному правописі, за яким написання слова відповідає його літературній вимові («пиши, як чуєш, а читай, як бачиш»). Це було підґрунтям сучасного українського правопису, вперше використаного в Галичині «Руською трійцею» в 1830-х роках за прикладом «Енеїди» Івана Котляревського, творів українських письменників Наддніпрянщини. Однак ще довго серед галичан, особливо старшого покоління, користувався популярністю етимологічний або традиційно-історичний правопис, що базувався на традиційному написанні слів, а не їхній сучасній вимові. Етимологію активно використовували у своїх виданнях галицькі русофіли, що практично писали «язичієм» – макаронічною сумішшю церковнослов'янської мови з простонародною. Як відомо, в народовській пресі 1880-х років, зокрема в часописах «Діло», «Зоря» та деяких інших, вживалася «максимовичівка» (правопис Михайла Максимовича), за історично-етимологічним принципом, що робилося в дусі проголошеної народовцями концепції «органічної праці» для пом'якшення напруги у відносинах із русофілами на ґрунті мовно-правописних суперечок.

²⁸ Там само. Арк. 1; Лист Володимира Барвінського до Лукіянова в Києві. *Руслан*. 1906. Ч. 213. С. 4.

²⁹ Там само.

Компромісна позиція галицьких народовців у мовно-правописному питанні викликала невдоволення серед наддніпрянських діячів, що вимагали від галичан відмови від етимології й прийняття за словникову основу зразків нової української літератури Наддніпрянщини. Так, Олександр Кониський переконував, що фонетика «давно вже на часі, а тим паче нині! Давно пора скинути з нашої школи і з нашого письменства кайдани етимологічної тарабарщини» (лист до Омеляна Огоновського від 2 (14) квітня 1892 р. із Києва)³⁰. Однак наддніпрянці настановилися на опір значної частини галицьких народовців, що дали друкували частину своїх видань етимологічним правописом³¹. Водночас у народовських колах Галичини від середини 1880-х років набула поширення «желехівка» (за прізвиськом автора – лексикографа, вчителя гімназій у Перемишлі й Станиславові Євгена Желехівського), що була використана в його «Малорусько-німецькому словарі» у Львові (1882–1886). «Желехівка» – це фонетичний правопис на основі «кулішівки», у яку вносилися певні зміни (зокремана письмі позначалася м'якість «с» перед наступним м'яким приголосним, до прикладу, *світ, свято*; частка *-ся* писалася окремо від дієслова (*учить ся*) тощо)³². Очевидно, відсутність унормованого загальноукраїнського правопису в Галичині й підросійській Україні перешкоджала консолідації сил у розвитку української літератури, освіти й науки.

Особливості взаємин галицьких народовців з українським рухом Наддніпрянщини відобразив Тит Ревакович у листі до Олександра Кониського від 28 квітня 1888 р., на якому хотілося би зупинитися детальніше. Галичанин погоджувався, що львівське «Діло» «повинно заступати цілу Україну-Русь», переконував свого адресанта: «Я знаю, що редакція “Діла” так само

³⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2385. Арк. 39 зв.

³¹ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901: (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. С. 137–138.

³² Гузар О. Правописна система Галичини 80-х рр. XIX ст. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2: 1995–1997. С. 144–145.

думає». Однак із жалем писав, що національно свідомих «руси-нів», до яких зараховував себе, О. Кониського, О. Барвінського, І. Белея та низку інших діячів, «є, може, 100 в Галичині». Решту інтелігентних галичан, не кажучи вже про простолюд, він вважав людьми, що не знають нашої історії, літератури, етнографії, географії, розмовляють удома здебільшого то по-польськи, то по-волоськи, то по-німецьки, то по-мадярськи, або макаронічним «язичієм», «не мають ширших поглядів, вважають Україну чимсь чужим». Водночас «Діло», на думку Т. Реваковича, «помаленьку» сприяло національному самоусвідомленню галичан, щоб вони разом із буковинцями й угорськими русинами вважали «себе за оден нарід – із українсько-руським народом. Але то не прийде так скоро, бо Русин убитий, безсильний, для того повільний й мало розвятий»³³.

Тит Ревакович наголошував, що передплатниками «Діла» були винятково галичани, переважно з «незрілим» національним світоглядом, що зумовлювало недостатню увагу газети до наддніпрянсько-українського руху, вживання етимологічного правопису. Якби редакція, за словами Т. Реваковича, «раз у раз» порушувала українське питання, то «наші невірники Галичане покинули би “Діло” й сказали би: “Що нас Україна обходить?”», як це, в його розумінні, сталося раніше з народовськими часописами «Мета» і «Правда»³⁴. Про львівське «Діло» писав також О. Кониському 16 червня 1888 р. О. Барвінський, що мав на меті не виправдати, як це листовно робив Т. Ревакович, а швидше активізувати діяльність редакції народовського часопису для пропаганди українофільських ідей. Вона мала не оглядатися, «що там яка частина публіки любить або не любить», відверто вести «за собою публіку», але «до такої редакції треба нових людей, з світлими думками й твердою волею»³⁵. Отже, редакційна політика галицьких видань, зокрема народовського часопису «Діло», викликала дискусії між наддніпрянцями й галичанами.

³³ Інститут літератури ім. Т. Шевченка. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3 (Франко І.). Од. зб. 1607. Арк. 311–313.

³⁴ Там само. Арк. 313–314.

³⁵ Там само. Арк. 324.

Загалом, наддніпрянських громадівців відштовхувала від народовців насамперед їхня провінційність, мислення винятково «галицькими категоріями». Вони не схвалювали відмову народовських видань від фонетичного правопису, що був основою нової української літератури, та їх орієнтацію на спілку з русофілами. В етимологічному правописі «Діла» вбачався відступ від мовно-культурних засад українського національного руху³⁶. Серед наддніпрянців, як писав О. Кониський О. Барвінському 17 (29) липня 1887 р., була поширена думка, що «в Галичині умісне цураються України, і слова и звязку з нею»³⁷. Народовці були розчаровані тим, що в українській інтелігенції Наддніпрянщини старшого покоління вбачали лояльні до Російської імперії риси, чимось схожі на галицьке русофільство. Після Емського указу громадівський рух на підросійській Україні відзначався аполітизмом, поміркованістю, підкресленою лояльністю до російського царизму. Водночас у народовців викликало невдоволення намагання Михайла Драгоманова і «молодих» громадівців утверджувати «громадівський соціалізм» серед галицької молоді, особливо той факт, що поширення драгоманівських ідей у Галичині призвело до формування у владних структурах погляду на український рух як на різновид соціалістичного руху. Як наслідок, австрійський уряд із пересторогою ставився до українофільської діяльності³⁸.

Ближчому знайомству української інтелігенції з Галичиною сприяло кілька мандрівок студентської молоді, що започатковано 1883 р. з ініціативи віденських «січовиків»³⁹. «Про відносини України до Галичини, – писав галичанин Теофіл Окуневський до Михайла Драгоманова 1 листопада 1883 р., – скажу,

³⁶ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. С. 44.

³⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 1435. Арк. 25 зв.

³⁸ Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року... С. 658; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 44.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 362 (Студинський К.). Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1.

що зачинає ся одна до другої більше зближати. Задумують ся періодичні переїздки Українців до Галичини і наоборот»⁴⁰. Протягом 1883–1888 рр. студентські мандрівки в Галичині відбулися шість разів, за висловом Івана Крип'якевича, «були одними з перших спроб зорганізованої туристики і причинилися значно до оживлення краєзнавчих студій»⁴¹. У мандрівках взяли участь десятки студентів, зокрема відомі українські діячі Іван Франко, Кость Левицький та інші, інформацію про подорожі публікувала галицька преса⁴².

«Першою свідомо зорганізованою пробою товариської мандрівки» І. Франко назвав «українсько-руську студентську мандрівку» влітку 1884 р., що мала на меті «познайомити учасників із досить значною частиною нашого краю, його мальовничими місцевостями та його населенням». У мандрівці поряд із галичанами (Іваном Франком, Юліаном Бачинським, Іваном Гриневицьким та ін.) брав участь випускник Київського університету Федір Николайчик⁴³. Літня мандрівка 1885 р. зібрала більше осіб, майже 100 учасників, включно з українськими діячами з Наддніпрянщини, – студентами Констянтином Арабажиним, Катериною Мельник (Антонович), Оленою Доброграєвою, що приїхали до Львова з Володимиром Антоновичем у липні. Кирило Студинський, якому було тоді 17 років, пізніше згадував про теплі враження від свого першого знайомства з наддніпрянцями, що «переломлювали кордони і єдналися з нами», учасники мандрівки «будили національну свідомість між громадянством» (живим спілкуванням, співом, науковими доповідями та ін.)⁴⁴. Про студентську мандрівку 1885 р. неодноразово

⁴⁰ Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. С. 6.

⁴¹ Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. Студентські мандрівки 1883–1888 рр. Львів, 1932. С. 1.

⁴² Див.: Там само. 16 с.

⁴³ Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ, 1976. Т. 3. С. 250–251.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 7–8, 11.

інформувала читачів газета «Діло»⁴⁵. Особливо К. Студинському запам'яталися слова одного з галичан, що були «провідною думкою» мандрівки. Він закликав боротися за єдність «цілого українського народу»⁴⁶.

Спогади К. Студинського дають більш детальне уявлення про характер наддніпрянсько-галицьких відносин. Уперше він поїхав до Києва в липні 1887 р., взявши із собою в О. Барвінського для киян вісім книжок, заснованої ним, історичної серії. К. Студинський перевіз книжки нелегально, сховавши під одягом. Якби це виявилось на митниці, йому загрожувало би кількамісячне ув'язнення. Київ справив на автора спогадів незабутнє враження, зокрема знайомство з Миколою Лисенком, з яким листувався ще з 1885 р., Павлом Житецьким, Олександром Кониським та іншими, поїздка на Шевченкову могилу до Канева. Кирило Студинський мав розмову з колишнім галичанином Іваном Наумовичем, що, як і Яків Головацький, через активну проросійську діяльність був змушений виїхати до Росії в середині 1880-х років⁴⁷. На початку вересня 1887 р. він повернувся до Галичини. Друга його поїздка до Києва відбулася наприкінці 1894 р. – навесні 1895 р., під час якої він неодноразово зустрічався з Миколою Лисенком, Володимиром Антоновичем, Орестом Левицьким, Костем Михальчуком, Іваном Шешенком, Миколою Міхновським та ін. Як написано у спогадах К. Студинського, П. Житецький та київські українофіли «в розвитку національного життя в Галичині» вбачали «запоруку відродження в майбутньому цілої України»⁴⁸. К. Студинський із захопленням слухав лекції В. Антоновича з історії та археології, займався в київських бібліотеках, а зібраний

⁴⁵ Поїздки проф. Вол. Антоновича на руїни Галича і Звенигорода. *Діло*. 1885. Ч. 80. С. 2; Третя вандро́вка рускої молодєжи. *Там само*. Ч. 83. С. 1–2; Ч. 83–84. С. 1–2; Ч. 85. С. 1–2; Ч. 86. С. 1; Ч. 97. С. 1.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 18.

⁴⁷ Там само. Арк. 38, 43, 47, 54.

⁴⁸ Там само. Арк. 57–58, 61, 67–69, 71–72.

фактичний матеріал згодом використав для габілітації у Львівському університеті⁴⁹.

Поштовх до активізації взаємин між галичанами й наддніпрянцями на зламі 1870–1880-х років дала перша поїздка В. Антоновича, лідера київської «Старої громади», до Галичини в 1880 р. Він дебютував у Галичині як автор на сторінках «Мети» наприкінці 1863 р. (№ 3) віршем «З колишнього» під псевдонімом В. Маринчук, пізніше здобув популярність у народовській пресі історичними розвідками, що обстоювали українську національну самобутність. На початку 1870-х років у В. Антоновича спільно з М. Драгомановим виник план обміну українськими книжками між Києвом і Львовом, що сприяло би поглибленню наддніпрянсько-галицьких зв'язків обабіч Збруча. Цю ідею обидва вчені висловили львівському товариству «Просвіта» за посередництвом Мелітона Бучинського, який 6 вересня 1871 р. надіслав до виділу положення про умови співпраці. Зокрема, говорилося про відкриття книгарень, що обмінювалися би літературою київських і львівських видавництв⁵⁰. Про намічений план Мелітон Бучинський писав 23 вересня цього ж року Юрієві Федьковичу, з проханням від імені Михайла Драгоманова дати дозвіл на видання творів буковинського автора в Києві. У листі М. Бучинського містилася інформація про збір фольклорних матеріалів для збірника історичних пісень «з усіх Україн», в якому галичани взяли активну участь⁵¹. Однак справу не вдалося втілити в життя з огляду на брак коштів і цензурні перешкоди⁵².

Володимир Антонович мав регулярні контакти з галичанами, доклав чимало зусиль для активізації українського руху в краї.

⁴⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів. Ф. 164 (Антонович В.). Од. зб. 36. Арк. 1.

⁵⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Львів, 1910. Т. 13. С. 31–32.

⁵¹ Там само. С. 38.

⁵² Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1997. Т. 2. С. 182–183.

Так, він був серед наддніпрянських діячів, що сприяли відновленню часопису «Правда» 1872 р., підтримав заснування Товариства ім. Шевченка у Львові 1873 р., а на початку 1890-х років – перетворення його на наукове. Особисто від В. Антоновича надходили кошти, зібрані наддніпрянськими громадівцями, для підтримки видавничої діяльності галицьких народовців, особливо після Емського указу, зокрема на видання «Правди»⁵³. Траплялися навіть курйозні випадки, коли, наприклад, лист від адміністратора «Діла» Дем'яна Гладилевича з проханням матеріальної підтримки для часопису 1888 р. випадково потрапив до рук не самого Володимира Антоновича, а його однофамільця, також професора Київського університету Афіногена Антоновича, запеклого українофоба⁵⁴. Найбільший вплив на галичан В. Антонович мав у 1880-х – на початку 90-х років, що було пов'язано з підвищенням інтересу київських громадівців до краю в умовах антиукраїнських репресій у Росії, підготовкою і проведенням політики « нової ери ».

Першому візиту В. Антоновича передувала спроба київського генерал-губернатора розправитися з українськими громадівцями, а заодно з лібералами всіх відтінків, під приводом боротьби з російськими соціалістами-народниками, що розгорнули терористичну діяльність. Властями планувалося усунення з Київського університету 12 професорів, включно з В. Антоновичем, однак до цього справа не дійшла. Скориставшись правом ординарного професора (отримано 1878 р.) на цілорічне закордонне відрядження, В. Антонович вирішив здійснити поїздку в Європу, але через бюрократичну тяганину виїхав із Києва аж на початку весни 1880 р. Він прибув разом із дружиною і двома доньками до Львова 6 березня⁵⁵. У Львові підтримував контакти насамперед із старшим поколінням народовців, як свідчить його щоденник, найчастіше

⁵³ Там само. С. 183, 185, 192.

⁵⁴ Там само. С. 191–192.

⁵⁵ Антонович В. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. ... Антонович В. Твори. Повне видання. Київ, 1932. Т. 1. С. 285; Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. С. 192.

зустрічався з Ісидором Шараневичем, Корнилом Сушкевичем, Василем Ільницьким, Олександром і Омеляном Огоновськими. Натомість до молодшого покоління народовців він поставився якось байдуже, не погоджуючись із друкуванням «Діла» етимологічним правописом та їхнім тяжінням до спілки з русофілами⁵⁶.

Більш детальну інформацію про особисте знайомство В. Антоновича з Галичиною дають його «щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р.»⁵⁷. Так, у щоденнику записано, що вже в перший день після свого приїзду до Львова він зустрічався з Михайлом Диметом і Володимиром Барвінським, пізніше – з Ісидором Шараневичем, Антонієм Петрушевичем, відвідав наукові установи (університетську бібліотеку, Інститут Оссолінських та ін.), після чого лаконічно занотував 8 березня про «состояние галицко-русской партии – ее упадок и раздоры»⁵⁸. За понад 2,5 місяці перебування у Львові (до 25 травня) В. Антонович мав зустрічі з представниками різних національно-політичних орієнтацій, переважно старшого покоління народовців (усього щоденник згадує понад 20 осіб). Щоправда, ці записи мають скупий характер, без будь-якої інформації про зміст розмов, за деякими винятками (наприклад, про В. Ільницького містився прихильний запис: «...тип умного и делового русина»). Впадає у вічі, що на ім'я молодого редактора «Діла» В. Барвінського в щоденнику В. Антоновича натрапляємо лише раз. Відомий історик нечасто спілкувався з молодшими народовцями, більше часу приділяючи науковій роботі⁵⁹. Про це, зокрема, прямо писалося в донесенні поліції 1880 р. Вона інформувала вище керівництво, що В. Антонович не брав активної участі у громадському житті

⁵⁶ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 45.

⁵⁷ Антонович В. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. С. 285–301.

⁵⁸ Там само. С. 285.

⁵⁹ Там само. С. 285, 287, 290. Характерно, що 15 травня 1880 р. В. Антонович відвідав у Львові як народовську «Просвіту», так і засідання русофільської «Русской рады».

краю, займався переважно науковою діяльністю, зокрема багато працював у бібліотеці Оссолінеуму⁶⁰.

Побувавши в Західній Європі (доїхав аж до португальської столиці Ліссабону), В. Антонович повернувся додому на початку 1881 р., коли ситуація в Києві за час його відсутності змінилася кардинально. Імператор остаточно схилився до рішення проголосити в Росії конституцію. Була навіть створена спеціальна комісія для розробки програми реформ на найближчі роки (очолював її Михайло Лоріс-Меліков). Однак після вбивства царя російськими революціонерами-народниками в березні 1881 р. близькі надії на обмеження чинності Емського указу знову розбилися вщент. В умовах реакції, яка запанувала тоді в Російській імперії, наддніпрянські українофіли були змушені більш прискіпливо звернути свої погляди на Галичину. Конституційні можливості під австрійською владою створювали умови для вільного національного розвитку. Усвідомлення цього приходило під враженням свіжих розповідей В. Антоновича. Можливо, саме тоді почав вживатися термін «український П'ємонт», на появу якого не могло не вплинути недавнє перебування видатного історика в Італії та Галичині⁶¹. Образ Галичини як «українського П'ємонту» формували передусім наддніпрянські діячі, починаючи ще зі середини 1860-х років, зусиллями П. Куліша, О. Кониського та інших, але цьому особливо прислужився В. Антонович.

У липні 1885 р., проїздом до Італії на лікування Володимир Антонович удруте побував у Львові зі своїми учнями Костянтином Арабажином, Оленою Доброграєвою і Катериною Мельник (у майбутньому – дружиною). Він мав, за дорученням київської громади, нараду з народовськими діячами у справі видання спеціального додатку до часопису «Батьківщина», присвяченого справам підросійської України, а також щодо

⁶⁰ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 350 (Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва). Оп. 1. Спр. 4912. Арк. 39.

⁶¹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 46.

вступу І. Франка до редакції «Зорі»⁶². Приїзд В. Антоновича відбувся з метою примирення галичан навколо питання участі І. Франка в редагуванні журналу «Зоря», що від 1885 р. перейшов у власність Товариства ім. Шевченка. В. Антонович підтримав бажаний для наддніпрянців компроміс між І. Франком і старшими народовцями, усупереч позиції М. Драгоманова намагався привернути до співробітництва в «Зорі» навіть М. Павлика. Останній категорично відмовився, але розмови з лідером «Старої громади» справили на нього позитивне враження, про що, зокрема, М. Павлик писав до М. Драгоманова. Особливо зацікавила М. Павлика ідея видання географічного словника України⁶³. Під час липневої поїздки 1885 р. В. Антонович проводив археологічні розкопки спільно з І. Шараневичем у Звенигороді і с. Залукві біля Галича⁶⁴.

Вражений знайомством із В. Антоновичем, М. Павлик писав М. Драгоманову 26 липня 1885 р.: «Пізнавсья з ним. Дуже міні подобав сьа особисто ј науково, ... чоловік живиј». В. Антонович переконував М. Павлика співпрацювати з народовцями, «давати свої праці в “Зорьу”, та даремна [це – І. Р.] робота»⁶⁵, – підсумував галичанин. М. Павлик листовно радив М. Драгоманову зустрітися з В. Антоновичем де-небудь в Італії, щоб обговорити суть політичної ситуації на Наддніпрянській Україні (лист від 5 серпня 1885 р.). «Непремінно јідьте [на зустріч із В. Антоновичем за кордоном – І. Р.], – переконував М. Павлик М. Драгоманова, – бо після Вашого вијїзду, ост(анніми) роками, на Україні стан річей змінив сьа в головнім, – шчо Вам конче треба знати, коли не хочете, шчо б Ваші писаньја ј заходи в ціј справі відбивались далі јак о стіну»⁶⁶. Очевидно, М. Павлик під час коротко-

⁶² Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. С. 72.

⁶³ Кордуба М. Звязки В. Антоновича з Галичиною... С. 193–194.

⁶⁴ Там само. С. 179.

⁶⁵ Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. Чернівці, 1910. Т. 4: 1882–1885. С. 423.

⁶⁶ Там само. С. 431–432.

го спілкування з В. Антоновичем відчув розбіжності між двома наддніпрянськими діячами в оцінці перспектив розвитку національного руху. Невдовзі між «Старою громадою» і М. Драгомановим відбувся розрив у стосунках, початок якому поклала листовна полеміка останнього з В. Антоновичем 1885 р.⁶⁷.

У листі з Риму 8 вересня 1885 р. В. Антонович писав М. Драгоманову, що, перебуваючи близько місяця у Львові, переконався в силі москвофільської «партії», що завдячувала фінансовій підтримці російського царизму, тоді як позиції місцевих народовців були досить слабкими. Отже, у розумінні В. Антоновича назріла необхідність видання антимосквофільського органу, навколо якого необхідно було об'єднати прихильників українофільських поглядів у Галичині. Кияни натиснули на І. Франка, щоб, як писав В. Антонович, він погодився «во что бы то ни стало идти с народовцами, на народовцев же в том смысле, чтобы не оказывали давление на Франка и смелее выступали против москвофилов»⁶⁸. У відповідь М. Драгоманов 10 вересня 1885 р. листовно заперечив тезу про силу галицького москвофільства, як і потребу першочергової боротьби з ним, оцінював суть політичної ситуації в краї, як пробудження мас – міщанства і селянства: «Массы в Галиции все же = украинским, ... уважение к их быту и языку поднялось». М. Драгоманов залишався прихильником заснування «прогресивного» журналу «Поступ» у Львові, що підготувало би ґрунт для створення партії з програмою, за його словами, «в роде западно-европейских радикальных, с приноровлением к местным условиям»⁶⁹.

Однак драгоманівські плани розрушила угода про співпрацю І. Франка з редакцією львівського журналу «Зоря» в 1885 р., при підтримці наддніпрянських громадівців, що є предметом окремого дослідження. «В этой унии виноваты, конечно, молодые галичане, – писав М. Драгоманов В. Антоновичу, – но ... еще более виноваты и Вы с ко(мпанией)». Лист М. Драгоманова містив го-

⁶⁷ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 52, 54.

⁶⁸ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 115.

⁶⁹ Там само. С. 117–119.

стрі слова на адресу галицьких народовців. Автор висловлював також образ на українських діячів із Наддніпрянщини й особисто на В. Антоновича, що уклали «згоду без мене и против мене». Проте в нього не було сумніву в недовговічності Франкового перебування в редакції «Зорі», створення самостійного радикального журналу і партії⁷⁰. Власне, так і сталося через кілька років, коли у Львові 1890 р. під ідейним впливом М. Драгоманова виникла Русько-українська радикальна партія – перша модерна українська політична партія, у створенні якої взяли активну участь І. Франко і М. Павлик, а партійним органом став громадсько-політичний двотижневик «Народ». Тоді взаємини В. Антоновича з М. Драгомановим зіпсувалися остаточно.

Поряд із В. Антоновичем, інтерес до Галичини на початку 1880-х років виявив видатний наддніпрянсько-український письменник і громадський діяч П. Куліш. Він започаткував тривкі стосунки з галичанами ще в 1860-х – на початку 1870-х років, коли був рушієм українського руху у краї, обстоював виразно антипольську позицію. Однак Кулішевий конфлікт із львівськими народовцями і ревізія власних поглядів, що виявилася в переоцінці козащини й гайдамаччини як деструктивних рухів, злісному осуді Тараса Шевченка, сприяли ізоляції письменника, що не знайшов розуміння в Галичині. «Ми народ незгідний, – відверто писав П. Куліш О. Барвінському з Мотронівки 29 серпня 1881 р., – ми наслідники тих розбишак, з котрих нарobili собі героїв чести і общего добра; ми варвари; наші задуми і почуття вельми мізерні». Він критично відгукнувся про суперечки серед українських діячів по обидва боки Збруча: «Усього півтора чоловіка нації, і ті живуть у незгоді»⁷¹.

Під впливом Івана Пулюя, що на літо 1880 р. приїжджав на запрошення Пантелеймона Куліша до Мотронівки, наддніпрянський діяч знову вирішив зайнятися видавничою діяльністю в Австро-Угорщині, цього разу вже самостійно, без посередників.

⁷⁰ Там само. С. 120, 123.

⁷¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / ред. Ю. Луцького, передм. Ю. Шевельова. Нью-Йорк; Торонто, 1984. С. 240.

Наприкінці листопада – на початку грудня 1880 р. П. Куліш проживав у Відні, куди приїхав залізницею, мешкав у І. Пулюя. Проїздом він зустрічався з братами Барвінськими – Олександром у Тернополі та Володимиром у Львові, яким, мабуть, вдалося переконати П. Куліша, що претензії до В. Барвінського в присвоєнні «Псалтиря» і переданих йому коштів на це львівське видання 1871 р. були безпідставними⁷². Приїхавши до Тернополя 23–24 листопада 1880 р., П. Куліш погодився переночувати в хаті О. Барвінського, який пізніше згадував, що на його гостя справила приємне враження інформація, що після заснування часопису «Діло» 1880 р. серед галичан «почався наново живіший народний рух», «були вже почини і задатки щораз поважнішої роботи і діяльності»⁷³. Обмін листами між двома діячами, за твердженнями кулішезнавця Євгена Нахліка, тривав до вересня 1881 р.⁷⁴

Серед причин, що спонукали новий виток Кулішевої уваги до Галичини, було, з одного боку, потепління стосунків із народовцями та звістки про успіхи національного руху в краї, а, з іншого, – розчарування у своїх наддніпрянських колегах-літераторах (саме наприкінці 1880 р. остаточно розірвалися багатолітні особисті контакти П. Куліша з М. Костомаровим)⁷⁵. 18 (30) грудня 1881 р. Пантелеймон Куліш разом із дружиною приїхав до Львова, де мав намір видати за наявні кошти поетичну збірку «Хуторна поезія» та переклади кількох п'єс Вільяма Шекспіра, попрацювати в місцевій бібліотеці. На відміну від попередніх, більш короткочасних Кулішевих візитів до столиці провінції, починаючи від 1858 р., ця поїздка тривала кілька місяців⁷⁶. У Львові П. Куліш у перший же день зустрівся з В. Бар-

⁷² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Київ, 2007. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. С. 357, 359.

⁷³ Барвінський О. Спомини з мого життя... Ч. 1 та 2. С. 300–301.

⁷⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 359.

⁷⁵ Там само. С. 347, 359–360.

⁷⁶ Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. Львів, 1898. С. 3.

вінським, засновником і редактором газети «Діло», та І. Белеєм, що редагував журнал «Світ»; оформив передплату на обидва часописи. З приводу видання шекспірівських творів і «Хуторної поезії» письменник спілкувався з членами Товариства ім. Шевченка – директором друкарні Каролом Беднарським, головою товариства Корнилом Сушкевичем, Юліаном Романчуком, Дем'яном Гладилевичем. Молодій редакції журналу «Світ», з якою в П. Куліша не було гіркого досвіду видавничої співпраці, він запропонував деякі свої нові твори⁷⁷. Кулішеву «Слов'янську оду», що мала відверто антисамодержавне спрямування, Іван Белей опублікував у лютому 1882 р.⁷⁸.

Очевидно, П. Куліш, що на якийсь час втратив інтерес до Галичини в 1870-х роках, слабо орієнтувався в місцевих справах. Про це, зокрема, свідчить той факт, що він, дізнавшись із розмови з І. Белеєм про фінансові проблеми «Світу», звернувся з листом до К. Сушкевича 28 березня 1882 р. із проханням, щоб Товариство ім. Шевченка «уділяло» щомісячну «підмогу» журналу. Вона передбачалася на період становлення, доки видання, за Кулішевим висловом, «не обіпреця на свою пренумерацію»⁷⁹. Важко собі уявити, щоб товариство, навіть якби мало для цього кошти, підтримало б журнал соціалістичного змісту. Від грошової допомоги П. Куліша, яку він пропонував від себе, І. Белей відмовився через ідейні розходження, про що відверто писав І. Франку 8 квітня 1882 р.: «К[улі]ш рад би, як бачу, з “Сьвіта”, зробити ніби свій орган і давати на него гроші, але ... я (...переконаний, що й Ти) на тее не пристаємо. ... К[улі]ш був так наївний, що мені при людях, Грабовичу і Барв[інськ]ім, в друкарні Тов[ариства] імени Шевченка робив таку пропозицію: “Я Вам буду давати, – каже, – 60 флог. [флоринів – І. Р.] місячно (коли Ви не маєте грошей на видавництво), а Ви будете писати, як я Вам скажу, бо, звісно, на чим візку йдеш, того пісню

⁷⁷ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 361–363.

⁷⁸ Куліш П. Славянська ода. *Сьвіт. Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись*. 1882. Ч. 2(14). С. 249–250.

⁷⁹ Студинський К. Слідами Куліша. *Записки НТШ*. Львів, 1928. Т. 148: Праці Історично-філологічної секції. С. 296–297.

співай»⁸⁰. І. Франко підтримав відмову від Кулішевої пропозиції, хоч і не заперечував можливість подальшої видавничої співпраці з П. Кулішем. Щоправда, після публікації образливої рецензії І. Франка на «Хуторну поезію» в березні 1882 р.⁸¹ будь-яке зближення між ними стало практично неможливим⁸².

Отже, в П. Куліша не склалися добрі стосунки з галичанами із тих самих причин, що й раніше з наддніпрянськими діячами. У листі до І. Пулюя 1882 р. П. Куліш скаржився, що в нього у львівському готелі буває один К. Сушкевич, «і я буваю тільки в д-ра Сушкевича, та й годі. І веде розмову тільки офіційну». Водночас до П. Куліша за порадою К. Сушкевича на короткий час заходили Ю. Романчук і Д. Гладилевич⁸³. Найбільш близько з ним зійшовся відомий бібліограф і публіцист Іван Левицький, якому Пантелеймон Куліш довірився у своїх переговорах із поляками. Є підстави вважати, що ще перед приїздом до Галичини в П. Куліша визріла ідея польсько-українського порозуміння, але навряд чи він мав якісь повноваження від наддніпрянських українофілів, контакти з місцевими поляками сприяли кристалізації угодовської ідеї⁸⁴. Так, Пантелеймон Куліш мав часті розмови про історичні конфлікти й можливі шляхи порозуміння двох народів із Теофілом Шумським, Людвіком Кубалею та ін. Подружжя Кулішів на довгі роки заприязнилося із дрібним урядником поляком Алоїзієм Юркевичем і його дружиною Евеліною, у помешканні яких прожива-

⁸⁰ Інститут літератури ім. Т. Шевченка. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3. Од. зб. 1604. Арк. 18–19. Іларіон Грабович (1856–1903) – галицький український письменник.

⁸¹ Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша. *Світ*. 1882. Ч. 3(15). С. 267–273; «Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших і готов би віддати веселого віку половину, щоби їх забути, – писав І. Франко в рецензії, – д. Куліш по просту плює на ті діла і на всю нашу минувшість» (С. 269).

⁸² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 364–365.

⁸³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані... С. 247–248.

⁸⁴ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 72–73.

ло у Львові⁸⁵. П. Куліш та А. Юркевич листувалися у 80-х – на початку 90-х років XIX ст.⁸⁶.

Інтерес до П. Куліша з польського боку посилив вихід у Львові на початку 1882 р. книжки «Хуторна поезія»⁸⁷, у якій, щоправда, не було відвертих закликів до польсько-української угоди. Однак у «Зазивному листі до української інтелігенції», поміщеному наприкінці книжки⁸⁸, П. Куліш закликав інтелігенцію до наполегливої праці над просвітою народу: якщо колись «наші предки варяги й козаки ... робили своє національне діло ... мечем та кулачем», то тепер необхідно діяти «пером та лагодою». Усе «зле й лихе» в українській історії письменник пояснював «політичною темрявою» народу, коли «політика не питала дороги в науки». Згадавши про складні стосунки з сусідніми народами («однó тільки наше зосталось при нас – живе українське слово»), автор висловив віру в майбутнє рідного народу. Від нього історично залежала розстановка політичних сил у Центрально-Східній Європі, що було свідченням потенційної сили («дóкіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в Ляха извивáлась Москва, а як почали стояти за Москву, стала тогді Польща пишати під п'ятою в Москаля»). П. Куліш об'язно звернувся до земляків із закликом підняти «на високо-стях науки и літератури наше національне знамено»⁸⁹. Історик Дмитро Дорошенко назвав «Зазивний лист...» своєрідним маніфестом «про потребу зміцнення українського літературного

⁸⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 363, 365.

⁸⁶ Мончаловскій О. Письма П. А. Кулиша, относящіяся къ времени и цѣли его пребыванія во Львовѣ. *Научно-литературный сборникъ. Повременное издание «Галицко-русской матицы»* / подъ ред. Б. А. Дѣдицкаго. Львовѣ, 1904. Т. 3. Кн. 2. С. 1–41; Перший Кулішевий лист до А. Юркевича польською мовою було написано 24 травня 1882 р., а останній, україномовний – 20 червня (за старим стилем) 1893 р.

⁸⁷ Куліш П. А. Хуторна поезія. Львів, 1882. 139 с.

⁸⁸ Зазивний лист до Української Інтелігенції. Там само. С. 113–137.

⁸⁹ Там само. С. 128, 131, 133–135.

руху як головного прояву національного життя, зосередивши той рух у Галичині»⁹⁰.

Кулішеві думки підтримав польський письменник Юзеф-Ігнацій Крашевський, з ініціативи якого в березні 1882 р. між двома діячами почалося листування. У відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки в Кракові зберігаються оригінали чотирьох листів П. Куліша до І. Крашевського, написаних зі Львова 1882 р. (18, 20 і 27 березня, 7 квітня за новим стилем), що друкувалися пізніше в часописі «Народ»⁹¹. У першому Кулішевому листі польською мовою підтримано ідею порозуміння двох сусідніх народів. Автор сподівався передусім покращити долю «свого народу» і застерігав, що політика гноблення русинів тільки збільшує сили опору⁹². Зворушений тим, що поляк листовно назвав себе його «братом», П. Куліш 20 березня висловив надію в душі Святого Письма на примирення обох народів, сподівався дожити «до нового завіту славної і постидної польско-української історії». Він мав намір спростувати польське прислів'я: «Póki świat światem, Rusin Polakowi nie będzie bratem» («Доки світ світом, русин полякові не буде братом»), нав'язати свої погляди «старшим по культурі братам – ворогам нашим...»⁹³.

Кулішевий лист від 27 березня 1882 р. містив тезу про необхідність порозуміння «Русина з Ляхом», яку П. Куліш обіцяв невдовзі обґрунтувати у книзі «Крашанка». Характерно, що він критично оцінював у листі постать Богдана Хмельницького («сей п'яний людською кров'ю крокодил»), образно вбачав у поляках старшого брата, що піде на примирення з

⁹⁰ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Київ; Ляйпціг, [б. р.]. С. 189.

⁹¹ Павлик М. Куліш та Крашевський. Причинок до історії руско-польських відносин. *Народ*. 1892. Ч. 20–21. С. 219–224; див. також: Павлик М. Куліш про свою справу з Поляками. *Народ*. 1892. Ч. 22–23. С. 239–240; Ч. 24. С. 248–249.

⁹² Biblioteka Jagiellońska. Oddział Rękopisów, sygn.6513.IV (Korespondencja J. I. Kraszewskiego. Listy z lat 1863–1887. K(ul-w)). T. 53. K. 476, 476 zw.

⁹³ Ibid. K. 471, 471 zw., 472.

молодшим, якого назвав «убогим неуком»⁹⁴. В останньому листі П. Куліша 7 квітня адресата було названо «мій сердечний брате», від якого український письменник сподівався на поширення серед поляків угодовської ідеї, що не мала підтримки в суспільній свідомості двох народів. Закінчувався лист закликом до польської сторони надати «русинам пільгу» в питаннях, на які вони «по правді нарекають»⁹⁵. Одночасно з листом П. Куліш надіслав щойно видану «Крашанку» («та ще й не одну»)⁹⁶. По суті, він відкрито закликав польську сторону в особі інтелектуально-шляхетської еліти до порозуміння, щоб на практиці усталилося добросусідство між народами в ім'я громадянської згоди та еволюційного поступу, відвернення майбутніх конфліктів⁹⁷.

Кулішевий виступ мав резонанс серед поляків, що викликало в нього надію на культурну співпрацю з польськими діячами. Так, уже в березні 1882 р. з ініціативи польських літературно-наукових кіл Галичини відбувся обід на честь П. Куліша. Думки наддніпрянського українофіла у квітні-травні надрукувала польська преса («Gazeta Krakowska», «Dziennik Polski», «Gazeta Narodowa»). П. Куліш вступив у багатонадійні переговори з польськими діячами, що обіцяли значну фінансову допомогу на заснування у Львові української друкарні та видання газети «Хутор», у якій пропагувалися б угодовські ідеї⁹⁸. Навіть було підписано відповідну угоду. А П. Куліш навесні 1882 р. через адвоката подав до львівського намісництва прохання надати австрійське громадянство, щоб мати можливість як підданому монархії Габсбургів зайнятися видавничим підприємством. Паралельно він вжив заходів для виходу з-під російського підданства, але Кулішеву заяву задовольнили щойно в липні 1883 р., коли потреба в цьому вже відпала. Письменник

⁹⁴ Ibid. К. 469, 469 zw.

⁹⁵ Ibid. К. 473, 473 zw., 474.

⁹⁶ Ibid. К. 473.

⁹⁷ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 367–369.

⁹⁸ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 74–75, 77; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 368, 370–371.

поставився байдуже до заманливої пропозиції читати у Львівському університеті курс «руської» історії, що виникла під час переговорів із поляками⁹⁹. «Не хочу професорувати вві Львові, – пояснював П. Куліш у листі до І. Пулюя 23 квітня 1882 р. (за новим стилем). – Аби як читати руську историю не подобає міні, а читаючи її добре, я мушу занедбати моє писання... Да и неволя. А я привик робити, що и як міні хочецця»¹⁰⁰.

Більш детально свої погляди на польсько-українське порозуміння П. Куліш виклав у публіцистичній брошурі «Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року», виданій у Львові на початку квітня 1882 р. у друкарні Товариства ім. Шевченка (невдовзі вийшло друге видання з авторською післямовою). Автор присвятив «Крашанку...» Тарасові Шевченку та Адаму Міцкевичу, чим намагався показати своє шанобливе ставлення до культових поетів обох народів, особливо до Тараса Шевченка, якого ще недавно піддав різкій критиці. П. Куліш зробив для обґрунтування необхідності угоди екскурс в історію, починаючи від Київської Русі. Щодо козацьких часів, то тепер це для нього не інакше, як «п'яний бунт», а шляхта, що обернулась у козацтво, – «тяжкі криміналісти, безнадійні стратенці, легкодухі зрадники культури європейської», Колі́ївщина – «постидна для нас пора народної жизні»¹⁰¹ і т. п. Із іншого боку, було засуджено політику поляків, особливо фанатизм єзуїтів, але цьому присвячено набагато менше місця. Автор зробив такий висновок: «З обох боків накоїли ми стілько ехидного и кривавого, стілько дурного и пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолів би нас розсудити...». Два народи порівнювалися з римськими гладіаторами,

⁹⁹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 371– 373.

¹⁰⁰ Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя (1870–86 рр.) / подав К. Студинський. *Збірник філологічної секції НТШ*. Львів, 1930. Т. 22. Ч. 2: П. О. Куліш (Матеріяли і розвідки). С. 69.

¹⁰¹ Куліш П. А. Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. Львів, 1882. С. 19, 22, 27.

що «обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитимецця ні один з їх потомків»¹⁰².

Вихід полягав у тому, щоб припинити одвічну ворожнечу і зажити в злагоді й мирі. У післямові, епіграфом до якої слугували українські прислів'я «Не купуй хати, а купи сусіда», «Ворога хлібом та сіллю карай», П. Куліш конкретизував свою пропозицію угоди. Він так писав про початок нового періоду: «Польскоруської житні. Позад нас – тьма завзятого недомислу; перед нами – світ миролюбивої науки»¹⁰³. Усвідомлюючи глибину конфлікту між двома народами, П. Куліш писав, що «обоюдні предківські провини такі болючі, мов дві глибокі рани, на котрі нема ліків»¹⁰⁴. Однак годі чекати «самоосуду» від русинів – «народу, систематично придавленого убожеством и послідушого [останнього – *I. P.*] у цивілізації між усіма Славянами... Треба ждати каяття й вороття од багаччого, од потужнійшого, од вишшого в просвіті, од свідомого в давній и новій політиці». П. Куліш щиро вірив у те, що польська інтелігенція «почала вже зглибока міркувати», як порозумітися з русинами – «своїм тисячолітнім ворогом»¹⁰⁵.

Мабуть, М. Павлик мав рацію, коли назвав П. Куліша (як і Ю.-І. Крашевського) «поетом в політиці», категорії мислення якого більше характерні для літератури, ніж для політики¹⁰⁶. Будучи людиною надзвичайно темпераментною, він як громадсько-політичний діяч відчував тенденції суспільного розвитку, динамічно реагував на дух і потреби часу. Це було однією з причин (поряд із особливостями характеру) неодноразових змін політичних і літературно-історичних уподобань П. Куліша, що пояснювалося мінливістю складних умов, у яких відбувалося формування модерної української національної ідеї, поняття «соборності» України¹⁰⁷. Після Емського указу 1876 р.

¹⁰² Там само. С. 30.

¹⁰³ Там само. С. 33.

¹⁰⁴ Там само. С. 36–37.

¹⁰⁵ Там само. С. 37–38.

¹⁰⁶ Павлик М. Куліш та Крашевский... С. 220.

¹⁰⁷ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 71.

у П. Куліша остаточно визріла думка перенести основний осередок своєї культурно-національної праці до Галичини, під захист австрійської конституції. Якщо раніше, незважаючи на переслідування царизму, він пов'язував свої надії з Росією, сподіваючись на її еволюцію у майбутньому в напрямі демократизації, то тепер відкрито переорієнтовується на угодовську політику з поляками в Галичині, щоб забезпечити кращі можливості для розвитку національного руху¹⁰⁸.

Угодовська акція П. Куліша викликала резонанс у суспільному житті. П. Куліш явив себе в новій поставі, за висловом І. Франка, як «апостол – польсько-руської [тобто української – І. Р.] згоди»¹⁰⁹. Польська сторона виявила інтерес до Кулішевої ініціативи, була налякана перспективою ширення російського православ'я в Галичині, промосковських симпатій (після заяви про перехід громади с. Гнилички на Тернопільщині на початку 1882 р. із греко-католицької віри на православну). У польській пресі (часописах «Gazeta Krakowska», «Dziennik Polski» та ін.) публікувалися відгуки на Кулішеві книжки. Водночас на перешкоді угодовству була певна недовіра до П. Куліша, що неодноразово змінював ідейні погляди і виступав самостійно, без будь-яких повноважень від наддніпрянської громадськості¹¹⁰. Отже, П. Куліш практично не знайшов підтримки в обох сторін, яких закликав до порозуміння – як серед поляків, так і серед галицьких народовців і наддніпрянських громадівців-українофілів, що пояснювалося передусім стереотипами в суспільній свідомості, взаємною ворожнечею, яка переповнювала історичну пам'ять обох народів.

Галицька преса не шкодувала критичних сторін на адресу Кулішевих книжок. Так, в «Ділі» в квітні 1882 р. з'явилася розгорнута стаття-відповідь В. Барвінського¹¹¹. Автор ви-

¹⁰⁸ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш... С. 39, 44–45.

¹⁰⁹ Франко І. Из переписки П. Куліша з Галичанами 1870–1871 р. *Записки НТШ*. Львів, 1898. Т. 26. С. 16.

¹¹⁰ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 74–75.

¹¹¹ Крашанка П. Куліша Русинамъ и Полякамъ на Великдень 1882 року. *Дѣло*. 1882. Ч. 25. С. 1–3; Ч. 26. С. 1–3.

словлював обурення брошурою П. Куліша, в історіософських висновках якого бачив «не бѣльше правды, якъ въ решетѣ воды». Водночас сама можливість угоди не заперечувалася, а навпаки, В. Барвінський переконував, що взаємна ворожнеча не вигідна для обох сторін («...загалъ Русинѣвъ, якъ не викликувавъ тои вражды [з поляками – *I. P.*]. такъ и не бачить нѣякои спасенной будучности въ ей поѣддержаню, а противно разъ у разъ выказувавъ и поѣдносивъ шкодливоѣсть тои вражды») ¹¹². Ініціатива до порозуміння, як вважала редакція «Діла», мала виходити лише від поляків «яко стороны верховодячої и перемагающей... Тутъ треба и часу и, що важнѣйше, працѣ и то працѣ всесторонной, статочной и оглядной» ¹¹³. Особливу активність у критиці Кулішевої діяльності виявляв Омелян Партицький ¹¹⁴. Він був тоді редактором «Зорі», з яким П. Куліш розійшовся ще наприкінці 1860-х років, коли виник конфлікт навколо подальшого видання журналу «Правда». Виступи О. Партицького мали надто різкий, злісний характер, про що свідчить, зокрема, категоричне твердження про нібито «упадок умственныхъ силъ автора», як-то кажуть, «бувъ ко́нь, та зѣѣздивъ ся» ¹¹⁵.

Не дочекавшись виходу «Шекспірових творів» у Львові, Пантелеймон Куліш у травні 1882 р. виїхав до Відня, де зустрівся у свого знайомого Івана Пулюя, мав аудієнції з президентом Віденського парламенту Францішеком Смолькою та австрійським міністром у справах Галичини Флоріаном Земляковським. Однак Кулішева домовленість із поляками розладналася. Сильно цьому зашкодила папська булла про реформу греко-католицького василіанського чину єзуїтами (про неї П. Куліш дізнався дорогою до Відня), що дала привід до но-

¹¹² Там само. Ч. 26. С. 3.

¹¹³ Голосы польскихъ газетъ о згодѣ mezi Поляками а Русинами. Там само. Ч. 28. С. 1.

¹¹⁴ [Партицький О.] Льво́вскі́я выдання Пант. А. Кулѣша. *Зоря*. 1882. Ч. 8. С. 120–123; Ч. 9. С. 135–136; Ч. 11. С. 169–170; Ч. 17. С. 266–268; Ч. 21. С. 327–330.

¹¹⁵ Там само. Ч. 21. С. 330.

вої серії взаємних звинувачень у шовінізмі й нетолерантності. Контакти П. Куліша з польською стороною обірвалися десь наприкінці травня – не пізніше 20-х чисел червня 1882 р. Того ж року у Відні вийшла друком німецькомовна брошура П. Куліша (скорочена версія праці українською мовою, що залишилася в рукописі) «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten» («Насильство єзуїтів над василіанами в Галичині»), яка одразу була конфіскована¹¹⁶. У липні до вдови Ксенофонта Климковича з Відня 13 серпня 1882 р. П. Куліш писав, що «ні Ляхи, ні Русини (однаково дурні) не дали міні нічого зробити». Він відверто висловлював невдоволення діяльністю галицьких народовців: «Приятелі Климковичові зробили все..., щоб моїх книжок ніхто в Галичині не куповав, а на Україну їм нема ходу»¹¹⁷.

Додому П. Куліш повернувся у квітні 1883 р. і зайнявся справою повернення російського підданства. Досвід угодовської акції показав, що не варто задля надії на польсько-українське порозуміння звертатися до колишніх незгод. Кулішевий заклик до співпраці галицьких русинів і поляків знайшов небагато прихильників, за висловом К. Студинського, в опозицію до нього стало «ціле українське громадянство в Галичині»¹¹⁸. Однак, незважаючи на невдачу, угодовська ініціатива П. Куліша мала неабияке значення. Участь наддніпрянця в переговорах із поляками в підавстрійській Галичині засвідчила появу нових політичних тенденцій. Громадівці-українофіли в Росії, не маючи змоги для повноцінної легальної діяльності після 1876 р., намагалися зміцнити контакти з галицькими народовцями, яких штовхали до угоди з домінуючими в краї поляками. У цьому вбачався засіб для перенесення центру діяльності в Галичину, що мала стати «українським П'ємонтом». Діяльність П. Куліша 1882 р. практично стала «генеральною

¹¹⁶ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр... С. 77–79; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 382–384.

¹¹⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 3599. Арк. 1–1 зв.

¹¹⁸ Студинський К. Слідами Куліша... С. 296–297.

репетицією» польсько-української угоди 1890–1894 рр.¹¹⁹. Водночас Кулішевий виступ у Галичині «в ролі примирителя..., – писав Дмитро Дорошенко, – був його лебединим співом яко громадського діяча...»¹²⁰.

В останні роки життя (квітень 1883 р. – 2 (14) лютого 1897 р.) П. Куліш відійшов від активної громадської діяльності, усамітнився з дружиною в Мотронівці, яку називав Ганнина Пустинь, де зосередився на літературній, перекладацькій та історико-дослідницькій праці. Особливу увагу він приділив перекладу Біблії, над яким працював ще від початку 1870-х років спільно з І. Пулюєм. Однак від кінця 1886 р. обмін листами з ним припинився. І. Пулюй відновив листування з Кулішевою дружиною тільки після смерті письменника. Серед причин розриву багатолітніх дружніх стосунків, окрім ідейних розбіжностей (І. Пулюй досить прохолодно ставився до політичних кроків П. Куліша), були особисті образи, фінансові суперечки¹²¹. Водночас листування з галичанами Пантелеймон Куліш не припиняв до кінця життя у різний час у другій половині 80-х – на початку 90-х років XIX ст. листувався з Омеляном Огоновським, Михайлом Павликом, Наталією Кобринською, Олександром Барвінським та ін.

Листування професора Львівського університету О. Огоновського з П. Кулішем тривало майже 2 роки. 13 листів О. Огоновського до П. Куліша (частина листування між ними) протягом березня 1889 р. – січня 1891 р. побачили світ у газеті «Руслан» зусиллями К. Студинського¹²². Кулішеві листи до Омеляна Огоновського (16 листів до 27 травня 1891 р. за

¹¹⁹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 79–80.

¹²⁰ Дорошенко Д. П. Куліш (10 років зо дня його смерти – 2 лютого 1897 року). *Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал*. 1907. Т. 1. С. 238.

¹²¹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 393, 436.

¹²² Листи д-ра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889–91 / подав К. Студинський. *Руслан*. 1908. Ч. 8. С. 3; Ч. 9. С. 3; Ч. 10. С. 3; Ч. 12. С. 2; Ч. 13. С. 2; Ч. 15. С. 3; Ч. 16. С. 2; Ч. 19. С. 3; Ч. 22. С. 3.

старим стилем) опублікував Михайло Возняк¹²³. Поштовх для листування дало прохання до П. Куліша надіслати біографічні дані до історії української («руської») літератури, над якою львівський професор наполегливо працював. Ом. Огоновський отримував у листах історико-літературну інформацію про самого П. Куліша, його дружину Ганну Барвінок та інших наддніпрянських письменників. Виявляючи інтерес до літературного життя на Наддніпрянщині, галичанин інформував про свою діяльність («я вчу про самостійність мови й літератури русько-української»)¹²⁴, писав про особливості національного руху у краї. Зокрема, говорилося про складне фінансове становище Товариства ім. Шевченка у Львові, суспільний поділ на провінції, на народовців і русофілів¹²⁵ тощо. За посередництвом О. Огоновського П. Куліш друкував у Галичині свої нові твори¹²⁶. Він пов'язував із краєм можливості для легальної української діяльності, зокрема з жалем писав: «Заборонено в нас печатати які б не було переклади! От вам і XIX вік». Але з вірою в майбутнє українського народу зауважив, що «енергія духа не тоді росте, як усі перешкоди знівечено, а тоді, як вона мусить їх знівечити» (лист від 28 липня 1890 р.)¹²⁷.

Листування М. Павлика з П. Кулішем почалося у травні 1888 р., що було пов'язано з підготовкою до друку Кулішевих листів до Ю.-І. Крашевського. Вони були надруковані наприкінці 1892 р. (ч. 20–21) у радикальному часописі «Народ». Ділове й товариське листування з Михайлом Павликом сприяло,

¹²³ Возняк М. П. Куліш, як інформатор галицького історика літератури (Його листування з Ом. Огоновським). *Життя й революція. Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки*. 1927. Т. 4. С. 288–306. Оригінали листів П. Куліша до Омеляна Огоновського в 1889–1891 рр. зберігаються в ЦДІАЛ України (Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2379, 51 арк.).

¹²⁴ Листи д-ра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889–91. *Руслан*. 1908. Ч. 13. С. 2.

¹²⁵ Там само. Ч. 15. С. 3.

¹²⁶ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 436–438.

¹²⁷ Возняк М. П. Куліш, як інформатор галицького історика літератури... С. 304.

як стверджує сучасний дослідник життя і творчості Пантелеймона Куліша Євген Нахлік, «поверненню відчуженого письменника до українського літературного процесу 90-х років»¹²⁸. П. Куліш прихильно відгукнувся про газету галицьких радикалів «Народ», що видавалася під редакцією М. Павлика й І. Франка на початку 1890 р. «Ми тут и не знали, що в Галичині є така розумна газета»¹²⁹, – писав він М. Павлику 15 жовтня 1892 р. Водночас про народовський орган львівську «Зорю» висловився критично, що

Кордон між Російською й Австро-Угорською імперіями в кінці XIX ст. Прикордонний пост біля Підволочиська на Тернопільщині

не дасть до журналу жодного свого рядка, як у часопис «злхудожествений» (лист до М. Павлика 14 лютого 1893 р.)¹³⁰, а відновленої «Правди» взагалі не читав на початку 90-х років¹³¹.

М. Павлик піддав критиці ідейні погляди П. Куліша, обстоював програму радикалів-соціалістів, що виступали «за економічні, соціальні й культурні інтереси мас руського народу», трудового селянства. «Ви доходите історичної правди головно для доказу, – писав він у перших числах “Народу” за 1893 р., – що пани, польські й російські, урядники, державники – то “строїтелі” та “культурники”, а українські козаки, селяне і ті, хто з ними стояли й стоять, – то “руїнники”, варвари. ... А чийми ж руками, чийм потом і кров’ю робили це державники?»¹³².

¹²⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 439–440.

¹²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 1 зв.

¹³⁰ Там само. Арк. 134.

¹³¹ Там само. Арк. 94.

¹³² Павлик М. Про «строїтелів» та «руїнників» (Відповідь М. Павлика П. Кулішу). *Павлик М. Твори* / упоряд. В. Яременка; передм. В. Качкана; приміт. В. Качкана та В. Яременка. Київ, 1985. С. 336–337.

Кордон між Російською й Австро-Угорською імперіями початку ХХ ст. Прикордонний пост за кілька кілометрів на схід від м. Броди

М. Павлик сподівався навіть отримати від П. Куліша кошти на «радикальне діло», передусім видавничу діяльність. Галичанинові вдалося здобути довіру в П. Куліша, який обговорював із ним питання друку у Львові Святого Письма, але до цього справа так і не дійшла. Останній Кулішевий лист до М. Павлика

датовано 8 січня (за старим стилем) 1897 р.¹³³

Із Ганною Барвінок і Пантелеймоном Кулішем від 1886 р. листувалася галицька письменниця, організатор жіночого руху в краї Наталія Кобринська, яка публікувала у власних альманахах («Перший вінок», «Наша доля») твори подружжя наддніпрянських літераторів. П. Куліш пожертвував на «жіноче видавництво» 1895 р. 165 золотих ринських¹³⁴. У листуванні з П. Кулішем взяв участь О. Барвінський у 1889–1890 рр., але далі на його листи український письменник не відписував, ображений тим, що не отримав авторських примірників нового видання «Чорної ради» у Львові 1890 р. як літературного додатку до «Діла» (Кулішевий дозвіл на друк містився в листі О. Барвінському від 12 грудня 1889 р.). Очевидно, П. Куліш пішов на зближення з радикалами-соціалістами М. Павликом і М. Драгомановим, затамувавши старі образи на народовців

¹³³ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з Галичанами (З додатком його листування з М. Павликом). Львів, 1928. С. 33, 45, 56; Возняк М. Останні зносини П. Куліша з Галичанами. (З додатком його листування з М. Павликом). *Записки НТШ*. Львів, 1928. Т. 148. С. 220.

¹³⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш... С. 438–439.

та їхні друковані органи («Зоря», «Діло») за гостру критику в них «Хуторної поезії», «Крашанки...» і «Шекспірових творів»¹³⁵.

Успіхи галицьких народовців у боротьбі за освіту рідною мовою викликали захоплення серед українських громадівців з Наддніпрянщини. Так, діяч київської «Старої громади» О. Кониський писав О. Барвінському 1 (13) січня 1886 р.: «Не маю слів вимовити Вам, як мене підживлює, поновляє кожен ступінь, завоеваний Русинами! Як заохоче до нової праці!.. Тямлячи, який запеклий шовінізм у поляків, яку страшенну боротьбу ведуть Русини 25 літ і як повагом, ступінь за ступенем вони одвоюють своє національне право, – невимовно радіеш надією на будущину. От вже чия, чия, а именно вашого покоління слава “не вмре, не поляже” и доки істноватиме Русин и Русь – доти історія пам’ятуватиме имена робітників вашої генерації!»¹³⁶. Політику «руських» послів у сеймі після 1883 р., за свідченням Костя Левицького, «називали у нас “професорською”, бо представником її був професор Ю. Романчук та майже всі домагання відносили ся до рідної школи, в імя засади: хто має школу, той має нарід! Отсе була головна політична думка того часу...»¹³⁷. На ниві українського шкільництва галицькі народовці втілювали в життя проголошену концепцію «органічної праці», за якою навіть дрібні здобутки корисніші, ніж найпривабливіші, зате нездійсненні гасла¹³⁸.

Так, наддніпрянсько-галицькі взаємини, незважаючи на цензурні перешкоди в Російській імперії, в останній третині XIX ст. активізувалися в різних формах: листування між діячами обоабч австро-російського кордону, публікація праць наддніпрянських авторів у галицькій періодиці, наукова співпраця, особисті періодичні візити наддніпрянських дія-

¹³⁵ Там само. С. 446–447.

¹³⁶ ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 1434. Арк. 11.

¹³⁷ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914... С. 212.

¹³⁸ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму... С. 229.

чів у Галичину (рідше – галичан на Наддніпрянщину) та ін. На початку ХХ ст. в умовах політизації національного руху контакти передових українських діячів Галичини і підросійської України набули динаміки та урізноманітнення форм: діяльність політичних емігрантів із Наддніпрянщини у краї, перетворення Гуцульщини на місце відпочинку і творчості наддніпрянських українців, спільне відзначення ювілеїв видатних письменників, митців тощо¹³⁹. Однак взаємовідносини між наддніпрянцями і галичанами не набули масовості характеру як через об'єктивні причини (досить вузький прошарок національно свідомої інтелігенції як провідної верстви суспільства, особливо в Росії¹⁴⁰, відмінність політичної культури, урядові переслідування, брак коштів тощо), так і суб'єктивні.

Ігор Райківський

¹³⁹ Райківський І. Взаємини українських діячів Галичини і підросійської України на початку ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2015. Вип. 26. С. 117–132; Райківський І. Гуцульщина – місце відпочинку й творчості видатних українських діячів з підросійської України на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7(308). С. 26–32.

¹⁴⁰ Є. Чикаленко згадував, що, під час поїздки на відкриття пам'ятника І. Котляревському 1903 р. в одному потязі з Києва до Полтави, представники наддніпрянської інтелігенції жартома казали: «Коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...» (див.: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / передм. В. Шевчука. Київ, 2003. С. 238); Історик І. Крип'якевич обстоював у львівському часописі «Діло» важливість «особистих зносин між обома Українами», щоб була змога «найскорше дійти до культурного зєднання обох частин нашого народа», бо «дотепер зносили наші все ще припадкові, непостійні» (див.: Крип'якевич І. Галичина й російська Україна. *Діло*. 1911. 25 лютого (10 марта)).

РОЗДІЛ 5

**ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
ТА ЇЇ ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ
ЇЇ АКТУАЛЬНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА**

На зламі XIX–XX ст. Греко-Католицька Церква (ГКЦ) у Галичині міцно зберігала позиції не тільки впливової духовно-релігійної, а й національної інституції українців краю. Участь духовенства в різних ділянках суспільно-політичного життя вже була тривалою традицією. Щоправда, на той час унаслідок зростання молодого світської інтелігенції (часто дітей священників) клір суттєво поступився їй впливом на рівні центрів прийняття рішень (у парламентських структурах, політичних течіях, різних установах та правліннях товариств). Однак у розвитку суспільно-політичного життя в місцевих громадах духовенство незмінно займало домінуючі позиції, адже продовжувало залишатися там головним, а часом і єдиним представником української інтелігенції. В обставинах, коли національна боротьба українців набувала все більшого розмаху, ставало для них центром і головним змістом усіх ділянок життя. У громадській думці утвердилося переконання, що душпастирі зобов'язані бути активними учасниками національного руху. Громадська пасивність священників зазвичай викликала гостру публічну критику. Мірилом авторитету пресвітера в суспільстві нерідко ставала не якість його душпастирського служіння, а рівень громадсько-політичної діяльності¹.

Прикметно, що такі очікування суспільства значною мірою збігалися з поглядами самого духовенства. Звичайно, серед

¹ Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Monreal; Kingston; London, 1999. P. 159; Wójtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo grecko-katolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918). Warszawa, 2008. S. 52–66.

душпастирів не бракувало тих, що усувалися від «світської» роботи, – одні з міркувань власного комфорту, інші – через щире переконання, що така діяльність негативно впливає на авторитет Церкви і духовенства в суспільстві. Проте панівним серед греко-католицького духовенства було сприйняття активної громадської позиції як поведінкового ідеалу для кліру. Такі переконання знаходили нові стимули на тлі загострення боротьби українців із поляками за право рівноцінного національного розвитку у краї та підживлювалися почуттям обов'язку священників перед своїм народом².

Водночас на зламі XIX–XX ст. дедалі поважнішою мотивацією щодо громадської активності для духовенства ставало зростання популярності ворожих до Церкви лівих ідеологій та загострення соціального питання. Під впливом цих викликів у духовних колах ще глибше утверджувалося розуміння, що тільки через постійну особисту тісну комунікацію із громадами та самовіддану працю для розвитку різних ділянок життя народу духовенство зможе здобувати для Церкви авторитет і довіру, формувати розвиток суспільного життя в руслі християнських цінностей, протидіяти антисвященницькій агітації лівих сил та захистити віру³.

Одним із базових орієнтирів щодо пошуку відповідей на ці виклики для греко-католицького духовенства безумовно стала енцикліка папи Лева XIII «*Regrum Novarum*» (1891), яка заклала підвалини соціального вчення Церкви та католицького соціального служіння⁴. Вселенська Церква декларувала активну, небайдужу суспільну позицію, спрямовану на захист своєї фундаментальної ролі в житті суспільства, доведення помилковості соціалістичних і ліберальних віянь. Водночас

² Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. С. 137–142.

³ Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття. Львів: Літопис, 2019. С. 184–190.

⁴ *Regrum novarum: w kwestii socjalnej o położeniu robotników: encyklika*. Kraków, 1939. 76 s.

Церква виступала за співпрацю з державою для забезпечення справедливих і гармонійних умов життя суспільства⁵. У 1901 р. світ побачила ще одна енцикліка Лева XIII «Graves de communi», де Понтифік чітко окреслив ідеї і завдання християнської демократії та подав вказівки практичного втілення засад цього руху. Наголошувалося, що її метою і завданням мало стати матеріальне зміцнення робітничих верств паралельно з піднесенням їх релігійно-морального життя⁶. Лев XIII наполегливо підкреслював, що Церква не має права залишатися байдужою до соціального питання, повинна дбати про зменшення соціальної напруги та нужди робітничих верств, опікуючись їхнім матеріальним становищем і в такий спосіб виривати з рук соціалістів монополію в цьому питанні⁷.

ГКЦ відчувала ці ж проблеми, хоч і в меншому масштабі та дещо іншій конфігурації, зумовленій не так розвинутою у краї промисловою сферою та домінуванні аграрного характеру виробництва. Відповідаючи на виклики соціального питання і лівих ідеологій, єпископат намагався діяти в задекларованій Апостольським престолом світоглядній парадигмі, демонструючи активну позицію ГКЦ у вирішенні суспільних проблем. Зокрема, у спільному пастирському листі всі три греко-католицькі владики (митрополит Галицький Сильвестр Сембратович, єпископ Перемишльський Юліан Пелеш та єпископ Станіславівський Юліан Сас-Куїловський) закликали підвладний клір підтримати засноване 1892 р. перше українське страхове товариство «Дністер»⁸. Митрополит Сильвестр Сембратович присвятив спеціальний пастирський лист до духовенства з

⁵ Corrigan R. *The Church and the Nineteenth Century*. Milwaukee, 1938. P. 253–258.

⁶ Пюрко Б., крил. Задача християнської демократії въ свѣтлѣ енциклики «Graves de communi». *Богословскій вѣстникъ*. 1901. Вип. 3. С. 157–163.

⁷ В.С.К. Соціальный вопросъ а духовенство. *Богословскій вѣстникъ*. 1902. Вип. 2. С. 114–115.

⁸ Єпископскій Ординаріятъ Перемиській. *Дѣло*. 1892. Ч. 261; Въ справѣ товариства «Днѣстеръ». Там само. 1895. Ч. 80.

*Сильвестр Сембратович
(1836–1898) – митрополит
Галицький, архієпископ
Львівський, єпископ Кам'янець
Подільського, кардинал
(1885–1898)**

настановами щодо просвітницької роботи в громадах⁹. Також єпископат ставав ініціатором та підтримкою заходів для покращення доступу українцям до здобуття освіти загалом і виховання національної свідомості в освітніх закладах зокрема. Поза тим варто зазначити, що в опції ієрархів кінця XIX ст. проблема суспільного служіння ще не набула потуги й цілісного концептуального виразу.

Такий підхід вдалося виробити митрополитові Андрею Шептицькому. Вже від початку свого владичого служіння, спершу як єпископ Станіславівський (1899–1900), а відтак як митрополит Галицький

(1900–1944), він багато уваги приділяв залученню духовенства до суспільної (насамперед господарсько-економічної та культурно-просвітницької) діяльності¹⁰. Квінтесенцією його роздумів про

⁹ Всечестному Духовенству Нашої Архієпар. мир о Господі и Наше Архієрейске благословеніє! *Львівско-Архієпархіальні Відомости*. 1890. Ч. 9. С. 125–144; Колб Н. «Не може бути в селі читальні, до провадження котрої священник не приложив свого труду...»: читальня діяльність греко-католицького духовенства в Галичині (кінець XIX – початок XX століття). *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею)*. Львів, 2019. С. 111.

* Джерело: ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів, відділ наукових досліджень музичних творів та фотодокументів, 24633 / I ф.

¹⁰ Наприклад, див.: Наша програма. Пастирське послання до духовенства. Станіславів, 1899. *Митрополит Андрей Шептицький*.

християнський погляд на соціальне питання стало пастирське послання «О квестії соціальной», яке архиєрей писав протягом двох (1902–1904) років. Так, А. Шептицький наголошував, що душпастирі мають трактувати суспільну діяльність у громаді – сприяння у заснуванні читальні, склепу, шпихліра і т. п. – як невід’ємну частину свого душпастирського служіння, адже допомога у вирішенні дочасних і матеріальних потреб народу є способом привести людей до віри й моральності. Уникання священником такої діяльності архиєрей називав свідченням невідповідності своєму покликанню. Водночас А. Шептицький наполегливо закликав клір до правильного виставлення засад і балансу у здійсненні громадських та душпастирських обов’язків: громадська робота ніколи не мала ставати для священника пріоритетом і впливати на якість його священницького служіння. Також він наголошував, що суспільна діяльність духовенства завжди має базуватися на засадах «солідарности, ревности, науки і великої розваги» та ґрунтуватися винятково на християнських цінностях¹¹.

Цей пастирський лист Андрія Шептицького, як і його попередні послання, за спостереженнями Івана Франка, стали новим досі незнаним в українському суспільстві стилем комунікації церковного ерарха з духовенством і вірними. Адже тексти були написані простою живою мовою, наповнені актуальним глибоким змістом, правдивим розумінням проблем народу, щирим співпереживанням, любов’ю та прагненням допомогти, що відразу викликало симпатію й довіру¹². Такий підхід очевидно також демонстрував формування нового типу душпастиря – близького до людей, орієнтованого на служіння, жертвовного,

Пастирські послання. 1899–1914: в 3 т. Львів, 2007. Т. 1. С. 23–24; О достоїнстві і обов’язках священства. Пастирське послання до духовенства. Крехів, 1901 р. *Там само.* С. 173.

¹¹ О квестії соціальной. Пастирське послання до духовенства. Крехів, 1902–1904. *Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання. 1899–1914.* Львів, 2007. Т. 1. С. 540, 547.

¹² Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над Пастирським посланієм Митроп. А. Шептицького «О квестії соціальной». *Літературно-науковий вісник.* Львів, 1904. Т. 28. С. 2.

відкритого й доступного. Це, зокрема, виявлялося й у вихованні майбутніх священників у Львівській духовній семінарії, де було змінено акцент із формального дотримання правил на глибинне усвідомлення покликання й суспільних завдань священства¹³.

Поза тим варто зазначити, що на зламі XIX–XX ст. і на рівні нижчого духовенства вже існувало глибоке розуміння громадської діяльності як важливої та органічної складової служіння пресвітера. Духовенство демонструвало доволі активну громадянську позицію, здатність до «ініціативи знизу», мобілізації та самоорганізації задля відстоювання як інтересів священницької верстви, так і прав та гідності українського народу. Така постава кліру давала суспільству приклад, з одного боку, взаємодії з владою і тиску на неї винятково шляхом законності, а з іншого – привчала не розраховувати тільки на опіку держави, а формувати альтернативні інституції й товариства, гуртуватися, діючи шляхом самопомочі. Священники визнавали категорії модернізації та «застосовуючи характерну ліберальну риторіку... бачили себе промотором змін і агентом прогресу у відсталому селі»¹⁴. На зламі XIX–XX ст. не було жодної важливої сфери суспільно-політичного життя українців, де би священники не брали активну участь¹⁵.

Одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності духовенства природно стала господарсько-економічна сфера. Священники добре усвідомлювали вагу економічного чиннику

¹³ Глистюк Я. С. Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія: дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. На правах рукопису / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. С. 71–74.

¹⁴ Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини XIX ст. *Україна модерна*. 2000. Вип. 4–5. С. 57.

¹⁵ Колб Н. «...вітцєві нічо не є чуже, що синів, дітей его обходить»: внесок греко-католицького духовенства у формування засад громадянського суспільства в Галичині (кінець XIX ст.). *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.)* / відп. ред. І. Соляр. Львів, 2017. С. 493–512.

як одного з ключових для становлення української нації, вирішення соціального питання, а також протидії впливам ліво-радикальних сил¹⁶. Відтак душпастирі розвивали різні напрями господарського й економічного життя краю. Ця діяльність відбувалася як на рівні громад (коли пресвітери ставали засновниками й активними учасниками місцевих господарських спілок, громадських складів, позичкових кас, українських крамниць, товариств у справах парцеляції, комасації, меліорації), так і у створенні ініціатив, які вийшли на загальнокрайовий рівень.

До останніх, зокрема, належало засноване групою священників в Олеську товариство «Сільський Господар» (1898), яке дбало про розвиток рільництва, садівництва, городництва, пасічництва¹⁷. Неабияка актуальність курсу цього товариства зумовила, що з 1903 р. його правління було перенесено до Львова й роботу розширено на крайовий рівень. На цьому етапі керівництво «Сільським Господарем» обійняли світські діячі¹⁸, проте духовенство продовжувало відігравати в його діяльності вагомий роль. Так, на 1913 р. головами членами правління чи секретарями майже двох третин філій товариства були священники¹⁹.

Помітний внесок зробило духовенство і в розвиток скотарства. Успішними проектами стали заснована о. Андрієм

¹⁶ Християнські основи в хліборобському руху. *Руслан*. 1897. Ч. 37; С.С.С. В народ. *Нива*. 1904. Ч. 2. С. 27.

¹⁷ Селянській Л. Товарише в'єче и загальні збори товариства «Сільський Господар» в Олеську. *Діло*. 1899. Ч. 58. С. 2.

¹⁸ Особливого розвитку товариство набуло під керівництвом відомого політичного діяча та адвоката Євгена Олесницького (1909–1917 рр.) (див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 319).

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 358 (Шептицький Андрій, Олександр, граф, митрополит греко-католицької церкви 1865–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 46 (Листи культурно-освітніх і господарських товариств у Галичині до Шептицького А. про діяльність та надання матеріальної допомоги. 1906–1914). Арк. 33.

Пеленським Спілка селян-скотарів (с. Княгиничі Рогатинського повіту, 1897) та о. Володимиром Озаркевичем «Підгірська спілка для торгівлі безрогами і рогатою худобою» (м. Станіславів, 1897)²⁰. Зростання рентабельності скотарства дало поштовх для розгортання ще однієї галузі промисловості – молочарства. Тут визначна роль належить о. Олексі Нижанківському. Заснована ним 1904 р. у с. Завадів стрийського повіту молочарня розгорнула настільки успішну діяльність, що незабаром за її прикладом постали ще кілька таких осередків, які згодом об'єднано в «Союз», а у Стрию було створене молочарське бюро, яке займалося торгівлею маслом у краї та його експортом за кордон²¹. Інший душпастир – парох с. Грімне (Городоччина) о. Маркил Роставицький – став одним з організаторів за підтримки Товариства ім. Качковського тримісячних курсів для керівників молочарських союзів. Слухачі проходили теоретичний і практичний курс, заняття з арифметики та бухгалтерії²².

Такі ініціативи священників поза сумнівом сприяли підвищенню економічно-господарської грамотності населення, його матеріальній стабільності, вмінню заощаджувати, планувати завтрашній день, закладали принципи самоорганізації та взаємодопомоги, поваги до праці й чужого майна.

Священники долучалися до процесу націоналізації українського капіталу через його вкладення в українські економічні товариства. Так, значна частина душпастирів підтримали створене 1892 р. перше українське страхове товариство «Дністер».

²⁰ Пристай О., о. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого й сучасного. Львів; Нью-Йорк, 1935. Т. 2. С. 237–238; Водь тов. «Підгірська Спілка» въ Станиславовѣ. *Дѣло*. 1897. Ч. 183.

²¹ Лотоцька О. П. Маслосоюз. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-65983>

²² Признательность за патриотической трудъ. *Галичанинъ*. 1909. № 47. С. 3; Колб Н. Еміграція з Галичини в Росію 1892–1893 рр. і греко-католицьке духовенство. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2005. Кн. 1. С. 297–308.

Однак були серед духовенства й такі, що відмовлялися страхувати там церковне майно. Часто це були священники русофільської політичної орієнтації, які бойкотували «Дністер», сприймаючи його як товариство народовецької політичної сили. Всупереч розпорядженням церковної влади, священники-русофіли страхували церковне майно в польських товариствах і свідомо не інформували парафіян про діяльність «Дністра». Незмінність таких тенденцій урешті спонукала духовну владу до радикальніших кроків. Так, наприкінці 1912 р. Митрополичий ординаріат видав розпорядження, відповідно до якого всі церкви й парафіяльні будинки, страхування яких покривалося коштом громадських церковних збірок, мусили бути застрахованими винятково в «Дністрі». Там само, де страхування сплачували спільно патрон церкви та віросповідна громада, парох мав комунікувати з парафіяльним комітетом як представником вірян, переконуючи до прийняття відповідного рішення. Ординаріат зобов'язав парохів, церкви й парафіяльні споруди яких були застраховані в інших товариствах, до кінця 1913 р. перенести це страхування до «Дністра». На деканів покладалося завдання проконтролювати та поінформувати духовну владу про виконання цього розпорядження²³.

Зубожіння селянства через малоземелля і перенаселення краю, неререформованість сільськогосподарської галузі та послаблення її позицій унаслідок розвитку промислових підприємств, залучення іноземного капіталу й функціонування Галичини як сировинного придатку західних провінцій імперії стали спусковим гачком для розростання явища сезонної еміграції серед галицького селянства. У пошуках заробітку селяни численно виїжджали до Росії, Бразилії, Пруссії, Канади, Америки. Влада намагалася регулювати й контролювати ці процеси, а у випадку еміграції до Росії – шукати засоби запобігання й протидії. Низку зобов'язань у цьому напрямі було покладено на парафіяльне духовенство. Душпастирі отримували

²³ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 125–126; Чому не в Дністрі? *Діло*. 1906. Ч. 200. С. 2.

найрізноманітніші завдання: від збору інформації та статистичних даних²⁴ до впливу на селянство через духовні місії, публічні проповіді й приватні розмови²⁵.

*Парох с. Буцнів (Тернопільщина) о. Исидор Глинський (1860–1931) із парафіянами-членами Молочарської спілки (1912)**

Проте досвід показував, що заходи духовенства на протидію заробітчанській еміграції практично не мали ефекту, а навпаки, налаштовували зубожілих селян проти кліру, відкривали духовенство на критику як польських, так і українських політичних кіл. Водночас аналіз впливу сезонної еміграції спонукав священників до висновку, що вона корисно відбивається і на матері-

²⁴ Наприклад, у грудні 1891 р. Львівський митрополичий ординаріат розіслав до священників запитальник для з'ясування причин, обсягів, напрямків, характеру еміграційних рухів. Таку інформацію пресвітери надавали спеціально створеній комісії для опрацювання й висновків (див.: ЦДІАЛ України. Ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат у Львові). Оп. 1. Спр. 2 (Відозва ординаріату про збір даних щодо причин еміграції з Галичини. 1891). Арк. 1).

²⁵ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 127–130.

* Новосядлий Б. Буцнів – село над Серетом: іст.-краєзн. нарис. Тернопіль, 1998.

альному становищі селянських сімей зокрема, і на економічній ситуації краю загалом. Тому Церква намагалася випрацювати гнучкий підхід до заробітчанської еміграції з метою максимально допомагати українським селянам в організації безпечного доїзду на чужину й перебування там, попереджати про можливі небезпеки таких поїздок, плекати в народі любов до своєї землі, щоб емігранти залишали свою землю тільки на певний час, із заробітком і більшою просвітою поверталися додому²⁶. Так, 1890 р. духовна влада закликала священників долучатися до австрійського товариства св. Рафаїла у Відні, завданням якого була релігійно-моральна й матеріальна опіка над емігрантами²⁷. У 1907 р. зусиллями о. Никити Будки, референта справ еміграції при Митрополічному ординаріаті, філія цього товариства почала діяти й у Львові, залучивши у свої лави численне духовенство. Отець д-р Йосиф Жук обійняв у Товаристві посаду заступника правління, а о. Н. Будка – касира²⁸. Останній став також засновником і редактором місячника «Емігрант» (1910–1912)²⁹. У 1909 р. у Львові заходами пароха с. Скнилів о. Йосифа Фолиса й інших діячів було створено товариство «Провидіння» для надання допомоги та порад емігрантам³⁰.

У питаннях еміграції духовенство також співпрацювало з політичною силою народовців. Так, душпастирі ставали інформаторами створеного Народною Радою 1896 р. комітету у справі еміграції, завдання якого – контролювати й стримувати виїзд українців до Бразилії та захищати емігрантів від

²⁶ Під розвагу рускому духовеньству. *Нива*. 1904. Ч. 7. С. 151–157.

²⁷ Поручаєся къ вспомаганью ВСЧ. Духовеньству ново завязане «Австрійське стоваришенье им. св. Рафаила въ Вѣдни» для охорони катол. Емигрантѡвъ. *Львѡвско-архієпархіальнй Вѣдомости*. 1890. Ч. 10. С. 158–162.

²⁸ Руське товариство для охорони емігрантів. *Діло*. 1907. Ч. 63. С. 3.

²⁹ Комариця М. М. Будка Никита. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-36541>

³⁰ Левицький К. Історія політичної думки... С. 511.

визиску³¹. У 1904 р. Українська національно-демократична партія відрядила до Пруссії, – одного з найбільш вигідних на той час напрямів еміграції, – о. В. Ганицького для з'ясування умов проживання й праці там українських заробітчан. У результаті цієї поїздки з ініціативи священника в м. Нейберуні було створено бюро посередництва праці, яке допомагало українцям в укладенні контрактів із роботодавцями³². Численні душпастирі стали порадиниками й помічниками для своїх парафіян в організації виїзду на працю за кордон. Так, 1905 р. правління згаданого бюро в Нейберуні висловило подяку парохові с. Закомар'я Олеського деканату Данилові Тянячкевичу за укомплектування партії робітників на копальнях³³. Прикладом душпастиря, який допомагав парафіянам в організації заробітчанської еміграції, став також о. Володимир Голінатий. «Він перший в нашій закутині, – зазначали мешканці парафії, – показав нашим людям дорогу до Європи, на заробітки до Прус, і тим рухом займався майже до останніх хвиль свого життя»³⁴. Заклик до душпастирів заопікуватися заробітчанською еміграцією селян до Пруссії опублікував також священницький часопис «Нива»³⁵.

Водночас духовенство не випускало з поля зору й опіку морально-духовним станом емігрантів. У межах товариства св. Рафаїла душпастирі дбали про їхнє забезпечення греко-католицькими молитовниками й україномовною літературою³⁶. Митрополит Шептицький звернувся до заробітчан із закликом перед від'їздом на чужину приступати до таїнств сповіді й Причастя, дотримуватися під час праці моральної поведінки, чесності й працелюбності³⁷.

³¹ Справа еміграційна. *Дѣло*. 1896. Ч. 53. С. 2.

³² Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. С. 98.

³³ Подяка. *Діло*. 1905. Ч. 46. С. 2.

³⁴ Про пок. Волод. Голінатого. *Діло*. 1906. Ч. 133. С. 2.

³⁵ Зарібкова еміграція до Прус. *Нива*. 1906. Ч. 9. С. 233–235.

³⁶ Похорони живыхъ. *Дѣло*. 1895. Ч. 109. С. 2.

³⁷ Впр. Митрополит а зарібкова еміграція. *Діло*. 1904. Ч. 37. С. 2.

Дуже показово, що греко-католицьке духовенство стало на боці селян, які влітку 1902 р. підняли страйк із вимогами до великих землевласників покращити умови життя найманих працівників та збільшити їхню заробітну плату. Священники зазначали, що вважали своїм обов'язком підтримати покривдженого найманого працівника та нагадати працедавцям, що затримання заробітної плати є важким гріхом, а водночас продемонструвати робітникам способи відстоювати свої права у правовому полі³⁸. Прикметно, що до агітації з приводу страйків долучилися і священники – прихильники русофільства, попри те, що їхня політична сила зайняла в цьому питанні пасивну позицію³⁹.

Водночас Церква брала курс на поступове передавання духовенством господарських справ до рук світських фахівців. У листопаді 1910 р. вийшла папська заборона білому й чорному духовенству обіймати посади голови, директора, члена правління, секретаря чи касира в економічних установах, звільнившись із них протягом чотирьох місяців. До того ж душпастирі мали залишатися помічниками та порадиниками для своєї пастви в економічних питаннях⁴⁰. Наступного року термін передавання управлінських посад в економічних установах був продовжений Папою до 2 років⁴¹, а 1913 р. з'явився папський декрет, згідно з яким священники могли працювати лише в тих касах, «про які їм напевно відомо, що ведуть справи солідно і чесно»⁴². Водночас Понтифік закликав духовенство виховувати світський контингент, який би протягом 3 років міг його на цих позиціях замінити.

В умовах посилення тенденцій до усунення християнських цінностей як підвалини суспільного життя та поширення

³⁸ Чи провинив ся! (Голос священника львівської єпархії в справі питань поставлених о. Кипріяну). *Діло*. 1903. Ч. 158. С. 1.

³⁹ Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914). Katowice, 1988. S. 61.

⁴⁰ Духовенство въ финансовыхъ заведеніяхъ. *Галичанинъ*. 1910. № 264. С. 2.

⁴¹ Папская диспенза. *Галичанинъ*. 1911. № 82. С. 3.

⁴² Духовенство въ финансовыхъ заведеніяхъ. *Галичанинъ*. 1913. № 11. С. 3.

лівих ідеологій неймовірного значення поряд із господарсько-економічною набувала просвітницька діяльність духовенства. Найпершим полем боротьби за уми народу для кліру ставали читальні. Наголошувалося, що ця діяльність мала передбачати духовну, патріотичну й економічну складову: поглиблювати знання парафіянів щодо правди віри, формувати в них дух патріотизму, любові до рідної мови, культури, традицій, сприяти налагодженню довіри народу до інтелігенції та співпраці з нею, закладати повагу до чужої власності, навчати ощадливості, способів раціонального господарювання⁴³.

На діяльності в читальнях як обов'язку священників наголошував зокрема у пастирському листі від 1890 р. митрополит Сильвестр Сембратович. Важливим елементом такої роботи мала бути неодмінна опора просвіти народу на християнських засадах і поглибленні духовності народу, запобігання поширенню ворожих Католицькій Церкві книжок та часописів (сам митрополит, діючи в цьому напрямі, видав заборону на передплату й поширення кількох радикальних і русофільських часописів)⁴⁴. З аналогічними закликами щодо засад просвітницької роботи неодноразово звертався до кліру і наступник С. Сембратовича митрополит А. Шептицький. «Рух просвітний і економічний звернеся против нас самих і против Церкви, як не будемо рівномірно з взростом культури збільшати знання і свідомість християнської науки», – застерігав він священників⁴⁵.

На практиці серед пресвітерів ніколи не бракувало таких, що займали щодо читалень пасивну або й ворожу позицію. Однак така ситуація далеко не була загальною. Велика частина душпастирів ставала чільними діячами осередків товариств «Просвіта», ім. М. Качковського, т. зв. незалежних читалень. Особливо активну позицію виявляли священники – прихильники

⁴³ Бартошевській І., о, д-р. Читальні народні. *Душпастирсь*. 1894. Ч. 19. С. 470–472.

⁴⁴ Всечестному Духовенству Нашої Архієпар. миръ о Господѣ и Наше Архієрейске благословеніе! *Львівско-Архієпархіальній Вѣдомости*. 1890. Ч. 9. С. 125–144.

⁴⁵ О достоинстві і обов'язках священства... С. 172.

народовської течії. Статистика показувала, що на кінець 1895 р. 7 із 10 діючих філій «Просвіти» очолювали єреї⁴⁶. Численним було священницьке представництво і в русофільських читальнях ім. М. Качковського: на 1891 р. душпастирі очолювали абсолютну більшість філій цього товариства⁴⁷.

Пресвітери розгортали в читальнях різнопланову діяльність: організовували лекції та самі ставали авторами доповідей, приділяли увагу господарській освіті народу, організовували заходи культурно-мистецького характеру (вечорниці й забави з музикою для молоді, аматорські вистави, мистецькі вечори, зокрема на честь Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Юрія Федьковича), опікувалися громадсько-політичним вихованням громади (прищепленням почуття власної гідності, самостійності, усвідомлення своїх громадянських прав, навчали правовим способом ці права відстоювати). Водночас через читальні душпастирям вдавалося налагоджувати доволі ефективну протидію ліво-радикальній агітації, впливати на формування політичних переконань народу, налагоджувати консолідовану національну діяльність громади, концентрованим виявом якої ставали парламентські, сеймові та місцеві вибори. Саме відсутність чи мала кількість читалень у повітах уважались однією з вагомих причин поразок українців на виборах, а відповідальність за такий стан речей громадська думка часто покладала на священників. Також були випадки, коли існували розбіжності в ідеологічних поглядах між парохами та їхніми сотрудниками, а також між душпастирем і громадою. На цьому ґрунті природно виникали суперечки щодо політичної орієнтації місцевої читальні⁴⁸.

⁴⁶ Справоздане зь діяльности товариства «Просвѣта» за часъ одъ 1 сѣчня 1894 по 31 грудня 1895 р. *Дѣло*. 1896. Ч. 3 і ч. 4. С. 1–2.

⁴⁷ Общество им. Качковского. *Галицкая Русь*. 1891. № 110. С. 1.

⁴⁸ Колб Н. «Не може бути в селі читальні, до провадження котрої священник не приложив свого труду...»: читальняна діяльність греко-католицького духовенства в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.). *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею)*. Львів: Логос, 2019. С. 110–135.

Варто зазначити, що тривала традиція активної участі кліру в національно-політичних процесах накладала відбиток на діяльність верстви, усвідомлення нею своїх завдань та місії в суспільстві. Глибоко заангажовані в національну боротьбу, згіршені й роз'ятрені утисками й несправедливістю з боку польського елемента у краї, священники часто усвідомлювали своє душпастирське служіння як можливість досягнення також і національних цілей, наповнювали його патріотичною мотивацією та звучанням. Яскравим прикладом такого стандарту мислення був, зокрема, о. Олекса Пристай. «Мое релігійне виховання народу, – писав він про свою діяльність наприкінці XIX ст., – не було ціллю для себе, а тільки засобом до досягнення національно-політичних, освітніх і економічних цілей»⁴⁹.

На зламі XIX–XX ст. ГКЦ залишалася активним учасником політичного життя галицьких українців. Хоча на той час Церква остаточно поступилася світській інтелігенції місцем провідного фігуранта національного політикуму⁵⁰, однак духовенство продовжувало відігравати досить впливову роль у політичному русі, обіймаючи позиції від депутатів Державної ради й Галицького сейму до діячів місцевих осередків та організаторів національного руху на місцях. Своєрідним лакмусовим папірцем патріотизму душпастиря для суспільства ставала його залученість в організацію та проведення виборчих кампаній до Державної ради, Галицького сейму та місцевих рад. Пасивність пресвітера громадська думка таврувала як вияв боягузтва чи запроданства⁵¹.

Та й саме духовенство участь у політичному житті народу вважало своїм обов'язком. Відтак, значна частина пресвітерів ставала активною учасницею суспільного життя, присвячуючи цій діяльності багато часу і сил. Особливо активною залу-

⁴⁹ Пристай О., о. З Трускавця... Т. 2. С. 210.

⁵⁰ Яскравим свідченням цього стали невдалі спроби митрополита Сильвестра Сембратовича (1882–1898) створити клерикальну партію, яка б очолила український політикум та об'єднала в своїх лавах все духовенство.

⁵¹ Допись. З Косівщини. *Руслан*. 1899. Ч. 267. С. 2; Выборы до радъ повѣтовыхъ. *Дѣло*. 1890. Ч. 153. С. 2.

ченість широкого кола священників до політичних процесів була під час виборчих акцій. Попри загрозу фінансового, морального, а навіть фізичного переслідування з боку місцевої влади та польських кіл, душпастирі вели підготовчу й агітаційну роботу у громадах, писали відозви, організували збори активістів, наради духовенства для обговорення виборчої тактики, створювали й очолювали місцеві виборчі комітети, були організаторами та учасниками передвиборчих віч, ставали правиборцями й виборцями⁵².

Активну політичну позицію займав також і греко-католицький єпископат. Показово, що 21 січня 1906 р. владики (митрополит Галицький Андрей Шептицький, єпископ Перемишльський Костянтин Чехович і єпископ Станіславівський Григорій Хомишин) очолили українську депутацію до цісаря з нагоди проведення виборчої реформи, щоб добиватися для українців рівних з іншими народами імперії виборчих прав. Протидіючи поширюваній поляками візії українців як небезпечного радикально налаштованого народу з непевними симпатіями і настроями, єпископи на аудієнції з цісарем донесли йому національні прагнення народу

Андрей Олександр граф Шептицький (1865–1944) – Чин святого Василія Великого, єпископ Станіславівський (1899–1900), митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільського (1900–1944)

⁵² Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 154–164.

та запевнили у винятково легальному шляху їхнього досягнення. Водночас єпископат звернувся до українського суспільства спільним пастирським листом, де окреслив засади національної боротьби та закликав духовенство до співпраці зі світською інтелігенцією в політичній і суспільній роботі⁵³.

Варто зазначити, що ГКЦ не мала наміру відмовлятися від впливу на політичне життя. У середовищі духовенства доволі потужні позиції займало переконання, що бути активним учасником політичного руху є не тільки правом, а й патріотичним та душпастирським обов'язком кожного священника, щоб пояснювати народові перебіг подій і застерігати від антиклерикальних та атеїстичних гасел, направляти розвиток суспільства в русло християнських цінностей, сприяти приходу до влади побожних депутатів, які обстоюватимуть такі цінності в державі і захищатимуть права Церкви, протидіяти виявам демонстративного порушення владою виборчих прав українців (перешкоджанню вільному волевиявленню, підкупу, фальсифікації результатів та ін.)⁵⁴. Тому наголошували, що духовенство має орієнтуватися в політичних справах і долучатися до них, захищаючи віру, релігію, престол і закони. Також підкреслювалося, що Церква суттєво втратила вплив і авторитет у країнах, де її було цілковито усунено від впливу на політику⁵⁵.

Проти заяв про усунення єпископату від впливу на політичні питання висловлювався митрополит Шептицький. Такий погляд він назвав «фальшивим і ображаючим». «Так само, як всі громадяни, ми маємо право й часто обов'язок з'ясовувати чисто політичні питання», – зазначив митрополит у промові

⁵³ с.с.с. Кілька уваг під хвилю. *Нива*. 1906. Ч. 3. С. 49–51.

⁵⁴ Пастирське посланіє австрійського єпископату. *Дѣло*. 1891. Ч. 27; Пастирскій листъ Преосв. Епископату Австрійского до всѣхъ вѣрныхъ Католиковъ Австріи въ справѣ выборовъ до Думы державной. *Львѣвско-Архієпархіальнй Вѣдомости*. 1897. Ч. 2. С. 13–22; Духовенство а политика. *Богословскій вѣстникъ*. 1902. Вип. 4. С. 348–351.

⁵⁵ Тупись М., о. Сьвященик а політика. *Нива*. 1904. Ч. 15. С. 375, 378.

в Палаті Панів⁵⁶. Визначаючи позицію Церкви в суспільно-політичній царині, архиерей зазначав, що вона «позитивно і активно втручатиметься у національні справи, не боячись при цьому осудити дії, які, можливо, є корисними для нації, але несумісні з принципами християнства»⁵⁷.

За ідеологічними переконаннями духовенство поділялося на прихильників українофільської (з часом розділилися на ліберальне та християнсько-консервативне крило, яке оформилося в Католицький русько-народний союз) і русофільської ідеологій⁵⁸. З часом розбіжності між цими політичними силами у поглядах на ідентичність українців та стратегії їхнього національного розвитку ставали дедалі глибшими, а взаємини все більш непримиримими, аж поки не дійшли до жорсткої конфронтації.

Клір також ставав частиною цих ідеологічних баталій. Розбіжність у політичних переконаннях нерідко ставала причиною непорозумінь, а часом і конфліктів священників як із парафіянами, так і між самим духовенством, ставала поштовхом до абсолютно неприпустимої для душпастирів поведінки. Джерела свідчать, до якого рівня напруги ситуація дійшла 1907 р., коли відбулися вибори до австрійського парламенту. Так, русофільський часопис «Галичанин» повідомляв, що парох с. Руда на Жидачівщині відмовився ввійти до хати свого парафіянина, щоб відправити панахиду за його дитиною, і наполягав, щоб померлу винесли

⁵⁶ Гайова О. Соціальна роль церкви в окупаційних режимах. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 311.

⁵⁷ Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918. *Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії*. Львів, 1993. Ч. 1. С. 90.

⁵⁸ Див.: Орлевич І. Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)*. Львів, 2021. С. 103–128; Про взаємини митрополита Шептицького з русофілами див.: Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історія релігій в Україні. Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Львів: Логос, 2016. С. 338–353.

на подвір'я тільки через те, що на виборах селянин голосував за русофільського кандидата⁵⁹. Громада с. Жабокруки Бобрецького деканату скаржилася на свого пароха до духовної влади, що під час великого посту не прийняв до сповіді кількох селян, бо голосували за представника від національних демократів⁶⁰. Також фіксували випадки, коли через політичні протиріччя священники-сусіди відмовлялися приїжджати один до одного з душпастирською допомогою. Такий стандарт мислення «Нива» формулювала так: «Воліємо тримати хочби навіть з соціалістом, аби був Русином, як з священиком з противної партії»⁶¹.

Усвідомлення неприпустимості таких тенденцій для Церкви спонукало греко-католицьке духовенство формувати, якою має у цих ситуаціях бути позиція кліру. Єпископат вказував, що для священника в політичній діяльності, як і в будь-якій іншій ділянці суспільного служіння, метою та першим пріоритетом мають ставати християнські, а не національні ідеали, у всьому керуватися прагненням зберігати віру, проповідувати любов та дбати про спасіння душ. Такий підхід мав бути універсальною формулою і для польсько-українських взаємин, і для вирішення внутрішньоукраїнських ідеологічних протистоянь. В умовах, коли в українському суспільстві національна ідея ставала квінтесенцією всіх стремлінь та змагань, а національна боротьба знаходила потужні мотиви, продиктовані принципами справедливості, рівного права на національний розвиток, які щодо українців зухвало порушувалися, така позиція Церкви зустрічала в українських світських колах несприйняття, нерозуміння, гострий осуд і бажання усунути Церкву від «світської» роботи. Щобільше, також і далеко не всі священники були готові прийняти таку позицію.

⁵⁹ Подвигъ украинского попака. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 119. С. 2–3.

⁶⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 680 (Листи, заяви та ін. документи священників з прізвищами на букви Га–Гл про призначення, переміщення, надання матеріальної допомоги та ін. персональні питання 1907–1937). Арк. 88.

⁶¹ Я. Пастирский лист о солідарности нашего духовенства. *Нива*. 1905. Ч. 14. С. 338.

Це світоглядне протистояння яскраво виявлялося на прикладі розвитку взаємин між духовенством і політичною течією народовців, яка 1899 р. оформилася в Національно-демократичну партію (НДП). Із одного боку, народовці відчували гостру потребу в підтримці парафіяльного кліру та утримували співпрацю з ним⁶², а з іншого – така співпраця часом їх обтяжувала⁶³, бо в ідейній площині галицьке народовство незмінно тяжіло до лібералізму⁶⁴ та домінування національних інтересів над християнськими засадами, що викликало заострення взаємин із духовенством⁶⁵.

Зокрема, на цьому тлі гострі непорозуміння виникали в народовців і з митрополитом С. Сембратовичем, і з митрополитом А. Шептицьким, попри те, що обидва архиереї підтримували українофільську ідеологію. Так, у межах співпраці народовців і С. Сембратовича у програмі польсько-австрійсько-руського порозуміння «нова ера» стало очевидним, що митрополит у своєму баченні програми на перше місце ставив вірність Католицькій Церкві і греко-католицькому обрядові, а національні гасла – на останнє⁶⁶, а у версії народовців ці пункти розташовувалися в дзеркальній послідовності. Аналогічні протиріччя виникли у партії і з А. Шептицьким, що яскраво виявилось на тлі їхніх розбіжностей в оцінці вбивства

⁶² Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. I. С. 157; Himka J.-P. *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*. Cambridge, Massachusetts, 1983. P. 45, 122; Франко І. З останніх десятиліть XIX в. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 477.

⁶³ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 2011. С. 262–263.

⁶⁴ Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип. 3–4. С. 122.

⁶⁵ Pro domo sua. *Дѣло*. 1892. Ч. 85. С. 2; Навроцькій В. Въ оборонѣ правды. *Душпастырь*. 1892. Ч. 21. С. 486–491; Ч. 23. С. 535–543; 1893. Ч. 2. С. 32–42; Дописи «Дѣла». Зъ Мостиского. *Дѣло*. 1892. Ч. 110. С. 2; Хаосъ. *Галицкая Русь*. 1891. № 17. С. 2.

⁶⁶ Львівсько-Архієпархіяльнї Вѣдомости. 1891. Ч. 1. С. 4–5.

українським студентом Мирославом Січинським галицького намісника Анджея Потоцького (1908). Архиерей засудив вчинок М. Січинського як неприпустимий та згубний спосіб боротьби за свої права. У відповідь національні демократи назвали позицію митрополита відступництвом від національних змагань українців. Вони наголошували, що вчинок М. Січинського був виявом протесту проти сваволі польської влади і спрямовувався проти А. Потоцького не як людини, а як чиновника. «Скільки разів наш нарід почне хоч трохи острійше реагувати на національний, політичний і соціально-економічний гнет з боку поляків, – зазначав часопис НДП “Діло”, – стільки разів ніколи не хибне голосу єпископату..., щоби гасити народний запал до боротьби о свої права, бо тут на думку гр.-кат. єпископату грозить небезпека, що вірні гр.-кат. церкви готові зійти в огні боротьби з християнських доріг»⁶⁷.

Дискусії щодо характеру розвитку народовської течії ще з кінця XIX ст. періодично вибухали і між священниками-українофілами ліберального та консервативного напрямів. Так, перші наполягали, що народовська течія, попри свою ліберальну позицію, виявляє незмінну повагу й чуйність до Церкви та духовенства, а дописи її друкованого органу цілком відповідають християнським засадам, однак годі вимагати, щоб політичний часопис став винятково клерикальним. Пресвітери закликали співбратів гнучко підходити до розуміння поняття «лібералізм», яке в непоодиноких випадках збігається із принципами діяльності Церкви, зокрема в ділянці громадсько-політичної роботи кліру. Душпастирі-народовці застерігали духовенство перед об'єднанням в окрему клерикальну партію, наполягаючи, що це сильно підірве вплив Церкви в суспільстві, перетворить священників на касту, відірвану від народу та чужу для нього. Вони закликали підтримати курс народовців на співпрацю з радикалами на народовських засадах, розцінюючи це як засіб до подолання розколу в національному русі, а для священників – ще і як нагоду для навернення прихильників лівих поглядів до

⁶⁷ В справі громади Недільної. *Діло*. 1908. Ч. 107. С. 1–2.

віри. Шкалу пріоритетів і світоглядні позиції священників-симпатиків народовства яскраво демонстрував заклик, яким один із душпастирів завершував свою статтю в «Ділі»: «Будьмо добрим синами матері Русі, добрим народовцями, а лиш тоді зможемо сповнити своє завдання як священники руські. Будьмо пересвідчені, що ціль наша и народовців одна»⁶⁸.

Позицію душпастирів – представників консервативного крила течії – на сторінках клерикального часопису «Душпастир» висловив о. Іван Волосянський, який закинув газеті «Діло» індиферентність, лібералізм і прагнення усунути клір від впливу на суспільно-політичне життя народу. Він наголошував, що саме духовенство є давнім очільником національного руху (тоді як світська інтелігенція долучилася недавно), тож має право вимагати, щоб народовська течія розвивалася у християнсько-консервативному напрямі, у протилежному випадку священство відійде від неї⁶⁹.

На початку ХХ ст. конфронтація між прихильниками цих різних стратегій, обертаючись в колі тих же наративів, тільки загострювалася і поглиблювалася, а майданчиками для неї стали шпальти органу НДП «Діло» та священницького часопису «Нива»⁷⁰. Останній, будучи в перший період своєї діяльності представником ультрамонтанських поглядів, залишався понад політикою⁷¹ (хоч займав руську національну позицію), наголошував,

⁶⁸ Pro domo sua. *Дѣло*. 1892. Ч. 85. С. 2; Цурковській Е., о. Письмо зъ Тернопольщины. [Замѣтки на статью о. Волосяньского въ «Душпастири» [ч. 10–14] подъ заг.: «Pro Domo Dei»]. *Там само*. Ч. 193. С. 2; Ч. 195. С. 2; Ч. 196. С. 1–2; Ч. 198. С. 2; Цурковській Е., о. Дописи «Дѣла». Зъ Тернопольского. *Там само*. Ч. 87. С. 3.

⁶⁹ Волосянській И., о. Pro domo Dei. *Душпастьрь*. 1892. Ч. 10. С. 230–237; Ч. 11. С. 246–255; Ч. 12. С. 278–283; Ч. 13. С. 296–302; Ч. 14. С. 321–329.

⁷⁰ Левицкий Я. У відповідь съвященникови з «Діла». *Нива*. 1906. Ч. 19. С. 579.

⁷¹ Лехнюк Р. Часопис «Церковный Востокъ» як джерело до вивчення світоглядних дилем священників-русофілів напередодні Першої світової війни. *Науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Філософія. Історія. 2018. Вип. 12–13. С. 419.

що священники мають бути націоналістами («націоналами»), але християнськими, й іншої позиції для пресвітера бути не може. Якщо ж народовці, усвідомлюючи це, продовжують ототожнювати націоналізм із радикалізмом, то саме вони ігнорують духовенство та його значення в національній праці⁷².

До того ж у священницьких колах існували стійкі відчуття, що НДП трактувала співпрацю із кліром винятково інструментально, використовуючи сили, авторитет і матеріальну підтримку духовенства для налагодження діяльності різних національних інституцій, однак не були готовими у відповідь підтримувати розвиток станових священничих органів, побоюючись надмірного зміцнення Церкви⁷³. Наголошувалося, що духовенство не прагне конкурувати зі світською інтелігенцією за першість у національному русі, а тільки хоче зберігати ту міру впливу на розвиток і курс політичного та культурного життя, на яку заслуговує, з огляду на численність свого представництва і розмір внеску в його розвиток. «А того впливу ми не маємо, – зазначала “Нива”; – нас зіпхнено до ряду простих виконувачів приказів і прикази ті ми виконуємо льояльно – часами занадто льояльно»⁷⁴. Однак редакція часопису наголошувала, що чітко задекларувала своєю постановою суб’єктність греко-католицького духовенства в українському суспільно-політичному просторі та відстоювання своєї позиції⁷⁵.

Зібране навколо «Ниви» духовенство зазначало, що оптика пріоритету інтересів віри над національними має стати загальним стандартом у підході до всіх громадсько-політичних питань, зокрема й формування взаємин між прихильниками української та русофільської ідеологій. Таку позицію вони продовжували займати, навіть коли русофіли на початку ХХ ст. чітко й відкрито перейшли на позиції єдиного «русского народу»,

⁷² Я. Про наші справи. *Нива*. 1905. Ч. 7. С. 168.

⁷³ Задача сьвященства на поли социяльно-політичнім. *Нива*. 1904. Ч. 14. С. 352.

⁷⁴ с.с.с. Кілька уваг під хвилю. *Нива*. 1906. Ч. 3. С. 51; також див.: с.с.с. Чи нам потрібна організація? *Нива*. 1906. Ч. 4. С. 74.

⁷⁵ Воляньский О. о. По пятьох літах! *Нива*. 1909. Ч. 1. С. 3.

згідно з якою українців називали не самостійним народом, а складовою «руського», який формують ще народності російська та білоруська⁷⁶. У відповідь на заклики з національно-демократичного табору до єпископату виступити проти Русської народної партії (РНП) як ворожої та небезпечної для українського народу й Церкви, один із дописувачів «Ниви», роздумуючи, яку позицію щодо русофілів (зокрема священників) тепер мають зайняти ієрархи, зазначав, що доки політична партія не йде всупереч християнсько-католицькому світоглядові, доти вона і належність до неї не повинні викликати супротиву чи упередженого ставлення духовенства. Адже Церква як інституція призначена для всього народу. Єпископи ж як приватні особи можуть мати свої політичні переконання, а як очільники Церкви мусять однаково дбати про дочасне добро всіх своїх вірних, незалежно від їхніх політичних поглядів. Автор зазначав, що стратегії обох сил – українофільської і русофільської – щодо віри індиферентні, тож не є моральним злом, і тільки час покаже, яка з них життєздатніша. Засада справедливості вимагає однакового підходу до обох стратегій. «Если все-українцям... вільно стреміти до того, щоби малоруський нарід не розбив ся на народність “галицку” і “українську”, – зазначав дописувач, – ... то чому москвофілам не вільно спиняти

Перша шпальта священницького часопису «Нива» (1904–1939)

⁷⁶ Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. *Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів, 2016. С. 188–222.

розділ на нарід руський і російський, если вони мають пересьвідчене, що ... спинене таке булоби хосенне?»⁷⁷. Священник констатував, що в Галичині тепер вирішується питання, чи галицькі русини захочуть вважати себе українським народом, чи розпадуться на два – український і російський. У цій ситуації єпископи мають тільки дбати, щоб розв'язання цього питання не вийшло на шкоду Церкві. Бо як у НДП, так і в РНП виявлялися ворожі до Католицької Церкви і християнства тенденції. Так, духовенство буде зобов'язане виступити проти русофілів тільки тоді, коли ті почнуть пропагувати православ'я. Тобто реакція духовенства має впливати винятково з релігійно-церковних, а не національно-патріотичних міркувань. Водночас автор статті зазначав, що національне протистояння розбиває духовенство й ослаблює його потенціал у спільному протистоянні ворожим Церкві силам. Так, через національні протиріччя вже сильно порушена можливість співпраці з польським кліром. Тому не можна допустити такого роз'єднання ще й усередині українського табору, а потрібно шукати шляхів до консолідації верстви⁷⁸.

Водночас на сторінках цієї ж «Ниви» можна знайти й протилежну оцінку щодо трансформації русофільської політичної партії та реакції духовенства на неї. «Наша ціль – самостійна народність українська, їх ціль – народність московська»⁷⁹, – зазначав автор іншого допису. Він твердив, що національне питання не можна відкинути як неважливе чи другорядне, адже національна належність після віри є найдорожчим скарбом, дарованим Богом людині. Тому священники – представники різних стратегій національного розвитку, стають не одностайними, а ворогами. Визнаючи необхідність консолідації духовенства у спільній організації, таке єднання автор допису вважав можливим із представниками всіх ідеологічних

⁷⁷ Священик з «Ниви». Партийне становище священика. *Нива*. 1908. Ч. 16 і 17. С. 483.

⁷⁸ О. В. Становище Єпископів до москв. і укр. табору. *Нива*. 1908. Ч. 22 і 23. С. 691–694.

⁷⁹ Д. Р. Єще в справі нашої організації. *Нива*. 1907. Ч. 15. С. 451.

поглядів (старі русини, угодовці, націонал-демократи), тільки не з русофілами⁸⁰.

Поза тим усвідомлення русофілів як ворожої для Церкви і народу ідеології займало серед священників-українофілів домінуючі позиції⁸¹ і з часом такі настрої тільки загострювалися. Ці тенденції яскраво простежуються на прикладі ситуації у Львівській греко-католицькій семінарії. Якщо 1897 р. студенти – прихильники українофільства, там хоч і переважали, але не контролювали ситуацію повністю, то вже наступного 1898 р. русофіли були витіснені з усіх товариств, які діяли в семінарії⁸². В наступні роки до цього навчального закладу дуже неохоче приймали молодь із русофільськими симпатіями, що стало причиною гострих звинувачень із боку РНП на адресу духовенства загалом та церковної ієрархії зокрема⁸³. На 1912 р. у Львівській духовній семінарії навчалося тільки 11 семінаристів-русофілів. Але й така незначна їхня кількість спонукала решту студентів виступити з вимогою їх відрахування, оголосивши голодування, поки ця вимога не буде виконана⁸⁴.

Посилення і консолідація українофільськи налаштованого духовенства для поборювання священників-русофілів спонукали останніх також до активнішого згуртування й протидії. Так, 1910 р. вони створили свою організацію – Товариство ім. св. Іоанна Златоустого, друкованим органом якого став часопис «Церковный Востокъ»⁸⁵. Відтак часописи українофільськи

⁸⁰ Там само. С. 452.

⁸¹ Священники-українці звинувачували «твердих» пастирів у вихованні ренегатів і «хрунів», які служать Москві та під час виборів діють за одно з «кацапами» (Кацапска безличність. *Діло*. 1903. Додаток до чч. 137 і 138. С. 2–3).

⁸² Левицький Я. Львівська духовна семінарія в літах 1897–1901. Львів, 1901. С. 30, 46.

⁸³ Политиканствующая церковь. *Галичанинъ*. 1913. № 31. С. 3.

⁸⁴ Українські богослови проти русофілів. *Діло*. 1912. Ч. 32. С. 5; А. П. Печальныя отношенія въ нашей львовской генеральной духовной семинаріи. *Церковный Востокъ*. 1912. Вып. 2. С. 103–110.

⁸⁵ Лехнюк Р. Часопис «Церковный Востокъ»... С. 419.

і русофільськи налаштованого духовенства стали майданчиком гострих ідеологічних баталій представників цих двох світоглядних таборів. Аналіз дописів свідчить, що в першому десятилітті ХХ ст. рівень напруги та взаємного несприйняття між ними постійно поглиблювався.

III-ое Общее Собрание членовъ Общества им. св. Іоанна Златоустого

состоялося дня 9(22) січня с. г. въ Львовѣ точно по обѣщанной програмѣ.

Въ 8 ч. утра отслужилъ впр. о. крылошанинъ д-ръ Гавриилъ Крмжаповскій въ Преображенской церкви св. Литургію о призваній помощи св. Духа и панихиду за души упокоившихся членовъ Общества, почвъ въ 10½ ч. начался въ читальнѣ библиотеки „Народного Дома“ собраніе, въ которомъ участвовало 98 членовъ Общества.

Собрание открылъ по отпѣтій молитвъ „Царю небесный“ предъдатель Общества, о. прадать Александръ Бачинскій слѣдующою рѣчею:

Всесвятѣйшіи Отцы! Витаяю Васъ, Всеч. ОО. и благодарю, що на наше приглашеніе такъ численно Вы собрались. Переживаемъ сумнѣи и тяжкіи часы. Въ колькохъ мѣстевостяхъ нашей галицкой провинціи наступилъ громадный переходъ на такъ зване православіе. Се явленье сѣдѣно на всѣхъ насъ прикре впечатлѣние, а то тѣмъ болше, що вину сего приносятъ русско-народной партіи, абысьмъ звычайно называютъ „руссофилами“. А мы власне сьомъ руссофилами; то значить мы любимъ цѣлую Русь, такъ тѣхъ, що мешкають на кордонномъ чи то въ глубокой Россіи, чи на Украинѣ, чи въ Америкѣ, чи въ Пруссакъ. Соединяе насъ всѣхъ одинъ обрядъ и одинъ языкъ,

Перша шпальта священницького часопису «Церковный Востокъ» (1911–1914)

У відповідь на заострення ідеологічного протистояння у священницькому середовищі митрополит Шептицький вживав заходів, щоби збалансувати цю ситуацію. Так, він закликав припинити поборювати душпастирів-русофілів і відсторонювати їх від суспільного руху та задекларував, що священники-русофіли допускатимуться до членства в консисторії й отримуватимуть захист «від інших священників, що були українськими активістами»⁸⁶. Припинити ворожнечу на політичному ґрунті між парохами різних політичних поглядів мало й розпорядження митрополита від 1908 р.⁸⁷.

Такі кроки архиєрея поро-

джували докори на його адресу з національно-демократичного табору. Так, закидали Шептицькому, що підтримує на впливо-

⁸⁶ Himka J.-P. Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality. The life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. Edmonton, 1989. P. 40.

⁸⁷ Въ защитѣ правъ приходниковъ. *Галичанинъ*. 1908. Ч. 172. С. 2.

вих позиціях антинаціональні елементи, зокрема з його відомо-ма «майже всі Львівські парохії обсажені москвофілами»⁸⁸.

Поза тим 20 лютого 1910 р. представники львівських душпастирів «русько-української народності» звернулися з офіційним листом до митрополита Андрея з проханням вжити заходів для нейтралізації загрозливої діяльності русофільського кліру. Підставою для такого звернення стало зростання в Галичині випадків пропаганди православ'я через організацію паломництв до Почаєва, усні розмови з віруючими (на вічах, зборах, з'їздах, у русофільських товариствах і установах), а головню через пресу («Галичанин», «Русское Слово», «Русская воля», «Прикарпатская Русь», «Голось народа»). Занепокоєння у священників-українців викликав факт, що русофільське духовенство чітко не засудило такої діяльності русофілів, а отже, ставало співучасником цієї пропаганди, чим створювало загрозу становищу католицької віри і Церкви. Водночас духовенство висловлювало протест і проти національних висловлювань русофільського кліру. «Клир застерігає ся енергічно проти того, наче би тут, на нашій землі, був російський народ, – наголошували підписанти звернення, – протинно, зі всякою рішучістю заявляє, що наш народ був, є і позістане руско-українським народом»⁸⁹. Пресвітері закликали митрополита вжити заходів для припинення російсько-схизматицької агітації. Водночас дописувач «Ниви» зазначав, що такими кроками протидії має стати дуже скрупульозний підхід щодо прийняття хлопців із русофільськими поглядами до семінарії та проведення на загрожених православною агітацією територіях духовних місій та поширення відповідної літератури⁹⁰.

Із колективним листом щодо цієї ситуації до митрополита Шептицького звернулася й делегація священників від РНП. Вони просили архиерея відреагувати на неправдиві звинувачення згуртованого навколо «Ниви» українофільського духовенства

⁸⁸ Послание до наших владик. *Діло*. 1908. Ч. 109. С. 2.

⁸⁹ Заява львівського руско-укр. духовенства. *Нива*. 1910. Ч. 5. С. 181.

⁹⁰ о. Я.Л. Православні затії в Галичині. *Нива*. 1910. Ч. 2. С. 33–38.

щодо ієреїв-русофілів у здійсненні ними православної агітації, вжити заходів для припинення тиску на студентів-симпатиків русофільства в духовній семінарії та для формування підтримки РНП серед молодого покоління пресвітерів⁹¹.

Відповідь єпископату чітко показувала, що владики не мають наміру відходити від раніше зайнятого щодо вирішення національно-політичних питань курсу. У спільному пастирському листі єпископи зазначили, що визнають існування небезпеки схизматичкої агітації в Галичині. Водночас владики висловили переконання, що серед греко-католицького духовенства немає таких, які б наважилися порушити присягу, дану в день рукоположення та нагадали, що такі дії священників тягнуть за собою кару церковної екскомуніки. Засобом протидії небезпечним схизматичким тенденціям ієрархи назвали відмову духовенства від ворожнечі та протистояння й об'єднання навколо засад взаємної любові. Також вони зобов'язали пресвітерів відповідально виконувати своє душпастирське служіння, часто наголошувати пастві, що Унія – єдина правдива руська віра від дідів і прадідів, а також поширювати культ св. Йосафата як приклад боротьби за єдність Христової Церкви та вірність Апостольському престолові. «Ви самі свідками, що від Вас ніколи не домагаємося нічого, крім сповнення Ваших сьвященничих обов'язків, – підсумовували єпископи. – Ви добре знаєте, що в наших очах сей добрим сьвящеником, котрий добре проповідає, катехизує, сповідає, хто побожно молитвослов відчитує і о піднесене народа дбає, а не той, хто до сеї або тої партії належить. *Ми не знаємо жадної партії поміж Вами і жадного поділу в духовенстві не визнаємо* [курсив мій – Н. К.]. В наших очах сьвященики становлять одно лишень тіло, котре повинне бути оживлене одним духом»⁹².

⁹¹ Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького... С. 341–343.

⁹² О. М. Пастирське посланє нашого Впреосвь. Єпископату до Всч. Духовенства в справі схизматичкої агітації. *Нива*. 1910. Ч. 10. С. 294; Про погляди митрополита Шептицького на національне питання також див.: Новак М. Два світи. Проблема націо-

Також у ХХ ст. із духовних кіл лунали голоси про необхідність зменшувати градус напруги і щодо ворожнечі між українцями й поляками та шукати шляхи до порозуміння. Такі заяви духовенства активізувалися на тлі проведення виборчих кампаній до Австрійського Парламенту (1911) і Галицького сейму (1913). Однак єпископат і представники нижчого духовенства наголошували, що це прагнення «щирої згоди обох народів» не має бути досягнене коштом закривання очей на зловживання та порушення прав українців⁹³.

Потребувала вирішення й проблема запобігати численним випадкам переходу вірних ГКЦ на римо-католицизм. В українському суспільстві існувало розуміння, що зростання численності таких випадків стає для народу не тільки конфесійним, а й серйозним національним викликом, адже практика показувала, що перехід на римо-католицизм здебільшого призводив до зміни національної ідентичності особи, яка поступово починала усвідомлювати себе поляком⁹⁴. Прийнятий у Римі 1863 р. декрет «Ad graves et diuturnas» або Конкордія, який мав на меті врегулювати цю ситуацію⁹⁵, кардинально не допоміг вирішити проблему, і вона ставала причиною гострих конфронтацій як у політичних, так і в церковних колах⁹⁶.

Найчастіше з випадками зміни греко-католиками обряду українці стикалися в містах. Нерідко обряд змінювали українські заробітчани та слуги. Щоб запобігти цьому, політики

нальної ідентифікації Андрея Шептицького в 1865–1914 роках. Львів; Іданськ, 2023. С. 445–450.

⁹³ Довірочні збори руського духовенства. *Діло*. 1911. Ч. 272. С. 2–5; Гр.-кат. Єпископат в справі виборів. *Там само*. 1913. Ч. 120. С. 3.

⁹⁴ Osadczy W. Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a ła-cińskim w Galicji Wschodniej. Lublin, 1999. S. 81–92; Кісь Н. Рух за візантизацію та «очищення обряду» в Греко-католицькій церкві в Галичині початку ХХ ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2010. Ч. 17. С. 95–99.

⁹⁵ Osadczy W. Kościół i Cerkiew... S. 109–110.

⁹⁶ [Азѣ] Дописи «Дѣла». *Дѣло*. 1894. Ч. 18. С. 3.

закликали греко-католицьких священників створювати при церквах «товариства руських слуг», де пропагувати почуття національної свідомості й людської гідності⁹⁷. Частіше траплялися також випадки зміни українцями обряду в населених пунктах на польсько-українському етнографічному кордоні, де була значна частка польського населення⁹⁸. До зміни традиційно підштовхували змішані шлюби⁹⁹ й конкурційний податок¹⁰⁰. Також українська преса нерідко пояснювала такі випадки цілеспрямованою прозелітичною діяльністю латинського духовенства, що здійснювалася з політичних міркувань за підтримки правлячих кіл¹⁰¹. Водночас частину вини українська громадська думка і самі пресвітери покладали на душпастирську та громадсько-патріотичну пасивність чи неретельність непоодиноких греко-католицьких священників¹⁰². Щоби протидіяти «перетягуванню душ», греко-католицькі священники надсилали індивідуальні й колективні скарги до єпископату¹⁰³. Проте ГКЦ надалі щороку втрачала віруючих, що

⁹⁷ Гадки Русина зь провінції о нашихъ справахъ и потребахъ. *Дѣло*. 1890. Ч. 165.

⁹⁸ Голодь а шовинизмъ. *Червоная Русь*. 1890. № 65. С. 1; Кореспонденції. *Червоная Русь*. 1890. № 42. С. 3; ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове Товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 773 (Збірник літопису сіл Коростянського деканату, зібрані Майданюком О., 1913 р.). Арк. 3–3 зв.

⁹⁹ Письмо зь Ярославщини. *Дѣло*. 1894. Ч. 21. С. 3; Зновъ безкарна самоволя латиньского пароха! *Дѣло*. 1899. Ч. 237. С. 2.

¹⁰⁰ Т. зв. конкуренція – це спеціальний конфесійний податок для будівництва і утримання в належному стані приміщення храму та парафіяльних будівель. До його сплати були зобов'язані місцевий землевласник і парафіяни (докладніше про конкурційний податок див.: Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 117–120).

¹⁰¹ Вниманію львовского гр. кат. ординаріата. *Галичанинъ*. 1895. Ч. 147. С. 2; Еще одинъ способъ латинізації. *Галичанинъ*. 1894. Ч. 211. С. 2.

¹⁰² Дописи «Дѣла». *Дѣло*. 1894. Ч. 92. С. 2; Тындюкъ Михайль И. Отъ Бродові. *Червоная Русь*. 1890. № 178. С. 3.

¹⁰³ Душохвагъ! *Дѣло*. 1899. Ч. 130. С. 3; Правдолюбъ. Изъ Борщевского. *Галицкая Русь*. 1891. № 178. С. 3; На соборчику деканаль-

спонукало українських політиків розцінювати цю проблему на рівні «бути, чи не бути»¹⁰⁴.

У межах вирішення цього питання українські духовні кола, зокрема, намагалися посилити свою опіку над тією частиною пастви, яка зберігала греко-католицький обряд, однак мовою їхнього щоденного спілкування була польська. Існувало усвідомлення, що ГКЦ випускала таких людей з поля свого зору й опіки. Так, у жовтні 1894 р. Перемишльський єпископ Юліан Пелеш здійснив канонічну візитацію найвіддаленіших на захід парафій єпархії, які перебували на території польсько-українського етнічного пограниччя. На зустрічах він закликав вірних триматися рідного обряду, а священників – звертати особливу увагу на молодь, вивчення нею української мови, літургійного письма й церковного співу, а також дорожити територіями, де проживають польськомовні українці. Часописи зазначали, що ці візитації мали для місцевих русинів неабияке психологічне значення, спричинили серед них сплеск національних і релігійних почуттів¹⁰⁵. Прагнучи полегшити такій категорії віруючих ГКЦ можливість молитовних практик, парох с. Лапшин (Тернопільщина) видав у своїй друкарні молитвослов латинською азбукою «Nospody usłyszyna»¹⁰⁶.

нѡмъ въ Устю епископскѡмъ. *Дѣло*. 1891. Ч. 254. С. 2; Теперѣшное положеніе русской церкви въ Галичинѣ. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 147. С. 2.

¹⁰⁴ Душехватство. *Червоня Русь*. 1890. № 201. С. 3; Чи ще обов'язує у насъ конкордія? *Дѣло*. 1894. Ч. 270. С. 2.

¹⁰⁵ Канонічна візитація деканата каньчуцького. *Дѣло*. 1894. Ч. 228. С. 3; Ч. 229. С. 2; Ч. 230. С. 2; Ч. 241. С. 2–3.

¹⁰⁶ Дзєрович Ю. О. Лев Джулинський. *Лев Джулинський: священник, видавець, громадський діяч. Збірник матеріалів*. Львів: «Свічачо», 2015. С. 89; Колб Н. Польсько-українське національне протистояння у Східній Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.: релігійно-обрядовий вимір (на прикладі Перемишльської греко-католицької єпархії). *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / відп. ред. І. Патер, упоряд.: О. Муравський, М. Романюк. Львів, 2019. С. 193–207.

Питанням збереження в рідному обряді українських дітей переймалися й священники-катехити. Шляхом протидії таким випадкам пресвітери вважали звернення греко-католицької ієрархії до Крайової шкільної ради із закликом заборонити дирекціям і окремим вчителям намовляти й допомагати дітям покидати свій обряд і катехитів¹⁰⁷, а також надіслати протест проти прозелітичної діяльності латинського єпископату до Апостольського престолу¹⁰⁸. Водночас у середовищі катехитів існувало розуміння, що для збереження дітей у рідному обряді священник має демонструвати гнучкий підхід і правильно розставляти пріоритети. Так, один із львівських катехитів о. Микола Щепанюк наголошував, що використання вчителем релігії польської мови у викладанні в окремих ситуаціях є не виявом браку свідомості, а навпаки – свідченням глибокого розуміння свого покликання. Адже нерідко траплялися діти з польськомовних греко-католицьких родин, які не вміли розмовляти українською мовою і не розуміли її. Відчуття дискомфорту й страху спонукали таких учнів утікати на заняття до римо-католицьких катехитів, а ті зазвичай не втрачали нагоди залишити цих дітей у полі свого впливу. Відтак, наголошував о. М. Щепанюк, розумна гнучка позиція катехита щодо мови викладання допоможе зберегти греко-католицьких дітей для своєї Церкви й втілити головне завдання вчителя релігії – донести знання і прищепити віру. З огляду на це, серед львівських катехитів існувала практика, коли за потреби під час першого року навчання катехит практикував дублювання пояснення матеріалу польською та дозволяв дітям відповідати зручною для них мовою. В наступних класах частка польської мови у викладанні поступово зменшувалася так, що старші учні вже відповідали тільки українською. Проте у випадку категоричної відмови окремих учнів старших класів користуватися українською мовою катехит мав залишати їм право вибору, до чого, між іншим, зобов'язували й розпорядження греко-католицької духовної влади. Дописувач наголошував, що

¹⁰⁷ П. Загальні збори Товариства катехитів в Станиславові дня 15.IX.1911. *Катехитичний місячник*. 1911. Ч. 11. С. 76.

¹⁰⁸ «Товариство катехитів». *Нива*. 1910. Ч. 21 і 22. С. 690–691.

польськомовні греко-католики, щодо яких катехити у школі використовували толерантний підхід, у результаті ставали більш ревними сповідниками свого обряду, ніж ті, яких примушували вчитися українською мовою¹⁰⁹. Переваги толерантного національного й релігійного підходу у процесі навчання релігії демонстрував приклад ще одного львівського катехита – вчителя V гімназії о. д-ра Степана Юрика. Греко-католицький сегмент учнів цієї гімназії становили переважно діти мішаних сімей чиновницького середовища, яких батьки зі страху перед тиском свого керівництва не наважувалися віддавати до української гімназії. «О. д-р Юрик розумів це добре і мав спеціальний психологічний підхід до таких учнів з мішаних супруж і вони щойно в школі національно освідомлювались під його впливом, пізнавали чії вони сини і ким і за що поневірювані»¹¹⁰.

Виходом за межі традиційного для тогочасного українського і польського дискурсу ототожнення обряду і національної належності стала позиція в цьому питанні митрополита Шептицького, продемонстрована ним у пастирському листі «До поляків греко-католицького обряду» (1904). Метою свого звернення архиерей назвав дати цій частині пастви зрозуміти, що він дбає, цінує і любить їх на рівні з іншими вірними та вимагає такого ставлення до них від підвладного кліру. Звертаючись до них польською мовою, владика хотів підкреслити повагу до їхніх переконань та запевнити, що не прагне «накидати їм український патріотизм», і його єдине стремління – життя пастви, збудоване на правдивих християнських засадах і вірі. «Я праг-

¹⁰⁹ В обороні львівських катехитів і сотрудників. *Нива*. 1912. Ч. 4. С. 128–132.

¹¹⁰ Шах С. Львів – місто моєї молодости. (Спомин присвячений тіням забутих Львов'ян). Мюнхен, 1955. Ч. 1 і 2. С. 213; Колб Н. Релігійна освіта українців Галичини в системі середньої школи Австро-Угорської імперії (друга половина XIX – початок XX століття): законодавство, навчальні плани, реалії. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*: монографія / відп. ред. І. Соляр; упоряд. Н. Колб. Львів, 2019. Кн. 2. С. 78–79.

ну того і домагаюся від священників моєї єпархії, – зазначав митрополит, – щоб завжди всі Ваші духовні потреби були задоволені, щоб у науці, сповідях відносилися до Вас польською мовою, не бажаючи від Вас, щоб Ви вчилися української мови, щоб їх розуміти»¹¹¹. Водночас митрополит наголосив вірним на обов'язку любити й цінувати свій обряд та неможливості змінювати його без дозволу Апостольського престолу¹¹².

Аналізуючи цей пастирський лист А. Шептицького, священницький часопис «Нива» назвав його зразком того, якою має бути позиція єпископа і кліру у змішаній за мовою єпархії: займаючи чітку патріотичну позицію, у душпастирському служінні священник має підніматися над національними мотивами, керуючись вищими міркуваннями, продиктованими любов'ю до пастви й опікою про спасіння їхніх душ. «Мова, переконання, народність, се добра, се права, яких нікому ніколи не вільно відбирати. Шанувати їх, се прямий обов'язок справедливості, а єпископ обов'язаний до чогось більше, як до справедливості, бо до любови, – зазначав автор статті. – ... Християнин обов'язаний любити свою вітчину і дбати про добро свого народу. Одного єму тільки не вільно, не вільно ненавидіти другого і кривдити». Розмірковуючи далі, священник наголошував: «Від особистої ненависти гіршою є ненависть суспільна і національна. Так само кривди, коли мають національний, суспільний характер, є гіршим злом, бо бувають загальніші, небезпечніші і трудніші до направлення»¹¹³.

Роздумуючи над способами ефективного душпастирського й соціального служіння Церкви та її протидії лівим ідеологіям, духовенство знову і знову заявляло про потребу об'єднання всього кліру у станову організацію, яка би стала майданчиком для плекання та відстоюванні гідності священничої верстви,

¹¹¹ Пастирське послання Митрополита Андрея До поляків греко-католицького обряду. Крехів, 16 травня 1904 р. *Шептицький А. Пастирські послання. 1899–1914 рр.* Львів: «Артос», 2007. Т. 1. С. 493.

¹¹² Там само. С. 496.

¹¹³ Голос католицького єпископа. *Нива*. 1904. Ч. 13. С. 316–317.

напрацювання спільних стратегій душпастирської та збудованої на християнських засадах суспільної праці у всіх ділянках життя: просвітницькій, культурній, господарсько-економічній, політичній¹¹⁴. Наголошувалося, що логіка політичних процесів веде перетворення держави в демократичному напрямі, і коли народ прийде до права голосу, то для духовенства важливо в цьому моменті бути єдиним зі своїм народом, щоб, базуючись на християнських засадах, спільно «виступити як поважний чинник на арену політичну»¹¹⁵.

На зламі XIX–XX ст. українське суспільство проходило стрімкі трансформаційні процеси, продиктовані розгортанням національного руху та міжнародного українсько-польського протистояння, загостренням соціального питання, посиленням впливу нових політичних і суспільних ідеологій, рухів та гасел. Разом зі своїм народом перед всіма цими непростими викликами постала і ГКЦ. У цих умовах Церква мусила сама для себе відшукати загальну позицію верстви та стратегію дій, щоб направляти розвиток суспільного життя на християнських засадах. Греко-католицьке духовенство органічно сприймало заклики Апостольського престолу та свого єпископату щодо суспільної діяльності кліру як його обов'язку. Священники на той час вже мали за собою тривалу традицію суспільно-політичної діяльності та були глибоко інкорпоровані в неї. Посилення лівих сил, які відкидали християнські цінності як основу організації життя суспільства, тільки додавало потужної мотивації для такої праці, що почала трактуватися вже не стільки як національний, а насамперед як душпастирський обов'язок кожного священника. Існувало чітке усвідомлення, що тільки поєднання якісної душпастирської і громадської опіки дозволить кліру зберігати авторитет Церкви в суспільстві, довіру до неї та віру взагалі. Відтак священники ставали активними й доволі

¹¹⁴ с.с.с. Чи нам потрібна організація? *Нива*. 1906. Ч. 4. С. 76–77; С. С. С. В справі організації духовенства. [Голос священника]. *Нива*. 1906. Ч. 10. С. 265–269.

¹¹⁵ Гордієвський Й., о. О сьвященничій солідарности. *Нива*. 1906. Ч. 18. С. 539.

ефективними учасниками господарсько-економічного, просвітницького, культурного, політичного життя українців. Водночас відчутною проблемою для духовенства ставало те, що за ідеологічними поглядами воно поділялося на симпатиків українофільської та русофільської течій. Протиріччя між цими візіями національного розвитку українців зростали і на початку ХХ ст. стали непримиримими. Учасниками взаємних звинувачень і протистояння стали й священники, що призводило до неприпустимих для священничої верстви настроїв і моделей поведінки. Це спонукало греко-католицький єпископат наполегливо закликати підвладний клір до єднання, налагодження співпраці та керуватися у суспільно-політичній діяльності чітким і єдино прийнятним для них правилом – головним пріоритетом мають ставати християнські, а не національні ідеали. Такі ж принципи Церква послідовно демонструвала і в комунікації зі світськими політичними середовищами. Проте у зануреному в національну боротьбу українському суспільстві, та й серед частини самого духовенства, такі гасла викликали непорозуміння, сприймалися як вияв слабкості і відступництва від боротьби за національні права українців.

Наталія Колб

Частина II.
МОЛОДЬ І МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

РОЗДІЛ 6

**АКТИВІЗАЦІЯ МОЛОДІ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

«Коли у якого народа молодіж здорова духом і серцем, повна патріотизму і сильна для свого народа все покласти в жертву свої домашні інтереси, свої надії, тоді нарід може дивитися спокійно в будучність, бо на її сторожі стоїть його молодіж свідома своєї великої задачі, а яка молодіж така будучність народу»¹

Євген Косевич «Молодіж і політика»

Серед соціальних верств, які брали участь у процесі формування національної ідентичності українців у другій половині ХІХ ст. з'являється нова суспільно-політична сила – молодь. Її можна назвати прихованою силою нації. Відкрита до нових поглядів і думок, ця соціальна група однією з перших сформувала національну ідею, усвідомивши її необхідність для майбутнього народу, і доклала всіх зусиль для практичної реалізації. Водночас молодь еволюціонувала ідейно: від народовства й русофільства до радикалізму та самостійництва.

Поява молоді на галицькій суспільно-політичній арені збіглася із завершальним періодом у процесі формування української нації. Метою політичної діяльності стає національна автономія, а згодом – самостійна Українська держава. Національні проблеми набувають загальносуспільного значення, частіше звучать вимоги національної рівноправності з поляками, виникають перші українські політичні партії. Студентська молодь опинилася у вирі цих подій, а подекуди відіграла

¹ Косевич Є. Молодіж і політика. *Молода Україна*. 1900. Ч. 2. С. 48.

в них провідну роль. Однак традиційно головні заслуги в національних здобутках приписувалися діячам старшого покоління. Водночас нівелювався той факт, що більшість із них політично сформувалися як особистість саме у студентські роки. Соціолог Наталія Черниш слушно зауважила: «Студентський вік – це вік виникнення і формування особистісної самосвідомості, прояву нової поведінки “для себе” і “для оточуючих”, що рівнозначне усвідомленню себе як певної індивідуальності, єдності, “самості”»². І завжди варто пам’ятати аксіому, проголошену Іваном Франком: «Яка молодь, таке й майбутнє народу»³.

Організаційні зміни в діяльності українських студентських товариств. Активізація у другій половині XIX ст. суспільно-політичного життя на українських землях у складі Австро-Угорської імперії спонукала зміни у студентському середовищі. Молодіжний рух набрав організаційних форм. Почали функціювати організації, які стали осередками наукового й товариського життя молоді, захищали права та репрезентували її інтереси перед австрійською владою. Поляризація українського суспільно-політичного життя у Східній Галичині на два табори – русофільський та народовський – вплинула й на характер новостворених студентських організацій, які також дотримувалися цих орієнтацій. Перші студентські організації – т. зв. «громади» – виникли 1862 р. До однієї з них входили вихованці духовної семінарії, а до другої – студенти Львівського університету. Це були гуртки народовської орієнтації, покликані сприяти самоосвіті, зростанню національної самосвідомості молоді через залучення її до обговорення актуальних мовно-літературних та політичних питань⁴. У жовтні 1870 р.

² Черниш Н. Й., Васильєва Ю. В., Голяка О. Л., Поляруш Б. Ю., Старченко Т. Я. *Національна самосвідомість студентської молоді (Соціологічний аналіз)*. Торонто; Едмонтон; Львів: Видавництво Канадського інституту українських студій, 1993. С. 15.

³ Франко І. Громадянські права студентів. *Франко І. Педагогічні статті і висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 138–139.

⁴ Середа О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна*

виникло українське студентське товариство «Академічна бесіда», від якого невдовзі відколовся «Академічний кружок» (русофільського спрямування). У квітні 1871 р. утворився гурток народовської орієнтації під назвою «Дружній лихвар». Він успадкував майно щойно самоліквідованої «Академічної бесіди». Спершу товариство функціювало як суто «позичкове» (мало на меті надавати матеріальну підтримку українській молоді). У 1876 р. «Академічний кружок» і «Дружній лихвар» навіть спробували об'єднатися, але внутрішні непорозуміння їм так і не вдалося подолати. Через 2 роки члени народовського гуртка внесли зміни до статуту і відтоді він змінив акцент у діяльності з допомогового товариства на інтелектуальний та науковий осередок українського студентства⁵. У його складі функціювали численні гуртки, наприклад, літературно-історичний, філологічний, «Етнографічно-статистичний кружок», «Кружок правників», які сприяли розвитку всебічних наукових інтересів, пізнавального й дослідницького потенціалу студентів⁶. Упродовж наступного десятиліття, до початку 1890-х років, «Академічний кружок» і «Дружній лихвар» були єдиними організаціями у Східній Галичині, які репрезентували інтереси української університетської молоді.

свідомість, державність. 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 380.

⁵ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 297 (Товариство «Академічне братство» у Львові). Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 166 («Дружній лихвар»). Спр. 8/п. 1. Арк. 13, 14 зв.; Ф. 1 (НТШ). Спр. 199. Арк. 12 зв.; 3 історії української молодіжи в Галичині, 1871–1884: Історичний очерк розвою Товариства «Дружній Лихвар», опісля «Академічне Братство», 1871–1885 / з передм. І. Франка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1903. Т. 55. С. 23; Мороз М. О. Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку діяльності). *Народна творчість і етнографія*. 1983. № 6. С. 42.

Функціонування студентських товариств в Австро-Угорській імперії суворо регламентувалося законодавством. Держава зберігала за собою право контролю за їхньою діяльністю, намагаючись впливати на формування свідомості молоді, зокрема прищепити лояльне ставлення до імперії, монарха та його політики, запобігти поширенню небажаних політичних орієнтацій. Згідно із «Законом про товариства» від 15 листопада 1867 р., організаціям необхідно було узгоджувати з Галицьким намісництвом свої статuti, повідомляти органи влади про проведення зборів, у яких обов'язково брали участь комісари із широкими повноваженнями. Вони могли розпустити збори, якщо на них обговорювалися питання, що не входили до визначеної статутом компетенції товариства або якщо проведення зборів порушувало громадський спокій. Окрім того, відповідні органи влади мали право перегляду всієї документації, а також могли розпускати товариства⁷.

Членом таких організацій міг бути кожен студент-русин (українець) Львівського університету. Він обов'язково повинен був сплатити «вписове» і щороку – членські внески (звичай у розмірі 1 золотого ринського)⁸. У 1891 р. «Академічне братство» і «Академічний кружок» спробували внести зміни до своїх статутів із приводу членства. Вони прагнули розширити перелік осіб, які могли вступати у товариства. «Академічне братство» пропонувало запровадити чотири категорії членів: звичайні, надзвичайні, почесні та «спомагаючі». До першої належали українські студенти Львівського університету й Політехнічної школи, до другої – студенти інших національностей, третьої – почесні громадяни, які досягли успіхів у

⁷ Пашук В. «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 року і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 371–374.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 58. Спр. 466. Арк. 36–37.

суспільно-політичному, економічному чи культурному житті, четвертої – ті, хто фінансово підтримував функціонування товариства. «Академічний кружок» пропонував поділ членів на звичайних і почесних. Першими могли бути студенти університету і Політехнічної школи, а почесними – викладачі тих самих шкіл та інші особи, що сприяють реалізації цілей товариства. Однак Галицьке намісництво, остерегаючись негативних впливів на молодь ззовні, відхилило обидва прохання про зміну статутів⁹. Найвищим органом керівництва студентських товариств були загальні збори, які відбувалися раз у рік (у жовтні–листопаді), а в період між їхнім скликанням – виділ. Він складався з 10 членів (голова, заступник голови, касир, контролер, бібліотекар, секретар і чотири «виділових») та 5 заступників, а його каденція тривала рік. Інтереси товариства в зовнішніх відносинах представляли голова або його заступник та секретар. Внутрішні суперечки вирішував мировий суд, до складу якого кожна із спірних сторін обирала суддю¹⁰.

Поступово студентські організації еволюціонували як функційно, так і організаційно. На початку 1880-х років серед членів «Дружнього лихваря», який поєднував у собі функції читальні та самопомогового товариства, виникла дискусія із приводу зміни назви. Більшість вважали її невідповідною характерові організації. Тривала дискусія щодо запропонованих варіантів назви («Академічна громада», «Академічне товариство», «Академічна згода», «Академічна дружина» тощо) завершилася на надзвичайних загальних зборах 5 березня 1882 р., коли більшість членів підтримала варіант, запропонований Костем Левицьким, – «Академічне братство»¹¹. Зміна назви зумовила і конкретизацію основних напрямів діяльності. Члени товариства, студенти юридичного та філософського факультету

⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові). Оп. 12. Спр. 851. Арк. 30 зв., 33–34, 62–62 зв.; Ф. 297. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–2; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 478. Арк. 1–6.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 466. Арк. 36–37.

¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

Євген Олесницький та Володимир Коцовський, за поданням Івана Франка внесли деякі зміни у статут товариства, акцентуючи на інтелектуальному розвитку молоді¹². На загальних зборах гуртка від 5 березня 1882 р. більшістю голосів присутні погодили зміни та схвалили нову назву – «Академічне братство»¹³. Головною метою товариство проголошувало надання наукової та матеріальної допомоги студентам-русинам. Задля досягнення цього воно надавало своїм членам одноразові допомоги й безвідсоткові позики, допомагало хворим, дбало про пошук різноманітних способів підробітку (наприклад, лекції, репетиторство для вступу в гімназію чи університет тощо), для інтелектуального розвитку молоді влаштовувало наукові доповіді, літературні та танцювальні вечори¹⁴. У 1885 р. «Академічне братство» спробувало розширити свою аудиторію. Керівництво товариства внесло на розгляд Намісництва проект змін до статуту, пропонуючи приймати до складу організації не лише слухачів університету, а й Політехнічної школи. Однак цей проект відхилили як невідповідний постанові Міністерства внутрішніх справ за № 2209 від 18 червня 1876 р., згідно з якою членами академічного товариства могли бути студенти лише одного освітнього закладу¹⁵.

Протягом 1880-х років «Академічне братство» було найчисельнішою українською молодіжною організацією в Галичині. У різні роки в його складі перебували від 19,5 до 25,3 % усіх українців, що студіювали у Львівському університеті¹⁶. Так, 1881 р.

¹² З історії української молодіжи в Галичині... С. 23.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 466. Арк. 34; ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 16/п. 1. Арк. 5; Назарук О., Охримович О. Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові. «Січ». *Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали: З. Кузеля і А. Чайківський*. Львів, 1908. С. 406–407.

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 466. Арк. 36–37.

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 62, 70, 80.

¹⁶ Підрахунок автора за: *Rocznik statystyki Galicyi / pod kier. T. Rutowskiego*. Lwów, 1898. R. V: 1894–1897. S. 79; Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 421.

Активізація молоді в суспільно-політичному житті Галичини...

товариство налічувало 85 членів¹⁷, у 1882 – 104¹⁸, у 1884 – 87¹⁹. Дещо інші цифри вказує Осип Назарук (див. табл.).

Таблиця

**Чисельність членів товариства «Академічне братство»
упродовж 1880–1887 рр.²⁰**

Навчальний рік	Усього членів товариства, осіб	З них студентів факультетів, осіб		
		юридичного	філософського	теологічного
1880/1881	83	37	24	22
1881/1882	88	42	23	23
1882/1883	83	42	24	17
1883/1884	69	34	14	21
1884/1885	94	48	15	30
1885/1886	80	33	11	34
1886/1887	76	34	13	30

Однак невдовзі політизація «Академічного братства», поширення серед його членів популярних на той час у Європі соціалістичних (марксистських і драгоманівських) ідей сприяли формуванню негативного іміджу в очах влади та галицького суспільства. Прагнення представників старшого покоління інтелігенції «заопікуватися» становленням політичної свідомості молоді, скерувати її погляди в лояльне до влади русло, ідеологічні розходження в середовищі самого студентства, зрештою, призвели до розколу організації 1892 р. Після невдалої спроби прихильників «нової ери» взяти під свій контроль «Академічне братство», з його

¹⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁸ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 70, 74.

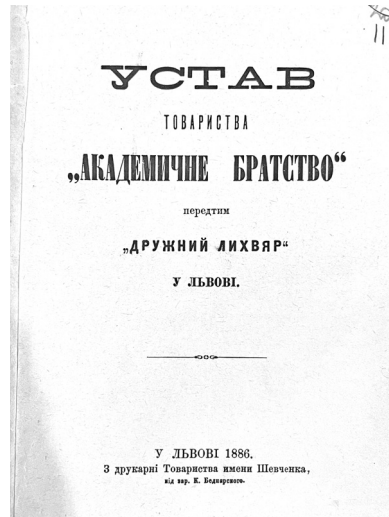
¹⁹ Слово. 1884. Ч. 122 і 123. С. 1.

²⁰ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 421.

складу вийшла менш радикальна частина і створила власне товариство «Ватра»²¹.

Статут нової організації дублював майже всі статті установчого документа «Академічного братства»²². «Ватра», за задумом її засновників, повинна була об'єднати українську молодь, яку не задовільняла діяльність та ідейна орієнтація (русофільська і радикальна) наявних студентських товариств. Вони наголошували, що новостворена організація займає національно-поступові позиції та стане вогнищем, «коло котрого мають зігріватися серця молодих громадян до спільної праці для добра свого народу»²³. Втім, сподівання керівництва «Ватри», навіть

попри цілковите сприяння представників старшого покоління української інтелігенції та таких організацій, як «Просвіта» й Наукове товариство ім. Шевченка, так і не справдилися. Головним мотивом для вступу в товариство були аж ніяк не патріотизм і бажання служити на благо народу, а можливість на деякий час вирішити фінансові проблеми через безвідсоткові позики, які надавала «Ватра». Вже протягом першого року функціонування спостерігалася низька активність членів, ігнорування ними зборів та інших заходів, організованих товариством.

Титульна сторінка статуту товариства «Академічне братство» у Львові, 1886 р.

²¹ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1, 7 зв.

²² Там само. Арк. 3–3 зв., 4 зв., 5, 6 зв.; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 468. Арк. 5, 6 зв.

²³ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 421.

* Джерело: Держархів Львівської обл. Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові). Оп. 13. Спр. 237. Арк. 11.

Майже відразу після розколу керівництво «Академічного братства» та «Ватри» усвідомило помилковість цього кроку, необхідність створення єдиного українського студентського товариства для консолідації молоді в її боротьбі за реалізацію своїх національних прав, а тому вже з 1893 р. розпочали переговори про об'єднання. Вони тривали 2 роки, поки не було усунуто всі протиріччя між сторонами. Зрештою, члени «Академічного братства» та «Ватри» вирішили об'єднатися в нове товариство «Академічна громада»²⁴. Перші загальні збори організації відбулися 26 січня 1896 р. у приміщенні Львівського університету²⁵. Об'єднаною ініціативою молоді підтримали деякі представники старшої інтелігенції. Так, на установчих зборах товариства були присутні професори Михайло Грушевський, Петро Стебельський та Олександр Колесса²⁶.

Хоча при заснуванні «Академічна громада» налічувала лише 55 осіб²⁷, на початку ХХ ст. вона перетворилася на найчисельнішу українську молодіжну організацію. До 1898 р. кількість членів товариства потроїлась²⁸, а 1900 р. воно об'єднувало у своїх лавах 250 студентів (68 % усієї української університетської молоді)²⁹.

Консолідаційні процеси в українському молодіжному середовищі супроводжувалися появою нових організацій. Наприкінці 1887 р. об'єднані ініціативи почали здійснювати студенти Ягеллонського університету. А вже 24 квітня наступного року Намісництво затвердило статут новоствореного товариства «Академічна громада» у Кракові. Його членами були здебільшого українці, що студіювали на медичному факультеті. Втім, товариство акцентувало увагу на

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 70. Спр. 977. Арк. 1–24 зв.

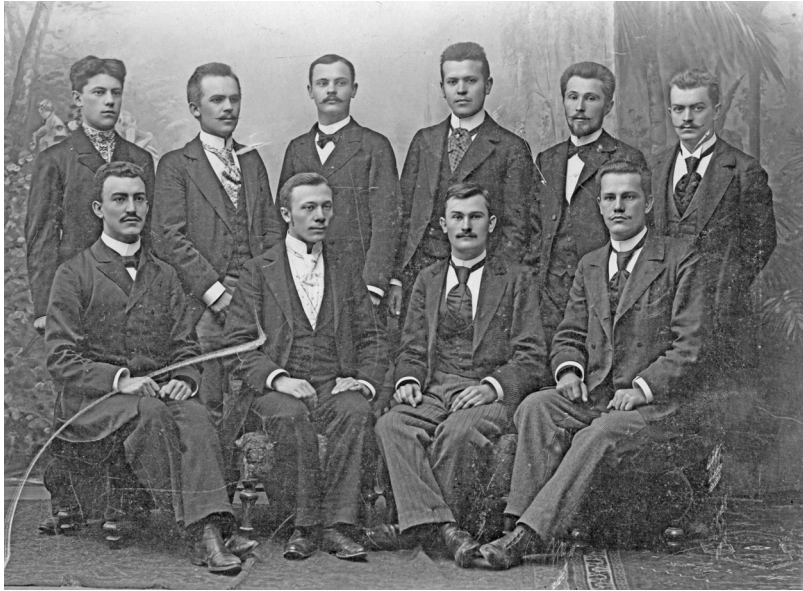
²⁵ Галичанинъ. 1896. Ч. 10. С. 3.

²⁶ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 423.

²⁷ Там само. С. 423.

²⁸ Там само. С. 426–427.

²⁹ Ковалюк Р. Т. «Ватра» академії. Львів: Світ, 1999. С. 9; Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р.). Мюнхен; Львів, 1994. С. 51.

Перший віділ (керівництво) товариства «Академічна громада», 1896 р. Стоять зліва направо: Роман Стефанович, Остап Весоловський, Олександр Грабовський, Юліан Дроздовський, Володимир Гнатюк, Макс А. Підляшецький. Сидять: Микола Ластовецький, Іван Раковський (голова), Сидір Голубович (заступник голови), Гриць Гарматій

культурному житті молоді, дещо дистанціюючись від політичних питань³⁰. А із заснуванням у 1894 р. у Львівському університеті медичного факультету суттєво зменшилася чисельність українців, що навчалися у Кракові, відтак товариство поступово згорнуло свою діяльність.

Наприкінці 1890-х років консолідаційні процеси охопили й українських студентів Львівської політехнічної школи. Попри

³⁰ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (Archiwum UJ). Zesp. S II, Sygn. 793.

* Джерело: Світлина з фондів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (публікується вперше).

те, що чисельність українців у цьому освітньому закладі традиційно була низькою (налічували від 3 до 6 % усіх слухачів)³¹, вони усвідомлювали необхідність створення власної організації, яка би представляла їхні інтереси, і здійснювали заходи щодо її створення. 21 грудня 1897 р. ініціативна група повідомила ректорат політехніки про заснування товариства «Основа». Його статут Намісництво затвердило 28 березня 1898 р., а вже 31 березня відбулися установчі збори. Першим головою «Основи» обрано Володимира Дидинського. Хоча тоді товариство об'єднувало лише 21 студента, воно вирізнялося чіткою самостійницькою і соборницькою ідейною спрямованістю та одразу ж у своїй діяльності дистанціювалося від русофілів і народовців³².

Протягом останнього десятиліття XIX ст. трансформацій зазнало й молодіжне русофільське середовище. Австрійська влада вбачала в русофільстві неабияку загрозу для наявного режиму, тому прагнула обмежити вплив цієї ідеології на студентство. Після процесу Ольги Грабар русофільські організації, зокрема й «Академічний кружок», втрачають свій вплив на населення. Це товариство, попри щедри субсидії з Російської імперії, займало дуже хитке становище. А використання в діловодстві «російської» мови неодноразово давало підстави владі підозрювати «Академічний кружок» у поширенні антидержавницьких поглядів. Зрештою, це спонукало до припинення діяльності товариства. Безпосереднім приводом до ліквідації став звіт ректора Львівського університету від 23 травня 1893 р., який окреслив негативні аспекти функціонування русофільської молодіжної організації. Про потенційні загрози з боку «Академічного кружка» також наголосив і директор поліції. У донесенні від 9 лютого 1894 р. він вказав на необхід-

³¹ Rocznik statystyki Galicyi... S. 79.

³² Ганкевич Я. Товариство українських студентів політехніки «Основа» у Львові. «Січ». Альманах в пам'ять 40-х роковин ос-
новання товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали: З. Кузеля
і М. Чайківський. Львів, 1908. С. 462; Леник В. Українська орга-
нізована молодь... С. 51; Тов. укр. студ. політехніки «Основа» у
Львові. Шляхи. 1914. Ч. 12–13. С. 202.

ність пильного контролю за діяльністю товариства, яке назвав «гніздом і розплідником москвофільства, вогнищем російського панславізму». Особливі застереження в директора поліції викликало систематичне декларування членами «Академічного кружка» мовної та літературної єдності з Росією, яке він трактував як вияв небезпечної для держави агітації³³. З огляду на це, 19 березня 1894 р. товариство розпустили, а його приміщення опечатала поліція³⁴. Останній голова «Академічного кружка» Володимир Труш отримав пояснення про причини ліквідації організації лише в серпні. Члени студентського гуртка опротестували рішення Намісництва про заборону товариства перед Міністерством внутрішніх справ. Однак отримали відмову, у якій зазначалося, що «Академічний кружок» займає непатріотичні позиції щодо держави, становить потенційну загрозу для її інтересів, його діяльність суперечить § 6 і § 24 «Закону про товариства»³⁵.

Одразу ж після ліквідації гуртка русофільська молодь вирішила створити нове об'єднання. Двічі, у травні та липні 1894 р., ініціативна група на чолі зі студентом юридичного факультету Юліаном Сьокалом, а згодом – Володимиром Трушем, вносила на розгляд Намісництва проекти статуту нової організації під назвою «Друг». Однак їх щоразу відхиляли. У жовтні студенти-русофіли вкотре подали новий проект установчого документа³⁶. Цього разу Намісництво схвалило його, а вже 14 грудня відбулися перші загальні збори товариства³⁷.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4477. Арк. 209–212.

³⁴ Галичанинъ. 1894. Ч. 54. С. 2.

³⁵ Там само. Ч. 183. С. 2; ЦДІАЛ України. Ф. 506 (Товариство руських студентів «Друг»). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11–11 зв.; Finkel L., Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów: Nakładem senatu akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1894. S. 410.

³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 251. Арк. 2, 10, 23, 25; Лукіянович Д. Збори общ. ім. Качковського і пару слів на увагу молодим москвофілам. *Народ*. 1894. Ч. 19. С. 288.

³⁷ Галичанинъ. 1894. Ч. 268. С. 3; ЦДІАЛ України. Ф. 506. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

Варто зауважити, що русофіли й надалі у статуті задекларували використання для спілкування російської мови й етимологічного правопису³⁸.

На початку ХХ ст. поступово відбувається диференціація та спеціалізація молодіжних товариств. Після сецесії українців зі Львівського університету в 1901 р. чимало з них продовжили здобувати освіту у Кракові. Чисельне зростання українських студентів у Ягеллонському університеті стало одним із чинників, що сприяв консолідації молоді. Вже в березні 1902 р. було засноване товариство «Українська громада», яке об'єднало у своїх лавах українців, що здобували освіту у Кракові. Першим головою організації став студент філософського факультету Ярослав Танчаковський. Втім, «Українська громада» дистанціювалась від політичного життя, акцентуючи діяльність освітньо-науковому й культурному розвитку своїх членів³⁹.

У складі «Академічної громади» функціював «Кружок правників», який мав на меті надавати допомогу студентам-юристам у підготовці до іспитів⁴⁰. Цей гурток виник ще 1881 р. як структурна одиниця «Академічного братства» і упродовж існування товариства користувався широкою автономією, маючи власне керівництво й цільову аудиторію. Варто зауважити, що серед його членів були і студенти з «Академічного кружка»⁴¹.

Від «Академічної громади» «Кружок правників» відокремився 1908 р. і надалі функціював як самостійне товариство. Свою діяльність він акцентував на створенні сприятливого середовища для підвищення освітнього й фахового рівня майбутніх юристів. Для цього товариство утримувало власну бібліотеку та читальню, постійно організовувало різноманітні доповіді,

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 251. Арк. 27–30.

³⁹ Archiwum UJ. Zesp. S II. Sygn. 793.

⁴⁰ Загальні збори «Кружка правників». *Молода Україна*. 1901. Ч. 1. С. 32–33; Діло. 1898. Ч. 30. С. 2; 1906. Ч. 119. С. 3.

⁴¹ Левицький К. Первісна організація українських правників у Львові. *Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів*. Львів, 1934. С. 9.

видавало допоміжну юридичну літературу, конспекти з навчальних дисциплін⁴².

Виховання висококваліфікованої національно свідомої української інтелігенції було одним із завдань товариства «Медична громада», яке виникло в червні 1910 р. Воно об'єднувало українських студентів, що вивчали медицину у Львівському університеті. Товариство зосередило свою діяльність на двох напрямках: популяризація медичних знань і сприяння фаховому становленню українських лікарів. Члени «Медичної громади» активно виступали з публічними лекціями і рефератами для населення. Щороку вони проводили понад 100 таких доповідей у різних селах і містечках краю. У 1912 р. товариство організувало кількатижневі «самаритянські курси», під час яких навчало населення надавати першу лікарську допомогу. «Медична громада» активно працювала і над покращенням фахової освіти своїх членів. Зокрема, при товаристві діяли спеціальні курси з хімії та анатомії для підготовки студентів до випускних іспитів⁴³.

Одночасно з диференціацією у студентському середовищі почалися консолідаційні процеси. Події, пов'язані з боротьбою за створення українського університету в Галичині, показали необхідність функціонування організації, яка б координувала молодіжний рух, визначала його основні напрями розвитку. Перші кроки із її створення почалися у липні 1909 р. Нова організація мала об'єднати всіх українських студентів вищих шкіл Австро-Угорської імперії, а її діяльність – охопити всі сфери молодіжного життя⁴⁴. Добре продумані організаційні кроки сприяли тому, що у вересні Намісництво схвалило статут, а 7 листопада 1909 р. відбулися

⁴² Там само. С. 11.

⁴³ Беч Л. З. Начерк історії Медичної Громади (1910–1925). *25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади*. 2-офс. видання. Чикаго, 1975. С. 60–63.

⁴⁴ Звіт з діяльності товариства «Український Студентський Союз» у Львові за час від 9 падолиста 1909 до 1 падолиста 1911 р. Львів, 1911. С. 3–5.

установчі збори Українського студентського союзу (УСС)⁴⁵. Діяльність новоствореного товариства кардинально відрізнялася від інших організацій. За досить короткий час йому вдалося розгорнути широку мережу секцій на провінції. Це дозволило активізувати роботу на місцях. Зокрема, відомо про функціонування секцій у Бережанах⁴⁶, Богородчанах⁴⁷, у Дрогобичі⁴⁸, Калуші⁴⁹, Жовкві, Золочеві⁵⁰, Копичинцях⁵¹, Рогатині⁵², Перемишлі⁵³, Кракові⁵⁴, Тернополі⁵⁵ тощо. Їхні члени займалися просвітницькою роботою по селах (читали лекції на політичну й суспільну тематику, наприклад: про виборчу реформу до сейму, про розвиток освіти й питання українського університету, про необхідність закладення економічних спілок), організовували театральні постановки тощо⁵⁶. Львівські секції поділялися за гендерним (першою була створена жіноча секція) та політичним принципом⁵⁷. УСС, на відміну від інших студентських товариств, видавав власний часопис «Молода Україна» (1910), а упродовж 1913–1914 рр. – двотижневик «Шляхи» (за редакцією Ростислава Заклинського

⁴⁵ Кузьмин Р. Український студентський союз: центральний координаційний орган студентських товариств Галичини в 1909–1914 роки. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 47.

⁴⁶ ЦДАЛ України. Ф. 400 (Український студентський союз у Львові). Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–10.

⁴⁷ Там само. Спр. 13. Арк. 1–7.

⁴⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 1–7.

⁴⁹ Там само. Спр. 17. Арк. 1–6.

⁵⁰ Там само. Спр. 16. Арк. 1–6.

⁵¹ Там само. Спр. 19. Арк. 1–5.

⁵² Там само. Спр. 23. Арк. 1–7.

⁵³ Там само. Спр. 22. Арк. 1–21.

⁵⁴ Там само. Спр. 20. Арк. 1–12.

⁵⁵ Там само. Спр. 30. Арк. 1–20.

⁵⁶ Там само. Спр. 26. Арк. 1–8.

⁵⁷ Звіт з діяльності товариства «Український Студентський Союз» у Львові за час від 9 падолиста 1909 до 1 падолиста 1911 р. Львів, 1911. С. 27–28.

та Юліана Охримовича)⁵⁸. Це дозволило значно розширити аудиторію й інформувати населення про розвиток молодіжного руху, політичні, економічні та соціальні проблеми українського студентства. Вдало обрана стратегія діяльності зумовила чисельне зростання УСС, який на початку 1914 р. об'єднав у своїх лавах майже 1800 членів⁵⁹.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається організаційне оформлення українського молодіжного руху, усвідомлення чітких цілей і завдань. Воно завершується створенням принципово нового за структурою та принципами діяльності товариства – УСС, який стає репрезентантом інтересів усієї української молоді на теренах Австро-Угорської імперії.

Від народовства і русофільства до самостійництва: ідейна еволюція української молоді в Галичині. Народовська та русофільська орієнтації академічних товариств. Упродовж 1880-х років студентські організації у краї перебували під ідеологічним впливом діячів двох політичних напрямків – русофільського та народовського. Тому відповідно сприймали і проголошували їхні ідеї та ідеали. А зближення і розходження в народовсько-русофільських відносинах накладали відбиток і на взаємовідносини молодіжних організацій. Ідеологічні відмінності між цими напрямками визначали вектори співпраці чи точки конфронтації.

Русофіли вважали українців Галичини частиною великої етнонаціональної спільноти, яку окреслювали поняттям «русский народ». Водночас не ототожнювали її з російським. «Русский народ», на їхню думку, складався з «малоросів», «великоросів» та «білоросів»⁶⁰. Із «русским народом» ідентифікувала себе

⁵⁸ Благий В. Журнал «Шляхи» (1913–1914 рр.) та його вплив на консолідацію українського студентства в Галичині. *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення четвертої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції* (Львів, 19–20 грудня 1997 р.) / за ред. М. Романюка. Львів, 1997. С. 68–71.

⁵⁹ Кузьмин Р. Український студентський союз... С. 47.

⁶⁰ Орлевич І. Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2021. С. 105.

більшість русофілів, постійно наголошуючи на відмінностях із «великоросами» («москалями»)⁶¹.

«Академічний кружок» перебував під всеохопним впливом русофільської течії аж до ліквідації 1894 р. Такі ж позиції обіймав і його правонаступник – гурток «Друг». Як і представники старшого покоління, молодь орієнтувалася на Російську імперію, постійно наголошувала на своїй мовній та літературній спорідненості з російським народом. «Академічний кружок», а згодом і «Друг» декларував себе як товариство малоруської молоді, а його члени іменували себе «малорусскими студентами», частиною «великого русского народа»⁶². У діловодстві та спілкуванні організації послуговувалися язичієм, наближеним до російської мови (хоча самі молоді русофіли наголошували, що вони користуються російською мовою)⁶³ та етимологічним правописом. Від початку 1880-х і до середини 1890-х років у русофільському молодіжному русі провідні позиції займала течія на чолі з Володимиром Дудикевичем і Осипом Мончаловським, які дотримувалися крайньо агресивної лінії щодо українського національного руху, а також виступали за відмову від української мови та перехід на російську⁶⁴.

Представники народовської течії вважали українців (руси́нів) по обидва боки р. Збруч окремим народом, який має історичні й культурні підстави на реалізацію своїх національних прав. А українську народну мову трактували як головний атрибут нації, основу для творення літературної мови. «Академічне братство» з моменту заснування (ще як «Дружній лихвар») поділяло засади народовського руху. Користувалось у діловодстві фонетичним правописом.

⁶¹ Янишин Б. Народовці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 87.

⁶² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 17/п. 1, Арк. 9.

⁶³ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 251, Арк. 27–30.

⁶⁴ Макарчук С. Громадсько-політичний центр західноукраїнського краю. *Львів: Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 281.

Якщо раніше в українському національному русі підтримувалася спілка цих двох політичних течій, то наприкінці 1880-х років вона перетворилася на гальмо для потенційних можливостей народовської партії. Союз із русофілами унеможливував звернення до національної програми, яка поступово ставала нагальною потребою українського суспільно-політичного життя⁶⁵. Народовці, сподіваючись на підтримку Відня, змушені були піти на розрив з русофілами й відмовитися на деякий час від домагань власної національної державності. Це була спроба вийти із «глухого кута галицької політики»⁶⁶.

Наприкінці XIX ст. студентські товариства неодрозово намагалися подолати ідеологічні розбіжності та консолідувати свою діяльність у боротьбі за національні права. Втім, дуже часто втручання політиків старшого покоління, їхні намагання контролювати і скеровувати молодіжний рух зводилися нанівець. Та й приводи для конфліктів були дріб'язковими і несуттєвими. Головний «камінь роздорю» між «Академічним братством» і «Академічним кружком» – мовне питання. Воно особливо загострювалося під час спільних акцій. Організація різних вечорів і святкувань супроводжувалася запеклими дискусіями щодо мови: у запрошеннях, виступах, доповідях. Якщо спершу «Академічне братство» йшло на поступки*, то згодом непорозуміння переростали у взаємні звинувачення в нетолерантності. Наприклад, у травні 1882 р. народовці відмовилися взяти участь у влаштовуваному «Академічним кружком» поминальному богослужінні в пам'ять митрополита Григорія Яхимовича, оскільки запрошення надруковано «язичієм». У відповідь русофіли звинуватили народовську молодь у нетерпимості та нетолерантному ставленні до своєї

⁶⁵ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський Інститут (1788–1914): роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018. С. 125–132.

⁶⁶ Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип. 3–4. С. 130–131.

мови, у прагненні нав'язати іншій організації власну ідеологію і спрямованість⁶⁷.

Суперечки між двома організаціями розпочались і під час підготовки до студентського віча в Коломиї 1884 р. Непорозуміння виникли з приводу того, що організаційний комітет не вніс на розгляд віча питання про викладання у Львівському університеті російської літературної мови, а також не запросив до участі у зборах русофільське віденське студентське товариство «Буковина». Протестуючи проти цього, члени «Академічного кружка» відмовилися взяти участь у вічі⁶⁸. Майже всі спроби налагодити взаємодію між двома товариствами не приносили бажаних результатів, а непорозуміння в мовно-культурному та ідеологічному питаннях ще більше поглиблювались*.

Орієнтація «Академічного кружка» на Росію, тісні контакти з організаціями та діячами з її території сприяли щедрому субсидіюванню молоді російськими слов'янофільськими товариствами як на особистісному, так і на інституційному рівнях. Бібліотеку «Академічного кружка» поповнювали безкоштовні книжки та періодика з видавництв Петербурга і Москви. Це викликало певні застереження з боку Відня. Австрійська влада вбачала небезпеку для наявного державного ладу з боку русофільського руху як інспірованого Російською імперією, а тому намагалася обмежити його вплив на широкі верстви населення. У 1882 р. відбулися арешти, а згодом і судовий процес, які негативно вплинули на популярність русофілів у Галичині.

* Наприклад, у січні 1881 р. під час організації спільного танцювального вечора після запеклих дискусій та альтернативних варіантів керівництво «Дружнього лихваря» погодилося на умови «Академічного кружка» (запрошення надруковано «язичієм») і захід відбувся (детальніше див.: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 17/п. 1. Арк. 1–1 зв., 3; Слово. 1881. Ч. 5. С. 3).

⁶⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 17/п. 1. Арк. 8–9.

⁶⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 35–40 зв.

Так, 4 лютого були заарештовані відомий юрист із Закарпаття Адольф Добрянський, його донька Ольга Грабар, редактор і видавець газети «Слово» Венедикт Площанський, редактор «Пролома» Йосиф Марков, редактор «Страхопуда» Степан Лабаш (одразу був звільнений). Затримали також і касира «Академічного кружка» Василя Лаголу. Водночас поліція провела ревізії у приміщенні товариства і на квартирі, де мешкав один із його членів, студент юридичного факультету Федір Олексевич. Там конфіскували деяку літературу й документацію. Заарештованих звинуватили в державній зраді. Судові слухання відбувались протягом червня–липня 1882 р. 3-поміж студентів у суді свідчили Василь Лагола, голова товариства Володимир Курбас і член виділу Осип Грабинський. У виступі в суді касир «Академічного кружка» підтвердив систематичні контакти між студентським товариством і діячами з Росії. В. Лагола зазначив, що звідти постійно безкоштовно доставляли книжки й газети, зокрема часопис «Русь» одного з ідеологів слов'янофільства Івана Аксакова⁶⁹. Невдовзі обвинувачених виправдали, але судовий процес ослабив русофільство, хоча «Академічний кружок» і надалі отримував субсидії з Росії. Та й контакти молоді з російськими організаціями і діячами продовжувалися. Зокрема, у квітні 1885 р. кілька членів «Академічного кружка» взяли участь у Мефодіївських святкуваннях у Петербурзі, що згодом стало приводом для дисциплінарних слухань у Львівському університеті⁷⁰.

Послабленням впливів русофільського товариства скористалося «Академічне братство», зайнявши провідні позиції в українському студентському середовищі. Його члени підтримували контакти з наддніпрянською інтелігенцією, яка зазвичай спонсорувала різні заходи, а також сприяла наповненню бібліотеки організації творами українських письменників. Іноді літературний обмін між «Академічним братством» та наддніпрянцями був нелегальним. Так, у квітні 1885 р. російська жандармерія

⁶⁹ Слово. 1882. Ч. 9. С. 3; Ч. 57. С. 3; Ч. 67. С. 1.

⁷⁰ Там само. 1886. Ч. 6. С. 3; Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 12. Спр. 747. Арк. 1–6.

у м. Крем'янець при спробі переходу державного кордону затримала Івана Максим'яка. Під час обшуку в нього вилучили комплект літератури із забороненими в Російській імперії українськими книжками і брошурами, зокрема чотирма примірниками повісті Івана Франка «Захар Беркут», польськими соціалістичними виданнями. Під час допиту, на якому були присутні й австрійські чиновники, І. Максим'як зізнався, що ці книжки передано йому «Етнографічно-статистичним кружком» (структурний підрозділ «Академічного братства»), членом якого він є. Затриманий повідомив, що протягом 2 останніх років він чотири рази нелегально переходив австрійсько-російський кордон⁷¹. Ця подія стала приводом для проведення 23 листопада ревізії в бібліотеці «Академічного братства». Із 1 200 книжок вилучено 19. Після детальнішого огляду 11 книжок повернуто товариству. До переліку конфіскованих потрапили «Оповідання» Олекси Стороженка, роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли як ясла повні?», етнографічні праці Сергія Подолинського, дві книжки Михайла Драгоманова, брошура «Про багатство і бідність». Поширення цих книжок поліція вважала злочином, тому подальше вирішення питання передали в Державну прокуратуру, а «Громада українська. Збірка впорядкована М. Драгомановим» – на розгляд до крайового суду. Розпорядженням від 13 грудня 1885 р. він заборонив її розповсюдження. Варто зауважити, що на час обшуку не існувало жодних обмежувальних урядових приписів, під які б підпадала конфіскована література. Поширення вилучених книжок заборонили пізніше – 26 листопада 1885 р. розпорядженням державного прокурора за № 26470⁷².

У 1880-х роках українські академічні товариства відображали ідеологічну спрямованість тогочасного галицького суспільства. Співіснування народовської і русофільської течій в українському національному русі, їхні домінування/втрата

⁷¹ Грицак Я. «... Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів: Каменяр, 1990. С. 95.

⁷² Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 67, 83–84 зв.; Слово. 1885. Ч. 128. С. 2.

впливу, спроби порозуміння і конфронтації автоматично дублювалися у студентському середовищі. Таке копіювання діяльності «старших» радше було спробою самореалізації у суспільно-політичному житті, початковим етапом національної й політичної ідентифікації молоді.

Поширення радикальних ідей у молодіжному середовищі. Популяризація у другій половині XIX ст. у Європі соціалістичних поглядів кардинально вплинула і на розвиток молодіжного руху. Протягом 1880-х років радикальні ідеї дедалі активніше проникають у студентське середовище Галичини. Українська молодь переважно виховувалася на засадах ліберально-демократичного соціалізму Михайла Драгоманова. Вона сприймала ідеї визначного політичного теоретика через його женевський журнал «Громада». Найбільше радикалів – прихильників драгоманівської концепції – гуртувалося в «Академічному братстві». Назву «радикали» вони запозичили в самого М. Драгоманова, який частіше говорив про себе як про «радикала», ніж «ліберала»⁷³.

Посередником у взаєминах між редактором «Громади» і львівською молоддю був І. Франко. Він постійно інформував М. Драгоманова про проблеми студентського життя, отримувал різноманітну літературу з Женеви. Тісні контакти існували між ідеологом українського соціалізму й «Етнографічно-статистичним кружком». М. Драгоманов часто надсилав до бібліотеки гуртка різну літературу, надавав фінансову допомогу тощо. Після виходу із кружка І. Франка інтенсивність цих взаємовідносин зменшилася. Однак потрібно зазначити, що М. Драгоманов і надалі підтримував контакти з «Академічним братством»⁷⁴.

Ці взаємини представники австрійської влади вважали небажаними і навіть загрозливими для українського студентства. Урядові інституції всіляко намагалися обмежити поширення драгоманівських ідей у Галичині. Тому від середини 1880-х років «Академічне братство» потрапило під пильний поліцейний

⁷³ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 310.

⁷⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 112.

контроль, а в його приміщенні неодноразово відбувалися обшуки. У 1885 р. під час ревізії в бібліотеці товариства конфіскували праці саме М. Драгоманова. А невдовзі Львівський крайовий карний суд заборонив розповсюдження впорядкованої ним збірки «Громада українська». Головним аргументом стало твердження, що автор нібито пропагує негативне ставлення до галицької шляхти, закликає до непокори перед державними органами й ненависті до цісарської родини. До того ж усі ці книжки після вилучення мали відразу ж знищувати⁷⁵.

Популярність соціалістичних ідей серед членів «Академічного братства» спонукала владу, особливо поліцію, продовжити і поглибити ретельний нагляд за діяльністю товариства. Велике занепокоєння викликали тісні контакти молоді з І. Франком, якого вважали пропагандистом соціалізму у краї. Він постійно відвідував зібрання і відчити «Академічного братства», сам неодноразово зачитував власні дослідження і реферати перед студентами, які високо цінували думку відомого письменника та громадського діяча⁷⁶. Та й сам І. Франко був дуже приязним до молоді, допомагав їй у всьому, розумів її виняткову роль у долі народу, у боротьбі за соціальні й національні ідеали. Натомість студенти вважали його авторитетом, а особисте знайомство з письменником було неабияким поштовхом до формування чіткої громадянської позиції⁷⁷. Молодь гуртувалася навколо І. Франка, сприймала його нові, критичні та радикальні думки. Денис Лукіянович підкреслював, що саме під впливом Івана Франка та Михайла Павлика організація стала радикальною⁷⁸.

⁷⁵ Там само. Арк. 73.

⁷⁶ Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка. *Іван Франко у спогадах сучасників*. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 233.

⁷⁷ Олесницький Є. З перед четвертини століття (Картка з історії руської молодіжи університетської). *Літературно-науковий вісник*. 1904. Річник 7. Т. 27. С. 130.

⁷⁸ Лукіянович Д. «Політично ненадійний». *Іван Франко у спогадах сучасників*. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 245.

Наприкінці 1880-х років драгоманівські ідеї набувають усе більшої популярності серед членів «Академічного братства». Їхні адепти зростають численно, за ними навіть закріплюється назва «землетрясці-радикали». Корнило Заклинський вважав їх «силою, що не давала спати консервативним верствам не тільки українців, але й поляків»⁷⁹. Поширення радикальних поглядів спровокувало протистояння між членами «Академічного братства» і стало головним чинником подальшого розколу. Наприкінці 1887 р. до керівництва ввійшли молоді радикали, завдяки яким бібліотека організації поповнилася великою кількістю російських книжок та журналів. Це викликало обурення серед інших членів товариства. Вони утворили свою «консервативну» групу, яка погрожувала повикидати ці книжки, а у випадку невдачі – призвести до ліквідації «Академічного братства». Противників радикалізації підтримали старші діячі-народовці. Зрештою, «консерватори» так і не змогли взяти під свій контроль товариство, а тому змушені були вийти з «Академічного братства». Характеризуючи ці події, І. Франко зауважив, що цими кроками «консерватори зіграли роль синиці, що хотіла палити море»⁸⁰.

Популяризація радикальних ідей, пошук ширшої аудиторії спонукали студентів замислитися про видання власного пресового органу. Перші кроки були здійснені ще на початку 1885 р. Втім, задум видавати часопис «Поступ» так і залишився нереалізованим⁸¹. Наступна спроба була більш успішною. Наприкінці 1887 р. – на початку 1888 р. радикальне крило «Академічного братства» започаткувало видання студентського журналу «Товариш», який орієнтувався на проблеми й інтереси академічної молоді. До редколегії увійшли студенти університету Володимир Охримович, Євген Левицький, Микола Ганкевич, В'ячеслав Будзиновський, Осип Маковей, Євген Козакевич та слухач політехніки Станіслав Козловський. Співробітниками

⁷⁹ Заклинський К. Університетська молодіж ... С. 556.

⁸⁰ Листи І. Франка до М. Драгоманова від 19 жовтня 1887 р. і 6 листопада 1888 р. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48: Листи. С. 125–126, 128.

⁸¹ Грицак Я. Й. «Дух, що тіло рве до бою»... С. 100.

журналу стали також польські академіки-соціалісти Владислав Арцішевський та Зигмунт Северин. Позбавлена досвіду в такій справі молодь запросила очолити редакцію І. Франка. У травні 1888 р. до її складу також увійшли Михайло Павлик та Омелян Терлецький. Варто зауважити, що І. Франко навіть вклав власні кошти у видавництво часопису. Його перше число з'явилося 24 липня і відразу ж увесь наклад конфіскували. Письменникові після двомісячної тяганини і двох судових процесів у вересні 1888 р. вдалося «відвоювати» журнал. Але другий номер так і не надрукували через конфлікт між молодшими та старшими членами редколегії. Обидві ці групи готували по 50 % журнальних текстів. Однак статті досвічених письменників і публіцистів (І. Франка, М. Павлика й О. Терлецького) були яскравішими та змістовнішими. Молодь, відчуваючи свою неконкурентність, почала звинувачувати старших діячів в узурпації журнальних шпальт. Це спонукало І. Франка, М. Павлика й О. Терлецького вийти з редколегії. А в самих студентів не вистачило ні сил, ні вміння, щоби продовжувати випуск часопису⁸².

Наприкінці 1880-х років поглиблюється ідейне протистояння всередині радикального руху між драгоманівцями та прихильниками марксистських поглядів. Воно виявлялося не лише у формі запеклих дискусій, а й бойкоту тих чи тих подій та особистостей. Наприклад, коли у 1888/1889 н. р. головою «Академічного братства» обрали драгоманівця Кирила Трильовського, марксист В'ячеслав Будзиновський вийшов із лав організації⁸³.

Згодом ідейні розходження серед радикалів дуже швидко відійшли на задній план. Молодь згуртували події, пов'язані з арештом улітку 1889 р. двох київських студентів – Аполінарія Маршинського та Богдана (Федора) Кістяківського, а також учителя приватної гімназії Сергій Дегена, які приїхали до

⁸² Будзиновський В. Історія національної думки на тлі моїх споминів. *Новий час*. 1934. Ч. 121. С. 2; Якимович Б. Книга, просвіта, нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80-х роках ХІХ ст. Львів, 1996. С. 155.

⁸³ Грицак Я. Й. «Дух, що тіло рве до бою» ... С. 120.

Львова за дорученням Київської громади⁸⁴. Члени «Академічного братства» зустріли наддніпрянців урочистим вечором, на якому були присутні І. Франко, М. Павлик, Є. Олесницький та інші діячі⁸⁵. Згодом делегація роз'їхалася. С. Деген із сестрами Наталією і Марією на запрошення І. Франка вирушили в гори. Спершу гостювали у с. Дидьова (тепер не існує) Турківського повіту в місцевого пароха о. Івана Кузіва, а потім поїхали до с. Нагуєвичі. А. Маршинський разом із львівськими студентами також помандрував у гори. Зокрема, вони відвідали м. Болехів, де зустрілися з Наталією Кобринською. Б. Кістяківський вирушив до Чернівців. Після повернення до Львова всіх киян заарештувано. Їх звинуватили у пропагуванні серед українців Галичини соціалістичних ідей та розпалюванні ненависті до шляхетського стану. Тоді ж під варту потрапили І. Франко та М. Павлик, що їхав із Б. Кістяківським одним потягом із Косова. І. Франка звинуватили у сприянні поширенню соціально-революційної агітації. Приводом для арешту став анонімний донос австрійському консулу в Києві Францискові Шпонеру⁸⁶. Варто зауважити, що в листі президії Міністерства юстиції до президії Міністерства закордонних справ від 28 вересня 1889 р. зазначалось, що заарештовані студенти «послані в Галичину соціалістично-революційним партійним керівником Драгомановим [що перебуває у Женеві], як емісари для пропаганди соціалістичних заколотницьких ідей»⁸⁷. Під час слідства відбулися обшуки в приміщеннях редакцій львівських журналів «Зоря» і «Правда», також у товариствах «Просвіта» і «Руська бесіда», а 28 вересня – в

⁸⁴ Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. С. 126.

⁸⁵ Лукіянович Д. Я. Арешти І. Франка і судові процеси над ним. *Дослідження творчості Івана Франка*. 2 вип. Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. С. 87–88.

⁸⁶ Лукіянович Д. Процес Дегена і тов. *Львівські вісті*. 1942. Ч. 155 (279). С. 2.

⁸⁷ Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965. Київ: Наукова думка, 1966. С. 138.

«Академічному братстві»⁸⁸. Однак ревізія виявилася безрезультатною. Водночас слідчі віднайшли контакти Б. Кістяківського з львівськими студентами – членами «Академічного братства» Володимиром Охримовичем, Юліаном Величком та Теофілом Герасимовичем. Зрештою, за відсутності складу злочину поліція припинила слідство, і всіх заарештованих звільнили⁸⁹. Ця справа стала ще одним доказом невпинного контролю влади за поширенням соціалістичних ідей у краї.

Суспільно-політична активізація молоді стала одним із чинників, що прискорив диференціацію радикалів на «молодих» і «старших» (І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, К. Трильовський та інші). До першої групи належали студенти вищих шкіл Австро-Угорщини, члени товариств: віденської «Січі», краківської «Академічної громади» і львівського «Академічного братства». Найактивнішими з-поміж них були Юліан Бачинський, Микола Ганкевич, Олександр Коллеса, Євген Левицький та Володимир Охримович. Завдяки неабиякій політичній активності радикали швидко займали керівні посади в академічних товариствах. Як зауважив історик Ярослав Грицак, там їм «доводилося вступати в гостру боротьбу з аполітичною молоддю та студентами-репрезентантами інших ідейних напрямків»⁹⁰.

«Молоді» радикали ініціювали створення Русько-української радикальної партії (РУРП). Вони ж становили й абсолютну більшість її членів. Навіть директор Львівської поліції у донесенні від 3 листопада 1890 р. наголошував, що РУРП складається зі студентів, дійсних і колишніх членів «Академічного братства»⁹¹. Так за товариством остаточно утвердилася репутація «соціалістичного осередку» у Східній Галичині.

Водночас члени «Академічного братства» дедалі чіткіше окреслюють основні напрями діяльності, у них кристалізується

⁸⁸ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 414.

⁸⁹ Іван Франко. Документи і матеріали... С. 123–140.

⁹⁰ Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Львів, 1991. Т. 222: Праці історико-філософської секції. С. 75.

⁹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4452. Арк. 4.

усвідомлення ролі та завдань молоді в політичному житті краю. Поступово вони переходять до публічного декларування власних цілей. Однією з перших спроб чітко заявити про себе як активну суспільну силу був організований 4 березня 1890 р. «Академічним братством» урочистий вечір на честь письменника Юрія Федьковича. Під час цього заходу голова товариства Є. Левицький мав виголосити маніфест про суспільні, політичні та культурні ідеали української академічної молоді та про способи їхнього практичного втілення. Цей документ повинен був стати програмою майбутньої діяльності студентської організації, однак Намісництво заборонило оприлюднювати документ як такий, що спрямований проти наявного суспільного порядку. Всупереч забороні на комерсі* після урочистого вечора Є. Левицький усе ж спробував зачитати текст. Та присутній там комісар поліції перешкодив цьому. Необхідно зауважити, що головні засади маніфесту тісно перегукувалися з програмними положеннями РУРП⁹².

Соціалістичні ідеї поділяла і значна частина членів краківської «Академічної громади». Втім, за поглядами, вони радше належали до драгоманівського крила. А після заснування РУРП майже всі ввійшли до її складу⁹³.

На початку 1890-х років продовжується світоглядне дистанціювання «молодих» радикалів від «старших», їхній перехід на позиції марксизму. Водночас вони наголошують на винятковій ролі студентства як основної рушійної сили суспільних перетворень. Так, напередодні виборів керівництва «Академічного братства» на 1890/1891 н. р. претендент на посаду голови Володимир Охримович у промові заявив, що радикалізм – характерна риса будь-якої молоді, яка домагається реалізації власних прав, відтак і «Академічне братство» як студентське товариство

* Комерс (галицизм) – святкове зібрання, фуршет, частування з урочистої нагоди.

⁹² ЦДДАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4452. Арк. 2–3; Павлик М. На чий млин вода? *Народ*. 1890. Ч. 8. С. 113.

⁹³ Стефанік В. Про ясне минуле. *Альманах українського студентського життя в Кракові*. Краків, 1931. С. 9.

мусить бути радикальним⁹⁴. Поступово «молоді» радикали перейшли в опозицію до всіх політичних сил у Галичині. Особливо яскраво це виявилось після Шевченківського вечора в березні 1890 р. Під час урочистості виникла дискусія між Анатолем Вахнянином та Євгеном Левицьким про роль і завдання молоді в суспільстві, про її ставлення до націоналізму. Велике обурення громадськості викликала заява голови студентського товариства, який закликав відсунути національне питання і суперечки про мову на другий план, натомість об'єднатися заради покращення матеріального добробуту українського населення, оскільки без економічного поступу неможлива просвіта й підвищення освітнього рівня народу. 26 березня члени «Академічного братства» скликали приватні збори, на яких цілковито підтримали Є. Левицького. Це ще більше збурило громадськість. На шпальтах часописів з'явилися звинувачення на адресу «молодих» радикалів. Зокрема, проти них виступила газета «Правда», яка особливо критикувала слова Є. Левицького про необхідність насамперед подбати «про голодного мужика», народовське «Зеркало» та русофільський «Страхопуд». Несприйняття власної позиції молоді іноді навіть зводилася до брутальних образ. Наприклад, «Червона Русь» назвала голову товариства і його прихильників «вовками, звірями»⁹⁵. Відтоді всі дії радикальної молоді жорстко критикували інші політичні сили, а особливо – народовці. Володимир Охримович, характеризуючи відносини двох течій, зазначив: «Тож народовці хотіли би собі нас, радикальну молодіж позискати, хотіли би зробити з нас орудіє для своїх цілей, або підпору для своєї безцільности. Однак, як довго ми радикалами, а Ви народовцями, так довго ми не зійдемося в одну партію. О тім, щоби ми коли-небудь порозумілися, то значить аби Ви нас зрозуміли, о тім мови нема. В двох тільки случаях моглибисмося зійти в одну партію. Або молодіж здеморалізується і піде Вам, народовцям, на службу, що при свинських рутенських порядках не

⁹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4452. Арк. 4.

⁹⁵ Павлик М. На чий млин вода?.. С. 113–115.

є можливе, або Ви на старість викорімцаєтесь з болота нової ери і уступите нам свої місця і свої средства»⁹⁶.

Народовці продовжували постійно критикувати радикальну молодь, наголошуючи на її «брутальності і нетолерантності», та прагнули цілковито контролювати. Іноді для посилення своїх позицій навіть вдавалися до різних інспірацій. Наприклад, народовці спонукали студентів богословського факультету, які були доволі аполітичними, вступати до «Академічного братства». Чисельна перевага прихильників народовських поглядів дозволила б змінити характер організації⁹⁷. Втім, усі спроби опанувати радикальну молодь були безрезультатними.

Протистояння народовців і радикалів спонукало останніх шукати різні способи зміцнити власні позиції. Для цього члени «Академічного братства» навіть спробували зблизитись із русофільською молоддю. Радикали відчували свою згуртованість і організованість, усвідомлювали, на відміну від русофілів, чіткість поставлених перед собою завдань та шляхи їх реалізації як у національному, так і соціальному, економічному та політичному питаннях, а тому закликали членів «Академічного кружка» позбутися «опіки» з боку старших діячів⁹⁸. Ці кроки викликали ще одну хвилю непорозумінь у суспільстві.

Водночас зростання популярності соціалістичних поглядів серед гімназистів і студентів поглиблювало ідейні розходження між «молодими» та «старшими» радикалами. Молодь вважала себе прихильницею марксизму, а старші діячі й надалі залишалися на драгоманівській платформі. Найбільше протистояння двох груп виявилось в діяльності РУРП. Схвалена 1891 р. програма партії викликала незгоду і критику «молодих». Тому вони здійснили ревізію цього документа, а новий варіант програми став їхньою політичною концепцією. Молодь

⁹⁶ Охримович В. Радикальна молодіж і народовство. *Народ*. 1891. Ч. 10–12. С. 193.

⁹⁷ Полеміка і дописи (З життя льв. акад. молодіжі). *Народ*. 1891. Ч. 23. С. 332.

⁹⁸ Охримович В. Львівська радикальна молодіж перед москальофілами. *Народ*. 1891. Ч. 2. С. 32–34.

вимагала реформування Австро-Угорської імперії на принципах федералізму й автономії національних держав. Головною метою своєї діяльності вона проголосила політичну самостійність української нації. «Молоді» радикали обґрунтовували необхідність поділу Австрії на національні території з широким місцевим самоврядуванням. Водночас розуміючи специфіку Галичини як поліетнічного, полімовного і полірелігійного регіону, складність і неоднозначність українсько-польських відносин, вони вимагали поділу краю за національним принципом на дві частини з власними виконавчими органами та спільним сеймом. Молодь також обстоювала ліквідацію куріальної системи виборів і надання права загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування всім громадянам, що досягнули 21-річного віку, гарантування різноманітних свобод: слова, товариств, зборів. Також програма відображала й низку соціальних вимог: скасування цензури, смертної кари, скорочення до 6-ти місяців терміну військової служби або заміни її військовим вихованням у школі, а також чисельності скорочення армії. Втілення цих кроків мало перетворити державу на інституцію, яка б репрезентувала інтереси всіх людей, а не лише певних соціальних груп⁹⁹.

Поглиблення розколу в РУРП у середині 1890-х років призвело до розмежування членів на три групи з різним ідейним забарвленням і баченням мети й основних завдань радикального руху:

- прихильники демократичного ідеалістичного соціалізму (Іван Франко і Михайло Павлик);
- прихильники марксистського вчення (Юліан Бачинський, Микола Ганкевич, Володимир Старосольський і Семен Вітик);
- група, що перебувала на позиціях ідеалістичного соціалізму, але була переконана в необхідності створення для кардинальних змін демократичної організації, яка б поєднала

⁹⁹ Політичні вимоги «молодших» радикалів. *Українська суспільно-політична думка у 20 столітті*. Б. м.: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 14–16.

у своїх лавах радикалів і поступовців із народовського середовища (В'ячеслав Будзиновський, Сидір Голубович, Євген Левицький, Володимир Охримович, Олександр Колеса, Лонгин Цегельський тощо)¹⁰⁰.

Згодом два останні крила від'єдналися від РУРП і стали фундаментом для творення нових політичних партій в Галичині – соціал-демократичної та національно-демократичної.

Отже, упродовж останнього двадцятиліття ХІХ ст. радикальна молодь ідейно еволюціонувала. Цьому сприяли лібералізація суспільно-політичного життя в Галичині, активізація українського національного руху, а відтак – українського націєтворення. Як влучно зауважив невідомий автор, до початку 1890-х років студентство жило «ідеями Драгоманівського радикалізму, що відзначався головню культурницьким вільнодумством та мужикофільським народницьким демократизмом, а в другій половині 90-х бере серед молоді перевагу соціалістично-марксівська ідеологія в романтичних шатах з сильною закраскою суспільного романтизму й національно-політичного радикалізму»¹⁰¹. Загалом, поширення радикальних ідей у студентському середовищі, адаптація їх до реалій боротьби за національні права суттєво вплинули на формування в українській молоді національної свідомості й ідентичності.

Самостійницькі тенденції у студентському середовищі. Активізація національного життя пришвидшила кардинальні зміни в суспільно-політичній думці галицьких українців наприкінці 1890-х років. Якщо раніше в політичних колах провідною була теза про поділ краю на дві частини – польську й українську, та надання кожній із них автономного статусу, то тепер поступово утверджується ідея політичної самостійності України. Особливо популярною вона стала після публікації праці колишнього члена «Академічного братства» Ю. Бачинського під назвою «Україна irredenta». У брошурі через аналіз соціально-

¹⁰⁰ Макух І. На народній службі. Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. С. 28–29.

¹⁰¹ О. М. Суспільно-політичний світогляд сучасного українського студентства. *Шляхи*. 1914. Ч. 12–13 (лютий–березень). С. 179.

економічних процесів автор доходить до усвідомлення необхідності побудови національної держави. Він наголошує, що під впливом західноєвропейських модернізаційних перетворень, активізації, а в деяких країнах закінчення націєтворення, суб'єктом політики, зокрема й міжнародної, повинні бути не народи, а нації. Поступово вони творять держави, що обстоюють інтереси не соціального стану, прошарку чи групи, а всіх, хто ідентифікує себе як складову єдиного національного організму. Характеризуючи становище українців в Австро-Угорській і Російській імперіях, Ю. Бачинський вбачав єдиний для них шлях подальшого розвитку – створення власної держави: «Національна держава, зорганізоване нації в одну політичну єдність ... стає вже залізною конечністю»¹⁰². Утім, найбільша заслуга автора, що він уперше чітко обґрунтував національну ідею – боротьба за незалежність і соборність Української держави: «Україна для себе! ... Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!»¹⁰³. Таке бачення кінцевої мети українського руху знайшло значну підтримку серед студентства. У 1897 р. на Шевченківському вечорі у Львові голова «Академічної громади» С. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом всієї української (галицької та наддніпрянської) молоді¹⁰⁴.

Треба підкреслити, що праця Ю. Бачинського кардинально вплинула на формування національної свідомості значної частини тогочасного студентства й учнів середніх шкіл, становлення їх національної ідентичності та вироблення чіткої політичної позиції. Ці трансформації згодом яскраво описав відомий український адвокат, громадський і політичний діяч Степан Баран: «“Україна irredenta” добула тоді широке і вдячне зрозуміння серед галицько-української інтелігентської мо-

¹⁰² Бачинський Ю. Україна irredenta. 3-тє вид. Берлін: Видавництво української молоді, 1924. С. 145–146.

¹⁰³ Там само. С. 97.

¹⁰⁴ Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1992. Вип. 1. С. 140.

лоді, студентів університету і учнів вищих гімназійних клас. Я читав її як учень вищої гімназії в рік чи два по її появі і пригадую собі добре, яке величезне враження справила вона на мене і на моїх товаришів самбірської державної польської гімназії, в якій українці творили більшість – тоді вже одинокий виняток у краю. “Кобзар” Шевченка, що його знали ми в тоді оголошеній цілості, і “Україна ірредента” Ю. Бачинського, як теж деякі твори Івана Франка, зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками і соборниками»¹⁰⁵.

Але ці ідеї дуже повільно вкорінювалися у свідомості більшої частини студентства. І причина не у психічних чи ментальних особливостях самої соціальної групи, а швидше в галицьких суспільно-політичних реаліях. Процес самоідентифікації молоді гальмували постійні політичні чвари між різними ідеологічними течіями, прагнення старших політиків «опікуватися» студентством, щоби скерувати його у «правильне» ідейне русло, обмежити поширення в його середовищі радикальних поглядів. Ілюструючи тогочасну ситуацію, Володимир Темницький зауважив: «Старші мали за собою деяку організацію, пресу, опінію загалу – молодим сього не доставало. Їхні серця леліали ідеал самостійної України, високо несли національний прапор – але у практичній боротьбі почували свою безсильність»¹⁰⁶. Нардовці навіть намагалися налагодити співпрацю з русофілами, щоби спільно виступити проти радикального руху (який уособлювало молодше покоління), контролювати його розвиток. Це яскраво ілюструють події, пов’язані зі святкуванням у травні 1898 р. 50-річчя скасування панщини в Галичині. Заплановане всенародне віче мало показати згуртованість українського суспільства, натомість продемонструвало глибокі ідейні непорозуміння між представниками

¹⁰⁵ Баран С. Перші українські державники-соборники. *Орлик* (Бархтесгаден). 1947. Ч. 12. С. 19.

¹⁰⁶ Темницький В. Часопись «Молода Україна». «Січ». *Альманах в пам’ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали: д-р З. Кузеля і А. Чайківський*. Львів, 1908. С. 436.

старшого й молодшого поколінь. Члени «Академічної громади» відмовилися взяти участь у святкуваннях, протестуючи проти виступу від імені усієї «українсько-руської» молоді голови товариства «Друг» Ю. Сьокали. Натомість вони організували власне зібрання, на якому ухвалили резолюцію, співзвучну ідеям Ю. Бачинського¹⁰⁷. Спроби публічно висловити свою позицію та пояснити відмову від участі в урочистостях на сторінках українських часописів наштовхнулися на перешкоди з боку народовців і звинувачення у сепаратизмі¹⁰⁸. Зрештою, святкування завершилися фізичною розправою русофілів над студентами з «Академічної громади», а згодом – і судовим процесом¹⁰⁹. І. Макух у спогадах зауважив, що така «мужня позиція української студентської молоді була пересторогою для народовців у справі подальшої співпраці з москвофілами. Від того часу народовці вилікувалися зовсім від кооперації з москвофілами»¹¹⁰. У цих подіях молодь чи не вперше постала як соціальна група, свідомо своєї належності до української нації, що поділяє самостійницькі позиції її розвитку.

Поступово ідея політичної самостійності України набуває дедалі більшої популярності. Під час I студентського віча 1899 р. її повторив у виступі голова віденської «Січі» В. Старосольський. А учасники зібрання одноставно підтримали його заяву¹¹¹. Ідею соборності й самостійності українських земель

¹⁰⁷ Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів: Каменяр, 1998. С. 26.

¹⁰⁸ В справі подій на Високім Замку /Відозва/. Від українсько-руської молодіжи. Львів, 1898. С. 3–4; На радість ворогам Русі. *Діло*. 1898. Ч. 100. С. 2; Ще в справі авантюри в часі всенародного віча. *Діло*. 1898. Ч. 106. С. 2; По ювілейних торжествах. *Діло*. 1898. Ч. 115. С. 1.

¹⁰⁹ Галичанинъ. 1898. Ч. 148. С. 2.

¹¹⁰ Макух І. На народній службі... С. 31.

¹¹¹ Старосольський Ю. Шляхами предків. *Записки НТШ*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. Т. 210: Володимир Старосольський 1878–1942. С. 49; Українсько-руський університет. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів

*Виділ товариства «Академічна громада», 1901 р. Стоять зліва направо: Ізидор Строцький, Щуровський (ім'я невідоме), Лев Ганкевич, Роман Ковалів, Витовт Гошовський, Омелян Баран, Ерденбергер (ім'я невідоме). Сидять: Євген Сельський, Йосиф Чайковський, Тит Євген Бурачинський, Володимир Темницький, Гаванський (ім'я не відоме), Лонгин Цегельський**

проголосили кінцевою метою національної боротьби і члени всіх академічних товариств під час II студентського віча у Львові 14 липня 1900 р.¹¹². Навіть політично інертні студенти-богослови солідаризувалися з учасниками зібрання. Від їхнього імені Юрій Кміт висловився про однастайність поглядів з українською поступовою молоддю та визнання самостійної

всіх вищих шкіл Австрії в справі оснований українсько-руського університету / зібрав і видав М. Крушельницький. Львів, 1899. С. 25.

* Джерело: Світлина з фондів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (публікується вперше).

¹¹² II Віче української академічної молодіжні дня 14 н. ст. липня 1900 у Львові. Sprawozdane. Львів, 1900. С. 14.

України ідеалом кожного національно свідомого українця та найвищою метою майбутньої боротьби¹¹³.

*Виділ товариства «Академічна громада», 1903–1904(?) р.
Стоять зліва направо: невідомий, невідомий, Йосиф Чайковський,
Володимир Темницький, невідомий, Сень Горук. Сидять: Володимир
Крушельницький, Михайло Галуцинський, Євген Косевич, Володимир
Старосольський, Тит Євген Бурачинський, Іван Брик**

Окрім декларування самостійницьких прагнень, молодь починає здійснювати практичні кроки по втіленню цієї ідеї. Після віча 1899 р. на довірчих зборах була створена нелегальна й законспірована студентська організація «Молода Україна». Вона мала власний провід – т. зв. «комітет десяти» та локальні осередки в кожному вищому освітньому закладі, де навчалися українці. Для забезпечення конспіративності «Молода Україна» не вела документації, а її члени підтримували лише особи-

¹¹³ Там само. С. 26.

* Джерело: Світлина з фондів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (публікується вперше).

що головне завдання часопису – згуртувати молодь, спонукаючи її до спільної праці й боротьби за спільні ідеали¹¹⁶.

Окреслені події – свідчення еволюції свідомості молоді від позицій українофільства до самостійництва. Вони ознаменували собою початок нового етапу в розвитку українського студентського руху в Галичині, який характеризувався консолідацією молоді навколо національної ідеї (Всеукраїнський студентський конгрес 1909 р. і Загальний з'їзд українського студентства 1913 р.) та активізацією в боротьбі за національні права українців, особливо за створення українського університету у Львові.

Суспільно-політична активність молоді. *В опозиції: «нова ера» та її вплив на розвиток молодіжного руху.* Історичною подією, яка посилила політичне розмежування в українському національному русі, була спроба порозуміння з поляками на початку 1890-х років. Перед загрозою російської експансії австрійський уряд зробив спробу примирити між собою поляків та українців. Ця позиція збігалася з планами наддніпрянських політичних діячів. Тому під тиском двох сторін представники старшого покоління народовців змушені були в листопаді 1890 р. укласти компромісну угоду з польськими сеймовими послами. Згідно з нею, українська сторона домоглася певних поступок від влади в освітній сфері (відкриття кафедри східноєвропейської історії з українською мовою викладання, української гімназії в Коломиї, запровадження двомовності в учительських семінаріях тощо). Процес переговорів, домовленості та спроби їхньої практичної реалізації згодом отримали назу «нової ери».

Польсько-українська угода відразу ж викликала великий резонанс у молодіжному середовищі. Львівське радикальне студентство в січні 1891 р. опублікувало у пресовому органі РУРП протест проти угової політики народовців. Молодь звинувачувала Юліана Романчука як головного ідеолога «нової ери» у змішуванні мовних, етнографічних і релігійних справ із політикою, що зумовило посилення протистояння між різними політичними силами. У зверненні радикалів зазнача-

¹¹⁶ Від редакції. *Молода Україна*. 1900. № 1. С. 1–2.

лось: «Ідентифікувати віру з народністю значить по нашому до існуючих вже антагонізмів національних докидувати нові зерна нетолеранції, а в самому народі розбуджувати ненависть проти всяких вищих змагань вольної людської думки і свободи розуму та совісти жертвувати фальшиво і вузько понятому націоналізмові»¹¹⁷. Радикальна молодь рішуче критикувала програму Ю. Романчука, головню за її клерикалізм, оскільки провідні функції у здійсненні угової політики покладалися на церковних діячів, за ототожнення народних інтересів з інтересами однієї соціальної верстви – духовенства. Більшість студентів з «Академічного братства» трактували «нову еру» як угоду з польськими поміщиками та австрійською буржуазією, відтак вважали, що вона ігнорує соціальні й національні прагнення українського селянства і робітників. Урешті-решт, «молоді» радикали ще раз наголосили на своєму опозиційному ставленні до офіційної угової політики: «Кожний елемент пригноблений, отже і Русини здобути можуть чесно свої права національні тільки опозицією. То, що дістанеться інакше, то може бути або ласкою або нагородою за якусь іншу прислугу: *tertium non datur*»¹¹⁸. Цей протест відкрито підписали 13 членів «Академічного братства», усі – студенти-правники: Євген Левицький, Микола Ганкевич, Володимир Охримович, Юліан і Богдан Бачинські, Володимир Залозецький, Філарет Грабовенський, Онуфрій Гулейчук, Омелян Саєвич, Роман Заремба, Богдан Рожанський, Іван Цурковський та Корнило Мандзій. Імена філософів, богословів і стипендіатів не публікували через можливі переслідування та дисциплінарні стягнення.

Відкритий протест радикалів проти «нової ери» загострив взаємовідносини з народовцями. У 1891 р. члени «Академічного братства» вперше самостійно святкували Шевченківський ювілей. Вони відмовилися взяти участь в організованих народовцями торжествах, оскільки вважали, що провідні ідеї

¹¹⁷ Протести руської академічної молодіжі протів угової політики. *Народ*. 1891. Ч. 2. С. 21.

¹¹⁸ Там само; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. С. 184.

цієї політичної течії «можуть лише безчестити пам'ять українського поета»¹¹⁹.

Особливо гостро народовсько-радикальне протистояння виявлялося під час різноманітних культурних заходів, коли студентство відверто обстоювало свої позиції та критикувало платформу опонентів. Народовці ж, переважно представники старшого покоління, намагалися контролювати молодь, обмежити поширення в її середовищі радикальних ідей. Так, голова «Академічного братства» В. Охримович у річному звіті вказував, що «старші русини, народовці, косерватисти старалися всіма силами, щоби товариство наше зіпхнути з его незалежного і поступового становища і зробити з него свою експозитуру»¹²⁰. Зовнішній тиск, з одного боку, протести частини молоді проти «нової ери» – з іншого, зумовили протистояння всередині студентської організації. Її члени поділилися на два табори: поміркований і радикальний. Представники першого зайняли очікувано-прихильну позицію щодо народовців, а другі виступали за збереження власної платформи. Водночас лунали взаємні звинувачення в нетолерантності думок і поглядів, ідеологічному тиску тощо. Головним аргументом поміркованої групи стало твердження про надмірну політизацію «Академічного братства», ігнорування керівництвом поглядів більшості. А найголовніше – товариство репрезентувало інтереси не всієї молоді, а конкретної партії (РУРП)¹²¹. «Новоеристи» всіляко намагалися схилити «Академічне братство» на свій бік. В обмін на прихильність вони пропонували товариству щомісячну фінансову допомогу. Крім того, «Академічне братство» дотували також «Просвіта» та «Руська бесіда», правда, в обмін на членство в ньому народовського студентства. Такі кро-

¹¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 9; Братчик. Львівська радикальна молодіж перед Шевченком. *Народ.* Ч. 9. С. 151–152.

¹²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

¹²¹ Грушкевич Я. В справі відносин між «Ватрою» і «Ак. Брацтвом». *Народ.* 1895. Ч. 9. С. 137.

ки ще більше посилили кризові явища в організації. 15 листопада 1891 р. на загальних зборах «Академічного братства» під час обговорення фінансового становища молодь знову поділилася на дві групи. Одна з них, зважаючи на поганий матеріальний стан товариства, пропонувала прийняти допомогу народовських інституцій. Інша виступала проти. Вона аргументувала свою позицію тим, що «Просвіта» і «Руська бесіда» відкличуть допомогу, якщо до лав «Академічного братства» не приймуть їхніх партійних прихильників. Після бурхливого обговорення більшість членів товариства погодилися з цим твердженням. Водночас вони обрали нове радикальне керівництво на чолі з М. Ганкевичем. Також загальні збори відхилили прохання про членство в товаристві 25 прихильників угодовської політики¹²².

Новоерівська молодь за сприяння народовців створила власну студентську організацію «Ватра», яка відразу ж почала отримувати щедрі субсидії від різних інституцій, зокрема й крайової влади, а її члени – стипендії з державних і приватних фондів. Натомість «Академічне братство» відчувало дедалі глибшу економічну кризу. Щоб запобігти банкрутству, воно змушене було збільшити членські внески і навіть порушити статутний фонд організації.

«Ватра» функціювала під протекоратом народовців, які завуальовано визначали основні напрями її діяльності. Таке фінансове сприяння негативно позначилося на діяльності товариства. Адже членами «Ватри» ставали студенти, які насамперед шукали можливостей покращити свій добробут. Дуже швидко організація об'єднала представників різних ідейних спрямувань, які найчастіше дистанціювалися від суспільно-політичних проблем і виявляли байдужість до акцій, організованих «Ватрою». На початку 1894 р. «Просвіта» й «Руська бесіда» безкоштовно надали студентському товариству приміщення для осередку й бібліотеки, але дуже часто без згоди використовували його для власних цілей. Голова «Ватри» скаржився, що

¹²² Галицкая Русь. 1891. Ч. 175. С. 3.

«з нашого локалю зроблено або буфет, або ще гірше – куток для гри в карти»¹²³.

Невдовзі після розколу в обох товариствах почали виявлятися кризові ознаки. Як зауважив К. Заклинський: «“Братству” грозила економічна руїна, а натомість “Ватри” ідейна»¹²⁴. Усвідомлюючи негативні наслідки розколу, вже в листопаді 1892 р. у молодіжному середовищі з’явилася думка про доцільність об’єднання¹²⁵.

Питання про утворення нової організації набуло динамічного розвитку з початку 1894 р. Керівництво «Академічного братства» звернулося до членів «Ватри» із закликом вписуватись у своє товариство, щоб перетворити його на «осередок духовного і товариського життя» всіх українських студентів. Дискусія й переговори про об’єднання тривали впродовж літа–осені. Сформувався три концепції розвитку майбутніх подій: 1) «Ватра» самоліквідується, а її члени вписуються до «Братства»; 2) обидва товариства припиняють діяльність і заснують третє; 3) «Ватра» змінює свою назву¹²⁶. Зрештою, у результаті домовленостей у листопаді 1894 р. обрано другий варіант. Однак справа просувалася вкрай повільно. Дуже часто переговори набували приватного виміру. Постійно виникали непорозуміння. Процес об’єднання значно гальмували взаємні звинувачення керівництва обох організацій. Жодне з них не бажало визнавати за собою ініціативу в питанні злуки. Голова «Академічного братства» Василь Щурат на сторінках преси заявляв, що переговори про об’єднання розпочали члени «Ватри». Керівник останньої Ярослав Грушкевич заперечив цю думку. Крім того, він звинувачував у розколі

¹²³ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 23–23 зв.

¹²⁴ Заклинський К. Університетська молодіж Австрійської України за останніх 40 літ. *Українська хата*. 1913. № 9–12. С. 563.

¹²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2–2 зв.; ЦДІАЛ України. Ф. 349 (Студентське товариство «Ватра», м. Львів). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13–15.

¹²⁶ Там само. Спр. 27. Арк. 25–25 зв.; Спр. 33. Арк. 1.

саме «Академічне братство», яке репрезентувало інтереси однієї політичної партії¹²⁷.

Урешті-решт улітку 1895 р. об'єднавчий процес активізувався. 18 червня виділ «Академічного братства» обрав спеціальну комісію, яка зайнялася питаннями злуки. До її складу ввійшли: Осип Прислопський (голова товариства), Мирослав Здерковський, Степан Бохенський, Григорій Гарматій та їхні заступники – Євген Чачковський і Орест Дзерович¹²⁸. А вже у грудні того ж року Намісництво затвердило статут новоствореної організації українських студентів під назвою «Академічна громада».

Наприкінці 1890-х років – на початку ХХ ст. «Академічна громада» домінувала в молодіжному середовищі, визначаючи стратегію боротьби за національні та соціальні права студентів. Це товариство виплекало низку видатних діячів, які відіграли провідну роль у громадсько-політичному житті України в першій половині ХХ ст.

Академічні віча в обороні студентських прав. Ключовою проблемою для молоді були питання захисту її прав, покращення освітнього рівня та фінансового становища. Найдієвішим способом вирішення проблем студенти вважали консолідацію, публічність, суспільний розголос і демонстрацію готовності активно діяти. Тому з кінця ХІХ ст. їхньою трибуною стали віча і загальні зібрання. Ці заходи були своєрідним відображенням політичної еволюції молоді, її перетворення на потужну суспільну силу. Якщо перші віча налічували кілька десятків учасників, то з'їзди напередодні Першої світової війни – кілька сотень. Поступово радикалізувалися й вимоги: від забезпечення освітніх прав, видання власних часописів до боротьби за громадянські, політичні й національні права, створення власної держави.

Перше українське студентське віче відбулося 17 вересня 1880 р. у м. Коломия в приміщенні новозбудованого Руського

¹²⁷ Щурат В. Молоді лицеміри. *Народ.* Ч. 15. С. 371–373; Грушкевич Я. В справі відносин... С. 137.

¹²⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 36.

народного театру. До складу організаційного комітету ввійшли Ярослав Окуневський, Іван Шухевич, Євген Озаркевич (студенти медичного факультету), Ілля Кокорудз (філософський факультет), Іван Матієв, Ілля Павенцький, Іван Король, Кость Левицький, Северин Данилович (юридичний факультет) та Іван Смаль-Стоцький¹²⁹. Програма віча передбачала обговорення таких питань: консолідація відносин між українськими академічними організаціями Австро-Угорщини, створення молодіжного літературно-наукового часопису, покращення матеріального становища студентів тощо¹³⁰.

У заході взяли участь представники академічних товариств: «Січ» у Відні, «Академічний кружок» та «Дружній лихвар» у Львові, «Союз» у Чернівцях – загалом понад 40 осіб. Учасники віча ухвалили: розпочати видавництво літературно-наукового журналу, у якому публікували б лише праці студентів; здійснити реорганізацію товариств із чіткою диференціацією функцій («Академічний кружок» як літературно-науковий гурток, а «Дружній лихвар» як допоміжна організація, що мала сприяти покращенню матеріального становища всієї української молоді, незважаючи на її політичну орієнтацію); внести на розгляд Академічного сенату Львівського університету петицію про відкриття кафедри руської історії¹³¹. Втім, попри фінансові негаразди та внутрішні суперечки, ухвали студентського віча так і не були реалізовані.

Друге віче українських студентів відбулося 7 серпня 1884 р. в Коломиї¹³². Приводом для його скликання стали матеріальні й духовні проблеми молоді, які перешкоджали їй зайняти належне місце в суспільстві. Ці перепони обґрунтувало «Академічне братство» у звернні-заклику до студентства: «Наше питоме слово, питома словесність, історія перед нами майже замкнена, – з шкіл нижчих, вищих на другий план усунена,

¹²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4217. Арк. 9–10.

¹³⁰ Там само. Арк. 26.

¹³¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Львів, 1926. Т. 1. С. 182.

¹³² Слово. 1884. Ч. 77. С. 2.

упосліджена або зовсім неплекана. Нашому письму вступ взбороняють там, де наші справи рішаються. Ми покривджені через те, що не образуємось на рідній мові, не чуємо з уст учителів наших руської історії, що не маємо своїх захитників і проводирів по університетах, до котрих би ми мали повне довір'я і бралися за їх проводом щиро до праці. Пора Товариші! щоб ми самі вирозуміло і щиро з довір'ям і щирою єдністю застановились над долею своєю!»¹³³. Під час віча молодь обговорювала питання шкільництва, зокрема гарантування національних прав українців під час здобуття вищої освіти. Особливо дискусійними були проблеми відкриття кафедри історії з українською мовою навчання та медичного факультету у Львівському університеті; викладання українською богословських наук, а також педагогіки. Знову ж говорили про потребу студентського літературно-наукового часопису та консолідації зусиль молоді в обороні національних прав¹³⁴. Водночас учасники віча неодноразово порушували питання покращення соціально-економічних та культурних умов життя студентів, необхідності запровадження в народних, виділових і середніх школах української мови навчання, розширення громадянських прав жінок¹³⁵.

Загалом, у роботі віча взяли участь приблизно 130 делегатів, окрім представників «Академічного кружка» й віденської «Буковини». Ці товариства не погоджувалися з датою і місцем проведення зібрання, а також протестували проти відмови організаційного комітету винести на розгляд віча питання про викладання у Львівському університеті російської літературної мови¹³⁶.

Активізація боротьби за студентські права припадає на кінець 1880-х років. Вона пов'язана зі спробою Відня посилити

¹³³ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 141–141 зв.

¹³⁴ Там само. Арк. 142–142 зв.

¹³⁵ Слово. 1884. Ч. 84. С. 2; Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. Івано-Франківськ, 1996. С. 12; Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 408.

¹³⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 35.

контроль за товариським, а особливо політичним життям молоді. У січні 1888 р. міністр освіти і віросповідання Пауль Гауч вніс на розгляд Державної ради законопроект про обмеження свободи студентських товариств. Згідно з ним, під категорію «академіка» підпадали звичайні та надзвичайні слухачі університетів, вищих технічних навчальних закладів, рільничої школи й Академії мистецтв у Відні. Значно ускладнювалася процедура заснування студентської організації. Створення товариства цілковито залежало від попереднього затвердження зборами професорів. Без цього кроку Намісництво не могло схвалити статут організації. У законопроекті ще раз фіксувалося положення про те, що лише студенти одного навчального закладу можуть належати до певного академічного товариства. Крім того, університетська влада отримувала право забороняти молоді входити до інших неакадемічних організацій, брати участь студентських зібраннях і заходах. Законопроект запроваджував посаду університетського інспектора, який мав здійснювати моніторинг товариських зборів, обговорюваних питань і висловлювань студентів. Також молоді заборонялося створювати політичні організації¹³⁷. Аналізуючи цей документ, І. Франко писав: «10 параграф проекту виключає студентів взагалі і оптом (а отже, і повнолітніх) від участі у політичних товариствах, значить знову їх ставить нижче від решти повнолітніх чоловіків, і хоче, як видно, зіпхнути академічну молодь до рівня стада “без сердець, без духу”, що женьється тільки за кухлем або Zahlungsbogenem*»¹³⁸.

Законопроект викликав великий резонанс у молодіжному середовищі аж до відкритих протестів проти прийняття документа. Своє невдоволення висловлювали як краківські, так і львівські студенти. Зокрема, останні в березні 1888 р. організували маніфестацію проти затвердження нового законопроекту. Також скликали віче, у якому активну участь взяли члени

¹³⁷ Франко І. З статті «Хвилі назадництва». *Франко І. Педагогічні статті і висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 135–137.

* «Виплатним листом» (нім.) – у значенні «за грошима».

¹³⁸ Франко І. Громадянські права студентів... С. 139.

«Академічного братства». Бурхливі протести молоді привернули увагу влади, яка застосувала силовий варіант вирішення проблеми. Наприклад, члена «Академічного братства» В'ячеслава Будзиновського за зневагу до поліційного ревізора карний повітовий суд ув'язнив на 8-денний термін¹³⁹.

У жовтні того ж року Львівська Дирекція поліції видала розпорядження про обмеження прав студентських товариств: будь-які збори, наради та відчити мали відбуватися лише у присутності поліційного чиновника. У відповідь молодіжні організації скликали 8 листопада 1888 р. віче. Втім, його ухвали та вимоги не принесли очікуваних результатів. Тому для узгодження подальших дій молодь скликала 9 лютого 1889 р. друге віче. Воно відбулося у приміщенні університету за участю ректора. Учасники віча ухвалили рішення: 1) опротестувати розпорядження поліції, звернувшись безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ; 2) просити українських і польських послів парламенту, а також міністерського референта підтримати це звернення; 3) вимагати у поліції роз'яснень, чому відхилили попередній протест¹⁴⁰. Водночас студентські товариства звернулися з петицією до намісника Галичини гр. Казимира Бадені. Очевидно, ці вимоги залишилися без відповіді, бо уже в березні відбулося ще одне віче.

Протести проти свавілля влади охопили всю Австро-Угорщину. Галицька молодь різних національностей і віросповідань активно солідаризувалася зі студентами з інших куточків імперії, однак акцентувала увагу саме на регіональних проблемах. Наприклад, у березні 1889 р. будапештські студенти провели демонстрацію проти нового військового закону, який передбачав обов'язкову військову строкову службу для юнаків, зокрема й тих, що навчаються у вищих школах. Львівська молодь на знак солідарності також протестувала, але вимога перегляду закону про строкову службу не була пріоритетною. Ключовими питаннями, які обговорювали, було унормування

¹³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4428. Арк. 1–2; Спр. 4452. Арк. 2.

¹⁴⁰ Червоная Русь. 1889. Ч. 21. С. 3; Ч. 23. С. 3.

системи виплат для студентів юридичного факультету, які працювали в адвокатських та нотаріальних конторах; усунення наявна протекційної системи при розподілі стипендій; видання у Львові власного молодіжного часопису польською та українською мовами. Також учасники віча вимагали: перенесення рільничої школи в Дублянах до Львова і надання їй статусу академії; відкриття у Львівському університеті медичного факультету і школи рабинів, протестували проти нового військового закону й концесійних шкіл¹⁴¹.

Щоб уникнути поліційних заборон, організатори запросили учасників зібрання поіменно. Віче розпочалося 9 березня у приміщенні ратуші. Навіть особиста присутність ректора та спроба припинити збори як незаконні (відбувалися за межами університетської будівлі) була безуспішною. Щоб уникнути подальшої активізації студентства, Академічний сенат* заборонив проведення віча 10 березня. Однак збори продовжились. Того дня в них узяли участь майже тисяча студентів¹⁴². Учасники зборів вимагали скасувати розпорядження, що обмежують свободу тих, хто здобуває вищу освіту. Тоді ж пролунала теза про необхідність консолідації зусиль, координації дій та об'єднання усіх галицьких студентів у єдину організацію. Завершальним акордом віча став мітинг перед будинком Галицького намісництва, під час якого молодь уперше виконала гімн Олександра Колесси «Шалійте, шалійте!»¹⁴³. Кость Левицький назвав ці виступи «справдішним протестом проти реакції і авторитаризму уряду»¹⁴⁴. Попри те, що жодна з вимог молоді так і не була задоволена, збори засвідчили величезний потенці-

¹⁴¹ Червоная Русь. 1889. Ч. 46. С. 3.

* Академічний сенат – вищий колегіальний орган управління Львівського університету, до складу якого входили ректор, декани та сеньйори (найстарші за віком і стажем професори). До його компетенції належали питання, які стосувалися загально-го керівництва навчальним закладом.

¹⁴² Левицький К. Історія політичної думки... С. 221.

¹⁴³ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 416.

¹⁴⁴ Левицький К. Історія політичної думки... С. 222.

ал студентства, його здатність до самоорганізації, консолідації та боротьби за свої права. У цих подіях молодь постала як вагома суспільна сила, з якою влада змушена рахуватись. Історик Іван-Павло Химка зазначив, що зібрання було найважливішою подією, як стимулюючий бунтівний досвід, важливіший за будь-яке конкретне досягнення¹⁴⁵.

Відповіддю влади на таку рішучість молоді стали гоніння студентів, які брали участь в акції. Так, членам «Академічного братства» Є. Левицькому та В. Охримовичу оголосили догани, останнього також позбавили стипендії. В'ячеслава Будзиновського за підготовку дуже критичного реферату взагалі відрахували з університету. Під впливом вічевих подій В. Охримович, Є. Левицький та М. Ганкевич перевелися з філософського факультету на юридичний¹⁴⁶. Також відраховано двох студентів із Політехнічної школи, а ще сім слухачів університету отримали догани¹⁴⁷.

Значний розголос академічних віч у Львові та Будапешті спонукав владу посилити контроль за молоддю. Через це імператор Франц-Йосиф 13 березня 1889 р. надіслав президентові міністрів депешу, у якій вказував на необхідність вжити рішучих заходів проти львівських студентів, щоб запобігти повторенню таких ситуацій в інших навчальних закладах імперії.

Однак, попри тиск і посилення контролю, молодь усвідомила, що віча й збори – один з ефективних легітимних способів привернути увагу суспільства до своїх проблем, як загальностудентських, так і національних чи релігійних. Тому надалі активно використовувала його у своїй діяльності. Так, 3 грудня 1889 р. українська молодь Львівського університету скликала чергове віче. Цього разу предметом обговорення стало мовне питання. Студенти вимагали реалізації своїх освітніх прав, зокрема, щоб Академічний сенат листувався з українськими товариствами українською мовою. Водночас створено спеціальну

¹⁴⁵ Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ: Основні цінності, 2002. С. 195.

¹⁴⁶ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху... С. 415.

¹⁴⁷ Червоная Русь. 1889. Ч. 70. С. 3.

комісію для спостереження за виконанням постанови¹⁴⁸. Невдовзі керівництво університету задовольнило петицію¹⁴⁹.

На початку 1890-х років консолідація студентства продовжувалася. Змінилися форми репрезентації вимог та інтересів. Вони стали масовішими, охоплюючи молодь із різних куточків імперії. Так, 17–20 травня 1891 р. українські й польські академічні товариства взяли участь у загальноімперському студентському з'їзді у Празі. Програма заходу передбачала вироблення спільної думки слов'янської молоді актуальних суспільно-політичних і культурних питань, а також спільних шляхів боротьби за реорганізацію Австро-Угорщини, визволення слов'янських народів. Під час з'їзду українська делегація запропонувала резолюцію, у якій вимагала надання загального виборчого права, скасування армії й заміни її народною міліцією, відповідальності чиновників перед судом присяжних за злочини під час виконання службових обов'язків, розширення уповноважень судів присяжних тощо. Проти цього документа виступили русофіли – члени «Академічного кружка» та віденської «Буковини». Вони припинили роботу та виїхали з Праги¹⁵⁰. Невдовзі русофільський часопис «Галицкая Русь» опублікував повідомлення про те, що всі студенти роз'їхались, а залишилися лише польські, чеські та руські соціалісти¹⁵¹. Натомість І. Франко високо оцінив участь української молоді в цьому заході, наголосивши на консолідації, налагодженні співпраці й обміні думками, досвідом студентства різних національностей¹⁵².

Вічевий спосіб вирішення нагальних проблем студентського життя молодь використовувала і в наступні десятиліття. На-

¹⁴⁸ Там само. Ч. 250–251. С. 4.

¹⁴⁹ Там само. Ч. 256. С. 3.

¹⁵⁰ Франко І. З'їзд слов'янської молоді. *Франко І. Педагогічні статті і висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 179–180; Франко І. З статті «Після з'їзду слов'янської молоді». *Франко І. Педагогічні статті і висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 181–182.

¹⁵¹ Галицкая Русь. 1891. Ч. 28. С. 3.

¹⁵² Франко І. З статті «Після з'їзду слов'янської молоді»... С. 184.

приклад, члени «Академічної громади» 12 грудня 1896 р. брали участь у загальностудентському вічі, на якому обговорили необхідність покращення соціальних умов молоді, побудови академічного дому (гуртожитку)¹⁵³. Активізація національного життя українців, боротьба за реалізацію освітніх прав у середній та вищій школі, зокрема можливості навчатися рідною мовою, актуалізували на початку ХХ ст. питання створення українського університету у Львові. До початку Першої світової війни ця проблема була головним пунктом обговорення студентських віч і зборів. Водночас зростання національної самосвідомості студентів, політизація молодіжного руху зумовили появу на порядку денному питання соборності й політичної самостійності українських земель.

Боротьба за український університет. Боротьба за створення українського університету у Львові стала не лише однією з ключових проблем галицького громадсько-політичного життя початку ХХ ст., а й була своєрідним лакмусом формування чіткої національної ідентичності та домінування самостійницької ідеології серед молоді. Актуалізація університетського питання була закономірним наслідком пропольської етноцентричної політики крайової шкільної адміністрації, а також дистанціювання центральних органів влади від вирішення (між) національних проблем у системі середньої та вищої освіти на місцях. Одним із чинників, що сприяв загостренню боротьби за створення української вищої школи в Галичині, було поступове збільшення в 1880–1890-х роках чисельності українських студентів і відсутність мовної толеранції у вищій школі. Здобувати освіту рідною мовою українці могли частково лише у Львівському університеті. Попри декларування утравквістичного статусу навчального закладу 1871 р., паритету в кількості українських і польських кафедр, а тим паче предметів, що викладали українською та польською мовами, ніколи не було. Завдяки більш сприятливій кон'юктурі у Відні полякам

¹⁵³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 119 (Академічна громада). Спр. 2. Арк. 6.

вдалося домогтися надання польській мові статусу офіційної в діловодстві й навчальному процесі¹⁵⁴. Будь-які спроби українців реалізувати свої права на освіту рідною мовою ігнорували як на регіональному, так і на державному рівнях.

Генеza боротьби за національну вищу школу сягає ще 1880-х років. Вона розпочиналася як розширення освітніх можливостей через створення нових українських кафедр. У 1880 р. під час першого студентського віча в Коломиї молодь вперше порушила питання про створення кафедри української історії¹⁵⁵. У грудні 1881 р. «Академічний кружок» спільно з «Дружнім лихварем» із цього приводу звернувся навіть до Міністерства освіти і віросповідання (МВіО), яке не задовольнило студентського прохання. Втім, молодь була наполегливою у своїх намірах. На загальних зборах «Академічного братства» в жовтні 1882 р. студент філософського факультету Володимир Масляк запропонував опротестувати рішення міністерства. Однак голова товариства Володимир Коцовський відхилив пропозицію. Він вважав, що такі кроки радше зашкодили б організації, аніж принесли користь¹⁵⁶.

До питання відкриття кафедри української історії молодь повернулася 1884 р. на II студентському вічі. Зокрема, обговорювали необхідність упровадження української мови в навчальний процес на всіх факультетах університету¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Детальніше див.: Мисак Н. Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2016. Вип. 9. С. 5–16; Мисак Н. Реалізація освітніх потреб національних меншин та народів Австро-Угорської імперії у вищій школі (на прикладі Галичини): юридична та практична складові. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*: монографія / відп. ред. І. Соляр; упоряд. М. Романюк. Львів, 2018. Кн. 1. С. 76–95.

¹⁵⁵ Слово. 1881. Ч. 115. С. 3.

¹⁵⁶ Ковалюк Р. Український студентський рух... С. 73.

¹⁵⁷ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Львів; Нью-Йорк, 1999. С. 49.

Вагомий поступ у справі національної освіти українці здійснили в часи «нової ери»: почали функціювати кафедра всевітньої історії зі спеціальним оглядом Східної Європи з українською мовою навчання (1894)¹⁵⁸, яку Павло Роберт Магочій назвав «найславнішою українською катедрою в Австро-Угорщині»¹⁵⁹, та друга кафедра української літератури.

Водночас молодь активно протидіяла будь-яким спробам порушити її освітні права. Наприклад, після смерті 1891 р. професора Олександра Огоновського університетська влада гальмувала призначення нового керівника кафедри цивільного права. Зокрема, з різних причин були відхилені габілітаційні подання Костя Левицького і Михайла Зобківа. Тоді ж лекції на цій кафедрі почав читати поляк Олександр Долінський¹⁶⁰. Молодь одразу бойкотувала його виклади¹⁶¹. Завдяки активним протестам у 1898 р. кафедру цивільного права очолив українець Станіслав Дністрянський.

Із кінця 1890-х років проблема українського університету стає найактуальнішою в молодіжному середовищі. Для українців національний навчальний заклад був запорукою націєтворення та нагальною потребою майбутнього прогресу. Як зауважив Микола Кугутяк: «Проблема українського університету виникла разом з національно-політичним рухом і супроводжувала його на всіх історичних етапах. Гострота проблеми випливала з напружених національно-політичних відносин в краї. В умовах українсько-польської тривалої конфронтації вища школа, і, зокрема, університет мали, на думку краєвого

¹⁵⁸ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914. *Studia Historyczne*. 1984. Zesz. 1(104). S. 39.

¹⁵⁹ Магочій П. Р. Національні культури й університетські катедри. Торонто, 1980. С. 10.

¹⁶⁰ Мудрий В. Змагання за українські університети... С. 50; Качмар В. М. *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.)*. Львів, 1999. С. 28.

¹⁶¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 119. Спр. 2. Арк. 336 зв.

політичного проводу, не лише формувати високоосвічену інтелігенцію, але й стати засобом розвитку національної свідомості, важелем активізації національно-політичного руху і розбудови української державності»¹⁶².

Молодь була тією соціальною групою, яка найбільше відчувала необхідність української вищої школи, а тому саме вона найактивніше вимагала створення національного університету. Історик Володимир Качмар початок організованої боротьби за український навчальний заклад у Львові пов'язує створенням студентського товариства «Академічна громада», яке зайняло провідні позиції у громадсько-політичному житті краю¹⁶³. Члени цієї організації 1899 р. ініціювали скликання віча українських студентів всієї Австро-Угорщини у справі заснування університету. Вони створили спеціальний комітет, який займався оповіщенням молоді з усіх вищих навчальних закладів про скликання віча. Місцем проведення заходу обрали приміщення «Народного дому». Однак через поліційні перешкоди віче відбулося 13 липня у великій залі готелю «Belle-Vue»¹⁶⁴. Загалом, зібралось майже 450 студентів. Були присутні також представники галицької преси й українські професори Львівського університету¹⁶⁵.

¹⁶² Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848–1914). *Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції «Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування (Львів, 13–14 лютого 1992 р.)»*. Мюнхен; Львів, 1993. С. 16.

¹⁶³ Качмар В. М. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX – на початку XX ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 1999. С. 10.

¹⁶⁴ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ... S. 40; Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń, 1996. S. 78.

¹⁶⁵ Українсько-руський університет. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі оснування українсько-руського університету / зібрав і видав М. Крушельницький. Львів, 1899. С. 11.

Один із доповідачів, голова «Академічної громади» Михайло Галушинський, у виступі обґрунтував необхідність українського університету, а також наголосив на мовній дискримінації українців у Галичині. Тому боротьбу за національну вищу школу назвав ключовим завданням молоді, а заснування університету стане поступом у відстоюванні галицькими українцями своїх національних прав¹⁶⁶. Цю тезу у виступах підтримали представники всіх українських товариств: голови віденської «Січі» Володимир Старосольський, «Ватри» з Пшибрами Володимир Дутка, делегати чернівецького «Союзу» Олекса Кобилянський, українських студентів із Кракова Гриць Бобяк, львівської «Основи» Павло Дурбак¹⁶⁷. Учасники віча ухвалили резолюцію до МВіО з вимогою заснування українського університету у Львові. Цей документ підписали 449 студентів вищих шкіл Австро-Угорщини та 57 матуристів*. Завершальним акордом віча стало публічне виконання народного гімну «Ще не вмерла Україна». Ця подія мала великий розголос у краї. Організатори віча отримали численні вітальні телеграми від українських громад із багатьох міст і містечок Галичини та Північної Буковини¹⁶⁸.

Хоча студентська резолюція 1899 р. залишилася невирішеною, сам факт такої однакості молоді в боротьбі за власні права мав велике значення для подальшої активізації суспільно-політичного життя. Протягом наступних років, аж до початку Першої світової війни, проблема українського університету була ключовою у суспільно-політичному житті краю. А присвячені їй студентські акції стали другими за значенням після виборчих компаній подіями в Галичині.

Питання університету обговорювали учасники II віча української академічної молоді, яке проходило у Львові 14 липня 1900 р. Вони знову ухвалили резолюцію з вимогою якнайшвидше

¹⁶⁶ Там само. С. 20.

¹⁶⁷ Там само. С. 23–34.

* Матурист – випускник середнього навчального закладу (гімназії чи реальної школи), який склав випускний іспит – матуру.

¹⁶⁸ Українсько-руський університет... С. 39–47.

заснувати національну вищу школу. Втім, університетське питання було радше преамбулою. На зібранні студентська молодь сформулювала пріоритетне завдання боротьби: «...створити свій власний державний організм, свою власну незалежну, самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території заселеній українським народом»¹⁶⁹.

Вимоги відкриття українського університету у Львові звучали під час з'їзду українських студентів у Львові (1902)¹⁷⁰, зборів студентів-русинів Австрійської імперії (1906)¹⁷¹, з'їзду українського студентства Австро-Угорської і Російської імперій у Львові (1909)¹⁷², II Всеукраїнського студентського з'їзду (1913)¹⁷³, Всеслов'янського з'їзду поступової академічної молоді (1908)¹⁷⁴ тощо. Взагалі заснування національного навчального закладу асоціювалось у молодіжних колах не лише з можливостями розвитку української науки та культури, а й самостійним поступом українського народу взагалі¹⁷⁵.

Попри неабияку мобілізацію молоді в боротьбі за свої права, керівництво Львівського університету та крайова адміністрація фактично ігнорували проблему. А подекуди Академічний сенат своїми рішеннями різко протидіяв вимогам студентів, сприяючи в такий спосіб нагнітання конфлікту. Загострення польсько-українського протистояння в університетській справі припало на осінь 1901 р. У його основі – два

¹⁶⁹ Друге віче української академічної молодіжні. *Молода Україна*. 1900. Ч. 8. С. 294; II Віче української академічної молодіжні дня 14 н. ст. липня 1900 у Львові. Справоздане. Львів, 1900. С. 14.

¹⁷⁰ З'їзд академічної молодіжні. *Молода Україна*. 1902. Ч. 4. С. 133.

¹⁷¹ З'їзд рускої молодіжні висших шкіл австрійских в справі боротьби за руский університет у Львові. *Діло*. 1906. Ч. 136. С. 2.

¹⁷² З'їзд української молодіжні. *Діло*. 1909. Ч. 142. С. 3; З'їзд української академічної молодіжні. *Діло*. 1909. Ч. 150. С. 2–3; Ч. 152. С. 2–3.

¹⁷³ Наш зїзд. Резолюції. *Шляхи*. 1913. Ч. 7. С. 82–84.

¹⁷⁴ Залізник М. Всеслов'янський зїзд поступової молодіжні. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 168.

¹⁷⁵ Л. Ц. Національна вага університету і консеквенції для її ренегатів. *Молода Україна*. 1902. Ч. 1–3. С. 7.

епізоди. По-перше, відмова декана теологічного факультету Яна Фіялека приймати вписові бланки (т. зв. index-у) студентів українською мовою¹⁷⁶. Вона викликала обурення та протести серед молоді інших факультетів. Українські студенти вимагали здійснювати процедуру запису в університет по-українськи¹⁷⁷. Зрештою, лише богословам дозволили записувати відомості про себе рідною мовою¹⁷⁸. Молодь навіть створила спеціальний комітет вісьмох, який мав стежити за дотриманням спільної домовленості слухачами-теологами¹⁷⁹. Втім, погодження з деканатом було неформальним, нормативно не закріпленим*. Другий епізод – заборона українським студентам проводити віче у приміщенні університету. Керівництво вимагало змінити порядок денний заходу (вилучити питання про заснування української вищої школи), місце та час його проведення. Попри заборону, віче відбулося 19 листопада 1901 р. нелегально в актовій залі університету. Вимогу ректора та деяких професорів залишити приміщення навчального закладу студенти ігнорували гучними криками і

¹⁷⁶ До рускої університетської молодіжі... Вносіть всі поданя в університет лишень в українській мові. *Діло*. 1901. Ч. 203. С. 2–3; Польська гаката у львівскѡмъ університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 223. С. 1.

¹⁷⁷ W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego. Głos Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Lwów, 1908. S. 18.

¹⁷⁸ Справа вписовъ рускихъ богословѡвъ... *Діло*. 1901. Ч. 231. С. 1.

¹⁷⁹ II-гі Збори руских богословів. *Діло*. 1901. Ч. 246. С. 2–3.

* Необхідно зауважити, що невдовзі університетська влада своїми рішеннями скасувала всі неформальні домовленості. Використавши юридичні тонкощі тогочасного освітнього законодавства, Академічний сенат на засіданні 27 січня 1902 р. запровадив нові мовні приписи. Відтоді всі рубрики в index-ax, за винятком особистого підпису, студенти мали заповнювати латиною. Мовою всіх інших внутрішніх документів була польська як мова офіційного діловодства в університеті. Лише відповіді на будь-які запити і звернення канцеляристи повинні були виконувати мовою подання (детальніше див.: W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego... S. 18–19).

свистом¹⁸⁰. Відповіддю на такі дії молоді стало дисциплінарне слідство й відрахування кількох студентів. Протестуючи проти рішення Академічного сенату, українська молодь вдалася до сецесії. А 8 грудня студенти звернулися до керівництва університету з листом, у якому зауважили, що припинення їхнього навчання зумовлено образливим ставленням ректора й деяких професорів до українців. Також вимагали рівноправності української та польської мови в діловодстві навчального закладу, поступового запровадження паралельних українських кафедр на всіх факультетах. Звернення підписали 59 студентів¹⁸¹. Протягом першої половини грудня 1901 р. 640 українців покинули навчання у Львівському університеті¹⁸². 7 грудня українська інтелігенція Львова організувала прощальний вечір із молоддю, яка виїжджала на студії до інших вищих шкіл. Водночас саморозпустилося товариство «Академічна громада»¹⁸³.

Сецесія активізувала громадськість навколо українського питання. По-перше, відбулися віча на місцях (в Городку, Чорткові, Буську тощо), під час яких населення обговорювало проблему університету, висловлюючи свою цілковиту підтримку молоді¹⁸⁴. По-друге, до вирішення питання долучився особисто митрополит Андрей Шептицький, який негайно припинив візит до Рима і повернувся до Львова. Причиною такого поспіху був виїзд більшості студентів-богословів до Відня й Кракова. Варто зауважити, що газета «Діло» писала про сецесію 130 з усіх 184 слухачів теоло-

¹⁸⁰ Небувала демонстрація на університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 250. С. 4; Демонстрація рускихъ академикѣвъ и застановлене выкладѣвъ въ львѣвскѣмъ університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 251. С. 1; Борба за університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 253. С. 1; Ч. 254. С. 2.

¹⁸¹ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 70. Арк. 65–66.

¹⁸² Сецесія молодѣжи. *Діло*. 1901. Ч. 260–261. С. 1–2; 640 академикѣвъ-Русинѣвъ выписало ся зъ львѣвского університету [Нювинки]. *Діло*. 1901. Ч. 268. С. 3.

¹⁸³ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 1. Арк. 29.

¹⁸⁴ Борба о рускій університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 265. С. 1; Вѣча в справѣ руского університету. *Діло*. 1901. Ч. 276. С. 1; Ч. 277. С. 1.

гічного факультету¹⁸⁵. Однак у списках, складених керівництвом університету, фігурують аж 217 осіб¹⁸⁶. По-третє, громадськість почала активно розглядати як можливий вихід із ситуації створення приватного українського університету¹⁸⁷. Організувавши опитування серед населення, українські товариства спробували зважити всі «за» і «проти» такого задуму. Зрештою, після бурхливого обговорення проблеми на зборах представників українців Галичини, що відбулися у Львові 19 травня 1902 р., вирішено домогатися відкриття державного університету¹⁸⁸. Значний суспільний розголос молодіжної акції на підтримку своїх прав спонукав громадськість до обговорення становища і проблем цієї соціальної групи. А ініціатива фінансово допомогти сецесіоністам продовжити навчання в інших університетах переросла в заснування спеціального академічного фонду¹⁸⁹.

Попри спроби української частини суспільства вплинути на вирішення справи, керівництво Львівського університету залишалося на пропольських позиціях. Усвідомивши безрезультатність сецесії, українська молодь у липні 1902 р. скликала у Львові студентський з'їзд, у якому взяли участь понад 500 делегатів. Вони ухвалили повернутися до навчання і продовжити боротьбу, перенісши її в політичну площину та репрезентуючи не лише інтереси окремої соціальної групи, а й всього народу¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Митрополитъ гр. Шептицькій. [Новинки]. *Діло*. 1901. Ч. 265. С. 2.

¹⁸⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 50. Арк. 3–6.

¹⁸⁷ Університет через підписку. *Діло*. 1902. Ч. 54–55. С. 1; Ч. 56. С. 1; Ч. 58. С. 1; Ч. 60. С. 1.

¹⁸⁸ Збори Русинів з цілого краю, скликаних анкетною руских народних товариств в справі «приватного університету через підписку». [Новинки]. *Діло*. 1902. Ч. 101. С. 3.

¹⁸⁹ Sprawozdane o przychoдах і видатках академічного фонду від 5 грудня 1901 р. до 19 цвітня 1902 р. *Діло*. 1902. Ч. 86. С. 1–2; Академічний фонд [Новинки]. *Діло*. 1902. Ч. 190. С. 3.

¹⁹⁰ З'їзд молодіжи. *Діло*. 1902. Ч. 154. С. 3; Українсько-руска молодіж академічна, перебувши сей шкільний рік на чужині, зібрала ся ниньки до столиці Галицької Руси. [Новинки]. *Діло*. 1902. Ч. 154. С. 3; З'їзд укр.-рускої молодіжи. *Діло*. 1902. Ч. 155. С. 1–2; Ч. 156. С. 1–2; Ч. 157. С. 1.

Водночас відновила діяльність «Академічна громада», перші загальні збори якої відбулися 23 листопада¹⁹¹.

У наступні роки університетська справа стала лакмусом політичної активності молоді, періодично мобілізуючи українське суспільство в боротьбі за національні права. Чергове загострення протистояння між університетською владою і студентами відбулося під час «ячної справи» 1903 р., коли українці з обуренням відреагували на обрання новим ректором винуватця сецесії Яна Фіялека. Вимоги про його відставку крайова адміністрація і МВіО ігнорували. Тоді студенти вдалися до радикальних кроків – 16 жовтня перед лекцією ректора закидали тухлими яйцями. Академічний сенат негайно відрахував сімох активістів. Однак нагнітання українсько-польського протистояння зростало, Академічний сенат, щоб уникнути напруження та силового протистояння, ухвалив рішення про призупинення освітнього процесу¹⁹².

Черговий сплеск боротьби припав на 1907 р. Приводом до заворушень стало ігнорування ректором вимог української молоді та рішення провести імматрикуляцію (студентську присягу) польською мовою. Виступаючи проти цього, студенти розпочали 23 січня 1907 р. акцію протесту. Понад 150 слухачів, зібравшись на віче у приміщенні університету, вирішили звернутися до ректора з вимогою надати їм для зборів актову залу. Сильне суспільне напруження серед молоді, а також нетолерантна поведінка вченого секретаря навчального закладу Алоїза Віняжа, який, проходячи повз, назвав студентів «гайдамацькими дикунами», «українськими дикунами», спровокували неконтрольований вияв агресії. Студенти побили його палками, увірвалися до актовій зали і понищили меблі, килими,

¹⁹¹ І-ші загальні збори відродженої «Академічної Громади» [Новинки]. *Діло*. 1902. Ч. 253. С. 3.

¹⁹² Діло розпуки. *Діло*. 1903. Ч. 224. С. 1; В справі університетській. *Діло*. 1903. Ч. 224. С. 1–2; Демонстрація на львівській університеті. *Діло*. 1903. Ч. 225. С. 1–2; Події на львівській університеті. *Діло*. 1903. Ч. 226. С. 2; Ч. 227. С. 1; Жадаємо виміру справедливості. *Діло*. 1903. Ч. 228–229. С. 1; Ще в справі університетської демонстрації. *Діло*. Ч. 231. С. 1–2.

вікна та портрети професорів. Згодом забарикадували вхід у крило університету, а з вікна вивісили жовто-блакитний стяг. Щоб не допустити конфронтації з поліцією, яка прибула на виклик ректора, студенти добровільно залишили приміщення. Загалом заарештовано 153 протестувальників, а їхній похід до поліційного відділка перетворився на справжнє дійство з виконанням українських патріотичних пісень. Згодом усіх, крім двох студентів, випустили¹⁹³. Але вже 1 лютого почалися поліційні облави, обшуки й арешти української молоді, насамперед у приміщеннях Академічного дому* та «Академічної громади»¹⁹⁴. У наступні дні затримання відбувалися на провінції. Загалом на 10 лютого заарештовано 107 осіб, та на цьому арешти не припинилися¹⁹⁵. Описані події спричинили значний суспільний розголос не лише в Галичині, а й усій Австро-Угорській імперії. Заарештованих підтримала українська, польська та єврейська молодь. 2 лютого у Львові відбулося загальне віче студентів, у якому взяло участь понад 700 осіб, зокрема й представники польських «Братної помічі»**, «Бібліотеки слухачів медицини Львівського університету» та єврейських товариств «Вогнь», «Союз», «Життя». Всі вони різко критикували ректора за поліційне переслідування студентів і висловили одностайну підтримку заарештованих. 10 лютого їх підтримали учасники

¹⁹³ Буча у львівському університеті. *Діло*. 1907. Ч. 8. С. 1.

* Академічний дім (Український академічний дім у Львові) – гуртожиток для незаможної української студентської молоді, споруджений у 1904–1906 рр. за ініціативи М. Грушевського та фінансової підтримки Є. Чикаленка по вул. Супінського (тепер М. Коцюбинського), 21.

¹⁹⁴ Після університетської демонстрації. Масові арештованя нашої академічної молодіжї. *Діло*. 1907. Ч. 15. С. 1.

¹⁹⁵ В справі університетської демонстрації. *Діло*. 1907. Ч. 23. С. 2.

** У Галичині товариств під такою назвою функціювало декілька: студентів Львівської політехнічної школи, Львівського університету, слухачів Вищої рільничої школи в Дублянах, студентів Ветеринарної академії у Львові. У цьому випадку на зборах були присутні члени «Братньої помочі» Львівської політехнічної школи.

віча слов'янських і німецьких студентів у Відні¹⁹⁶. Ці події також активізували українську громадськість: жіноцтво збирало пожертви та дбало про постачання продовольства, адвокати Степан Федак, Володимир Старосольський, Кость Левицький, Микола Шухевич і Теодосій Заяць безкоштовно представляли інтереси затриманих¹⁹⁷. Незадовільні умови у слідчій в'язниці (відсутність необхідних санітарно-гігієнічних умов, переповненість камер) спонукали заарештованих студентів 21 лютого розпочати голодування¹⁹⁸. Під тиском громадськості, особливо завдяки розголосу на шпальтах іноземної преси, суд вирішив частину заарештованих (41 особу) випустити під заставу, решту – залишити під вартою. Однак студенти відмовилися. Переглянувши своє рішення, суд призначив заставу лише за п'ятьох затриманих – інших відпустив¹⁹⁹. У відповідь заарештовані забарикадувались у приміщенні в'язниці і заявили, що вийдуть на волю всі разом. Свої вимоги вони обґрунтували в листі до Вищого крайового суду у Львові. Тим часом зростало суспільне напруження. Під будинком суду зібралася велика кількість протестувальників, особливо молоді. Зрештою, 24 лютого внесено необхідну заставу і студенти демонстративно, з промовама й урочистим походом вулицями міста, вийшли на волю²⁰⁰. Однак польсько-українське протистояння в університетській справі продовжилося. 4 березня 1907 р. відбувся ще один погром у навчальному закладі, ініційований польськими студентами. Бійка з українською молоддю сягнула таких масштабів, що поліція організувала розмежувальний кордон. Академічний сенат, щоб унормувати ситуацію, знову ухвалив при-

¹⁹⁶ В справі університетської демонстрації. *Діло*. 1907. Ч. 23. С. 2; Ч. 25. С. 1.

¹⁹⁷ Після університетської демонстрації. Масові арештованя нашої академічної молодіжи. *Діло*. 1907. Ч. 17. С. 1.

¹⁹⁸ Голодівка руських студентів. *Діло*. 1907. Ч. 31. С. 1–2.

¹⁹⁹ В справі університетської демонстрації. Голодовий страйк. *Діло*. 1907. Ч. 32. С. 1–2.

²⁰⁰ Великий день. *Діло*. 1907. Ч. 33. С. 1–2.

Активізація молоді в суспільно-політичному житті Галичини...

пинити навчання та зачинити університет²⁰¹. 22 березня було вирішено й долю заарештованих українських студентів. Керівництво навчального закладу відрахувало 11 учасників заворушень 23 січня, щодо решти тривало дисциплінарне слідство²⁰².

*Перевезення арештованих українських студентів до будівлі карного суду у Львові по вул. С. Баторія (тепер – вул. Князя Романа) 9 липня 1910 р. фотограф М. Мюнци**

У наступні роки боротьба за українську вищу школу продовжувалася, набуваючи більш гострих і непримиренних форм. Так, у травні 1910 р., польські студенти, спровоковані публікаціями на сторінках «Słowa polskiego», не допускали українців до аудиторій. Українським послам за посередництвам Відня вдалося тимчасово врегулювати ситуацію. Втім, запевнення розглянути питання українського університету у МВіО ніхто не планував виконувати. Влада лише прагнула запобігти подальшому розгортанню конфлікту. Чергове ігнорування українських вимог у вищих кулуарах влади спонукало студентів скликати 1 липня

²⁰¹ Університетські події. *Діло*. 1907. Ч. 40. С. 1–2.

²⁰² Польський сенат урядує [Новинки]. *Діло*. 1907. Ч. 55. С. 2.

* Джерело: *Nowosci illustrowane* (Kraków). 1910. Nr 28.

1910 р. нелегальне віче, щоб вибрати стратегію поведінки й відносин із Віднем. Та захід переріс у збройну сутичку з поляками, під час якої смертельно поранено студента юридичного факультету, члена «Академічної громади» Адама Коцка. Подальший перебіг подій спрямовано на дискредитацію української молоді. Адже за участь у заворушеннях поліція заарештувала лише її. Польські студенти ж фігурували лише як свідки. Загалом, до судової відповідальності притягнуто 101 українця²⁰³. Процес характеризувався національною заангажованістю суддів, тривав від середини лютого до липня 1911 р. і завершився визнанням вини всіх підсудних, їхнім ув'язненням на терміни від 14 днів до 3-х місяців та відрахуванням із навчального закладу²⁰⁴.

Ці події сколихнули громадськість у різних куточках імперії, згуртували й активізували як окремих українців, організації та політичні партії в боротьбі за створення національного університету у Львові. Вимоги студентів відкрито підтримав і митрополит А. Шептицький*. Судовий процес над студентами вплинув на кардинальну зміну стратегії та методів дій україн-

²⁰³ Гурак І. Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 р. *Українознавчі студії*. 2007–2008. № 8–9. С. 308–310.

²⁰⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 304. Арк. 3–46.

* 28 червня 1910 р. Митрополит на засіданні Палати панів австрійського парламенту виголосив промову про виняткову необхідність для українського народу в Галичині власної вищої школи. У виступі він підкреслив, що університети «являються могутніми факторами в історичному житті народів», «мають колосальний вплив на життя людської спільноти». Українська вища школа в Галичині є нагальною потребою для подальшого розвитку української нації, адже саме вона – важливий осередок формування національної еліти – «цілих рядів священників, учителів середніх шкіл, урядовців, суддів і інших академічно-образованих фахівців», які визначають основні вектори суспільно-політичного й культурного життя нації. (Див.: Промова Митрополита Андрея в австрійській Палаті Панів про потребу українського університету у Львові [28 червня 1910 р.]. Митрополит Андрей Шептицький / ред. кол.: М. Гринчишин та ін.: у 4 т. Львів: Фондація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. Т. 1: 1899–1914. С. 718–719).

Активізація молоді в суспільно-політичному житті Галичини...

ської молоді. Під час організації різних акцій студентські товариства почали кооперуватися з політичними партіями, також вони поставили за мету залучити до боротьби якомога більше українського населення. Тому вони перенесли акцент своєї діяльності зі столиці краю у провінцію, популяризуючи питання заснування українського університету серед селян і міщан.

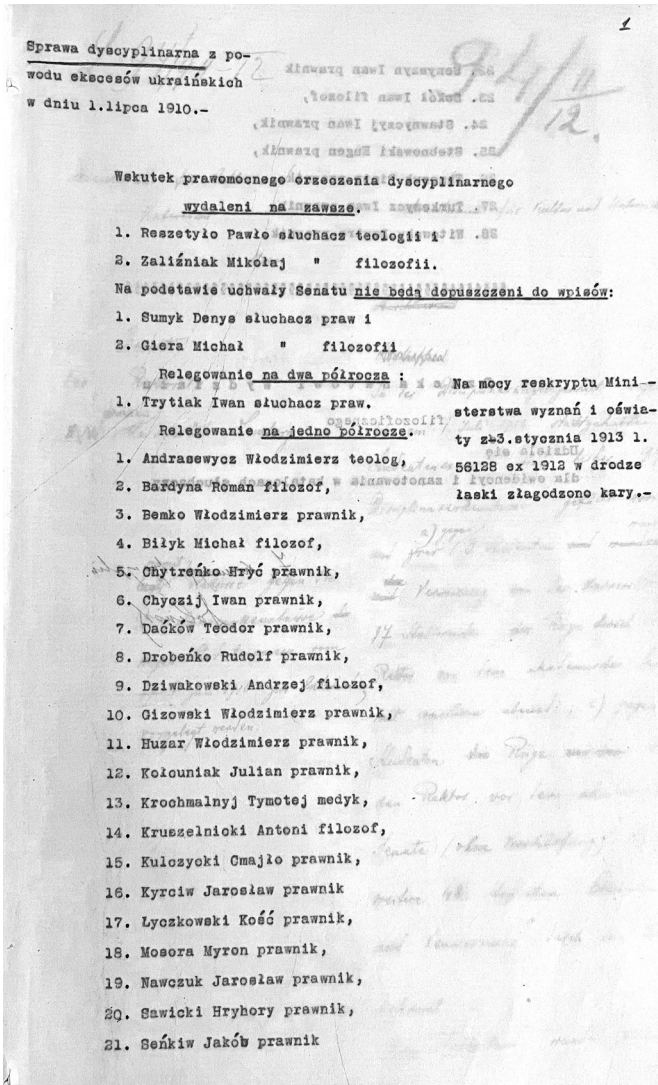
*Демонстрація проти арешту українських студентів перед будівлею карного суду у Львові. 9 липня 1910 р. фотограф М. Мюнци**

Така рішучість і цілеспрямованість студентів, зрештою, принесла результати. У січні 1914 р. унаслідок польсько-українських домовленостей було досягнуто компромісу – погодження щодо відкриття українського університету у Львові²⁰⁶. Однак початок Першої світової війни так і не дозволив втілити це рішення.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. важливу роль у суспільно-політичному житті Галичини відіграє молодь.

* Джерело: Nowosci illustrowane (Kraków). 1910. Nr. 28

²⁰⁶ Гурак І. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ, 2007. С. 225.

Список українських студентів, покараних за участь у заворушеннях у Львівському університеті 1 липня 1910 р.*

* Джерело: Держархів Львівської обл. Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові). Оп. 7. Спр. 635. Арк. 1.

В умовах активізації українського національного руху вона виступає рушійною силою боротьби. Молодь однією з перших на собі відчула всю нерівноправність українського населення у краї, зокрема в галузі освіти. Попри тотальний контроль влади, яка намагалася скерувати світоглядне формування представників цієї соціальної групи в лояльне до імперії русло, перешкодити розвитку вільнодумства й національно-політичної свідомості студентському середовищі, прагнення представників старшого покоління інтелігенції вплинути на ідейне становлення молоді, ця соціальна група стала своєрідним промотором змін.

Протягом окресленого періоду відбувається організаційне оформлення молодіжного руху. Ще з 60-х років XIX ст. студентство створює організації для репрезентації власних інтересів і боротьби за соціальні права. В наступні десятиліття молодіжний рух характеризувався складними процесами спеціалізації, дифереціації та консолідації. Студентські організації пройшли своєрідну трансформацію: від суто станових (які репрезентували інтереси однієї соціальної групи) до загальнонаціональних. Упродовж останнього двадцятиліття XIX ст. вони стають справжніми осередками молодіжного життя. Попри розбіжності в ідеологічному спрямуванні, товариства обстоювали одну й ту ж мету – всебічний захист інтересів та реалізація прав українського студентства. Організаційні трансформації всередині молодіжного руху завершилися створенням Українського студентського союзу – об'єднання, що мало на меті згуртувати у своїх лавах для спільної боротьби українську молодь з усіх навчальних закладів імперії.

Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. студентство еволюціонує ідейно. Якщо спершу воно поділяло погляди двох панівних політичних течій – народовців і русофілів, відтак у своїй діяльності дублювало стратегії, запропоновані старшими діячами, то згодом у молодіжному середовищі формується власне бачення розвитку національного руху. Поступово значна частина молоді відходить від народовської і русофільської ідеологій, утверджується на платформі радикальних ідей, які

Активізація молоді в суспільно-політичному житті Галичини...

були новаторськими в тогочасному суспільстві. Радикальне студентство критикує всі починання діячів старшого покоління як ліберальні й обмежені, негативно сприймає спробу польсько-українського порозуміння 1890–1894 рр. і, врешті-решт, опиняється в опозиції до інших політичних течій. Однак саме радикальна молодь спромоглася першою створити в Галичині політичну партію – РУРП, більшість членів якої становили члени «Академічного братства». Вже у другій половині 1890-х років молодь звільняється від ідеологічного впливу старших, а студентський рух набуває самостійності. Наприкінці XIX – на початку XX ст., попри негативні тенденції суспільно-політичного життя (боротьба різних політичних течій за вплив на населення, наявність ідейних розходжень між ними, несформованість української еліти), зростає рівень політичної свідомості в академічному середовищі, і саме молодь стає носієм ідеї самостійності Української держави як кінцевої мети національного руху. Студентство проходить складну ідейну еволюцію: від русофільства, українофільства до формулювання української національної ідеї, яка з часом охопила всі прошарки суспільства.

Водночас молодь здійснює практичні кроки у відстоюванні своїх соціальних і національних прав. Одним із способів вирішення нагальних проблем студентського життя стають академічні віча. Дедалі частіше звучить вимога про навчання українців рідною мовою, про створення студентського часопису, про відкриття кафедри української історії. Наприкінці 1890-х років академічні товариства проголошують своїм головним завданням боротьбу за створення українського університету у Львові, яка активно розгорнулася на початку XX ст. Ініційована студентством, вона поступово мобілізувала всі прошарки суспільства – від інтелігенції до селянства. Дві ідеї, сформульовані в молодіжному середовищі, – боротьби за національний університет і політичну самостійність – стали ключовими гаслами українського національного руху напередодні Першої світової війни.

Наталія Мисак

РОЗДІЛ 7

**МОЛОДІЖНІ ПАРАМІЛІТАРНІ
ТОВАРИСТВА ГАЛИЧИНИ
ЯК ОСЕРЕДКИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Ідея відродження українського війська виникла в сокільських січових товариствах і пластових гуртках, які активно розгорнули свою діяльність напередодні Першої світової війни. З цих молодіжних парамілітарних організацій вийшли перші провідники тієї частини молоді, що зв'язала перервану нитку української військової традиції. Галицька молодь, надихнувшись козацьким романтизмом, згуртувалася під малиновими та блакитними стягами Січей і Соколів, створила кадри, «що серед сприятливих умов легко могли перевести цю ідею в діло» – то «сама ж військово-політична ідея, як це буває з усіма сміливими починами, зродилась у найгарячіших головах, в кругах молоді в її явних, тайних та напівтайних гуртках»¹.

Українське спортивно-пожежне товариство «Сокіл» було створене у Львові на зразок аналогічної чеської парамілітарної організації. У неї й запозичило назву. Організаційна робота тривала півтора роки: у липні 1892 р. відбулися підготовчі збори, на яких складено статут товариства², а 12 лютого 1894 р. були скликані установчі збори. Першим головою українських соколів обрали Василя Нагірняка. Однак найбільше долучився до заснування, керівництва і розбудови «Сокола» Іван Боберський³. Товариство проголосило своєю метою виховувати в

¹ Думін О. Історія легіону УСС. Львів, 1936. С. 86.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 312. (Українське спортивне товариство Сокіл-Батько, м. Львів, 1894–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–3.

³ Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський. Основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів, 2017. 232 с.

українському народі єдність, народну силу й почуття честі шляхом плекання фізкультури, а також витривалість, рухливість, розуміння праці у спільному гурті, дисципліну. Одним із засобів досягнення цілей, зважаючи на суспільно-політичну ситуацію у світі, «Сокіл» проголосив мілітарну підготовку молоді. Важливою її складовою, передбаченою статутом, були вправи зі стрільби, які завершувалися щорічними змаганнями із призовим нагородженням найкращих стрільців⁴.

Ідеологічною платформою товариства були 10 заповідей українського «Сокола», які згодом стали основною національною платформою формувань українського війська. Важливим атрибутом організації був прапор – золотий лев на синьому тлі. Члени товариства також мали спеціальну форму привітання – «Гаразд!» та гасла-кличі: «Всі вперед – всі враз», «В здоровому тілі – здорова душа», «Де сила – там воля»⁵. Засновник «Сокола» І. Боберський у роздумах підкреслював тісний зв'язок національного життя і фізичної витривалості майбутніх поколінь: «Нарід, що не має, не плаєє фізичної сили, не може існувати, не може жити і нидіє»⁶. На його думку, щоб нація могла активізуватися, вона передовсім мусить пройти вишкіл.

Високо оцінював роль «Сокола» в національно-патріотичному вихованні молоді і Михайло Грушевський. Зокрема, у статті «Сучасне сокільство і наука нашої минувщини» він зауважив: «Сокільські організації мають своїм завданням приготувляти не сліпу воєнну силу, не масу м'яса для гармат, а силу що має творити нове життя народу... Щоб сокільські й січові організації могли похвалитися не тільки гімнастичною вправністю, фізичною силою і вишколенням своїх членів, але також їх великими культурними і моральними прикметами»⁷.

Щоб поширити свій вплив на якомога більшу кількість населення, товариство активно розбудовувало мережу територіаль-

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–3.

⁵ Там само. Арк. 3–4.

⁶ Сокільські Вісти. 1928. Ч. 4.

⁷ Громадський Вісник. 1923. 17 січня.

них осередків, які спершу створювались у повітових центрах, а згодом – і в менших містечках. Із часом «Сокіл» перетворився на одну з найчисельніших українських громадських організацій у Галичині. Напередодні Першої світової війни товариство налічувало 974 сокільські осередки, членами яких було майже 70 тис. осіб. Згодом значна частина з них вступила у військові формування Легіону Українських січових стрільців (УСС) та в Українську галицьку армію (УГА)⁸. Активні члени старшини Сокола-Батька очолили також різні ланки УСС, збройних сил ЗУНР, УНР, УГА.

Ще одне парамілітарне товариство «Січ» було створене 5 травня 1900 р. у с. Завалля Снятинського повіту з ініціативи відомого адвоката і громадського діяча Кирила Трильовського⁹. Назву запозичили з героїчного минулого українського народу – запорізького козацтва, для практичної реалізації національної ідеї, так спонукаючи до відродження призабутих традицій Запорізької Січі. Метою товариства, згідно із затвердженням 1900 р. статутом, була допомога при пожежах, широке залучення членів до гімнастичних вправ її проведення спортивних забав, а також підтримання товариського життя та поширення просвітницьких заходів. Членами «Січі» були здебільшого селяни. Товариство дуже швидко утворило велику мережу осередків у Галичині та Буковині. Напередодні Першої світової війни загальна кількість територіальних осередків організації у Галичині становила понад 900, до січового руху було залучено понад 80 тис. учасників¹⁰.

Засновник «Січі» К. Трильовський був ідейним натхненником і беззаперечним лідером товариства. Він дотримувався думки, що українському народу необхідно пройти військовий вишкіл та відновити старі козацько-визвольні традиції¹¹. Задекларована як спортивно-пожежне товариство, «Січ» ставила

⁸ Сокільські Вісти. 1934. Червень. С. 11.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 847. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

¹⁰ Жарський Е., Трильовський П. «Січ». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Париж; Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 2846.

¹¹ Трильовський К. *З мого життя (Уривок зі спогадів). Гей, там на горі «Січ» іде! Пропам'ятна книга «Січей»* / зібрав й упоряд. П. Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 53–59.

перед собою і політичні завдання. Одним із напрямів діяльності була й культурно-освітня робота серед населення. «Січі» стали тими формуваннями, де молодь знайшла вихід своїй бурхливій енергії, гартувала волю та дух¹². Це були осередки національно-патріотичного виховання, у яких пройшли вишкіл нові лідери українського руху: Дмитро Вітовський, Роман Дашкевич, Володимир Старосольський, яким згодом довелося діяти в умовах Першої світової війни. Учасники січового товариства спеціально виконували вправи, які допомагали їхньому вишколу та могли допомогти в застосуванні військової сили. Дуже часто вправи виконували зі зброєю в руках. Їхня напіввійськова діяльність та масові виступи створили умови для підготовки до збройного польсько-українського протистояння під час Першої світової війни.

Ще одним товариством, члени якого взяли активну участь у формуванні українського військового підрозділу в Першій світовій війні, був «Пласт». Ця організація виникла на хвилі популярності в Європі скаутського руху на початку ХХ ст. Протягом 1911/1912 н.р. Олександр Тисовський, Петро Франко й Іван Чмола майже одночасно заснували пластунські осередки при різних навчальних закладах. Студент львівської політехніки І. Чмола реалізував ідею української скаутської військової організації. Завданням цього пластового гуртка був військовий вишкіл і виховання української молоді для майбутньої збройної боротьби за незалежну Україну. До організації ввійшли учні різних львівських навчальних закладів. Активна пластунка, а згодом учасниця бойових дій часів Першої світової війни Ганна Дмитерко у спогадах згадала про перші організаційні збори, які відбулися в залі товариства «Січ»: «Тут зібралось понад 50 учеників і учениць із різних шкіл. Іван Чмола представив працю Пласту в Англії та вказав на необхідність такої організації в нас. Наш Пласт не має бути забавкою, а з нього має зродитися наше рідне, українське військо»¹³.

¹² Зварич П. Спомини. 1877–1904. Вінніпег, 1976. С. 14–23.

¹³ Дмитренко Г. Тайний пласт перед війною. *Нова хата*. 1936. № 22. С. 10–12.

Навесні 1912 р. під проводом О. Тисовського створено осередок пластунського руху в українській Академічній гімназії у Львові. До його складу ввійшло 40 активних членів, які прийняли присягу. План діяльності гуртка становив синтез загальноскаутської теорії та способу життя українського козацтва. Саме ці пластуни стали основою 1-го пластового полку ім. Сагайдачного¹⁴.

Ще одним із основоположників «Пласту» був син Івана Франка – Петро, який займався педагогічною діяльністю. У грудні 1911 р. він створив таємний гурток при філії Академічної гімназії у Львові, який швидко розрісся до 120 активних членів. На відміну від І. Чмоли, який хотів поставити «Пласт» на службу визвольних змагань і надав пластовим вправам військової муштри, та О. Тисовського, який наполягав на класичній скаутській організації з методами педагогічного виховання, П. Франко пропагував фізичне виховання, основною формою якого мали бути пластові ігри¹⁵. Він був автором першого підручника – «Пластові гри та забави»¹⁶. Тобто однакостайності в методах підготовки молоді у пластових гуртках на початках їхнього створення не було. Але все ж таки на першому місці залишався військовий вишкіл, який поєднувався із пластовим. Тому часто й виправдано пластові гуртки на провінції називали стрілецьким «Пластом», з огляду на близькі відносини зі сокільськими та січовими молодіжними організаціями.

Особливістю діяльності організації було те, що на противагу Соколам і Січам, які охоплювали переважно дорослу молодь, «Пласт» починав формування особистих та національних ознак характеру ще у шкільному віці. На той час, в умовах політики денационалізації, це було надзвичайно важливо, оскільки австрійська, а пізніше й польська державні школи, починаючи з дитячого віку, насаджували свою мову, історію та культуру. «Пласт»

¹⁴ Данилів Т. Основоположник Пласту. До 80-річчя з дня народження доктора Олександра Тисовського. Мюнхен: Молоде Життя, 1966. С. 19.

¹⁵ Леник В. Українська організована молодь. Мюнхен; Львів, 1994. С. 122.

¹⁶ Франко П. Пластові гри та забави. Львів, 1913.

зосередив свою діяльність на позашкільній навчально-виховній роботі. Як зазначав на своїх шпальтах часопис «Молоде життя»: «Тільки цілковите відмежування Пласту від школи може щойно виявити правдиву практичну вартість Пласту і принести наглядні тривкі успіхи»¹⁷.

«Сокіл», «Січ» та «Пласт» мали розгалужену мережу філій в містах і селах Галичини. Соколи у своїй діяльності переважно обмежувалися представниками інтелігенції та на початках, на відміну від січовиків, були мало поширені по селах. Основною соціальною базою всіх організацій була молодь, хоча і входили особи старшого віку. Ці організації мали визначальний вплив на формування українського патріотизму саме в молодіжному середовищі.

Необхідно також зазначити, що не все галицьке суспільство позитивно сприйняло ідею військового вишколу молоді. Деякі студентські кола на чолі з Федем Федорцівим виступили з гострою критикою стрілецької діяльності. Вони відстоювали думку, що це справа далекого майбутнього, а молоді необхідно здобувати культурних цінностей, тобто вчитися. Себе вони позиціонували як культурники, а прихильників збройної боротьби вони зневажливо називали люшняками або люшнівцями (від слова люшня – частина возу, яку можна було використати для бійки), які голими руками хочуть здобувати Українську державу¹⁸.

Вершиною організованого життя української молоді було створення парамілітарної організації – УСС. Українські молодіжні організації ще на переломі століть прагнули до заснування такого товариства, але наражались на спротив австрійсько-польської місцевої адміністрації. Цей задум вдалося втілити в життя лише з вибухом війни на Балканах. 7 грудня 1912 р. відбувся з'їзд, на якому вирішено, що українці можуть мати майбутнє лише на боці центральних держав. У зв'язку з тими рішеннями на порядку денному постало питання створення українського легіону та заснування нових стрілецьких товариств. Втілення цих завдань

¹⁷ Молоде життя. 1923. Ч. 1. С. 9.

¹⁸ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Львів, 1995. С. 23.

було покладено на окремий комітет, до складу якого ввійшли представники парамілітарних організацій. Перший статут організації не був затверджений місцевою владою. Така ж доля спіткала і статут, поданий засновником «Січі» К. Трильовським. Та К. Трильовський на тому не зупинився. Взявши за основу статут польських стрілецьких товариств – «Стшельцув» (переклавши, майже без доповнень), подав новий варіант на затвердження намісникові. У цьому вигляді М. Бобринський підписав документ. Він побоювся розголосу у випадку заборони, розуміючи, що тоді змушений буде заборонити аналогічне польське товариство¹⁹.

Установчі збори товариства УСС відбулися 7 березня 1913 р. До нього вступили всі члени стрілецької «Січі», що діяла при Українському січовому союзі під керівництвом генерального обозного Дмитра Катамая. Через два дні у Львові було засноване ще одне товариство УСС, до якого ввійшли прихильники інших політичних поглядів. Головою цього товариства став В. Старосольський. Товариство відразу розпочало переговори про об'єднання з академічним гуртком Українські стрільці, що був організований І. Чмолою з пластунів та студентів. Відтак вони злилися разом. Головою новоствореного товариства стрільців став В. Старосольський, першим заступником – Д. Катамай, а другим – І. Чмола²⁰.

Стрілецькі товариства та секції при Січах, Соколах та Пласті розросталися дуже швидко, а військово-політичні події 1914 р. сприяли популяризації їхнього парамілітарного вишколу української молоді. 2 серпня 1914 р. відбулося остаточне об'єднання всіх товариств та секцій в одну організацію – УСС, яку очолила Боева управа. Ідеологічно та за програмою дій усі стрілецькі організації та гуртки були між собою подібні. Методика їхньої діяльності була завжди та сама. Деяко різнилися лише УСС I і УСС II у Львові. До УСС I належали переважно студенти і тому заняття проводили під кутом старшинського вишколу. УСС II провадив звичайну вишкільну роботу та національно-просвітницьку діяльність. При цьому відділі також функціонувала

¹⁹ Трильовський К. З мого життя... С. 59–68.

²⁰ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво... С. 23.

жіноча чота. Товариство влаштувало січово-стрілецькі курси, на яких вивчали військову справу. УСС I користувалися державною зброєю, а натомість УСС II закупили за власні кошти одну сотню старих крісів. У квітні 1914 р. УСС II та січовики з Львівського повіту організували спільні військові вправи у Львові, у яких взяли участь понад 600 стрільців²¹. На них дві чоти вперше виступили в одностроях, промарширувавши зі зброєю в руках вулицями Львова.

Напередодні війни Боева управа, зібравши всіх стрільців під свою команду, озброїла їх і під командуванням одного із засновників «Пласту» І. Чмоли в серпні 1914 р. передислокувала на постій до с. Гаї біля Львова. З цього відділу згодом постала боева сотня УСС. Отже, це й був початок створення української армії, яка спочатку воювала під австро-угорськими стягами, а після проголошення 1 листопада 1918 р. Української держави – під власними українськими²².

Вирішальним чинником успішного військового навчання січових стрільців та ведення бойових дій було кадрове питання. На початках відчувався брак військових інструкторів, підстаршин і старшин. Австрійська військова влада обіцяла направити до УСС сотню старшин-українців, однак змогла лише приблизно 20²³. Тому у справі вирішення кадрового забезпечення українського легіону в перші дні війни визначну роль відіграли створені в довоєнні роки при товариствах «Сокіл», «Пласт», «Січ» стрілецькі секції. Разом із пластовими, січовими, таємними військовими, а пізніше легальними стрілецькими секціями Романа Дашкевича, Олени Степанів, Івана Чмоли, були створені й сокільські стрілецькі секції. Організатори товариства «Сокіл» і члени його старшини Семен Горук та Степан Шухевич створили при товаристві у Львові ще один осередок – Сокільський стрілецький курінь. Аналогічні секції при Соколі постали і в інших містах: Дрогобичі, Стрию, Самборі, Тернополі, Станисла-

²¹ Леник В. Українська організована молодь... С. 118–119.

²² Віденський січовий альманах. 1926. С. 10–12.

²³ Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських Січових Стрільців. Рогатин; Львів; Київ, 1923. С. 62.

вові тощо. Перші польові військові навчання зі стрільби сокільського куреня, що об'єднав 160 стрільців – молодь львівських сокільських гнізд, було проведено 15 грудня 1912 р. за участю відомих сокільських організаторів краю: Степаном Гайдучком, Іваном Боберським, Степаном Шухевичем, Максиміліаном Волошиним²⁴. У часописі «Вісти із Запорожа», друкованому органі Сокола-Батька, було опубліковано багато матеріалу й інструкцій щодо військового вишколу. Протягом 1913 р. на сторінках сокільського часопису опубліковано чимало частин із «Правильника піхотинця» – першого українського військово-фахового підручника, який готували до друку на 1914 р. організатори й керівники сокільсько-січового руху на Сокальщині 1906–1907 рр. Осип Семенюк та Осип Демчук. Варто зауважити, що вони як резервні офіцери у грудні 1913 р. проводили під Сокалем великий військовий вишкіл стрілецьких сотень із нагоди свята на пошану Івана Богуна. Пізніше обоє стали старшинами легіону УСС²⁵.

Усі стрільці під час набору до легіону оголосили себе українцями і 99 % сповідували греко-католицький обряд. Молодь у віці до 22 років становила 75 %, від 22 до 27 років – 16 %. Залежно від підрозділу, питома вага учнів і студентів здебільшого коливалася від 40 до 70%²⁶. Кількість місць в УСС була обмеженою австрійською владою до 2 500 осіб. Але охочих вступити налічувалося в 10 разів більше. Були випадки навіть купівлі місць. Так, Роман Купчинський у трилогії «Заметіль» навів приклад, коли один із добровольців, учень торгівельної школи купив іншого, дрібного купця право залишитися в лавах УСС²⁷. А коли під час прощання з добровольцями їхні рідні плакали, то їх заспокоювали стрільці: «Не плачте, бо стидно би нам було, щоб ви за нами голосили, коли ми ідемо здобувати волю України»²⁸.

²⁴ Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні. Київ, 1997. С. 47–49.

²⁵ Гнатевич Б. Українські Січові Стрільці. Львів, 1935. С. 44–48.

²⁶ Назарук О. Слідами УСС. Львів, 1916. С. 142–143.

²⁷ Купчинський Р. Заметіль. Перед навалюю: повість зі стрілецького життя. Львів, 1991. С. 96.

²⁸ Вісник Союзу визволення України. 1916. 25 червня.

У цій скрутній для галичан ситуації показав себе як ідеолог стрілецтва Дмитро Вітовський – організатор січового гімнастичного руху на Станіславщині. Адже йшлося про існування власного українського війська. З цього приводу він звернувся до січового стрілецтва зі словами: «Треба нам за всяку ціну вдержати для української справи наш зв'язок українського війська. Ми мусимо переборювати всі перешкоди на нашому шляху, що ждуть нас у майбутньому. Хоч би з нас мала вернутися лише сотня додому, ми не сміємо зневіритися, мусимо виконати свій національний обов'язок у цій війні, який нам доручив нам наш нарід²⁹».

Не тільки на словах, але і в бойових діях себе зарекомендували з найкращого боку січові стрільці. Першою взяла участь у бойових діях сотня Василя Дідушка, особовий склад якої здебільшого складався з молоді з передвоєнних стрілецьких і пластових організацій. Сотня утримувала позиції на Верецькому перевалі. Отримавши наказ, сотня О. Семенюка зайняла лінію сторожевих постів на Ужоцькому перевалі і 24 вересня 1914 р. першою серед підрозділів легіону зав'язала бій в районі Сянки з частинами наступальної другої кубанської козачої дивізії. Вона зазнала і перших втрат – 22 стрільці загинули. 27 і 28 вересня особливо відзначилися відвагою та обороною важливої позиції стрільці сотні В. Дідушка й О. Семенюка. Головний натиск противника витримала четверта чота Левка Коберського, 17-річного командира шкільного «Пласту» в Самборі. Згодом командир сотні та чотар були нагороджені срібними медалями хоробрості II ступеня³⁰.

Загальним успіхом стрілецького духу й випробуванням мужності та зрілості стали чотириденні бої з 29 квітня по 2 травня 1916 р. на г. Маківка, у яких взяли участь два курені стрільців. Безперервні, постійні напади російського війська, яке гнало вперед їхнє командування, розбивалися об січових стрільців. Укра-

²⁹ Мороз В. Україна в двадцятому столітті. Тернопіль, 1992. С. 63–64.

³⁰ Розлуцький Н. Записки до літопису Українського січового війська. *Шляхи*. 1916. Ч. 5. С. 160.

інці втратили в цих боях 42 побратими, 76 осіб було поранено. Ворог залишив на полі бою майже 300 осіб та майже стільки ж потрапило в полон, залишив чимало зброї. З нагоди перемоги командувач дивізії, генерал-майор Ігнац фон Фляйшман у наказі оголосив: «Українські Стрільці двічі вирішили бій у нашу користь. Вони можуть гордо глядіти на свої подвиги, бо повсякчасно залишаться в історії слава їхніх хоробрих діл та золотий лавровий листок в історії їхнього народу. Кожний мусить славитися приналежністю до Вашого Корпусу, бо матиме право назвати себе вибраною частиною. Я певний у тому, що в кожній небезпеці можна на Вас числити. Щоб ці побажання сповнились – трічі слава!»³¹. Один із німецьких офіцерів підкреслив мужність і хоробрість січових стрільців: «Мої баварці б'ються як леви, а українці як чорти»³². Це був об'єктивний відгук вищого військового керівництва про військову кваліфікацію УСС. Українські січові стрільці породили страх навіть у ворогів. Російське командування під час Першої світової війни в секретній депеші наголошувало, що це відбірні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної Малоросії³³.

Яскравою ілюстрацією того, який вплив мала перемога січових стрільців під Маківкою на українське галицьке суспільство, є рядки з листа Загальної Української Ради, адресованого січовим стрільцям: «Зі запалом і самопожертвою Ви пішли проти ворога, що неволить мільйони українського народу, що хоче цей нарід стерти з лиця землі. Ви пішли, щоб у кривавій боротьбі добути волю мільйонам, щоб з поля пожарів і смерти принести Україні волю. У Вас віджили давно минулі дні слави українського народу, через Вас повернули часи визвольних воєн України. У Вас воскрес дух Хмельницького, Мазепи! Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав до самостійного життя.

³¹ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. С. 108–109.

³² Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія, 1955. С. 54.

³³ Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 46.

Ваша завзята геройська боротьба на полях огня і смерти вінчає Вас лаврами воєнної слави, а українському народові добуває місце між народами Європи»³⁴. Всі ці слова були адресовані юним, вчорашнім пластунам, січовикам і соколятам, які в найважчий час вступили до війська та стали на захист українців.

Отже, у боротьбі галицьких українців за свою державність та їхньому військовому вишколі вирішальну роль відіграли товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» та Січові стрільці. Січові організації стали українською кадровою військовою школою національно-визвольних змагань під час Першої світової війни. Молода генерація з цих товариств, перевірена й загартована в боях Першої світової війни, упродовж бойових дій очолила ключові позиції визвольної боротьби. Українські січові стрільці стали повноцінною бойовою одиницею і чи не єдиним на той час провідником державницької ідеї – збройної боротьби за незалежність України власними національними збройними силами.

Ярослав Кондрач

³⁴ Вісник Союзу визволення України. 1915. Ч. 19–20. С. 11–12.

Частина III.
УКРАЇНЦІ ГАЛИЧИНИ
У ВЛАСНИХ УЯВЛЕННЯХ
ТА ВІЗІЯХ ІЗ-ЗА КОРДОНУ

РОЗДІЛ 8

**ГАЛИЧИНА 1772–1918 РОКІВ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ
ПРО КРАЙ І ЙОГО КНИЖКОВУ КУЛЬТУРУ**

Суспільні трансформації та образ краю, читання і книжкова культура Галичини 1772–1850 років

Формування та зміни образу Галичини в ранньоавстрійський час. Формування Галичини 1772 р. само собою було територіальною та ментальною трансформацією. Приєднання нових земель і створення нової провінції означало зміну меж й адміністративної структури Австрійської монархії, але водночас вимагало змін політичної уяви її політичних еліт. Вони вирішили трансформувати уявлення, зафіксовані в історичній і культурній пам'яті Центрально-Східної Європи: використати існування середньовічного «королівства Русі»/«Regnum Galiciae et Lodomeriae» у складі Угорської корони як претест до анексії частини руських територій, котрі у XVIII ст. входили до Речі Посполитої¹. Це вело до трансформації назви, сконструйованої німецькою як калька з давнього «Galiciae et Lodomerie»: «Königreich Galizien und Lodomerien». Згодом ця калька виникла у трансформованій польській транскрипції та мовній практиці – «Galicja». У руському середовищі доля адаптації і трансформації «Galizien (und Lodomerien)» була складнішою. Тут руською вважали форму «Галич» (і яка насправді була вихідною для пізніших трансформацій) і лише згодом – «Галичина». Ця форма ще пізніше отримала різну латинізовану транскрипцію, отже, також піддавалася трансформації (Halycyna, Halycyna, Halycyna).

¹ Про зародження й розвиток австрійського і пост-австрійського міфу Галичини див.: Wolff L. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2010.

Саму ж інкорпорацію нових земель Йоган Крістіан/Християн фон Енгель розглядав як логічну трансформацію частини Давньої Речі Посполитої з «воєводствами Брацлав, Поділля, Київ, Волинь, Белз, Брест, Галицька земля, Холм, Сянок, Перемишль» у нову адміністративну одиницю – спадкоємицю давнього «князівства/королівства Галича й Володимира». Заснування нової провінції виглядало нібито реконструкцією цього давнього стану, спробою відновити в нових умовах значний за розмірами та населенням (як «пів Франції чи Німеччини») край². Освоєння цього простору було водночас відкриттям «справжнього нового світу», населеного дивними для австрійців тубільцями – в уяві багатьох – трансформованими давніми «сарматами» з незрозумілими звичаями, ідеологічними, політичними та релігійними аспіраціями³.

Важко сказати, що сприяло популярності і впізнаваності нової назви краю та його ідеї серед нових і старих жителів регіону: асоціації з давніми, але майже забутими, середньовічними реаліями, які трансформувалися у щось нове, чи співзвучність зі зною іспанською Галісією на Заході Європи. В нових умовах назва краю стала символізувати також трансформування традиції: розрив зі спадщиною Речі Посполитої, і нібито апелювала до руської історичної свідомості, яка на цей момент теж була вже трансформованою, і не була вже так прив'язана до образів княжої Галичини чи Волині. Зрозуміло, що назва краю була напівсимволічною, а давня «територіальна реальність» руських князівств суттєво трансформувалася. У склад новоутвореної провінції не ввійшла фактично колишня середньовічна Володимирія/Волинь, а лише землі колишнього Руського й частково Белзького воєводства Речі Посполитої. Натомість до цієї уявної, реконструйованої начебто княжої Галичини й Волині були прилучені території колишнього Краківського герцогства, котре почали сприймати як

² Engel Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Wien, 1792. T. 1. S. 5–6.

³ Wolff L. The Idea of Galicia... P. 13–16.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

нову, Західну Галичину. А ця трансформація була не лише віртуальною, а й реальною. Тепер до списку «галицьких» потрапили не лише колишні землі Русі на зразок Кросна чи Сянок, але й Бохня, Вадовіце і, зрештою, сам Краків. Це трансформувало і первісну ідею «Старої Галичини» як давнього Галицько-Волинського князівства, і ранньомодерну ідею Русі/Руського воєводства. Змінювалося й уявлення про історичну роль міст у Давній Речі Посполитій; торговий Львів був партнером торгового Кракова, але з погляду польської історичної пам'яті прилучення Кракова до новоствореної Галичини зі Львовом як столицею колишньої Русі було неприродним, кроком вниз у його адміністративній кар'єрі. Наслідком стала не лише прихована конкуренція Львова з Краковом, а й протиставлення Східної (русько-української) та Західної (польської) Галичини, що існували майже постійно, хоч краків'яни поступово стали ідентифікувати себе з галичанами.

Ф. Л. Г. [Франц Людвіг Гуссефельд]. Мапа «Географічна таблиця Королівства Любомерії і Галичини». Нюрнберг, 1775 р.

На початку формування нової провінції її територіальні трансформації були періодичними і тривали в різних напрямках. Так, до складу Королівства Галичини й Володимирії певний час входила й Буковина. Це теж змінювало адміністративний поділ і самé сприймання краю. Галичина довгий час була моделлю для Буковини, джерелом її кадрового, людського потенціалу, культурний зв'язок між Галичиною (як донором) й Буковиною (акцептором) залишався постійним. Тому українці виділяли, з одного боку, Галицьку та Буковинську Русь, а з іншого – Русь Угорську. Однак буковинці поступово здобувалися на власну ідентифікацію, а Буковина була відокремлена від Галичини. Географічний та географо-політичний образ нової провінції залишався змінним і неоднозначним. Водночас він тісно пов'язувався з таким інтелектуальним продуктом Просвітництва, як поняття Східної Європи чи Східної частини Європи.

Спочатку Галичину не трактували надто прихильно. Нова провінція здавалася екзотичною та незвичною для освічених людей периферійною колонією. Приблизно так її презентував ще Франц Краттер 1786 р.⁴ Ф. Краттер підкреслював також і територіальну різноманітність провінції, намагався простежити її територіально-адміністративні трансформації, зокрема поділ краю на шість округів: Львівський/Львів (Бережани, Броди, Жовква), Белзький (Сокаль, Замость, Томашів), Галицький/Галич (Заліщики, Тисмениця, Галич), Самбірський/Самбір (Дрогобич, Ясло, Перемишль) тощо. Зрештою, він відзначав демографічні зміни у провінції, порівнюючи результати 1776 р. і 1780 р. (і особливо акцентуючи на зміні пропорцій між християнським та юдаїстичним населенням краю)⁵. Ф. Краттера також цікавила історична і політична еволюція краю, трансформації його

⁴ У його тексті край було описано як досить дивну напівцивілізовану територію вчених, бюрократів, амбітної шляхти, бідних селян й греко-католицьких ченців і євреїв (Kratte F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Staatistik und Menschenkenntnis. Leipzig, 1786. Band 1).

⁵ Ibid. S. 131–144.

державного підпорядкування. Він стверджував, що Галичина – первісно частина Руської держави, яка згодом стала угорською (за адміністративним підпорядкуванням), а ще згодом – польською та, зрештою, – австро-угорською⁶. Загалом, Галичина Ф. Краттера поставала дуже своєрідним, віддаленим від Відня краєм із незвичною, змішаною культурою та історією. Уже в цій орієнталізуючій картині можна було побачити як міф, так і антиутопію.

Водночас образ Галичини у свідомості жителів Східної Європи поступово змінювався, трансформовався, увиразнювався, після винайдення Галичини почалося відкриття її окремих частин. Так, для чеха Карела Запа⁷ Галичина / «Галицька земля» починалася не від її столиці, а з маленьких містечок та передмість: від Винник через Жовківський край із Куровичами, Перемишлянами, Бережанами, Станиславівщиною та Коломийщиною з Монастириськами, Тисменицею, Галичем, Богородчанами, Тлумачем тощо. Край руських селян і польської шляхти, єврейських торгівців – таким поставала Галичина із Запового тексту перед чеськими читачами ХІХ ст.

Сільську руську/українську Галичину згодом знов стали віртуально трансформувати, шукаючи й виокремлюючи її етнічні субгрупи. Так з'явилися роботи Івана Вагилевича, котрий подавав її територією бойків та гуцулів, і статті Павла Йозефа Шафарика «Про землі, звані «Бойки»⁸. Останній згадував також і «русинських Бойків, що сидять у Східній Галичині від витоків Дністра у горах та полях на побережжі аж над Прут, у Самбірському, Стрийському, у низинних частинах Станіславського і Коломийського обводів»⁹. Хоча, І. Вагилевич та П.-Й. Шафарик репрезентували цей край і як землю гуцулів¹⁰.

⁶ Kratter F. Briefe über den itzigen... S. 154–188.

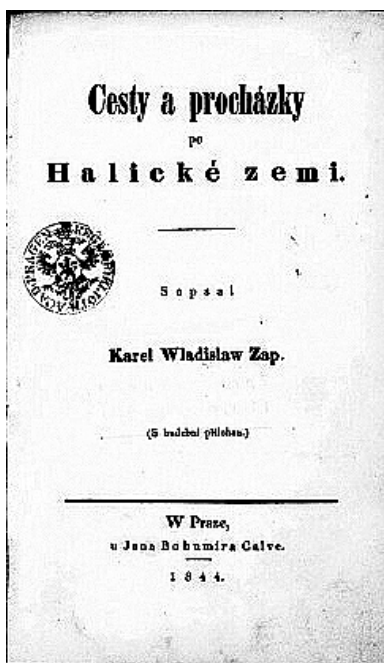
⁷ Zap K. Cesty a prochazky po Halicke zeme. Praha, 1863.

⁸ Safarik P. J. O zemi gmenovane Bojky. *Časopis Českého Museum*. Praha: Nakladem Českého Museum, 1837. S. 23–36.

⁹ Ibid. S. 29.

¹⁰ Vahylevyc J. Huculove, obyvatel vychodniho pohorja karpackeho. *Časopis Českého Museum*. Praha, 1838. Roc. 12. S. 475–498; Ibid. 1839. Roc. 13. S. 45–68.

Водночас трансформувалася й матеріальна цивілізація галицьких міст, зокрема зовнішній вигляд столиці краю – Львова. Трансформувалося саме уявлення про місто, його оборону, планування, комфорт жителів. Міські мури й інші фортифікаційні споруди почали розбирати: стратегія і техніка ведення війни змінилася – і вони втратили свої оборонні функції. Раціоналізм і прагматизм епохи освіченого абсолютизму ще довго був сильнішим, аніж слабкі романтичні спроби побачити в давніх руїнах пам'ятки старовини, які варто оберігати для нащадків. Поступово зникли не лише давні вали, бастеї, міські брами і т. зв. хвіртки, а й Високий та Низький замки. На місці укріплень почали закладати вулиці, бульвари, сквери, площі, сади й парки. Давні вузькі вулички не узгоджувалися з новими уявленнями про гігієну та з архітектурною естетикою. Зразками тепер стали не старі, а нові будинки. Наявність прицерковних цвинтарів у центральній частині Львова також суперечила гігієнічним уявленням: мертві мали бути відокремленими від живих. Водночас місто поступово витісняло живу природу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тогочасні Гетьманські вали були ще місцем для прогулянок міщан уздовж річки Полтви, береги якої були обсажені деревами. Наприкінці ж XIX – на початку XX ст. цю річку розглядали вже як джерело антисанітарії й вирішили заховати під проспект. Проте водночас довкола міста стали

«Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» Карла Владислава Запа. Прага, 1844 р.

закладати зелені зони, парки, насамперед Стрийський, який став витвором садівничого мистецтва. Частиною урбаністичного краєвиду Львова стали нові будівлі у стилі класицизму. Серед них, наприклад, перебудований із жіночого монастиря XVII ст. будинок колишнього Оссолінеуму (Національного закладу ім. Оссолінських), тепер – Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника (вул. Стефаника, 2), – інституцій, що за довгі роки існування сконцентрували інтелектуальну спадщину не лише Львова чи Галичини, а й певною мірою Центрально-Східної Європи. Натомість колишній Низький замок упродовж 1837–1842 рр. замінив збудований у 1837–1842 рр. т. зв. Старий театр чи театр графа Скарбека (тепер – вул. Лесі Українки, 1). 1842 р. ця споруда на 1 460 місць числилася серед найбільших європейських театрів, а далі кілька разів змінювала своє призначення. Після Другої світової війни сюди з Києва переїхав український драматичний театр ім. Марії Заньковецької. Поява будівель із такими функціями була знаком модернізації й секуляризації культурного життя львів'ян. Однією з типових пам'яток ранньоавстрійського Львова стала дуже ординарна і скромна споруда колишньої гауптвахти (пл. Підкови, 1). Інші архітектурні пам'ятки середини XIX ст., позначені бідермаєрівським стилем, були масивнішими й імпозантнішими, як палати латинських (римо-католицьких) архієпископів (Винниченка, 32), колишні споруди Намісництва та палацу губернатора (1821 р. побудови) на тій самій вулиці чи будинок Народного дому (вул. Театральна, 22). Вони позначені спрощеними архітектурними формами й скупюю орнаментикою. Частина львівських споруд середини XIX ст. була архітектурно різноманітнішою. Серед них, наприклад, – т. зв. «будинок пір року» на вул. Вірменській, 23, основу якого було закладено ще у XVIII ст., а сучасний екстер'єр походить із XIX ст. Барельєфи на фасаді будинку пронизані ідеєю всевладного Хроносу, який відмірює час. До цієї ідеї нав'язують і вміщені тут знаки зодіаку, і образки з щоденного життя місцевих галицьких селян взимку, восени, влітку й восени, підписані, однак, латинськими цитатами з Вергілія. Популярний у 20-х роках

XIX ст. стиль ампіру знайшов своє відображення в будинку колишнього Земельного кредитного товариства, декорованого міфологічними сценами роботи Гартмана Вітвера та Антона Шімзера, рельєфи якого видно також на т. зв. будинку Піллерів тощо. Загалом у середині XIX ст. фактично сформувався образ «сірого Львова» – міста, в архітектурі якого домінують сірий і чорний кольори. Естетика уніфікації інколи була настільки впливовою, що навіть ті будинки, які були забарвлені інакше, перемальовували в темно-сірі тони.

Конфігурація центру Львова, зокрема площі Ринок із прилеглими вузькими вуличками, трансформувалася лише частково. Але поруч почали виникати вулиці, запроектовані та забудовані вже за новими стандартами. Місто почало розширюватися за рахунок передмість, які отримали нове архітектурне обличчя. Значних змін у XIX ст. зазнав образ однієї з найголовніших міських будівель – ратуші. На початку століття львів'яни бачили на середині ринкової площі ще ренесансно-барокову споруду з давньою вежею і приміщеннями магістрату. Проте вже на початку XIX ст. уявлення про неї трансформувалося: частина мандрівників вважали давню ратушу не окрасою, а ганьбою Львова, що псує вигляд ринкової площі. Змінився простір довкола: були усунуті також і т. зв. середринкові кам'яниці міста, що нищило ратушну будову і згодом образ давньої ратуші почав асоціюватися з її руйнуванням 1826 р. Тепер оспівували нову ратушу 1835 р. Проте іпостасі Львівської ратуші початку XIX ст. були різними. Перша – помпезна споруда, що домінує над Ринком. Друга – напівзруйнована ратуша під час бомбардування (обстрілу) Львова 1848 р. Натомість перебудована Львівська ратуша, завершена 1851 р., початково вже не викликала захоплення жителів міста – збудований у стилі австрійських казарм «бридкий і бездушний пам'ятник німецькій бюрократії, який нічого не говорить ані душі, ані серцю Львів'янина»¹¹ тощо. Вони шкодують за «львівським Капітолієм» – старою ренесансно-бароковою ратушею зразка XVII ст.

¹¹ Наприклад див.: Jaworski F. Ratusz Lwowski. Lwów, 1907. S. 94.

Водночас, наприклад, монах та історіограф Львова Ігнацій Ходиницький від початку вважав австрійські перебудови міста знаками прогресу. Його «Historia stołecznego królestwa Galicji i Lodomerii miasta Lwowa» (1829) детально описувала трансформації зовнішнього вигляду галицької столиці. Автор цієї історії Львова відзначав, як позитивну зміну, перехід від дерев'яного до мурованого Львова, «що може рівнятися з найбільшими європейськими містами», ще за часів Речі Посполитої. Але вважав найбільшими змінами ті, які почалися у 1810-х роках. Старі споруди й вулиці Львова здавалися львівському кармелітові не такими гарними й зручними, як нові. Навіть давня ратуша тільки частково викликала його інтерес. «Найбільше у 1811 р. з великим завзяттям взялися до покращення міста: нижча Вірменська вулиця була сполучена з валом, а через це з містом. Рів при валі за Босацькою брамою – колись багнисте місце, – був засипаний землею, з самим валом і з дорогою зрівняний. Через сад Бернардинського монастиря проклали нову дорогу, через яку Сербянська й нова вулиця з галицьким передмістям ближче і вигідніше сполучення дістали. Також на багатьох порожніх плячах змурували нові кам'яниці. Була тут колись посеред міста досить зі смаком збудована ратуша, яка, від старості похилена, була у 1801 р. наполовину розібрана, а на її місці у 1826 р. розпочато будову нової, котра парадністю своєї структури й гарної симетрії там буде далеко перевищувати»¹², – впевнено твердив він. Особливо доречним історик вважав мощення львівських вулиць як конструктивну австрійську ініціативу: «Ц.-к. урядові слушно слід віддати належне, що наказав забрукувати болотисті міські дороги (на яких часто валялися безрогої, свині) та оброслі очеретом калюжі за мурами міста (де часом стріляли диких качок)»¹³. Його увагу приваблювали також нові ботанічні сади, променади та нові величаві будівлі, котрі засвідчували значні зміни публічного й суспільного життя (на-

¹² Chodynicky I. *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomerii miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terazniejszych*. Lwów, 1829. S. 442.

¹³ *Ibid.* S. 443.

приклад: «Інститут мистецтва плавання, що запевнює всілякі користі не лише військовим особам, але й цивільним, які хочуть набути вправності в русі тіла»¹⁴).

Трохи згодом Яків Головацький у мандрівних записках, з одного боку, описував несподівані трансформації галицьких сіл у «дерев'яні містечка» – ярмаркові осередки¹⁵, фіксуваючи і модернізацію повітових міст. Йому подобалося архітектурне оновлення навіть краю: «Хто бачив Стрий десять років тому, той сьогодні не впізнає його. Нема ані сліду дерев'яної ратуші, що стояла на самому майдані, з обідраною стріхою, напівзгнила й похилена. Ринок тепер гарно вирівняний, висипаний дрібним річковим піском, а при домах вимощений камінням, обабіч зустрічаються одноповерхові муровані будинки замість давніх єврейських будиночків з підгнилими дерев'яними підмурівками. Вулиці теж вирівняні й посипані піском. Тут міститься повітовий уряд, магістрат, нормальні школи, старий латинський костел, червону вежу якого видно здалека ... Єврейська синагога, гарно збудована на зразок храму Соломона, краща від костьолу і дивно мене вразила»¹⁶.

З іншого боку, тогочасних географів цікавили історичні й адміністративні трансформації краю, які подав граф Еварист Анджей Куропатницький у перевиданій 1858 р. «Географії Галичини»¹⁷. Він наголошував, що це насправді частина колишньої Речі Посполитої і ще давніших руських князівств, однак поділена за іншими принципами. Невипадково за північними кордонами Галичини в нього проглядалися давні межі між Белзьким та Волинським воєводством («і тут від городка до Володимира, колись столиці Лодомерії – далі поза Броди, Збараж, Озоховські, ріка Підгірці тепер відмежовує»)¹⁸. Сучасна ж Галичина й

¹⁴ Ibid. S. 446.

¹⁵ Подорожі в Українські Карпати: збірник / упоряд. і вст. ст. М. А. Вальо. Львів: Каменяр, 1993. С. 46.

¹⁶ Там само. С. 32.

¹⁷ Kuropatnicki E. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. 2 wyd. Lwów, 1858.

¹⁸ Ibid. S. 2.

Володимирія Е. А. Куропатницького – це два королівства, два князівства (Освенцімське та Заторське) і 18 циркулів¹⁹.

Натомість Станіслав Плятер 1825 р. уже виразно акцентував на штучній трансформації краю в австрійський час. «Галичина (Gallicya), – твердив він, – край двоякого походження, наслідок прилучення Малопольщі до Червоної Русі»²⁰. Він також відзначав зміни в назві та структурі новопризначеного краю: те, що від 1809 р. Галичину і Лодомерію стали називати лише Галичиною, і що з 1777 р. сюди залучали ще й Буковину. Це дещо ускладнювало загальну картину знань про цю територію, яка на той час окреслювалася із півночі Краківським князівством і Королівством Польським, з півдня – Угорщиною, на сході – Волинською, Подільською та Молдавською губерніями, і на Заході – австрійською частиною Сілезії/Шльонська. За багатьма параметрами образ Галичини був, на думку С. Плятера, непропорційним, із багатьма позитивними й негативними рисами: Західна Галичина, зокрема Мисленицький та Бохенський округ (обвід, цикрул), були густозаселеними на противагу малолюдній Стрийщині у східній частині краю, і ще менш заселеній у середині XIX ст. Буковині. Крім того, з 19 циркулів – 7 польських, натомість 12 – руських на чолі зі столицею краю Львовом (Львівський, Жовківський, Перемишльський, Бережанський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Чернівецький тощо)²¹. Водночас Галичина поставала тут краєм, що здійснила цивілізаційний стрибок: від території майже без значного промислу до краю, що випереджував інших густою сіткою комунікацій. (На цьому тлі тогочасна Буковина виглядала прогресуючою, однак все ще мало розвинутою землею).

У релігійних та адміністративних колах Ватикану й Відня Галичина початку XIX ст. стала відомою й через перипетії довкола

¹⁹ Ibid. S. 79.

²⁰ Plater S. H. *Jeografia wschodniéj części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody sławiańskie zamieszkaných obeymujący Prussy, Xięztwo Poznanskie, Szląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitę Krakowską, Krolestwo Polskie, i Litwę*. Wrocław, 1825. S. 79.

²¹ Ibid. S. 83.

фундування і функціонування унійної Галицької митрополії, що адміністративно змінювала релігійне обличчя греко-католицької спільноти краю²². Від кінця XVIII ст. до середини XIX ст. ішлося також і про поступову трансформацію етнорелігійних ідентичностей краю²³. Натомість у середині XIX ст. історичний образ Галичини трансформувався від «Галіції» як небезпечної території під час «галицької різни» 1846 р. до бурхливої землі «Весни народів» 1848 р. Тоді ж актуалізувалася ідея радикальної трансформації: поділу краю на дві частини (руську та польську), якої вимагала Головна Руська Рада у Львові.

Книжкова культура і лектура Галичини кінця XVIII – початку XIX ст. Утворення 1772 р. Галичини й Володимирії трансформувало ставлення до писемної культури та культурної пам'яті давнішого часу. По-перше, Львів став центром нової провінції, звідси на околиці іррадіювала книжково-писемна культура, література й лектура. Ця література, як культура загалом, ставала щობільш світською, секуляризувалася, і релігійна книга вже не була її центром та підставою. Ймовірно, як і всюди у Європі, завершився також процес переходу від (переважно) голосного чи публічного читання для інших до тихої індивідуальної лектури «для себе». (Очевидно, що читання «для себе» практикували і в ранньомодерний час, а публічне читання для інших продовжувало існувати і в XIX–XX ст.). З іншого боку, у міру появи нових книжок і друкованих документів тексти, що виникли у «доавстрійський час», стали вважати «старими паперами» чи «шпаргалами», де йдеться про віддалені й неактуальні

²² Аналіз різних поглядів: Паславський І. Галицька митрополія: Історичний нарис. Львів: Сполом, 2007. 128 с.; Фондація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 років: зб. док. / упоряд., вст. ст. та комент. В. Ададунова. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2011. LVIII+190 с.

²³ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.: кол. моногр. / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020.

вже події. Саме так їх первісно сприймали й австрійські урядники, і нерідко малограмотні галицькі селяни. Духовенство й інтелігенція доволі пізно стала цікавитися давніми текстами як пам'ятками втраченого минулого й колишньої писемної культури. До того ж поступово виявлялася різниця між столицею та периферією краю. З одного боку, окремі міста, як Перемишль часів єпископа Івана Снігурського, на певному етапі навіть склали конкуренцію книжному руському Львову. Тут намагалися продовжувати руську культурну традицію, водночас пристосовуючи її до нових – австрійських естетичних віянь²⁴. З іншого – для значної частини сільської Галичини руська писемна культура та її традиції були нерідко чимось далеким та не надто зрозумілим.

За свідченням етнографа й священника Михайла Зубрицького на досвіді Мшанця Старосамбірського та Кіндратова Турчанського повіту, жителі цих сіл зберігали старі папери (документи) або «у шуфлядці» (спеціальній скринці з дощечок), як у Кіндратові, або в мішках чи торбах, як у Мшанці. Згодом австрійські урядовці стали штрафувати селян за «неостемпльовані» старі папери, і жителі галицького села почали масово їх палити, залишаючи лише частину важливих, з їхнього погляду, рукописів. До значущих, у селянській рецепції, відносилися тільки давні контракти, шлюбні угоди, заповіти та податкові книжечки. Так частина рукописів, що засвідчували історію сільської громади й окремих родин, безслідно пропала: «Горіло так, як субітка», – ділився враженнями один із мшанецьких господарів. Сучасник Михайла Зубрицького Іван Франко також нарікав, що в Галичині навіть визначні літературні руські пам'ятки з-перед XVIII ст. довгий час «лежали в рукописах, присипані пилом, або зберігалися по курних хатах мужицьких та дяківських, погорджені і зневажені ... нечисленними інтелігентами»²⁵.

²⁴ Методія перемишлян. Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / вступ та упоряд. В. Пилиповича. Перемишль, 2009. 135 с.

²⁵ Апокрифи і легенди з українських рукописів / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. [Репринт видання 1896 р.]. Львів, 2006. С. II.

З іншого боку, жителі Львова й Галичини не лише дистанціювалися від писемно-культурної та літературної спадщини Речі Посполитої, яку часом вже не зовсім розуміли. Тогочасні інтелігенти та урядники навпаки намагалися акумулювати, систематизувати й упорядкувати давні архіви, зорієнтуватися в їхньому змісті та пристосувати до інтелектуальних потреб нових читачів. Прикладом стала організація т. зв. Бернардинського архіву у Львові, який нові владні інституції почали упорядковувати ще до 1800 р., і матеріали якого після 1860-х років стали підставою для понад 20 масивних томів «Aktów grodzkich i ziemskich». Те ж відбулося з давніми друкованими книгами, іншою книжковою продукцією, яку, поряд із новою продукцією, акумулювали книгозбірні Львова (бібліотека Львівського університету, Оссолінеум тощо). Так просвітницька систематична модель читання, принесена австрійською владою, згодом наклалася на романтичну й позитивістичну візію збереження писемної спадщини різних національних спільнот, зокрема й української. Водночас інкорпорація в Австрію та створення Галичини як провінції сприяли й переписуванню просторового образу Львова, й цілого регіону: столицю та інші населені пункти було перенесено на мапи, та, зрештою, на сторінки Йосифінської та Францисканської метрик, що «інвентаризували» край²⁶.

Також у XIX ст. перед інтелігенцією краю постало питання графічної форми письма як етнонаціонального та конфесійного ідентифікатора. Частково це питання перейшло їм у спадщину з часів пізньої Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. у провінції вже існував «кирилично-латинський дисбаланс». На цей момент частина руських міщан частково дистанціювалася від кирилиці або ж взагалі не вживала її у побуті так само, як і руську мову. Це зменшувало кількість тих, хто писав та читав по-руськи, і збільшувало кількість тих, хто користувався латинкою. Тому згодом навіть діячі руського руху середини XIX ст., як-от: Іван Вагилевич, Денис Зубрицький або Яків Головацький, писали й

²⁶ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / відп. ред. П. Захарчишина; склали: П. Пироженок, В. Сіверська. Київ: Наукова думка, 1965.

видавали частину своїх робіт польською, а не українською (отже, латинкою, а не кирилицею). У сім'ї майбутнього русофільського лідера Івана Наумовича також усі говорили польською, а «руські молитви» записували латинкою. Згодом тенденції стали змінюватися, а ще пізніше – переросли в баталії між прихильниками різних видів письма. Поява «Русалки Дністрової» 1837 р., а раніше – записаного латинським шрифтом «*Rusko ho wesila*» Йосифа Лозинського (1835), події «Весни народів» 1848 р., графічно-правописні дискусії кінця 1850 р. – початку 1860-х років та наступні баталії довкола руського (українського) письма в Галичині продемонстрували дві тенденції у сфері використання писемностей. З одного боку, вони показали вагання місцевих русинів (українців) між кирилицею й латинкою.

Так, Йосиф Лозинський у 30-х роках ХІХ ст. вважав «латинку» гнучкішою та придатнішою для передавання фонетичних і морфологічних особливостей руської мови. Водночас він думав, що кирилиця консервує русинів лише в її власному, кириличному середовищі, закриваючи шлях до записаної латинським шрифтом європейської літератури. Його опонент – Маркіян Шашкевич –

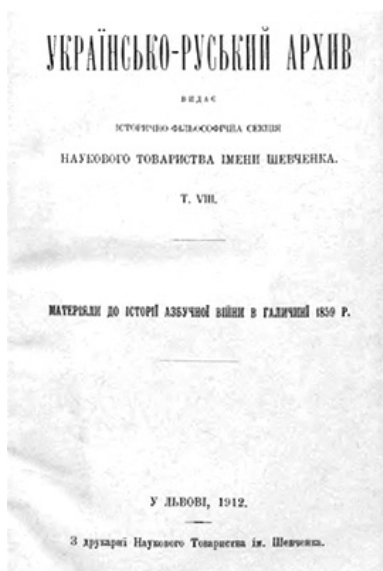

Маркіян Шашкевич

апелював до того, що саме традиційна кирилиця найкраще передає зміст і звукову форму руської мови. Він та його однодумці бачили в «латинці» небезпеку полонізації галицьких русинів. Після появи «*Rusko ho wesila*» Маркіян Шашкевич звинуватив Йосифа Левицького, що той «відверг азбуку питому руськую і прийняв букви ляцькіі». Питома руська абетка, під якою він розумів кирилицю, уявлялася М. Шашкевичеві сакральною спадщиною, диференційною ознакою руськості в польському суспільно-

му контексті, відхід від якої був би національним гріхом. Саму кирилицю письменник всяко поетизував та оточував метафорами: «Азбука святого Кирила була нам небесною, незборимою твердею ..., була найкріпшим стовпом, несхлибимою скалою, не котрій Русь святая ... крепко стояла. Є то діва райська звідострійна, озорена добродійною силою, що нас теплим, солодєньким духом овіває, єї то чудне діло, що ми досі русинами!»²⁷. Протиставляючи азбуку «абцадлу», руський діяч вважав латинку невідповідною структурі слов'янських мов. Він думав, що тільки кирилиця здатна чітко й однозначно передавати специфічні для слов'ян звуки. Натомість латиниця вимушена вживати для їхнього позначення різні букви й буквосполучення. Замість об'єднувати й уніфікувати слов'янський світ, латинка його роз'єднує, і одні слов'янські читачі не розуміють текстів інших – робив висновок М. Шашкевич²⁸.

Але навіть у його середовищі не було повного відчуття графічної спільності. Про це свідчила суперечка між братами Головацькими. Один із них, Іван, вважав запровадження латинки («польських» літер) у галицьких руських книжках способом переорієнтації місцевих інтелігентів із консервативно-відсталого «попівської» літератури на європейські літературні зразки. Як наголошував І. Головацький, «граж-

«Матеріали до історії азбучної війни в Галичині», подав і упорядкував Іван Франко. Львів, 1912 р.

²⁷ Шашкевич М. Руськоє весіле. *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* Київ, 1965. С. 112.

²⁸ Там само. С. 114–115.

данка» відрізає освічених українців від західних слов'ян (чехів та поляків) та решти європейських народів. Латинізація письма, на його думку, могла б розширити читацьку аудиторію галицько-руських текстів. Натомість руським селянам, як підкреслював автор, однаково, якою графікою написані тексти: вони переважно неграмотні, нічого не читають, і їх необхідно навчати письму від азів: «А селянин наш, якщо навчиться колись читати, то не буде твердо знати, чи то польські літери, чи якісь інші, тільки слова свої і письмо своє зможе відчитати»²⁹. Я. Головацький – адепт «гражданки» навпаки наполягав на зближенні галицько-руської читацької публіки з російською. Кирилиця для нього була виразом автентичної «слов'янської» ідентичності. Натомість латинське письмо здавалося письменникові чужим, насадженим слов'янам ззовні «волею і неволею з ветою латинською»³⁰. Такі погляди – наслідок складної еволюції, адже перший десяток українських пісень Я. Головацький записав у шкільні роки не руськими, а «польськими» буквами³¹. Відомим культурним фактом є також «Holos na holos. Slovo na slovo do redaktora Slova» (1861) Антона Кобилянського й Костя Горбала, котрий мав довести, що можна писати народною мовою й латиницею, та, як приклад, наводив поезії Юрія Федьковича. Ця ініціатива однак не знайшла підтримки ані в народовському, ані в русофільському таборі. В іншій частині імперії – Угорській Русі Михайло Лучкай підкреслював відчутну різницю у вимові давніх кириличних літер, зокрема «ятя», на слов'янських просторах. Водночас граматист намагався захистити власне руську, зокрема галицьку, вимову літери «ять». «Росіяни вимовляють як је. Серби і чехи як іе ... Русини, включаючи й населення Галичини та Малоросії, вимовляють як наголошене і ... Я не маю наміру ... розмірковувати, який спосіб вимови є найкращим, бо якби хтось і відтворив, що було в устах самого Кирила, то й він

²⁹ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 153.

³⁰ Там само. С. 162.

³¹ Огоновській О. Історія літератури рускої. Львів, 1894. Ч. 4. С. 62.

не змінив би прийнятого у практиці звучання»³². З іншого боку, руська/українська, польська та єврейська інтелігенція, поряд із міщанством/буржуазією, урядниками, аристократією й духовенством стала осередком розповсюдження нової літератури та писемної культури в галицькому суспільстві.

Нова парадигма читання почала утверджуватися ще наприкінці XVIII ст. Разом з австрійськими службовцями, котрі творили адміністративні структури нової провінції, сюди ж проникла також і німецька література, починаючи від звичайних шкільних підручників³³. Німецькі посібники – «коменіуші» у світських школах, як і «гешіхти» в духовних семінарях, залишалися актуальними майже весь австрійський час. Особливо важливими вони були наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., коли школярі та студенти, а також семінаристи користувалися частково німецькими, а частково і руськими та польськими підручниками, написаними за німецькими зразками.

Яків Головацький

До тогочасної лектури потрапляли й тексти доавстрійської книжної руської та польської традиції. Так, за спостереженнями Михайла Зубрицького, у першій третині XIX ст. перемишльські парафіальні та деканальні бібліотеки склалися частково з латинських богословських книг (виданих у Відні або Римі), частково – церковнослов'янських та українсько-руських (тексти Михайла Лучкая, Григорія Ількевича), і навіть російських (почаївського друку);

До тогочасної лектури потрапляли й тексти доавстрійської книжної руської та польської традиції. Так, за спостереженнями Михайла Зубрицького, у першій третині XIX ст. перемишльські парафіальні та деканальні бібліотеки склалися частково з латинських богословських книг (виданих у Відні або Римі), частково – церковнослов'янських та українсько-руських (тексти Михайла Лучкая, Григорія Ількевича), і навіть російських (почаївського друку);

³² Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. Київ: Наукова думка, 1989. С. 55.

³³ Наприклад, букварів, котрі містили не лише ази писемності, але й читанки й основи катехизму тощо. (Див.: ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Stadtschulen in der kaiserlich-königlichen Staaten. Lemberg: Tomas Pilller, 1793).

польських текстів (серед авторів яких були також руські автори, зокрема Денис Зубрицький) і з німецькомовної (значною мірою віденської) літератури (включно з коментарями до Святого Письма). До того ж авторами частини німецьких книжок були також галицькі русини-українці (німецькою була написана «Grammatik der ruthenischen oder kienrussische Sprache in Galizien» Йосифа Левицького, окремі тексти митрополита Григорія Яхимовича тощо).

Григорій Яхимович

Сила німецького писемного слова була притягальною і в руському, і в польському середовищі. Не дивно, що на початку – в середині XIX ст. мандрівники відзначали німецько-польський вимір міської культури Львова. Польська й німецька мова тут сусідять, як і німецькі та польські вивіски на спорудах. «Усі написи на вулицях і громадських площах, як і всі вивіски й оголошення в купецьких крамницях німецькі й польські. У книгарнях німецьких книг стільки

ж, як і польських, і на вулицях постійно чути тільки ці дві мови, так що все тут бачиться в подвійному образі, як через бінарні окуляри», – підкреслював Йоганн Коль 1838 р.³⁴

Зрештою, одним зі знаків підданства центральній владі було й розповсюдження нової імперської літератури, котру згодом назвали лояльною чи вірнопідданою. (Наприклад, читання книжок на зразок «Katechizmu poddanych galicyjskich»).

Роль транслятора офіційних поглядів та посередника між державою й жителями провінції виконувала також преса, котра трансформувала культуру читання і циркулювання новин у суспільстві, починаючи від французької «Gazette de Leopol» (1776–1777), яку видавав шевальє Оссуді, до руських «Розпо-

³⁴ Історія Львова в документах і матеріалах: зб. док. і матеріалів / упоряд.: У. Я. Єдлінська та ін.; редкол.: М. В. Брик (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1986. С. 116.

ряжень краєвих оурядовъ для королевства Галиціи и Великого княжества Краковскаго» (1863–1865) та інших схожих видань. Натомість уже наприкінці у львівських університетських колах існувала конкуренція руської (української) та церковнослов'янської (з одного боку), польської, німецької та латинської (з іншого) викладових мов. Зокрема, на тлі явного чи прихованого протистояння руські та польські викладачі намагалися утвердити кожен свою або ж характерну для своєї конфесії мову через книги, як-от, наприклад, переклади філософії Крістіяна Баумейстера «россійскою» мовою Петра Лодія (Львів, 1790) чи церковної історії Данненмайра у церковнослов'янському перекладі Теодора Захаріяевича

(Львів, 1790). Трансформувалася й релігійна лектура греко-католиків. Початково її становили підручники для «алюмнів» – семінаристів та посібники для священників. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сюди входили передусім переклади німецьких авторів*. У XIX ст. читацькі преференції поляків та українців-русинів вийшли поза наслідування німецьких текстів. Через лектуру почали щораз чіткіше передаватися національні аспірації поляків і українців, а також слов'янофільські концепції. До того

* Зокрема, «Оснoв пасторального богослов'я» Франка Гіфтшціца, церковної історії Йоганна Маттіаса Шрока, історії філософії Фрідріха Бавмайстера, екзегетики Старого Завіту Ж. Монспрера і герменевтики Нового Завіту Даміяна Черни тощо.

«Катехизм галицьких підданих про їх права й повинності під оглядом уряду, двору і себе самих» Константи Леліва Слотвінського. Львів, 1831 р.

ж був доволі помітним вплив тогочасної польської, російської та чеської літератури на ментальність галицьких українців.

Іван Вагілевич

Це помітно з тих книжок, які читали у залах львівського Оссолінеуму М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагілевич. «Хроніки» Яна Длугоша, Мацея Стрийськовського й Марціна Бельського, часопис самого Закладу ім. Оссолінських, «Історії Польщі» Йоахим Лелевеля та Єжи Самуеля Бандтке, «Граматика слов'янська» Єрнея Бартола (Варфоломія) Копітара, німецька «Історія слов'янських літератур» Павла Йозефа Шафарика, фі-

лологічні праці Йосефа Добровського, поезії Юліуша Словацького цікавили їх поряд із польським перекладом «Руської Правди», Острозькою Біблією, виданням «Слова о полку Ігоревім», збірниками українських пісень Михайла Максимовича та матеріалами сербського фольклору Вука Караджича, історією Російської держави Миколи Карамзіна, нарисом російської літератури Миколи Греча, збірниками Кірші Данилова. На цьому тлі переклади текстів Тіта Лівія з історії давнього Риму, праці Йоганна-Готфріда Гердера чи оповіді Константина Вольнея про Сирію та Єгипет були, радше, відгалуженням основної тематики. Однак і вони свідчили про напрям інтелектуальних зацікавлень³⁶. Зрештою, увагу львівських «будителів» також привертав дуже популярний тоді Краледворський рукопис та «Slavy dčeri» Яна Коллара і, наприклад, польський переклад «Потрійного Львова» Бартоломія Зіморовича.

Така лектура частково визначила й подальші долі тих, кого в студентські роки назвали «Руською трійцею», та їхніх послідов-

³⁶ «Русалка Дністровая». Документи і матеріали... С. 18–51.

ників серед галицьких українців, хоч усі вони згодом захоплювалися творчістю М. Шашкевича. Дороговказом для частини майбутніх руських діячів, зокрема майбутніх народовців, стали тексти на кшталт фольклорних збірників Михайла Максимовича. Проте частина adeptів руського руху в Галичині, як-от Я. Головацький, поступово почали відходити від читання «малоруської» та локальної галицько-руської літератури до студіювання творів Михайла Погодіна, Михайла Хераскова, Олексія Хом'якова, Юрія Венеліна, Миколи Карамзіна. У випадку Я. Головацького, як наголошували його біографи і він сам, від початку німецькі, польські, церковнослов'янські та малоруські тексти сусідили з російськими. Зокрема, він ще хлопцем намагався читати твори М. Карамзіна, залишені його дідові якимось російським офіцером ще 1809 р.³⁷ Вони, зрештою, стали одним із першоджерел панслов'янських та русофільських симпатій Антонія Петрушевича, Івана Гушалевича, Антонія Добрянського тощо³⁸.

Проте творчість «Руської трійці» розгорталася в умовах цензури. Цей чинник загалом становив суттєвий бар'єр між авторами й читачами Галичини початку–середини ХІХ ст. і в руському, і в польському середовищі. Саме на цензуру скаржився Лешек Дунін-Борковський, підкреслюючи, що «галицька література й цензор перебувають у простому стосунку. Чим кращим був цензор, чим стравніший мав шлунок, веселіший гумор, чим у щасливішій хвилі брав рукопис до рук, тим також краща була література. Впливали на неї різні й зв'язки цензора з тим, хто пише, листки, прохання, компліменти, подарунки, підкупи. ... Історія галицької літератури – також і біографія цензора, свідоцтво дрібних нераз деталей його домашнього життя, його гумору, смаку і розсудливості» («Uwagi ogólne nad literaturą w Galicji»)³⁹. І не дивно, бо в житті самого письменника цензура

³⁷ Огоновскій О. Исторія литературы руской... С. 63.

³⁸ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Мудрий. Львів: Літопис, 2015. С. 68.

³⁹ Dunin Borkowski L. Uwagi ogólne nad literaturą w Galicji. Artykuł trzeci. *Tygodnik Literacki*. Poznań, 1842. Nr 49. S. 389.

відіграла одну з ключових ролей. Не менше вона позначилася й на літературній діяльності М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького – творців-упорядників «Русалки Дністрової». Цей невеликий том виходив поза межі тої парадигми, яку задавала тогочасна руська книжна культура в Галичині, що асоціювалася передовсім із релігійною літературою. Він став продуктом кількох традицій. Для тих, хто входив до кола «Руської трійці», друкована «Русалка Дністровая» була логічним продовженням попереднього рукописного альманаху – «Син Русі» (1833). Автори й упорядники «Русалки» також зауважували, що «їм судилося послідніми бути», а їхня книжка «у простодушному наряді» має постати перед своїми «сестрицями». Справді, альманах був віддзеркаленням текстів, що з'явилися іншими слов'янськими мовами. На це вказували чеські цитати-епіграфи з творів Яна Коллара, польські – з Богдана Залеського, переспіви-переклади («переводи») з сербських народних пісень, популяризованих Вуком Караджичем, та з «Краледворського рукопису», котрий у свідомості тогочасних читачів поставав твором чеської давнини, а не фальсифікатом Вацлава Ганки, поклики на старочеську «*Mater verborum*». Навіть оригінальні твори («складання»), які подавав у «Русалці» Маркіян Шашкевич (як «Згадка»), були нав'язані мотивами й образами того ж Яна Коллара, автора популярної тоді «*Slávy dčeri*». «Русалка Дністровая» виникла на перетині цих читацьких інтересів, але абсорбувала й відобразила лише їхню частину. Вона засвідчувала і тенденції розвитку тогочасної писемної культури, які пропагувала «Руська трійця». Одна з них – записування місцевого фольклору (пісень «від Перемишля», «від Бережан», «від Коломиї», «від Золочева»), а також спроба його історичної інтерпретації (Вагилевичів «Передговор к руським пісням народним»). Інша тенденція, яку репрезентували власні твори М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, навпаки, стала спробою фольклоризувати літературу, зробити її ближчою до народних зразків. Часом романтичне захоплення фольклором як виразом дохристиянської старовини набирало форми «неоязичництва»: автори альманаху бачили в народних текстах «віно дідів перед-

хрестових», імена давніх богів та обрядів та, як зауважив Ярослав Грицак (2003), виступали під слов'янськими іменами Руслана (Шашкевич), Далибора (Вагилевич) та Ярослава (Головацький), що теж апелювали до легенди «золотого віку» поганської Русі та її дописемної історії. Однак на сторінках «Русалки Дністрової» читач знаходив також прославу християнізації, образ «добрих», простих руських священників, що «співали Службу Божюю мовою народа». Яків Головацький, описуючи в «Русалці» давню писемну спадщину Галицької Русі, звертався саме до християнської духовної традиції: рукописних Біблій, Євангелій, служебників, Діань апостолів, Прологів, Синаксарів, Євхологонів, Житій святих, Поученій Єфрема Сиріна та інших манускриптів львівської монастирської василіанської бібліотеки. Ідеалізована «старовина», яку оспівувала «Русалка з-над Дністра», не була лише фольклорною язичницькою: це засвідчувала також опублікована в альманасі руська грамота («А се я, пан Ленко»), датована 1424 р. У власних текстах упорядники, нібито розвиваючи народні мотиви, водночас конструювали традиційні для романтизму теми нещасливого кохання («Жулин і Калина» І. Вагилевича) чи «справедливих месників» – «добрих розбійників» («Олена» М. Шашкевича). Навіть насичені фольклорними формулами й стилізовані під народнописемну поетику «гадки» та «казки» представників «Руської трійці» насправді були цілком літературними сонетами й новелами. Передмова до «Русалки Дністрової» невинно декларувала її фонетичні правописні принципи («Пиши – як чуєш, читай – як видиш»). Альманах був частиною також орфографічної культури й ідеологічно-правописних дискусій свого часу. Публікація «Русалки» 1837 р. протистояла як традиційній мовно-правописній системі тогочасної літературної руської мови, так і «модернізуючим» схемам латинізованого «*Ruskoĥo wesila*» Й. Лозинського (1835).

Однак цензор Венедикт Левицький відхилив «Русалку Дністрову» як текст, не придатний для друку, вважаючи, що її сумні історичні мотиви можуть навіювати песимізм, сприяти нелояльному ставленню до наявної влади серед читачів. До того ж, літературне ремесло здавалося цензорів несумісним зі священничим

покликанням М. Шашкевича⁴⁰. Красне письменство значною мірою підкорялося політичним ідеалам австролялізму. Саме тому окремі мотиви «Русалки Дністрової» вважали бунтом проти тогочасного дискурсу. Значна частина тиражу книжки, що вийшла поза Галичиною, так і не дійшла до масового читача, бо була знищена, а інша – розповсюджувалася як нелегальна література серед

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

Mathematische Welt-Verlag.

У ВУДИМЬ

Печатня Жорд. Везучица Пештського.

1837.

Літературно-фольклорний альманах «Русалка Дністрова».
Буда, 1837 р.

вузького кола читачів. Згодом писання М. Шашкевича, попри пізніші зауваження його критиків кінця XIX–XX ст., таки були не просто популярними серед читачів (зокрема, через шкільні хрестоматії), а й стали підґрунтям для пробудження національної свідомості галичан, і для галицької літературної традиції, і (частково) для сприймання зазбручанських текстів. Невипадково один із чільних діячів українського руху на Стрийщині Олекса Бобикевич 1893 р. реконструював давню й новішу рецепцію «Русалки Дністрової», подаючи її як головний Шашкевичів твір: «Люди беруть, читають і

очий своїх не можуть відірвати від тої дивної книжочки. Якось так писана, як ще до тепер ніхто у нас не писав; читаєш і розумієш усе; так написано по нашому, як мати учила, а так красно, що читаєш, то аж за серце стискає, аже плакати ся хоче, не зна-

⁴⁰ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали... С. 61–62. Назва книжки скеровувала радше до язичництва, а не християнства. До того ж, в оточенні авторів «Русалки» та студентів тогочасної греко-католицької духовної семінарії у Львові стали виявляти «підозрілі» й заборонені для читання конспіраційні тексти руською мовою, а це ще більше нагнітало атмосферу.

еш чи з радости, чи з жалю. Читаеш і нагадуються тобі тоті пісні наші красні, що їх наш нарід виспівує»⁴¹.

Попри тиск, у читанні й виборі літератури серед галицьких руських інтелігентів намітилися дві тенденції. Спочатку лектуру руських (українських) інтелігентів у Галичині моделювала польська література. Так, сферу зацікавлень галицьких польських інтелектуалів першої третини ХІХ ст. моделює, наприклад, «Історія столичного королівств Галичини й Лодомерії міста Львова» монаха-кармеліта Ігнація Ходиніцького⁴². Автор визначив досить чітке коло своїх адресатів. У його центрі перебувала громада міста, міська рада Львова та її тодішній президент Ян Гоме. Далі І. Ходиніцький апелював до своїх потенційних читачів-передплатників. До них входили передовсім представники тогочасної міської аристократії та вищого духовенства римо-католицького, греко-католицького та вірмено-католицького обрядів (від графів Дзедушицьких до русько-українського єпископа Львівського Михайла Левицького й Перемишльського Івана Снігурського), керівники львівських духовних семінарій та чернечих згромаджень, настоятелі храмів (від Вавжинця Беланського, тогочасного префекта римо-католицької духовної семінарії, вікарія Львівської вірменської катедри Яна Аксентовича до Сабатія Гарасевича з греко-католицької духовної семінарії та настоятеля тодішніх львівських василіан Варлаама Компанієвича), цісарсько-королівські радники, шамбеляни. Замовниками книжки стали, звичайно, і тодішні галицькі книгарі (Францішек Піллер, Кун і Ян Міліковський, Бартоломій Яблонський). Ще одну нішу майбутніх читачів займали урядники (судові консилярі, інгросисти, циркулярні комісари, а поруч із ними професори університетів та гімназій, звиклі богослови, звичайні міщани й міщанки). Саме цим 142 читачам і

⁴¹ Бобикевич О. На спомин святочного обходу 100-літних роковин уродження Маркіяна Шашкевича в Стрию дня 3 грудня 1911 року. Відчит о. Олекси Бобикевича на вечерку «Міщанської Бесіди» в Стрию 29 жовтня 1893 року. [Стрий], 1911. С. 15.

⁴² Chodyncki I. *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terazniejszych*. Lwów, 1829.

призначалася 185 примірників «Історії»⁴³. Натомість І. Ходиніцький вказував, що сам був уважним читачем текстів, із яких брав дані для своєї книжки. Серед них – неопубліковані ще тоді історії Львова Бартоломія Зіморовича та Томаша Юзефовича, пізньосередньовічні й ранньомодерні видання історії Яна Длугоша, Мартина Кромера, Александро Гваніні, Мацея Меховіти, Марціна Белського, Веспасіана Коховського, Самуеля Грондзького, Шимона Старовольського, Шимона Окольського, того ж таки Бартоломія Зіморовича, а також книжки сучасних чи ближчих у часі до Ігнація Ходиніцького авторів: історію російської державності Миколи Карамзіна й історію польського народу Адама-Станіслава Нарушевича. Зрештою, поштоvhом для написання історії Львова для монаха стали публікації аналогічних історій Кракова та Варшави, на котрих він також wzорувався⁴⁴. Згодом, у міру зростання національної самосвідомості, польську лектуру стали чітко відмежовувати від руської. Зрештою, на початку XIX ст. польська література

KRONIKA

MIASTA

LWOWA

Spisane i wydane

LWÓW. 1844.

*«Хроніка міста Львова»
Дениса Зубрицького. Львів,
1844 р.*

в Галичині переважала руську. Навіть тексти руських (українських) вчених, як альтернативна давніший праці І. Ходиніцького «Хроніка міста Львова» Дениса Зубрицького, була опублікована польською.

Проте, починаючи зі середини XIX ст., коло читання руського соціуму також поступово розділилося, повторюючи розлами політичних та ідеологічних симпатій всередині спільноти. Стимулом для розвитку «молодого» літературного дискурсу в цей час (зокрема в русько-українському середовищі) була «зовнішня» (чеська, німецька, польська) ро-

⁴³ Chodyncki I. *Historia stołecznego...* P. V–X.

⁴⁴ *Ibid.* P. XI–XIV.

мантична лектура, котра закликала до зміни парадигм, навіть до повстання проти них, конструкції нових образів і цінностей. Але пізніша політична реакція відтермінувала політичні та культурні зміни.

Імідж провінції, книжна культура й лектура Галичини (1850-ті роки – 1918 рік)

Зміни уявлень про край у другій половині XIX – на початку XX ст. Тим часом трансформації образу Галичини тривали. Так, у другій половині XIX ст. книжка Іполіта Ступніцького, присвячена географії Галичини та видана вперше 1849 р., а вдруге перевидана 1869 р., подавала хоч і подібну, але іншу картину краю⁴⁵. Це стосувалося й ланцюжка попередніх історичних трансформацій, які вели до утворення провінції: фактичним попередником Галичини для І. Ступніцького була Червона Русь/Руське воєводство, давнє Поділля – тільки її частиною (Тернопільщина й Броди), як і Покуття (Коломийський округ) та Лодомерія (Сокаль і околиці). До історичних (чи архаїчних) у розумінні сучасників І. Ступніцького належали уже й утворення на зразок князівств Освенціма і Затора та поєднання Галичини з Буковиною (гористою Дакією), як і королівство Краківське.

Для автора цього географічного нарису 1869 р. образ краю, що складався з 20 циркулів-обводів, і який він описував 1849 р., був уже минулим. Тепер, після адміністративних змін, його формували 75 повітів, «установлених у кожному місті та значнішому містечку»⁴⁶. До того ж, Галичина І. Ступні-

⁴⁵ Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym: z mapą Galicyi i Bukowiny. 2 wyd. Lwów, 1869.

⁴⁶ «Galicya była podzieloną na 20 obwodów, które od miast miały nazwę: te są: obwód Krakowski, Wadowicki, Bocheński, Sądecki, Tarnowski, Jasielski, Rzeszowski, Sanocki, Przemyski, Żółkiewski, Lwowski, Złoczowski, Sam borski, Brzeżański, Stryjski, Stanisławowski, Kołomyjski, Tarno polski, Czortkowski i Czerniowiecki. Teraz podzielono Galicyę na powiaty, których jest 75, ustanowionych w każdym mieście i znaczniejszym miasteczku».

цького була значно більша демографічно, аніж цей край у рецесії його попередників: близько 5 млн 300 тис. осіб, 4 млн із яких автор зараховував до автохтонів, а решту – до прибульців, які, однак, уже адаптувалися й сприймали Галичину своєю батьківщиною⁴⁷. Водночас географ бачив перед собою край, який трансформується, у якому активно вирубуються ліси та зменшується кількість диких тварин. Проте він задоволено змальовував трансформовану й модернізовану Галичину як перехрестя місцевих та міжнародних шляхів. Хоча, Галичина І. Ступницького – усе ще не край, що продукує власні вироби, а територія торгівлі. Описуючи генезу провінції, І. Ступницький змальовував картину галицької історії до початку правління Франца Йосифа I як низку трансформацій. Вона починалася з княжих часів, із тим, що спочатку виглядала роздвоєною на історію польської та руської Галіції, які згодом об'єднуються під пануванням польських володарів. Утворення австрійської Галичини поставало тут лише переходом польських територій під контроль Австрії через претензії Угорської корони. У такий спосіб різні епохи формування краю зливалися в один, майже неперервний континуум.

Карл-Еміль Францоз уже у 1870-х роках описував Галичину та Буковину ще як «Напів-Азію»⁴⁸. Для нього, як і для частини австрійців, вона була ще не повністю модернізованою, не адаптованою до австрійської реальності, і лежала на напівцивілізованому кордоні з варварським степом, азійськими просторами. Це – частина австрійського державного організму, яка все ще потребувала культурної трансформації⁴⁹. Взагалі далека від імперських центрів територія часто видавалася австрійським бюрократам та літераторам модернізованою і немодерною, щасливою і нещасною водночас⁵⁰. Натомість

⁴⁷ Stupnicki H. Galicya pod względem... S. 4.

⁴⁸ Franzos K. E. Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien. Leipzig, 1876.

⁴⁹ Ibid. S. XIV–XVI.

⁵⁰ Kłańska M. Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772–1918. Kraków: Universitas, 1991; Cybenko L.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

для місцевої польської інтелігенції та духовенства австрійські трансформації Галичини виглядали не завжди привабливо. Наприклад, Валер'ян Калінка зазначав, що Австрія насправді приєднала до себе кілька воєводств зруйнованої Речі Посполитої. Він також ретельно простежував адміністративні змі-

Владислав Мічинський, мапа «Галичина й Лодомерія з князівствами Буковиною, Освенцімом, Затормом і Великим князівством Краківським для вжитку народних шкіл». Жешув, Відень, 1872 р.

ни краю аж до 1853 р., порівнював стару і трансформовану політико-адміністративну й фінансову систему, і на підставі власних обрахунків доводив, що мешканці нововиниклої Галіції сплачують монархії на 50 млн злотих більше, ніж сплачували їхні предки Давній Речі Посполитій, їхні доходи були більшими. Навіть давнє шкільництво здавалося В. Калінці в чомусь кращим, аніж нове, ранньоавстрійське. Теж саме

Galicia miserabilis und/oder Galicia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur. Lwiw; Wien, 2008.

стосувалося австрійських міст і містечок, бо звідти, за В. Калінкою, витісняється польська культура: «Назагал, чим більше місто (за винятком Кракова), тим менше у ньому польськості»⁵¹.

Водночас адміністративні, територіальні й архітектурні зміни столиці краю, Львова, продовжувалися. На кінець XIX ст. публічний простір міста був адміністративно поділений на 5 дільниць, кожна з яких мала свій порядковий номер: т. зв. Галицьке (I), Краківське (II), Жовківське (III), Личаківське (IV), Середмістя (V). Саме такий Львів бачили мешканці й гості міста на тогочасних картах. Міський ландшафт у цей час знову змінився. Так, поступово, починаючи ще з 40-х років XIX ст. і аж до 1903 р., почали перекривати («засклеплювати») міську річку Полтву, що розширило простір для нового будівництва. Водночас у другій половині XIX ст., особливо у добу т. зв. автономії Галичини, місто почали ще інтенсивніше розбудовувати, вже у стилі еkleктики. На цій хвилі виник ряд приватних і публічних споруд: колишні Палаці польських аристократичних родин Потоцьких (1880), Сапег тощо. Водночас з'явилися імпазантні будинки Земельного банку, Галицької ощадної каси. Період інтенсивної забудови приніс також будівлі колишнього медичного факультету Львівського університету на вул. Пекарській (після Другої світової війни трансформовані у Львівський державний медичний інститут, тепер – Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького). Водночас з'явилася й масивна споруда Головної пошти, будинок Львівської політехнічної школи – нинішній головний корпус університету «Львівська політехніка», алегоричні фігури на портику й алегоричні розписи, в інтер'єрі якого демонстрували характерну для XX ст. віру у швидкий технічний прогрес тощо. Нове розуміння того, яким має бути побут гостей міста, спричинив появу низки респектабельних готелів, як-от «Жорж», «Гранд готель» (відновлений під тією ж назвою у 90-х роках XX ст. на проспекті Свободи), «Імперіаль» тощо.

⁵¹ Kalinka W. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackiem. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1898. S. 55.

Перекриття Полтви змінило центральну частину австрійського Львова – нинішній проспект Свободи, де впродовж 1897–1900 рр. постав новий Міський театр (тепер – Театр опери і балету ім. Соломії Крушельницької). Його фасад увінчує складний алегоричний комплекс: фігури Комедії, Трагедії, восьми муз, горельєфні зображення Життя та Мистецтва, скульптурна композиція, що персоніфікує Поезію, Музику й Славу (центральна постать, що підносить золоту пальмову гілку) тощо. Розкішний інтер'єр споруди формують, зокрема, настінні панно з сюжетами театральних вистав ХІХ–ХХ ст. і плафон, розписаний «Тріумфом Слави». Знаковою для театру стала також сценічна завіса «Парнас» Генриха Семирадського, яку традиційно опускають переважно під час театральних прем'єр чи відкриття нових сценічних сезонів. Ця будівля мала репрезентувати Львів як культурну столицю регіону, демонструвати заможність міста та вишуканість смаків місцевої публіки. Іншою символічною будівлею цього ж порядку став помпезний будинок колишнього Галицького сейму – регіонального парламенту, що уособлював адміністративні й політичні амбіції столичного міста. Зведена в 1877–1881 рр. на тодішній периферії Львова, ця споруда мала важливу ідеологічну функцію. Про це свідчили й символічні зображення на її фасаді. Вони матеріалізували цивілізаційні пріоритети ХІХ ст. (у скульптурних групах «Освіта» та «Праця») й персоніфікували ідею єдності регіону так, як його розуміли в польських середовищах краю (алегоричні фігури «Галичина», «Вісла» і «Дністер»). Суспільну значимість будівлі підкреслював також її інтер'єр, зокрема масивні двері і сходи, що вели до залу засідань Крайового сейму на другому поверсі. В нішах перед нею містилися скульптури польських та руських володарів середньовіччя, які мали, очевидно, вказувати на спільну польсько-українську історію Галичини. У самому залі, спорудженому у формі амфітеатру, були місця для 230 послів (депутатів) сейму, кілька ярусів трибун для головуючих, за спинами яких розміщено фриз із алегоричними картинами авторства Генрика Родаковського, що увічнювали видатних історичних персонажів Галичини. Стіни залу

прикрашало полотно Яна Матейка «Люблінська унія». Після Першої світової війни, розпаду Габсбурзької монархії, польсько-української війни 1918–1919 рр. дещо пошкоджену споруду Галицького сейму передано під новий корпус тогочасного Львівського університету. У контексті містобудівного буму на зламі XIX – на початку XX ст. архітектурний ландшафт міста стала формувати модна у столиці імперії – Відні, сецесія. В Галичині цей виточений стиль мав, фактично, два національні обличчя: польське, (т. зв. «старопольський» й «закопанський» стилі), яке у Львові творили архітектори Владислав Садловський, Юліан Захаревич, і українське («гуцульський» стиль), пов'язане, зокрема, з іменем Івана Левинського. Завдяки його діяльності в центрі та на периферії міста у перші десятиліття XX ст. постали зразки українського модерну: численні житлові будинки, споруда колишнього страхового товариства «Дністер», будинок бурси Українського педагогічного товариства, Музичного інституту ім. М. Лисенка.

У другій половині XIX ст. для підданих Австро-Угорщини образ Галичини теж трансформувався. Наприклад, Франтішек Ржегорж зображав край передусім у ракурсі немодернізованих Покуття, Гуцульщини й гуцулів, їхнього мистецтва та вірувань. Так, Покуття в нього поставало забутою екзотичною землею навіть на тлі усїєї Галичини, що зберігає давню автохтонну, не трансформовану модерними впливами, культуру: «Нема мальовничішого закутку в галицькій Русі над Покуття; світ про нього мало що знає, тому та загублена країнка ніби створена, щоб зберегти своє етнографічне обличчя для майбутнього»⁵². Це, разом з ілюстраціями гуцульського народного промислу, які він згодом подав до наукового словника Яна Отта, також формувало уявлення про незвичний галицький край як територію гір⁵³. Наприкінці XIX ст. загальний образ провінції

⁵² Řehoř F. *Územi Huculů. Slovansky sborník*. Praha, 1884. R. 3. S. 290–297; 351–360.

⁵³ Детальніше див.: Kaleta P. *Cesta do Haliče František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19. století*. Olomouc: Votobia, 2004. 270 s.

в чеській колективній пам'яті відображали статті Оттової енциклопедії. У них (пером того ж таки Франтішек Ржегоржа) подана, зокрема, історія трансформацій Галича: від старої княжої столиці, що була суперечкою між руськими князями, до нового містечка, цікавого для автора своїми караїмами⁵⁴. Демографічна Галичина на сторінках цієї праці поставала територією міст і містечок, що перебували на стадії поступового розростання, змін, модернізації: від Львова з тогочасними 127 тис. населення до Самбора, Золочова, Бережан, Борислава, які тоді ще не подолали 10-тисячного бар'єру⁵⁵. Галицька історія (передусім середньовічна) у чеських текстах – це історія змін етнополітичного домінування. Початкова історія краю була історією руською, натомість її приєднання до Польської корони виглядало, як «відлучення від решти Русі». Прихід на землі колишньої Русі Австро-Угорщини поставав двояко: позитивно, як «наведення порядку», і негативно, як германізація й централізація території.

Універсальна французька географія Європи Елізе Реклю⁵⁶, матеріали до якої давали також місцеві автори, зображала Галичину (разом із Буковиною) частиною Австро-Угорщини, але також «австрійською Польщею та Рутенією» – фактично, західною й польською частинами⁵⁷. Східна Галичина в тексті Е. Реклю асоціювалася тут із територією рутенцями, котрі, на думку автора, перебувають на етапі мовних і культурних трансформацій, невизначеності, у пошуку ідентичності між польською та руською мовою, греко- та римо-католицизмом, – підкреслював автор чи автори. Водночас рутенців/русинів у текстів Е. Реклю описано як тих, що намагаються уникати суспільних трансформацій: вони зберігають свої давні вірування,

⁵⁴ Řehoř F. Halič. *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha; J. Otto, 1896. T. 10. S. 771.

⁵⁵ Ibid. 1896. T. 10. S. 771–788.

⁵⁶ Reclus E. *Europe. The Earth and its Inhabitants*. New-York: D. Appleton and Company, 1883. Vol. 3: Austria-Hungary, Germany, Belgium and the Netherlands. 504 p.

⁵⁷ Ibid. P. 114–121.

стороняться цивілізації та освіти. Загалом, Галичина у праці Е. Реклю виглядала екзотичним транзитним пунктом на шляху із Західної Європи до Росії й Азії, яка все ще не трансформувалася у Схід чи Захід і не індустріалізувалася, бо її промисловість перебувала ще в зародку⁵⁸.

Згодом британка шотландського походження Мені Мюріел Дові на сторінках книжки подорожей із характерною назвою «Дівчина в Карпатах»⁵⁹ також зображала Галичину дивною територією з нестабільною історією та політичною реальністю. Саме історична динамічність і поліетнічність здавалася американці цікавою на тлі сучасної малозначущості та маргіальності австрійської провінції. Минуле краю вона уявляла собі калейдоскопом сенсаційних пригод та постійного історичного руху. Так, вона підкреслювала, що вже сама його назва була не раз трансформованою, і змінювалася більше десятка разів. Ця авторка, як і інші, відзначала політичну змінність регіону, на який, як твердила, у різний час претендували Росія, Польща, Угорщина й Австрія. Вона розповідала, що етнічні спільноти краю також причинилися до етнокультурних трансформацій, бо в різний час намагалися витіснити одна одну на відносно малій території, замешкуваній спочатку «русинською расою», потім перенаселеною євреями, колонізованою та завойованою поляками тощо.

Критичним проти австрійської Галичини та її політичних трансформацій був Пилип Свистун. Він, як і його однодумці, бачив у новій провінції колишню територію «русских», спольщену у вигляді Руського воєводства і ще раз трансформовану австрійською бюрократією. Розглядаючи історію прилучення колишніх земель польської корони до Австро-Угорщини, представник русофільської історіографії майже відразу трансформував (і політизував) твердження Йогана Енгеля: «Галичина є властиво руський (“русский”) край, і уряд Росії може досить легко ви-

⁵⁸ Reclus E. Europe. The Earth... P. 121–124.

⁵⁹ Dowie M. M. A Girl in the Carpathians. New-York: Cassel Publishing Company, 1898. 301 p.

магати його повернення на тій підставі, що тут володарювали потомки великих князів»⁶⁰. Уся книжка П. Свистуна була пронизана однією ідеєю: показати, що сучасна йому Галичина – це і є Прикарпатська/Червона Русь, поставлена на сторожі південно-західних країн Русі, яка в нових обставинах і під новим пануванням усе одно не піддається австрійським трансформаціям, залишається стійкою до зовнішніх викликів та здатна ще довго виконувати свою культурну (і, ймовірно, політичну) місію⁶¹.

Інші претензії до Галичини мав Станіслав Щепановський, який формував образ галицької нужди («*nędza Galicyi*). Промисловець демаскував позитивний образ краю, протиставляючи йому картину якраз не трансформованої, не модернізованої, збідованої, відсталої, малоосвіченої провінції, не надто врожайної землі. «Кожен її кілометр мусить вижити 60–64 і навіть 80 людей, які живуть з рільництва», – твердив С. Щепановський, однак відзначаються меншою продуктивністю праці, ніж у розвинених країнах⁶². Проте доходи й заощадження галицьких міщан та продуктивність їхньої праці теж дуже низькі, зазначав він. Загалом, за більшістю економічних показників, за винятком залізниць, Галичина С. Щепановського займає останнє місце серед європейських регіонів⁶³. Спосіб життя мешканців краю видавався промисловцеві фатальним, бо їх косять хвороби, а харчування галичан виглядало дуже неякісним: «... немає краю на цілій земній кулі, де б гірше відживлялися» (як підкреслював автор, тільки алкоголю й тютюну тут споживають більше, ніж деінде)⁶⁴. Недобір фінансовий, недобір живності, суспільний недобір/неграмотність населення (19 % тих, хто вміє читати й писати, в Галичині напротива-

⁶⁰ Свистунъ Ф. Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австріи: в 2 ч. Львовъ, 1895. Ч. 1. С. 26.

⁶¹ Там само. Ч. 2. С. 738–741.

⁶² Szczepanowski S. *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. 2 wyd. Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. S. 3.

⁶³ Ibid. S. 17.

⁶⁴ Ibid. S. 25.

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

гу 52 % в Угорщині) – такі невтішні ознаки бідного, не модернізованого регіону С. Щепановський добачав всюди. Водночас він пропонував новий образ краю – суспільно трансформованої, економічно реформованої та фінансово сильної Галичини майбутнього.

«Galicya i Węgry». Мапа Галичини й Угорщини за «Загальною енциклопедією» Самуеля Оргельбранда, 1898 р.

Особливо відсталою, консервативною, реакційною автори кінця XIX – початку XX ст. зображали Галичину кінця XVIII – початку XIX ст. Частина досліджень та популярно-наукових нарисів, що походили з польського середовища, акцентували на різкому трансформаційному переході від «своєї» Речі Посполитої з її шляхетською демократією до чужої німецької й абсолютистської Галичини⁶⁵.

⁶⁵ Див.: Lozinski W. Galiciana. Kilka uwag z pierwszych lat historii galicyjskiej. Lwów, 1872; Lozinski W. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku. Lwów, 1913; Sznür-Peplowski S. Galiciana. 1778–1812. Lwów, 1896.

Натомість із польського боку постійним було переконання, що Східна Галичина загалом була споконвіку польською землею. «Дванадцять східних обводів Галичини, названих давніше Червенськом, Червоною Хробацією, Хорвацією ..., які пізніше назвали Червоною Руссю, первісно замешкувані слов'янськими племенами, за свідоцтвами найдавніших і нових історіографів, були від непам'ятних часів, ще у X столітті, частиною польської держави»⁶⁶, – категорично заявляв один із польських авторів, повторюючи думку багатьох тогочасних інтелігентів. Натомість руські/українські географи у другій половині XIX ст. чітко стверджували існування етнографічної Руської землі чи, у пізнішій версії, України-Руси, західною частиною якої ставала якраз Галичина⁶⁷. Цікаво, що, наприклад, Григорій Величко 1897 р. у популярному виданні формував уявлення про Україну/Руську землю, оперуючи розмірами галицької території і підкреслюючи, що ціла українська земля «є близько 14 разів більша від Галичини, а значно більша, бо у дві Галичини, від царства австрійського»⁶⁸. Це сприяло тому, що українці могли гордитися своєю Руссю. Однак суперечність між польською та руською візією Галичини вже була підставою конфлікту, що розколював галицький соціум.

Краєм із багатьма проблемами Галичину зображали й польські наукові видання початку XX ст., зокрема двотомна «Galicya» Францішка Буяка⁶⁹. Її автор відштовхувався від тези, що Галичина є «дуже спізненим за всіма параметрами краєм»⁷⁰. Але вчений був переконаний, що Галичина – частина Польщі, яка має географічно вигідне розташування й «відкриті дороги для комунікації» з іншими регіонами Європи: Росією, Шльонськом, Моравією й наддунайською Австрією, Румунією, отже,

⁶⁶ Dobczanski A. Wyjasnienie sprawy ruskiej. Lwów, 1885.

⁶⁷ Див.: Доктор географії Григорій Величко / за ред. проф. О. Шаблія. Львів, 2012. С. 58–116.

⁶⁸ Там само. С. 58.

⁶⁹ Див.: Bujak F. Galicya. Lwów; Warszawa, 1908. Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. 562 s.

⁷⁰ Ibid. S. 6.

потенційного готова до економічної трансформації. Попри те, дослідник вважав її лише рільничим регіоном серед промислово розвинутих країв, а славою Галичини називав, переважно, сіль, нафту та озокерит⁷¹. Це означало, що позитивні економічні трансформації краю, перетворення його з сировинного придатка на індустріально розвинений регіон були ще попереду. Водночас Ф. Буяк побоювався негативних, на його думку, етносуспільних трансформацій, а саме, що через розвиток міцніючого українського руху по обидва боки Збруча ситуація в Галичині може докорінно змінитися на користь українців («Галицької Русі»), і поляки мусять враховувати ці перспективи. Тому науковець закликав польську спільноту Східної Галичини використовувати «оборонну» тактику, щоб встановити чіткі межі розвитку руського руху на «спільній землі»⁷².

У цьому плані важливою для польської сторони адміністративно-політичною трансформацією стала автономізація Галичини⁷³. Надання автономії краю, з одного боку, мало бути символом нової візії регіону в політиці центральної влади у Відні. Фактично ж, як виявилось згодом, під виглядом автономних структур (зокрема Галицького сейму) сформувалася своєрідна квазідержавність – замітник втраченої Давньої Речі Посполитої для польського населення краю. Тому для українців автономія Галичини згодом стала виглядати ширмою, за якою приховувалися політичні домовленості Габсбурзького двору з місцевими польськими суспільними елітами. Натомість поляки все одно бачили себе підданими монархії, а не володарями на власній території, та вважали, що центральна влада готова сприяти власне їхнім конкурентам, тобто українцям. Проте, як виглядає, у політичній уяві Відня другої половини XIX ст. справді важливішим був образ польської, а не української Га-

⁷¹ Ibid. S. 26.

⁷² Ibid. S. 87, 94.

⁷³ Уська У. Автономізація Галичини: (1861–1873): процес законодавчого оформлення польської національно-територіальної автономії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2017. Вип. 18. С. 99–126.

личини. (Зокрема, через більшу впливовість та політичну активність польських кіл). Лише на початку ХХ ст. імператор та його оточення (під впливом соціально-політичних рухів у краю) почали змінювати своє ставлення до галицького українства та добачати в ньому силу й водночас можливу лояльну опору для власної політики. Проте загалом, попри економічну підтримку краю та його політичне усамостійнення, промислово нерозвинена й небагата Галичина для Відня довгий час не була пріоритетом. По суті, лише прикордонний статус регіону на тлі поступового загострення австрійсько-російських відносин зробив його стратегічним плацдармом, від якого певною мірою залежала безпека й цілісність усієї держави Габсбургів.

Трансформація/модернізація краю опинялася під вогнем критики з різних причин. Юліан Бачинський в «Україні Ирреденти» змальовував трагедію Галичини, яка несподівано опинилася в новому для себе капіталістичному світі. Дороги, що поєднали Галичину з Австрією та рештою модернізованої Європи, як заявляв він, насправді зробили її неконкурентною, селянською. Віч-на-віч з індустріальним світом край повинен змінити своє обличчя й не бути більше територією патріархального рільництва⁷⁴. Водночас потреба в розвитку, як прогнозував Ю. Бачинський, змусить Галичину (як віденську «колонію») домагатися федералізму. Це завдасть вирішального удару по австрійському централізмі, головною опорою якого є, власне, Галичина та її провінційність⁷⁵. До того ж ланцюжок трансформацій не мав би закінчуватися: Австрія мала би стати федерацією народів, а не національно-змішаних країв. Тому автор «Ирреденти» заявляв, що Галичина чи колишня Галицька Русь має возз'єднатися з Волиню, Поділлям, Новоросією і Малоросією, утворивши нову державу, «Україну для себе» – велику, політично незалежну від «Кавказу аж по Сян»⁷⁶. Отож ідея економічної критики Галичини привела українського

⁷⁴ Див.: Бачинський Ю. *Ukraina irredenta*. 3-тє вид. Берлін, 1924. С. 8.

⁷⁵ Там само. С. 42.

⁷⁶ Там само. С. 97.

соціал-демократа до уявного на той час перекроювання політичної мапи Східної Європи, однією з центральних осей якої мала б стати Галичина.

Водночас Галичину кінця ХІХ – початку ХХ ст. місцеві жителі рекламували як поєднання традиції, консерватизму й навіть відсталості зі швидким розвитком і прогресом. Частина авторів описували провінцію як регіон швидкої трансформації: індустріалізований край, у якому розвиваються промисли та ремесла⁷⁷, і, отже, модернізується саме суспільство. Принаймні таку картину репрезентували на загальноімперському рівні перед вибухом Першої світової війни⁷⁸. Частину центральних видань, присвячених Галичині, її історії та пам'яткам, зображено її польською провінцією чи провінцією з польським культурним та політичним обличчям. В одній із таких публікацій, що вийшла спеціальним додатком до віденської, еволюція адміністративного розвитку краю в очах авторів цього ілюстрованого додатка до ілюстрованого часопису «Reise und Sport»⁷⁹ виглядала доволі чіткою й логічною: від первісної організації Галичини й Володимирії як вияву централізму при Марії Терезії до появи Міністерства Галичини у Відні, «галицької резолюції» 1868 р. і автономізації краю під впливом польських політичних чинників тощо. А проте такі видання намагалися подати Галичину не лише центром літературного, музичного чи політичного життя (передовсім польських мешканців краю), але й нафтовим краєм, місцем розвитку мінеральної та солевидобувної промисловості, краєм курортів.

⁷⁷ Див.: Bujak F. *Galicya*. Lwów; Warszawa, 1910. Т. 2. Цікаво, що наприкінці книжки дослідник скаржився на те, що в Галичині не цікавляться, не читають ані не концентрують у якійсь книгозбірні статистичні та економічно-господарські матеріали, що затемнює загальну картину суспільного становища у краю для історика (Ibid. S. 509).

⁷⁸ Ćwikliński L. *Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart*. Wien and Leipzig, 1913.

⁷⁹ *Galizien. Seine Kulturelle und Wirtschaftliche Entwicklung* / red. S. Bergmann. Wien, [1912]. S. 9, 16, 40.

Ще одним важливим феноменом стала трансформація ідентичностей регіону в напрямі галицької ідентичності. Поляки, українці, євреї початку ХХ ст. добре знали, що вони – галичани, або ж галицькі русини, галицькі поляки, галицькі євреї. Це робило їх «іншими» і в межах монархії, бо маркувало провінційне походження, і в межах уявних спільнот-етнічних груп, бо теж робило носіями локальної ідентичності. Інколи галичани трактували і як окремий соціум, у якому етнонаціональні риси витіснено територіальними, а національна свідомість – австролялізмом. Зокрема, австрійська влада стала творити (а місцеві жителі – приймати) галицьку ідентичність як одну з опцій у виборі між вже наявними польською, єврейською та руською з її видозмінами («русько-українською» чи українфільською, «русько-російською» чи русофільською, «русько-польською» чи полонофільською) ідентичностями. Так, у «Великому світі Цаповичів» Яна Ляма⁸⁰ галичанами чуються австрійські бюрократи та кар'єристи: русин і русофіл Йоганн де Кашуба фон Сарафанович і частково згерманізований, а частково сполонізований чех Вацлав-Венцел Прецлічек. Саме він стає зразковим типом «утилітарного галичанина», декларуючи німецькою, що кожен у провінції повинен користуватися рідною мовою, «бо цього зичить собі високий уряд і також місцева людність, а я то мушу знати найкраще, бо є галичанином (ein Galizianer)»⁸¹. Після Першої світової війни галицька ідентичність, з одного боку, зберігалася, а з іншого – розпадалася (як і сама ідея автономної чи й незалежної Галичини), наприклад, на львівську та краківську (серед польського населення). В українських середовищах її замінило відокремлення від польської ідентичності і певне протиставлення «новим» українським ідентичностям – волинській та холмській, які з'явилися разом з утворенням міжвоєнної Польщі.

Для прихильників руського (українського та, частково, русофільського) руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. ідеологічно важливим

⁸⁰ Lam J. Wielki świat Capowic. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1976. 175 s.

⁸¹ Ibid. S. 149.

був образ Галичини/Halyczynu та Галицької Русі. У цій доктрині вона протистояла сполонізованій Галіції/Galicui – частині уявної майбутньої Польщі й відрізнялася від урядової Galizien – реальної провінції Австро-Угорщини. Так сприйнята Галичина поставала місцем негативних суспільних трансформацій⁸²: релігійної дискримінації, латинізації та полонізації русинів⁸³.

Руські діячі, як Григорій Купчанко, пояснювали своїм прихильникам: австрійська Галичина – це первісна Хорватська/Слов'янська держава, що після приєднання до Русі почала називатися Червоною Руссю, а ще пізніше стала самостійною державою, Галицьким князівством. Її пізнішу історію автор описував як приневолення, полонізацію та релігійну асиміляцію в межах Речі Посполитої, а останній етап – як приєднання «бідної, темної, пониженої, знищеної» Галицької Русі до Австрії, у якій вона, зрештою, знову потрапила під польське панування⁸⁴. Водночас Галіцію/Галичину Г. Купчанко описував краєм загрозливих суспільних трансформацій: польське населення поступово збільшувалося, а українське зменшувалося⁸⁵. Натомість явні представники русофільського руху творили образ Галичини як одного з панславістичних осередків і джерел розповсюдження православ'я в регіоні, репрезентували її трансформованою під польським та австрійським впливом частиною Малої або Південної Русі й стверджували, що «Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска ... есть одна і та ж сама Русь»⁸⁶.

⁸² Kupczanko G. Die Schicksal der Ruthenen. Leipzig, 1882; Ukrainischen Klub des Reichsrates. Die österreichische Politik gegen die Ruthenen. Wien, 1900.

⁸³ Birkbeck W. J. Religious Persecution in Galicia (Austrian Poland). London, 1912.

⁸⁴ Купчанко Г. Галичина и еи руски жители. Відень, 1896. С. 6–28.

⁸⁵ Там само. С. 37, 48–84; Орлевич І. Русофільська течія. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2021. С. 103–128.

⁸⁶ Стенографический отчетъ изъ судебной росправы по ділу Ольги Грабаръ и товаріщей. Львовъ, 1882. С. 80.

У Росії також обговорювали проблему Галичини як землі, історично «спорідненої» з імперією. Поступово в уяві російських політичних кіл викристалізувався образ суміжної території – Галиции чи Галиччини – регіону, який варто трансформувати в руслі «російської ідеї», розповсюджувати свій ідеологічний і релігійний вплив, політичну й фінансову присутність. Кінцевою метою мало би стати приєднання «несправедливо відірваної» Галичини до Росії⁸⁷. Її описували як приклад германізаційних і полонізаційних змін – австрійський край як територію з гарною, але зовсім полонізованою столицею (Львовом), і бідними провінційними містечками та селами, де живуть «хлопи, ієреї та євреї»⁸⁸.

Частина уявлень про стан і статус краю в Росії були інспіровані діями українського напрямку. Скажімо, Михайло Грушевський описував провінцію як зону українсько-польського протистояння та пояснював ставлення місцевих українців до адміністративної і національної автономії краю. Тут історик характеризував «Галіцію» як провінцію, що межує з Російською імперією і довго живе в умовах конституційної реформи, що, однак, не впливає на неї позитивно: «Галичина (“Галиція”) прославилася крайніми зловживаннями, збоченнями конституційних форм, крайнім напруженням національної боротьби, що паралізує усякий національний та культурний її рух»⁸⁹. Учений репрезентував усю історію Галичини кінця XIX – початку XX ст. як «голосний протест проти підміни національно-територіальної автономії автономією областей, складених з різноплемінних територій і відданих у безконтрольне розпорядження пануючим національно-класовим групам»⁹⁰.

Галичину під кінець XIX – на початку XX ст. стали сприймати землею гуцулів (рідше – лемків), котрі стороняться

⁸⁷ Кельсієв В. Галичина и Молдавія. Санкт-Петербургъ, 1868. С. III–IV.

⁸⁸ Там само. С. 11.

⁸⁹ Див.: Грушевський М. Изъ польско-украинскихъ отношеній Галици. 2 изд. Санкт-Петербургъ, 1907. С. 5.

⁹⁰ Там само. С. 73.

модернізації⁹¹. У листі Михайла Коцюбинського до Євгена Чикаленка вже наступного, 1911, року Гуцульщина асоціювалася з ізоляцією від світу та величною природою, а гуцули поставали майже нехристиянізованими «первісними номадами». Після появи «Тіней забутих предків» вони стали певним стандартом оцінки Гуцульщини й гуцулів (а частково Галичини та галичан загалом) в українському письменстві.

Натомість Гнат Хоткевич⁹² на уявній мапі «маленької Галичини» репрезентував Гуцульщину не ідеалізовано, описуючи всі недоліки її немодернізованості територією неосвіченості, найменш знаним, «занедбаним, кутом з найбільшою кількістю анальфабетів і з найменшим процентом організацій»⁹³.

Іларіон Свенціцький на початку ХХ ст. скрупульозно зібрав звістки росіян про «Австрійську Русь» (маючи на увазі, що-правда, угорську, буковинську, і галицьку її частини). З його тексту випливало, що російські мандрівники та військові бачили в австрійському краї, з одного боку, ту ж Русь, а з іншого – упорядковану за німецьким порядком провінцію, кращу, ніж землі Російської імперії: «Галіція здавалася нам, росіянам, незрівнянно багатшою ... і кращою за наші сусідні губернії: містечка і міста забудовані добре, вулиці вимощені, країна прорізана шосе, у селах хати просторі, чисті, усі вибілені, селяни одягнуті чистіше й очевидно заможніше, аніж у нас. Усе це робило дивне враження і нехотячи виникало питання, чому у нас гірше». Така цитата показова для книги І. Свенціцького. (Хоч автор мав тоді протилежну мету – показати благодію впливу Російської імперії на відродження місцевого руського руху)⁹⁴.

Водночас до Галичини стали прикладати модель польського й українського П'ємонту – центру національного відродження.

⁹¹ Див.: Бикова Т. «Верховино, світку ти наш...»: гуцульський текст української літератури першої третини ХХ століття. Київ: Четверта хвиля, 2015. 424 с.

⁹² Хоткевич Г. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1966. Т. 2. С. 565–566.

⁹³ Там само. С. 494.

⁹⁴ Свенцицкий И. Материалы по исторш возрождения Карпатской Руси. Львовъ, 1905. Кн. 1. С. 13.

Велика війна кілька разів змінила сприймання Галичини. На її початку галичани ще підкреслювали свою відданість Австрійській монархії, виступаючи як «тирольці Сходу». Натомість під час російської окупації 1914–1915 рр. і наступів 1916 р. та 1917 р. на Галичину/Галицію/Галиччину в російському політичному дискурсі її зображали новою провінцією Російської імперії – слов'янською землею, визволеною з-під австрійського ярма. Водночас упродовж 1914–1915 рр. галицькі землі опинилися у складі Галицько-Буковинського губернаторства (що чисто механічно збіглося з початковою австрійською ідеєю об'єднання Галичини й Буковини). У його складі виділялися Львівська, Тернопільська, а згодом також Чернівецька й Перемишльська губернії⁹⁵.

Російська візія мала виразний ідеологічний напрям: Східна Галичина – це Галицька/Підкарпатська/Червона Русь, яка має бути інтегрована в етнічну Росію⁹⁶. В інших тогочасних текстах (зокрема виданих під егідою журналу «Украинская жизнь»)⁹⁷. Галичину як «самостійну країну» також зображали державним утворенням княжих часів, родоначальником якого виступав Володимир Святославович. Водночас прихильники цього напряму підкреслювали, що вже у XIII ст. Київ та Галич належали до різних культурних світів: – східного, візантійського та західного⁹⁸. Далі історію краю описували вже як історію провінції Польської та Австрійської держави, хоча період конституційної реформи та галицької автономії зображали часом розквіту української

⁹⁵ Детальніше див.: Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 388 с.; Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 78–108.

⁹⁶ Червонная Карпатская Русь – часть единой неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского отделения галицко-русского общества. Киевское отделение галицко-русского общества. Киев: [б. и.], 1915. 64 с.

⁹⁷ Галичина, Буковина, Угорская Русь. 2 изд., доп. / сост. сотр. журнала «Украинская жизнь». Москва: Задруга, 1915. 281 с.

⁹⁸ Там само. С. 47.

Галичини⁹⁹. Микола Ястребов, етнограф та російський археолог, спророкував майбутнє «Галиції» після російського завоювання як радикальну трансформацію: «...вона і фактично і юридично буде “виділена” з Австрії і возз’єднана з Росією, а дві її частини – західна, польська і східна, руська (малоруська), у тій чи іншій формі будуть “відділені” одна від одної»¹⁰⁰.

Натомість книжка Миколи Лагова з 1915 р. репрезентувала Галичину вже як російську губернію – «свою» Галичину на противагу австрійській Галиції. З перших сторінок автор стверджував, що цей «старий російський край» – навіть не звичайна провінція, а «ціла держава і за своїми розмірами, і за кількістю населення, і за багатствами, і навіть за своєю тисячолітньою історією»¹⁰¹. Цю історію М. Лагов подавав як низку історико-політичних трансформацій: прилучення хорватського Галича до Руської держави, самостійність Галичини наприкінці XI ст., її розквіт при Романовичах у XIII ст., занепад у XIV ст. «польське засилля» аж до XVIII ст., «австрійське ярмо» після 1772 р. із коротким руським відродженням у XIX ст. у боротьбі з «українським тиском» і «тріумфальне злиття Галичини з рештою неозорої Росії»¹⁰².

Навіть 1917 р. представники російської інтелігенції все ще вважали, що найкращим виходом для всієї Галичини було б її нове трансформування – «визволення» російськими військами: «...від перемоги росіян галиційські русини й поляки можуть чекати виконання своїх заповітних бажань: поляки – об’єднання Польщі, русини – братнього прийому й таких умов свого існування, за яких могли б вилікуватися важкі недуги цього страждальця-народу»¹⁰³. Проте плани остаточної інтеграції краю в Росію не були реалізовані.

⁹⁹ Там само. С. 56.

¹⁰⁰ Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 года. Петроградъ, 1915. С. 142.

¹⁰¹ Галичина. Ея исторія, природа, населеніе, богатства и достопримѣчательности / сост. Н. Лаговъ. Петроградъ, 1915. С. VII.

¹⁰² Там само. С. 2–7.

¹⁰³ Уланов В. Галиція въ ея прошломъ и настоящемъ. Москва, 1917. С. 47–48.

Після 1915 р. українці, поляки, німці та євреї описували образ «Галицької Руїни» як знищеної Східної Галичини¹⁰⁴. Проте, українці та поляки прагнули на цьому тлі сформувати образ Галичини нової, повоєнної. Частина польських авторів, як Александр Щепанський, далі розвивала ідею економічної модернізованої Галичини/Galycyi – одного з найбільших збірників фінансованих заощаджень та покладів нафти (з яких, однак, користають лише закордонні консорціуми)¹⁰⁵. Також польські суспільні діячі щораз частіше стали критикувати довоєнний устрій Галичини, вимагаючи замість автономії її «усамостійнення». Таким принаймні бачив її майбутнє Казимир Бартошевич. Він розглядав історію Галичини як австрійський політичний проект, виділяв у ній час абсолютизму, конституційний період та робив висновок, що край потребує незалежності більшої або такої ж, як Хорватія. Крім того, автор вимагав свободи комунікації між польською Галичиною та Королівством Конгресовим як символу єдності одного народу (відповідаючи варшавській критиці Галичини як відсталого, консервативного і лояльного до Австрії польського краю)¹⁰⁶.

Натомість спроби таких суспільно-політичних трансформацій австрійський проект, а згодом акт «виокремлення» Галичини й утворення Польського королівства 5 листопада 1916 р., що фактично визнавав її польську належність, викликав спротив українських політичних еліт. Тому українці, зокрема представники віденської еміграції, все активніше

¹⁰⁴ Іван Петрович (Крип'якевич І.). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів: Червона Калина, 1923. Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років; Мазур О. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584: Держава і армія. С. 44–55.

¹⁰⁵ Szczepanski A. *Rozwój przemysłu w Galicji: (dotychczasowe drogi i wytycznie na przyszłość)*. Lwów, 1916. S. 43.

¹⁰⁶ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicyi. Jej stan przed wojną i «wyodrębnienie»*. Warszawa; Lublin; Lodz; Kraków, 1917.

три, підкреслюючи водночас наслідки війни, яка на його очах змінила давню реальність¹⁰⁹. Натомість український географ Степан Рудницький, котрий видав свою книжку тоді ж, що й А. Гуттри, презентував Галичину вже частиною України – і на рівні фізичної географії, і в антропогеографічному вимірі¹¹⁰. Все це чітко вписувалося в ідеологію українського руху в краї, бо його представники бачили Галичину саме в загальнонаціональному вимірі – однією з головних проєкцій майбутньої державності. Зрештою, імпульсом для нових суспільних трансформацій став Листопадовий зрив та польсько-українська війна за Львів і Галичину 1918–1919 р., який створив нову реальність уже поза межами Австрійської монархії, у нових політико-адміністративних умовах.

Зміни галицької книжково-писемної культури та лектури наприкінці XIX – на початку XX ст. У другій половині XIX ст., окрім іншого, знову постало питання правописної трансформації руської писемної культури: дискусії виникли під впливом віденського «проєкту Їречека» на зламі 50–60-х років XIX ст. За основу латинізації руської мови в ньому мала слугувати чеська модель¹¹¹. Так, розгорнулася й «друга азбучна війна» в Галичині, коли руське письмо (кирилицю) протиставили латиниці, котру вважали прихованою «польською інтригою» (з боку графа Агенора Голуховського)¹¹². У цьому разі захисниками традиційної кирилиці

¹⁰⁹ Guttry A. Galizien. Land und Leute. München; Leipzig, 1916.

¹¹⁰ Rudnyckij S. Ukraina. Land und Volk. Eine gemieffassliche Landeskunde. Wien, 1916. S. 27–38, 133–134.

¹¹¹ Jireček J. Ueber den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Wien, 1859.

¹¹² Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 549–650; Сімович В. Йозеф Їречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.). Прага, 1933; Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед української інтелігенції Галичини як фактор національного самоусвідомлення в 1850-х рр. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX ст.* Львів: Логос, 2016. С. 112–155.

ці стали й галицькі русофіли, зокрема Богдан Дідицький¹¹³. Вони розглядали латинку інструментом руйнування уявного «общерусского» простору (Мала, Велика і Біла Русь), котрий мала цементувати кирилиця. Хоча кирилиця була звичною у церковно-літургійній практиці. Русофілів підтримували й народовці, зокрема батько галицького українофільства о. Данило Танячкевич теж різко критикував «нападъ ряду Австрийського на наше стародавнє письмо» як симптом ворожості щодо українства загалом: «Гласкаючи насъ, пильненько наглядавъ, чи не здійсмається наше око, хочь би пошукати, чи не живе де більше нашого роду й народу»¹¹⁴. Зокрема, вибираючи з кириличного алфавіту 35 «пасхальних букв», що означали числа, греко-католицькі священники вираховували час Великодня (як рухомого свята)¹¹⁵. Проте вагання між традиційним руським/українським письмом і його модернізованим/трансформованим варіантом залишалися й надалі. Для частини інтелігентів ХХ ст. кирилиця асоціювалася з давнішими шрифтами, якими були записані чи надруковані церковні книги, і вони вважали «справжню кирилицю» феноменом минулого. «Через довгі часи ажъ до першихъ десятокъ літъ минушого віка учили ся предкѣ наши “кирилиці” і писали нею. Книги церковні печатані суть и до нині письмомъ тимъ, стараням и нашим має буты, щоб діти уміли почитати святу тоту спадщину и уміли письмо того читати», – повчав читачів о. Іван Луцик на початку ХХ ст.¹¹⁶. Водночас навіть пізніше в побуті галицьких русинів руське письмо не завжди домінувало. Наприклад, дід відомого львівського історика Ярослава Ісаєвича, який працював поштовим підурядником на Стрийщині, до

¹¹³ О неудобности латинской азбуки въ писменности русской / рассмотрение А. Д. Богдана. Відень, 1859.

¹¹⁴ Танячкевичъ Д. Письмо народовцѣвъ русскихъ до редактора политической часописи «Русь» яко простестъ и меморіаль / списавъ Федѣръ Черногора. Вѣдень, 1867. С. 12.

¹¹⁵ Пелеш Ю. Літургіка. Біографічні матеріали. Харків, 2013. С. 108.

¹¹⁶ Луцкѣ И. Я. Илюстровані житя святыхъ. Львовъ, 1907. С. 218.

кінця своєї кар'єри «не навчився добре писати і вмів читати тільки латинськими літерами»¹¹⁷.

Ці мовно-ідеологічні дискусії підштовхнули до змін у самій руській кирилиці (або ж проходили паралельно з ними). У другій половині XIX ст. Галичина стала перехрестям різних руських/українських графічно-правописних систем – і принесених ззовні, і створених всередині краю (галицька «етимологія» й фонетичний правопис «Русалки Дністрової», «желехівка», «кулішівка», «драгоманівка» і «грінченківка», «ярижка» та російська орфографія, якої дотримувалися московфільські видання). Більшість цих (орфо)графічних систем були водночас і продовженням, і трансформацією класичної/основної кирилиці, яка в суспільній уяві галичан почала протистояти також і «гражданці»¹¹⁸. У XIX ст. вірність традиції та прагнення модернізаторів відображати лише реальне мовлення викликало боротьбу між орфографічними консерваторами і прихильниками новацій. Саме так виникли спрямовані на збереження етимологічних та історичних написань орфографії Михайла Максимовича і прихильників «язичія» (тогочасної галицької літературної мови) – з одного боку, та фонетично зорієнтовані «кулішівка», «желехівка» і «драгоманівка» – з іншого. В останній кириличні знаки доповнювалися латиським j: бју, јого тощо. Агатангел Кримський вважав цей правопис найпрозорішим, але надто радикальним: зовнішня незвичність не сприяла його поширенню. Як наслідок, основною правопису стала «кулішівка». Однак вона також вимагала модернізації (правда, не зовнішньої, а внутрішньої).

Тож перед інтелігенцією XIX – початку XX ст. залишалися два шляхи: відносна вірність традиційному письму та його радикальніша модернізація. Так, у частині руських правописів,

¹¹⁷ Я на сповіді сказав би. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / передм. і упоряд. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2011. С. 13.

¹¹⁸ Див.: Шах С. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-королівська Академічна Гімназія. Львів: Видавництво Львівського національного університету «Львівська політехніка», 2010. С. 23.

за прикладом південних слов'ян (передовсім Вука Караджича), додано літери та діакритичні значки з інших писемних систем, зокрема з тої латиниці (наприклад, *j*). Натомість прихильники етимології («тверді русини»), залишивши давній «ять» чи «йор» (твердий знак), які тепер передавали руське /i/ та маркували /ø/ – «нуль звука», прагнули архаїзувати графіку. Цим вони хотіли зберегти, як їм здавалося, міцний зв'язок із класичною церковнослов'янською кирилицею і культурною спадщиною минулого. Водночас руські мовознавці додавали різноманітні *û* та *ô* – «и та о з дашком», а навіть *ö*, яких у класичній кирилиці не було, але які мали би вказувати на первинну (історичну) форму слова у «давній руській мові» тощо.

Прихильники фонетичного правопису («м'які русини»), поступово відкинувши «ять» і «твердий знак», натомість активно використовували нове *ï* (кириличне *i* з двома крапками) та інші знаки пом'якшення приголосних охопило з *ь* (м'який знак), частково пориваючи зі старорусинською традицією і творячи свою, українську. Хоча, й фонетисти певний час використовували *ы*, як знак єдності з минулим. Проте найголовніше – вони намагалися дотриматися принципу орфографії, коротко сформульованого в максимі: «Пиши, як чуєш, читай, як видиш». Правила руської галицької кирилиці середини ХІХ ст. відображали граматики Якова Головацького, а наприкінці ХІХ ст. шкільною моделлю для навчання графіки й орфографії серед руських дітей довгий час залишався підручник Михайла Осадці¹¹⁹.

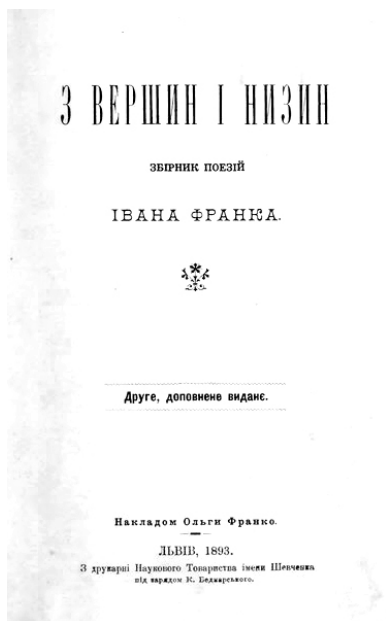
Тож навіть прихильники фонетики мусіли «студіювати Циби́ків, Осадці́в» і вчитися, «коли писати “i” з коромислом, себто *î*, а коли “o” з дашком»¹²⁰. Як з іронією зазначав у 1894 р. І. Франко, правописні пріоритети визначали й вибір лектури: «Етимологісти за ніщо на світі не стануть читати книжок ані газет, друкованих фонетикою; фонетики відплачуються тою ж монетою,

¹¹⁹ Головацкий Я. Грамматика русского языка. Львовъ, 1849; Осадца М. Грамматика русского языка. Львовъ, 1862.

¹²⁰ Кравченко У. Записки вчительки. Львів: Апріорі, 2010. С. 40.

хоч треба признати, що не так систематично, не з таким завзяттям і фанатизмом. На галицько-руському ґрунті повстали наче дві нації, що стоять проти себе на військовій стопі ... А о що ходить тим воюючим сторонам: ... о те, чи осел кричить: **і-а** чи **и-а?**» («Етимологія і фонетика в южноруській літературі»). Сам І. Франко, після «етимологічного» періоду в ранніх творах, згодом вибрав фонетичний правопис.

Натомість москвофіли, наприклад Богдан Дідицький, взагалі вважали фонетичний правопис формою «унії», під котрою розуміли, очевидно, полонізацію/латинізацію, тільки не обряду, а писемної культури. Натомість прихильники української орієнтації вважали фонетику символом власної національної ідентичності. Зокрема, і тих, і тих прикро вражав знаний (популярний завдяки Михайлові Тершаківцю) сюжет із першої половини ХІХ ст., коли викладача Львівської духовної семінарії, котрий прагнув навчити питомців читати книжки руським письмом, майбутні священники не сприйняли і, вважаючи, що він прагне перетворити їх на «монголів–азіатів–татарів», вигнали та супроводили відповідними польськими вигуками¹²¹. Цей випадок і для українофілів, і для русофілів був прикладом денаціоналізації, приниження, культурного обскурантизму.

*З вершин і низин. Збірник поезій
Івана Франка, 1893 р.*

¹²¹ Див.: Маркіян Шашкевич на Заході / упоряд., ред. і вступ. Я. Розумний. Вінніпег, 2007. С. 187–188.

Проте суперечки між прихильниками етимологічного та фонетичного напрямку ще довго були ідейним вододілом, що розривав руську читацьку спільноту русько-української Галичини на два ворожі табори. Водночас і для тих, і для тих кирилиця в різних графічних формах («гражданка» чи «антиква») була засобом читання світських та релігійних книжок, вирізняючи «рутенців»-читачів Галичини, Угорщини та Буковини від тих, хто користувався латинкою на просторах Австро-Угорщини¹²². Лише напередодні Великої війни 1914–1918 рр. «етимологія» виразно втратила свої колишні позиції. Проте об'єктивно й етимологісти, і фонетисти вийшли поза межі «основної» кирилиці та творили кожен власний її варіант. Наприклад, у чомусь схожа на сербський правопис фонетична «драгоманівка» виглядала як кирилиця з латинськими вкрапленнями. Зрештою, М. Драгоманов пішов ще далі, пропонуючи своїм галицьким адептам також і латинську версію власного алфавіту¹²³.

Хоча міський простір Галичини XIX – початку XX ст. був позначений переважно латинкою (польськими написами й вказівниками). Тому збільшення кількості кирилических написів на міських будівлях галицькі українці трактували як важливу суспільну трансформацію – визнання власної вагомості в регіоні.

Зрештою, у руському книжково-писемному середовищі відбувалися й мовні трансформації. Спочатку однією з підстав для формування літературної мови серед галицьких русинів вважалася церковнослов'янська. Однак жива руська (українська) мова та література все більше утверджувалася у своїх правах як літературна. До цього причинилися дві тенденції. Одна, як вказує Міхаель Мозер, полягала у формуванні місцевої галицької літературної мови, ґрунтованої на місцевих говорах, церковнослов'янських, польських конструкціях, німецьких і латинських

¹²² Наприклад див.: Hlibowicki J. Ruthenisches Sprachbuch. Erste Stufe. Czernowitz, 1881. S. 3–5.

¹²³ Сімович В. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка). *Праці Українського Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник*. Прага, 1930. Т. 1. С. 145–229.

запозиченнях тощо. Для другої вирішальними для формування української мовно-культурної ідентичності та літератури в Галичині стали «зазбручанські» й наддніпрянські зразки, починаючи від «Енеїди» Івана Котляревського, творів Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша.

Усі ці тенденції поступово відбивалися й на мовно-писемній ситуації краю і Львова насамперед. Після 1867 р., часу галицької автономії, на стінах міських будівель (а також на постаментах пам'ятників) домінували польська мова та латиниця: польськомовними стали назви вулиць, установ. Конкуренцію їм склали їдиш на стінах єврейських магазинів та українська мова – на вивісках українських (і не тільки) підприємців. Цю тенденцію на початку ХХ ст. з ентузіазмом підтримував Іван Крип'якевич: «Чимраз більше українських вивісок бачимо й по приватних склепах та робітнях; кожен купець чи ремісник Українець вважає своїм обов'язком вивісити значну напись в рідній мові; також багато жидівських і польських купців відчуває конечність містити на склепах українські вивіски. Чимраз частіше чути по улицах нашу мову; уживають її не лише Русини, але і ... Жиди та Поляки, в кожному склепі і в кожній інституції можна говорити по українськи і чужі радо відповідають також в нашій мові»¹²⁴. Однак такі тенденції не надто впливали на загальну картину.

На тлі цих дискусій у різних середовищах галицької столиці, у Галичині та Володимирії почала формуватися модернізована писемна культура. Однак проекти її поширення на практиці зіштовхувалися з вагомою проблемою: неграмотністю значної частини населення краю, котра не могла і/або не хотіла засвоювати навіть писемні знаки, а не тільки нові ідеї. Так, наприклад, на Гуцульщині ще 1887 р. фіксували одні з найгірших в імперії показники грамотності. Тому не випадково суспільні діячі кінця ХІХ – початку ХХ ст. закидали провінції, крім економічної відсталості, ще й загальну неграмотність населення і домагалися радикальних змін у цьому напрямі.

¹²⁴ Крип'якевич І. Львів. Його минувшина й теперішність. Календар «Просвіти» на рік 1910. Часть суспільна. Львів, 1909. С. 82.

Навчання читанню й письму і серед інтелігентів, і серед неосвічених жителів села збуджувало неоднозначні реакції – щось середнє між страхом та подивом. Частина селян захочувала дітей до письма та читання, вважаючи перехід від неписьменності до грамотності значним прогресом. Але частина галицьких селян була «не-читальниками», сприймала навчання письму як непотрібну трату грошей та зусиль (були переконання в безперспективності читання й книжної культури) і не прагнула жодної модернізації.

Каліграфію – вміння гарно писати, розглядали не лише як атрибут добре освіченої людини, але і як один з елементів зразкової австрійської бюрократії, що трансформує людину й суспільство, людину педантичності, акуратності, точності, виробляє поставу тіла, робить частиною злагодженого суспільного механізму. Додавалася практична складова: діловодство XIX–XX ст. довго залишалося рукописним, поки не з'явилися друкарські машинки. Проте навіть рукописна трансформація руської культури зіштовхувалася із труднощами, бо її сприймали як систему кар і нагород та боялися («Schönschreiben» І. Франка).

Водночас серед польських, українських, єврейських інтелігентів та урядників-канцеляристів поширилася думка, що письмо має відповідати духові та швидкому темпові модерного часу. Звідси – популярність різних систем стенографії. Стенографію рекламували як уміння, необхідне університетським слухачам для запису лекцій, мандрівникам – для подорожніх нотаток, журналістам – під час нотування подій, урядникам – для ведення справ, священникам – для підготовки проповідей, у суді – для ведення протоколів зізнань свідків, а всім решту – до конспектування записаного.

Проте навіть на рівні високого, елітарного письма модернізація та трансформація ідей була доволі відносною. Лише друга половина – кінець XIX ст. принесли в тексти галицьких письменників нові теми й ідеї. Спочатку йшлося про перехід від романтизму до позитивізму, згодом – про впровадження елементів натуралізму (під впливом моди на твори Еміля Золя) та ідеї соціальної революції чи лівих ідей загалом (вияв популярності соціалістично-комуністичних утопій Михайла Чернишевського й Фердинада Лассаля,

критичного щодо релігії Джона Дрепера, неортодоксального Ернеста Ренана чи, зрештою, Чарльза Дарвіна). Навіть для Галичини 1870–1880-х років такі акти були доволі ризикованими. Виявом стало переслідування «радикалів» Івана Франка та Михайла Павлика, яких сприймали як соціалістів і бунтарів. Водночас наукові революції та «позитивне» (позитивістичне) мислення трансформували світогляд молодших поколінь останніх десятиліть XIX ст.

Натомість злам XIX – початку XX ст. для Галичини був періодом потужних західноєвропейських впливів (сецесії, арт нуво). Естетичною революцією в Галичині загалом та у Львові передусім став модерністичний дискурс, сформований як модною віденською сецесією, так і кліматом «Молодої Польщі» та «Молодої музи». Тут прикладом літературного, соціального бунтарства стали тексти, вчинки творців та adeptів тогочасної богеми й напівбогеми (наприклад, «демонічного» Станіслава Пшибишевського – з одного боку та «скандальної» Габрієлі Запольської – з іншого). Ті, кого давніше вважали бунтівниками, тепер опинилися в ролі традиціоналістів, які не сприймають надто радикальних дискурсивних зламів. Хрестоматійний приклад – І. Франко в руському/українському середовищі, який у дискусії з «молодузівцями» опинився у двозначному становищі. Світоглядно дистанціюючись від модернізму як словесного експериментування й декадентизму як штучного «занепадництва», письменник підтримував та розвивав окремі його мотиви в «Зів'ялому листі». Проте ті, хто «бунтував» у львівській «Чорній Індії», і ті, хто гуртувався довкола краківського «Zielonego balonika», хоч і зовнішньо дистанціювалися від попередньої традиції, в суті залишалися всередині неї, посеред літературного та культурного простору Галичини. Вони лише модифікували галицьку спадщину, реформували її на кшталт західноєвропейських зразків. Формування нового канону чи канонів (тепер уже кінця XIX – початку XX ст.) відбулося майже так само швидко, як і трансформація/модернізація літературного процесу. Коло літературних уподобань польської інтелігенції Галичини формувалося на кількох рівнях. В її середовищі поширювалися літературні тексти та ідеї, які мали консолідаційне значення, особливо важливе

в момент створення політичних націй. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у текстах польських істориків літератури склався літературний канон, перенесений згодом у шкільну лектуру¹²⁵. Звідси – популярність «трьох поетів-пророків» XIX ст. (Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського), на-самперед двох із них – А. Міцкевича та Ю. Словацького (відповідно – «Пана Тадеуша», «Дзядів», «Короля-Духа “Беньовського”» та ін.). Візуальним втіленням Міцкевичевого культу став відкритий 1904 р. львівський пам’ятник. Однак, як підкреслювали згодом дослідники, на зламі століть і на початку нового віку посилювався культ Ю. Словацького, натомість звеличення А. Міцкевича відійшло дещо на другий план: «Для неоромантичної Молодї Польщі Королем-Духом був Словацький. На користь зв’язків з романтизмом вирішувала тут, передовсім, спорідненість духової структури епохи і її провідних людей»¹²⁶.

Популярними в Галичині були ті автори, які тут народилися або якийсь час проживали. На початку XIX ст. цей ряд містив твори дуже різних письменників: від Яна-Непомуцина Камінського до Корнеля Уейського, Северина Гошинського, Александра Фредро. Наприкінці XIX – на початку XX ст. його доповнили нові постаті: від Яна Ляма до Яна Каспровича та Леопольда Стаффа¹²⁷.

Іншою була історія літературних й ідеологічних орієнтирів руської (української) галицької інтелігенції. З одного боку, на неї впливала поствізантійська традиція, зокрема релігійна література, а з іншого – польське письменство, яке тривалий час домінувало в сім’ях української інтелігенції та духовенства, модифікуючи й трансформуючи книжну культуру. У середині XIX ст. під впливом романтичних ідеалів і дилем національного самоусвідомлен-

¹²⁵ Див.: Biegeleisen H. *Illustrowane dzieje literatury polskiej*. Wieden 1898–1903. Т. 1–5; Chmieliowski P. *Historia literatury polskiej*. Warszawa, 1899–1900. Т. 1–6; Wojciechowski K. *Dzieje literatury polskiej*. 2 wyd. Lwów; Warszawa, 1926.

¹²⁶ Czachowski K. *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933*. Lwów, 1934. Т. 2. S. 9.

¹²⁷ Feldman W. *Współczesna literatura polska. 1864–1918. Okresem 1919–1930 / uzup. S. Kołaczkowski*. 8 wyd. Kraków, 1930.

ня літературні уподобання посупово змінилися. Так, наприклад, популярна у школах в 50–60-х роках XIX ст. читанка Василя Ковальського, написана загалом тогочасною руською літературною мовою, складалася з повчальних розповідей про добру матір, байок Готгольда Ефраїма Лессінга та Жана Поля Ріхтера, казок братів Грімм та казок зі збірника Володимира Даля (!), оповідей про зразкову японську родину, розповідей про візит цісареві Марії Терезії до своїх підданих («Молодий Вукасовичь»), добродійства Йосифа II («Добра рецепта»), історії з життя родоначальників Габсбурзької династії та біографії Мойсея Мендельсона, уривків з античних авторів тощо¹²⁸. Матеріали читанки В. Ковальського відображали відносно нейтральну парадигму виховання руських дітей з урахуванням австролоялізму, виховання консервативних моральних принципів, підставових знань про природу, культуру світу й самої Русі¹²⁹. Така різноспрямованість була характерною для часу, коли ці читанки використовувалися.

Натомість згодом інтереси галицьких читачів еволюціонували. Наприклад, читацькі інтереси та й саме письмо священника, етнографа й громадського діяча о. М. Зубрицького у 1870-х – на початку 1880-х років. На першому етапі читацького шляху М. Зубрицький, за власними словами, вибирав між «Галичанином», «Другом», «Наукою» Івана Наумовича, історією Русі у трактуванні Богдана Дідицького, творами німецьких авторів (Христофа фон Шмідта і Франца Гоффмана, Готгольда Лессінга), польським «Dzwonkiem», «Przyjacieliem domowym» та «Przyjacieliem ludu», «Rozmaitościami», російськими авторами. Лише під впливом читання «Правди», текстів Тараса Шевченка, Марка Вовчка Михайло Зубрицький перестав «стояти на вели руськім» і перейшов на українські позиції¹³⁰. Саме на такій лектурі й виховався автор чисельних етнографічних студій про народну культуру Галичини активного дописувача

¹²⁸ Ковальській В. Руска читанка для низшої гїмназії. Вѣдень, 1852. Ч. 1.

¹²⁹ Там само. С. 249.

¹³⁰ Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали: у 3 т. Львів, 2016. Т. 2. С. 67, 71, 76–77.

«Діла» та народознавчих часописів. На перехресті схожих літературних тенденцій сформувався також дещо старший від М. Зубрицького І. Франко. Подібний читацький досвід отримав у самбірській гімназії Андрій Чайковський. Письменник описував свою читацьку еволюцію як перехід від русофільства до українофільства, як засвоєння «козацького міфу». «З дому я вийшов з польською ідеологією. Вчено мене на кацапогалицьких книжках і учебниках. Як я познайомився з Кобзарем, то зараз і “Правду” собі записав (розуміється під чужою адресою), ... захоплювався козаччиною, бо перед тим прочитав Михайла Чайковського “Садік-паша” ... Читаючи Кобзаря, Мету (давнішу), Правду, Вовчка, перейнявся козацькою ідеологією»¹³¹. Одним із вирішальних чинників формування й трансформації літературних смаків галицької інтелігенції стала література Великої України (від Івана Котляревського й Тараса Шевченка до Михайла Коцюбинського та Лесі Українки), накладена на місцеву та буковинську українську/руську літературну традицію (від Маркіяна Шашкевича і Сидора Воробкевича до Василя Стефаника й Ольги Кобилянської).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чітко виявилися дві тенденції в оцінці лектури й літератур: ідеологічна та естетична. Представники першої трактували історію цих літератур (насамперед західно- та південнослов'янських) як перехід від «героїчної» епохи їхнього розвитку (що виявилось, наприклад, в епосі південних слов'ян) через період романтизму й національного відродження до фази відносної «стагнації» західно- й південнослов'янських письменств. На їхню думку, якщо твори слов'янських «будителів» чи «пророків» (від Яна Коллара до Адама Міцкевича і Тараса Шевченка) апелювали до суспільства, народу, то тексти налаштованих на естетику сучасників, навпаки, «витали в повітрі», далеко від суспільного життя, а це їх знецінювало¹³².

¹³¹ Чайковський А. Мій життєпис. Спогади. Листи. Дослідження. Львів, 2002. Т. 1. С. 274.

¹³² Gostomski W. *Historia literatury powszechnej w zarysie*. Warszawa, 1898. Т. 2. S. 506–528, 689–707.

Прихильники естетичного підходу сприймали красне письменство насамперед як витвір мистецтва, в окремих випадках навіть як «твір мистецтва заради мистецтва». Вони вважали, що суттю літератури було якраз відокремлення її від ідеології, від прийнятих суспільних стереотипів аж до радикальної відмови від усталених понять і способів їх вираження. Під таким кутом зору, «Молода Польща» чи «Молода муза», неореалізм і неоромантизм ставали якраз квінтесенцією літературного розвитку, свідченням його прогресу. Проте й традиційне українське народовецьке письменство, початково підштовхнуте до життя естетикою та ідеалами романтизму, поступово перейшло на рейки позитивістської естетики й ідеології, а потім зіткнулося з викликами модернізму.

Так чи так, на кінець XIX ст. кожна з національних спільнот Галичини мала канонічну низку відомих письменників і знакових літературних текстів, насамперед рекомендованих для читання і розміщених в антологійних виданнях. Видання цього типу мали трансформувати читача, формувати з галичанина «свідомого українця», зорієнтованого на київську культурну спадщину та наддніпрянську літературу нового часу, показувати прогрес української ідеї в руському суспільстві й водночас орієнтуватися на тогочасну модерну літературу Генрика Ібсена, Генрика Сенкевича, Морієля Метерлінка¹³³. Проте, на думку Михайла Рудницького, котрий споглядав цю ситуацію уже з перспективи 1920–1930-х років, лектура чужомовних німецьких авторів не трансформувала естетичних смаків жителів галицького краю та суттєво не впливала на майстерність місцевих письменників. Це читання залишалося шкільним, механічним, штучним засвоєнням матеріалу, а не справжнім засвоєнням літератури¹³⁴.

Прикладом непростих галицьких обставин і трансформацій стала й лектура все ще відносно закритої тоді єврейської

¹³³ Заболотна І. Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 433–488.

¹³⁴ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою. Дрогобич: Відродження, 2009. С. 384.

спільноти краю. Передовсім ішлося про вибір мови для читання – гебрайської-івриту чи їдишу¹³⁵. Першу в ортодоксальному середовищі вважали носієм релігійної традиції, довкола якої формувалася ідентичність галицьких євреїв. Другу натомість вважали тільки жаргоном, котрий використовували в масовій пресі, щоб популяризувати сionістичні ідеї та витягнути євреїв з польсько- та німецькомовного середовища, показати їхню окремішність¹³⁶. Ще більші суперечки природно викликала інша етнокультурна трансформація – асиміляція євреїв у польськомовному середовищі. Дискусії єврейських інтелектуалів відображала, наприклад, львівська «Jedność», презентована як «орган польських євреїв». Авторів і читачів хвилювали питання германізації, полонізації, асиміляції й зміни обряду, – отже, якраз модернізаційні й трансформаційні тенденції¹³⁷.

Зміни/трансформації охоплювали різні сфери культури, зокрема української. Так, «старогалицька» українська музична традиція стала результатом інтерференції західноєвропейських (зокрема австрійських), церковних та народних музичних текстів, натомість «ново-галицька» прагнула поєднати західноєвропейські тенденції з національними, зокрема інтерпретуючи тексти Т. Шевченка. Водночас підґрунтям і конкурентом літератури й елітарної музики залишався фольклор. Зустріч двох культур – елітарної і народної – з одного боку, зафіксувала та трансформувала усну традицію. Ця зустріч культур спричинила водночас дві тенденції. Перша – «фольклоризація» літератури, яку пропагували вже романтики та підтримали їхні наступники з кінця XIX – початку XX ст. (наприклад, Марко Черемшина і Василь Стефаник, котрі формували свої тексти «за моделлю» народних). Друга – навпаки, «олітературення» фольклору на тлі взаємодії міської й сільської усної народної творчості. У міру того, як (наприклад, через книги «Просві-

¹³⁵ Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / за ред. Е. Полоньски. С. 107–136.

¹³⁶ Там само. С. 117.

¹³⁷ Jedność. Organ Żydów polskich. Lwów: Drukarnia Artura Goldmana, 1909. Rocznik III. 450 s.

ти» чи Товариства ім. М. Качковського, а в польському середовищі – Товариства школи людової) писемна культура поширювалася на колись неписьменні сільські й міські спільноти, усна творчість цих спільнот увібирала в себе книжні зразки. Натомість для частини інтелектуалів така трансформація означала не лише підвищення освітнього рівня населення, але й корозію фольклору під впливом «зіпсутої» культури галицьких міст і містечок. Саме тому вони намагалися диференціювати народну творчість у чистому вигляді від її «сурогату» та намагалися вберегти від згубних впливів. Так зусиллями дослідників і виник фольклорний канон. Однак реальне життя брало своє: модерна книжність трансформувала давню фольклорну стихію й творила нову.

Під впливом фемінізму змінювалося і жіноче читання. Цю думку розвивало багато інтелігентів та інтелігенток кінця XIX – початку XX ст., зокрема вчителька й письменниця Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер). Героїня її творів – народна вчителька – читала і заохочувала інших читати «прогресивних» авторів, передовсім Чарльза Дарвіна та інших «природничників» (щоправда, переважно в німецькому та французькому перекладах). Їхні тексти для неї становили підставу передового, позитивного знання і стимулювали до глобальних роздумів у галицькій провінції: «Книжок я мала доволі: були в мене такі автори як Фігієр, Овен, Schulze, Jager, Дарвін Карло і Дарвін Франц ботанік ... Другої днини вечером, коли сумерк не дозволяв уже читати, я відсунула книжку Дарвіна: *De la variation des animaux et de plantes – Acclimation*, ходжу й думаю над вислідами творця теорії еволюції»¹³⁸. Рекомендації з «виправлення» жіночого читання, які пропонувала Уляна Кравченко, були доволі оригінальними. На початок вона пропонувала замінити вуличні детективи повістями Едгара По, тексти Борна – Поль де Коком, а згодом – прямолінійними текстами Гі де Мопасана, Борже та Лотті («вони називають хворобу по імені, а не описують як щось, гідне наслідування»). Як ще кращу лектуру

¹³⁸ Кравченко У. Записки учительки. Львів: Априорі, 2010. С. 31.

письменниця рекомендувала також пригодницькі твори Вальтера Скотта, Олександра Дюма-батька, «Знедолених» Віктора Гюго та «Людську комедію» Оноре де Бальзака в оригіналі. Зрештою, цей ланцюжок мав би вести до наукових книжок і фольклору. Саме вони, на думку письменниці, мали наближати кінцеву мету: самопізнання, «пізнання природи, пізнання народу»¹³⁹. Стимулом до радикальних світоглядних трансформацій для галицької вчительки й письменниці Ольги Дучимінської стало шкільне та позашкільне читання – складний конгломерат різної лектури: від «Кобзаря» Тараса Шевченка, творів Івана Франка, поезій Богдана Лепкого, «Сну літньої ночі» Василя Пачовського до текстів Степана Жеромського, Фрідріха Ніцше, Генріка Ібсена, Платона, християнських авторів (св. Августин) і нових містиків (Август Стріндберг).

Ще однією трансформацією було дисциплінування читачів. Прикладом стали книгозбірні Львівського університету й «Оссолінеуму» (бібліотеки Оссолінських у Львові) та української альтернативи – сформованої бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, львівські гімназисти на зламі XIX–XX ст. відвідували окремий відділ книгозбірні Оссолінських – «Читальні для молоді». В її стінах молоді користувачі нерідко прогулювали уроки, демонструючи юнацький стиль хаотичного, вільного читання і зовсім небібліотечного стилю поведінки: «Хлопці почали бушувати по полицях з книгами, читати, що їм подобалося, позичати книги до дому з дозволу й без нього. Поза тим шептали, розмовляли, майже бавилися ... Бібліотека почала систематично проріджуватися. Часто читач зникав з позиченими книгами, і тільки його й бачили. То книжка якась пропадала таємничим способом, то знову надто швидко зуживано екземпляри, плямлено, псуто дописками, нищено обкладинки»¹⁴⁰. Не дивно, що керівництво бібліотеки поступово відмовилося від традиції «Читальні для молоді», що відображала відносно ліберальні в цьому плані тради-

¹³⁹ Кравченко У. Записки учительки... С. 59–61.

¹⁴⁰ Łempicki S. Wspomnienia ossolińskie. Wrocław, 2006. S. 47.

ції ХІХ ст., та почало дисциплінувати гімназистів та студентів. Наукова солідність львівської книгозбірні частково перемогла національно-просвітницьку її іпостась, котра дісталася тепер популярним випозичальням книжок і шкільним бібліотекам.

Трансформації стосувалися також релігійної книжної культури. Релігійна преса кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема газети, були знаками змін у ставленні Церкви до світських жанрів та видань. Церква, окремі керівники якої в ХІХ ст. стверджували, що «не бояться газет, бо їх не читають», на початку ХХ ст. уже намагалася говорити зі суспільством його мовою та спілкуватися з читачем майже за його правилами, водночас проповідуючи Євангеліє та його моральні принципи. У такий спосіб інтелігенція й духовенство прагнули наблизитися до народу як до масового читача, щоб «підняти» його на вищий економічний, інтелектуальний та моральний рівень, отже, трансформувати національну свідомість.

Цей погляд, сформований у читацьких колах руських інтелігентів Галичини, розповсюджували й на все «читання для народу», в якому певний час домінував етнографізм. Вихідною ідеєю організації просвітніх читалень стало переконання української галицької інтелігенції в тому, що свідомістю селян і міщан («простого народу») варто керувати, спрямовувати її в певних напрямках, і так модернізувати її. Автори такої концепції прагнули вибудувати «піраміду» народного читання, адресуючи різні книжкові серії різним категоріям читачів: від початківців, недостатньо знайомих із книжковою культурою, до інтелігентів, котрі потребували набагато складніших текстів¹⁴¹. Саме на перехресті цих ідей виникли видавничі плани «Просвіти» в Галичині. На рівні масового читання й повсякденної культури домінували практичні видання на кшталт календарів, популярні як у краї, так і поза ним. І це не дивно. Модерна доба принесла із собою «урбанізоване» ставлення до часу, відчуття його пришвидшення, потреби в точнішому, технічно

¹⁴¹ Середяк А. Характеристика видань львівського товариства «Просвіта». Нарис історії «Просвіти». Львів; Краків; Париж, 1993. С. 75–85.

досконалішому фіксуванні. Отож з'явилися нові концепції часово-просторових відносин¹⁴², що відобразилося навіть на сприйнятті самої історії як науки¹⁴³ і здавна було однією з культурних констант, а це вплинуло і на побут, і на літературний дискурс, і на читання.

Саме на такому перехресті категорій і зародилася нова ідея інформаційно-наукового, інформаційно-художнього, інформаційно-розважального збірника – календаря-альманаха чи річника. Календарі були водночас збірками текстів для читання, модифікованими хрестоматіями, однак «прив'язаними» до часу/календарного циклу тощо. Можна по-різному визначати їхню генезу й природу як «маргінальних», змішаних, «міжжанрових» видань, належність календарів до масової чи елітарної культури й літератури та місце в системі писемної культури. Однак у колективній свідомості вони довго залишалися еталоном універсальної літератури для щоденного вжитку. Сфера календарного жанру в Галичині також трансформувалася. Крім загальних, універсальних календарів/альманахів, поступово з'явилися календарі для селян та міщан, а пізніше – і для представників окремих професій або ж присвячені окремим ділянкам науки й культури: торгівельні, військові, лікарські, інженерські, аптекарські, географічні, літературні, історичні, релігійні тощо. Водночас календарі дістали національно-конфесійне забарвлення: поряд із календарями для християн (зокрема, католиків і протестантів, а також грецько-унійних вірних) з'явилися календарі й річники для «ізраелітів» – представників юдаїзму.

Так чи так, видання для народу мали розширювати світоглядні горизонти «простого народу» до «повноцінного», на думку інтелігенції, обсягу. Цей тип видань часто викликав і нарікання інтелігентів. Його засилля на галицькому книжковому ринку трактували як популізм, прагнення догодити невибагливим смакам публіки. Проте читацька ніша, яку за-

¹⁴² Пор.: Kern S. *The Culture of Time and Space. 1880–1918.* Cambridge (Mass), 2003. 327 p.

¹⁴³ Hunt L. A. *Measuring Time, Making History.* Budapest, 2008. 138 p.

ймали календарі, масові книжки з «Просвіти» й інших організацій цього типу, у соціумі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. була дуже ваговою. Це зробило їх не лише засобом трансформування і «цивілізування» протилежних за статусом суспільних груп, але й інструментом їхнього зближення, об'єднання в одну етнонаціональну спільноту. Тому тексти від «Просвіти» стали не просто носіями масових штампів, а справжнім «читанням для народу», підвалиною для розвитку його ментальності та культури.

Загальний досвід «австрійського» формування і трансформування галицького письма та читання згодом оцінювалися неоднаково. Сама Галичина у класичному вигляді була проектом австрійського просвітительства ХVІІІ ст., але проектом трансформованим, який мав свої прототипи в місцевій середньовічній і ранньомодерній культурі та згодом був реконструйований у поставстрійську добу. Австрійське «винайдення» Галичини як регіону було його «відкриттям» для мешканців модерної Західної і Центральної Європи. Водночас образ краю кілька разів змінювався, як спочатку трансформувалися його адміністративні й політичні обриси (Стара Галичина з Буковиною/Нова Галичина з Краковом – Галичина з Краковом без Буковини), структура його циркулів/обводів, повітів. Трансформувався зовнішній вигляд її міст (на чолі зі столичним Львовом) та містечок. Австрійська доба принесла також прагнення упорядкування суспільного життя за новими принципами. Значний трансформаційний потенціал мали події середини ХІХ ст., зокрема «Весна народів» 1848 р., котра стала імпульсом для формування нових етнополітичних проектів. Трансформації другої половини ХІХ ст. також означали прагнення модернізувати, індустріалізувати сировинну Галичину, забезпечити їй вищий статус в імперії. Хоча, це реалізувалося в польському проекті автономізації краю – зміні, котра не задовольняла українців. Натомість поділ Галичини на Східну (руську, українську) й Західну Галичину, декларований ще починаючи з 1848 р., залишився не реалізованою трансформацією. Змінювалися також і уявлення про Галичину.

В ній бачили польську, українську, єврейську території, країну міст і сіл, територію етнографічних субгруп (гуцулів, бойків, лемків), регіон, який відстає у розвитку і який намагається стати модерним, трансформуватися політично, культурно, економічно. Так кілька разів трансформована Галичина 1772–1918 рр. залишалася настільки ж сталою й конкретною, як і змінною та багатозначною категорією сучасної історії, ідеографії та географії, культурної пам'яті та писемної культури, що їх породила.

Писемна традиція краю, який 1772 р. став називатися Галичиною і Володимирією, кілька разів переривалася чи видозмінилася. Після 1772 р. австрійська адміністрація принесла нові форми культурної пам'яті, не пов'язані із традиціями Речі Посполитої. Зокрема, йшлося про німецьку культурну традицію, яка мала модернізувати, змінити цей, на думку австрійських чиновників, відсталий регіон. Цей розрив із традицією збігся з відмежуванням досекулярної й секуляризованої культури. Також XIX ст. породило нову рефлексію над феноменом письма й читання, практиками й змістом лектури. Йшлося про поступову еволюцію від книжкової культури класицизму й романтизму до позитивізму/реалізму. Проте, як наслідок, місцеву книжкову традицію стали трансформувати й змінювати ті ідеї та практики, які вважали прогресивними, навіть революційними для XIX – початку XX ст.: від фемінізму до соціалізму й дарвінізму. Так, перенесені на галицький ґрунт шкільні західноєвропейські зразки, синтезовані з місцевою традицією, врешті-решт створили не лише Шашкевичеву «цвітку дрібную», але й монументальну образну систему Франкової творчості та трагічну афористичність Стефаникових новел. Писемна Галичина, зокрема Галичина українська, стала територією дискусій між реформаторами, модернізаторами і традиціоналістами, прихильниками кириличної спадщини й латинізації культури, прихильниками різних способів і видів трансформування національної, мовної, політичної ідентичності; територією, у якій через писемну культуру, літературу розповсюджувалися зафіксовані культурною пам'ят-

Галичина 1772–1918 років: трансформація суспільних уявлень...

тю свої та в яку експортувалися «чужі» зовнішні міфи, уявлення, стереотипи, ідеї. Всі ці віртуальні імпульси книжності, зрештою, підштовхували до трансформації суспільної свідомості, а вона – до трансформацій реальної Галичини, які завершилися подіями 1918 р. і дали поштовх до наступних політичних, адміністративних, культурних змін.

Роман Голик

РОЗДІЛ 9

**ІДЕЯ ПРОСВІТИ НАРОДУ СЕРЕД
ГАЛИЦЬКОЇ РУСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
У 40–60-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Однією з найпопулярніших тем, які обговорювалися на сторінках галицької руської періодики з 1848 р., була просвіта народу. У публіцистичних статтях, на загальних зборах і в листуванні громадських організацій та окремих діячів регулярно траплялася теза, що русини (українці) в Австрії не зможуть належно налагодити своє господарське, громадсько-політичне та національно-культурне життя без просвіти народу. Рівень їхньої освіти і, ширше, готовності успішно відповідати на виклики часу в різних сферах, визнавали недостатнім без дискусій та заперечень. Потреба в нових знаннях, не лише спеціалізованих і фахових, а й для розвитку особистості, громадянина та гідного представника свого народу в середині ХІХ ст. і згодом була для русинів дуже великою. Аби її забезпечити, можливостей держави й бізнесу було, на думку руської інтелігенції, недостатньо. Необхідні були також зусилля Церкви і громадянського суспільства. З 1848 р. почали діяти громадські організації, основною метою яких була просвіта народу.

Як у середині ХІХ ст. галицькі русини розуміли просвіту народу? Попри позірну простоту цього поняття та його широке застосування в публічній сфері, одностайного та всіма прийнятого визначення не існувало. Очевидно, це було поєднання освіти різного рівня з моральним вихованням, елементами громадянської та національної свідомості. На розуміння ідеї та змісту просвітницької діяльності русинами середини ХІХ ст. впливали досвід попередніх поколінь аж до доби Просвітництва другої половини ХVІІІ ст., інших, особливо слов'янських, народів імперії Габсбургів, а також, з огляду на провідну роль греко-католицького духовенства, уявлення та практики Цер-

кви щодо поширення та закріплення серед народу нових знань та норм поведінки.

У публічний простір галицьких русинів та порядок денний їхніх громадських діячів поняття «просвіта народу» стрімко увірвалося під час революційних подій 1848 р. в Австрії. Поруч були «свобода» і «рівноправність». Очевидно, що «Весна народів» вирішальним чином посприяла входженню ідеї просвіти народу в публічний дискурс галицьких русинів межі 40–50-х років XIX ст., зробила її актуальною та популярною. Проте, звичайно, просвіта не була тоді для руської інтелігенції чимось новим – історія побутування та розвитку ідеї просвіти народу в Галичині на той час нараховувала вже багато десятиліть. Не заглиблюючись у події кінця XVIII – першої половини XIX ст., зазначу, що на 1848 р. у середовищі галицької руської інтелігенції існувало декілька підходів до трактування просвіти народу як ідеї та стратегії діяльності.

У всіх них по-різному поєднувалися місцевий досвід поширення знання та взаємодії інтелігенції з простолюдом із певними інтелектуальними запозиченнями ззовні, ментально (вихід за межі традиційного світогляду та способу життя руської провінційної інтелігенції) і територіально (з-поза меж Галичини). Найбільше новаторським, нетрадиційним для руських галичан 30–40-х років XIX ст. був погляд на просвіту народу молодих інтелігентів (передовсім із середовища «Руської трійці»), які надавали великого значення пізнанню та вивченню народної культури. Їхні рефлексії мали радше теоретичний характер (впливати на визначення просвітницької діяльності до 1848 р. ці молоді люди не могли), однак у них виразно помітне визнання важливості «народу» (тобто селянства) та його прав на освіту й розвиток. Згодом, у революційному 1848 р., їхня риторика, хоча й ненадовго, стане потрібною та популярною.

На межі 30–40-х років XIX ст. члени «Руської трійці», констатували, що «у нас ніхто не дбає о просвіщення народу»¹, намагалися окреслити своє розуміння просвіти народу.

¹ Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори / упоряд., вст. ст. та прим. М. Шалати. Київ, 1982. С. 203 (лист І. Вагилевича до М. Максимовича, Львів, 17 серпня 1838 р.).

Насамперед просвіту вони розуміли як розвиток української літератури, причому обов'язково народною мовою: «Наше посежене не є, токмо просвѣчене народне самог в собѣ и через самог себе; прѣто у нас словесність не може инша бути, окреме нарідною»². Трохи згодом Яків Головацький запропонував розширений варіант розуміння просвіти, змістивши акцент із літературної діяльності до прав народу та поширення нових знань: «На самій перед хочу то розбѣрати, “що розумѣмо пѣд просвѣщеніе и образованіе?” ... у мене европейское просвѣщеніе – стремленіе народѣв до состоянія, то є приобрѣтенія народных прав всему народови, розширенія правдивой людскости, истинного человѣколюбія через розширеніе наук и проч.»³. Водночас він застерігав від зайвих запозичень із Європи, пропонуючи помірковану адаптацію західного досвіду для слов'янських народів, зокрема й австрійських русинів: «Мы хочемо потрѣбных вѣдомостей нашому не писменному народови через книги в его нарѣчію удѣлити, щобы му ся свѣт отворив, щобы пѣзнав годность свою и свою силу. Чи треба нам на теє лучитися з Еуропою – и когожь тут ты лучити з Еуропою гадаешь и як их получишь»⁴. Надмірна орієнтація на Єв-

² Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. / видав Др. Іван Брик. У Львові, 1921. С. 21 (лист І. Вагилевича до П. Й. Шафарика, Львів, 2 квітня 1837 р.). Приблизно тоді ж Я. Головацький писав, що «довго жаждуща грудь русина тужить за просвѣщеніем и образованіемъ въ рускимъ народнымъ языцѣмъ» (Листи Я. Головацького до М. Максимовича та Пл. Лукашевича. *Український науковий збірник*. Видання Українського Наукового Товариства у Києві. Москва, 1915. С. 37 (лист Я. Головацького до М. Максимовича, Львів, 13 (25) листопада 1838 р.)).

³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / видав Др. Кирило Студинський. Львів: Накладом НТШ, 1909. С. 59 (чернетка листа Я. Головацького до І. Головацького, після 27 серпня 1841 р.).

⁴ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 36. Од. зб. 914 / п. 62. Арк. 9 (уривок із чернетки листа Я. Головацького до І. Головацького, б. м., б. д. (початок 1840-х рр.)).

ропу (очевидно, Західну), на думку Я. Головацького, загрожувала самобутній культурі слов'янських народів і їхній єдності. Цей епізод не варто недооцінювати – згодом у Я. Головацького та його однодумців ключове місце замість слов'янської зайняла руська (у значенні «всеруська») історія, мова та література, зокрема і за рахунок зменшення уваги до здобутків просвіти/освіти народу в Західній та Центральній Європі.

Такі погляди на просвіту народу з обов'язковою увагою на його права, суспільний поступ і більше чи менше залучення європейського досвіду були, однак, притаманними тільки відносно невеликій групі молодих інтелігентів. Решта інтелігенції, якщо й обдумували до 1848 р. ідею просвіти народу, то не займалися теорією, а бачили відповідну діяльність у традиційному, звичному передовсім для духовенства форматі. Просвіта в цьому разі асоціювалася насамперед із діяльністю навчальних закладів та моральним вихованням простолюду. Початковими школами й моральним життям суспільства опікувалася Церква, тому очевидним було те, що всі питання, пов'язані з просвітою народу, належали до компетенції духовенства.

Після того, як молодий священник Михайло Куземський став крилошанином-схоліархом Львівської архієпархії (1842), значно активізувався процес заснування початкових (тривіальних і парафіальних) шкіл – їхня кількість із кількох десятків до 1848 р. зростає приблизно до 300⁵. Нові школи потребували навчальної літератури, крім того, сама присутність школи в селі за умови її належного функціонування впливала на поведінку, звички і певною мірою навіть на світогляд селян. Це безпосередньо корелювало із завданнями, які ставили перед собою діячі, що займалися просвітою народу.

На практиці просвіта в руських селах першої половини XIX ст. виглядала так. Окремі випадки успішного досвіду сільських священників і вчителів зафіксовано у пресі середини століття. Це, зокрема, діяльність о. Стефана Григоровича (1787–1843) у с. Залуччя під Черемошем. Він активно займався

⁵ Михайль Куземській. *Слово*. 1868. 10 (22) августа. С. 1.

сільською школою, сам учив там дітей, пояснював Святе Письмо, активно навчав церковного співу. Як наслідок, майже вся громада брала участь у богослуженнях, люди звикли до книжок (очевидно, на релігійну тематику – «по домахъ читано поўчительныа книги»), зріс моральний рівень, зменшилася кількість злочинів і конфліктів. Результат просвітницької діяльності С. Григоровича такий: «Юное поколѣнье было примѣромъ старшомѹ, оно было нравное, набожное, при томъ письменное; а съ нравственности и матеріальное благополѹчіе подносилося; они стали промышлати объ оулѹчшеніахъ въ сельскомъ господарствѣ; позабираны до войска стали подѹ офицерами»⁶.

Іншим прикладом була парафіяльна школа у с. Рождалів Тартаківського деканату Перемишльської єпархії. Старанну працю місцевого дяковчителя Віктора Данилевича (особливо вправні його учні були в церковному співі) навіть відзначив під час візитації 1841 р. єпископ Іван Снігурський. Місцеві селяни відзначалися побожністю, повагою до школи, навчання і книжок («рѣдко де въ іакой свѣтлицѣ що бы не побачити псалтири и инныхъ книжокъ»), у них добрий одяг, чисті та світлі хати, є комини, підлоги з дощок, колодязі біля будинків тощо⁷.

Напевно, на саме такий формат просвітницької роботи в руських селах і на такі результати орієнтувалося перед 1848 р. керівництво ГКЦ. Як бачимо, у його основі була активна діяльність початкової школи з обов'язковою підготовкою молоді до активної участі в богослуженнях, а також позитивний вплив душпастирських зусиль священника на поведінку його парафіян. Про нові знання, які б виходили за межі уміння читати, писати, рахувати та співати в церкві, не йшлося. Правда, варто зазначити, що згадані приклади двох галицьких сіл були винятком зі звичного стану справ. У більшості сіл шкіл не було взагалі, а більшість наявних шкіл діяла малоефективно.

⁶ Н. В. Воспоминаніе о Іерею Стефанѣ Григоровичу. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) вересня. С. 371.

⁷ Мои воспоминанія на Рождаловѣ и Корчинѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 9 (21) януарія. С. 15; 11 (23) януарія. С. 19–20.

Тож навіть цілком поміркований підхід частини греко-католицького духовенства до просвіти народу перед 1848 р., коли селяни та міщани могли отримати нові знання лише за посередництвом початкової школи й місцевої церкви, а використати їх передовсім під час богослуження, не був поширеним явищем. Більшість руської інтелігенції зовсім мало часу приділяла просвіті народу; ця тема просто не існувала в їхньому повсякденному житті. Поняття «просвіта» («просвѣщеніє»), звичайно, було їй знайоме, але, мабуть, асоціювалася передовсім із середньою та вищою освітою, стосувалося відносно невеликого прошарку освічених людей і не могло мати національного («руська просвіта») забарвлення.

Такий стан справ різко й незворотно змінився 1848 р. Нові умови, у яких несподівано опинилися галицькі русини, вимагали набагато більшої уваги, порівняно з попередніми роками, інтелігенції до проблем і потреб простолюду. «Просвіта народу» дуже швидко стала актуальною⁸, за якийсь час, ближче до середини 1848 р., це поняття стало все частіше траплятися в публічному інтелектуальному просторі.

Руські публіцисти з 1848 р. і далі постійно підкреслювали вагомое значення просвіти для національно-культурного, суспільно-політичного та економічного розвитку народу. Відтоді протягом багатьох десятиліть на шпальтах часописів та під час публічних заходів була присутньою теза, що без народної просвіти в русинів немає майбутнього, що успішними вони можуть стати тільки завдяки просвіті. Вона стала аксіомою, хоча розуміння змісту просвіти народу як програми дій та алгоритму її реалізації еволюціонували з часом.

Тісний зв'язок просвіти народу з ідеєю свободи бачимо 1848 р. У революційних умовах, коли всі говорили в різних контекстах про свободу, просвіта її супроводжувала, була

⁸ Уже в програмній «Відозві до руського народу», яку Головна Руська Рада видала 10 травня 1848 р., йшлося, що русини мають стати тим, чим повинні бути, а саме «честнымъ, просвѣщеннымъ, свободнымъ народомъ» (Одозва до руського народѣ. *Зора Галицка*. 1848. 15 маа. С. 3).

одночасно наслідком і гарантом подарованої революцією свободи. Так, заступник голови Головної Руської Ради М. Куземський, підбиваючи підсумки перших двох місяців роботи ради, підкреслив, що тільки просвіта може врятувати русинів від неволі, якої вони зазнавали ще зовсім нещодавно⁹. На засіданні З'їзду руських вчених 7 (19) жовтня 1848 р. він продовжив: «Підстава життя народного, життя свободного єсть просвѣщеніє, бо ино просвѣщеніє народы суть правдиве свободными»¹⁰.

Незабаром про поєднання свободи та просвіти стали говорити менше – на перший план вийшло дещо абстрактне щастя народу, що, як і свобода, було неможливе без просвіти. «Правдиве щастье народови нашомѹ тѹлько на пѹдставѹ просвѣщена зацвисти може», – констатували ініціатори першого З'їзду руських вчених у відозві 1 вересня 1848 р.¹¹. Дописувач до «Зорі Галицько» на початку 1850 р. вважав, що «безъ просвѣщеніа не може нашъ нарѹдъ прыйти до правдивого щаста», а справжнє щастя народу «состоить въ розѹмнѹмъ и праведнѹмъ оуживаню наданой свободы, на свободѹ дѹховѹй, на свободѹ ѹдѹ всакихъ негодныхъ налогѹвъ»¹². Пізніше, у першій половині 1850-х років, просвіту почали пов'язувати з менш абстрактними поняттями, як свобода чи щастя, – на перший план вийшли розвиток освіти, літератури, літературної мови, а згодом і матеріальний добробут галицьких русинів.

Упродовж 1849–1851 рр. було кілька спроб дати визначення поняттю «просвіта» або «народна просвіта». Пропоновані тлу-

⁹ Слово честного застѹпника предсѹдателя крылошана Михаила Кѹземского съ причины двомѣсачного дѣаніа рады головної, загрѣвающее до дальшого ревного дѣаніа. *Зора Галицька*. 1848. 1 серпня. С. 51.

¹⁰ Историческій очеркъ основаніа Галицько-руської Матицѹ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народно-го просвѣщенія / сост. Я. Головацкимъ. Въ Львовѹ, 1850. С. ХLI.

¹¹ Запрошенье ученыхъ руськихъ на зѣѣздъ до Львова. *Зора Галицька*. 1848. 5 вересня. С. 70.

¹² Г. О ревности въ просвѣщенію народнѹмъ. *Зора Галицька*. 1850. 11 (23) лютого. С. 96.

мачення можна об'єднати у дві групи. На межі 1849–1850 рр. у «Галичо-руському вістнику» (який редагував Микола Устиянович – він, очевидно, був автором принаймні частини визначень просвіти) з'явилося кілька ідеалістичних та універсалістських формулювань. «*Народное просвѣщеніе ... есть то найчестнѣйшее намѣреніе, до якого людство стремлѣти повинно. Есть то крайнаа цѣль каждого оумного естества. По вса дни и по вса часы бѣде она верховною точкою всѣхъ стремленій народѣвъ, бо найвисшимъ заданьемъ каждого вѣка и каждой doby есть и бѣде завсе просвѣтъ*»¹³. Незабаром було сформульовано й мету народної просвіти: «... абы всакомѣ чоловікѣ всѣ возможности средства подани бѣли до розвою природныхъ силъ и дарованій его, абы мѣ подана бѣла всакаа возможность стати са благороднымъ и годнымъ членомъ великой человекской родины, которой отцемъ и владѣтелемъ: Богъ!»¹⁴. Просвіта, у розумінні редакції «Галичо-руського вістника» – це передовсім рух до досконалості¹⁵.

До другої групи ввійшли визначення та пояснення тих коментаторів поняття «просвіта», які насамперед шукали її взаємозв'язки з вірою та освітою. З огляду на велику популярність шкільної тематики у середині ХІХ ст., просвіту могли спрощено ототожнювати з початковою освітою неграмотних. Статті в руській пресі того часу доводять, що були спроби глибше трактувати просвіту народу. Просвіту їхні автори намагалися розмістити між вірою та освітою (знанням), духовним і тілесним. Народна просвіта мала займати друге місце у списку пріоритетів русинів, відразу після «святої віри»¹⁶. Золочівський дописувач до віденського «Вістника» стверджував, що будь-яка

¹³ Розговори. Зъ Стрыйского окрѣга. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1849. 3 (15) грѣдна. С. 271.

¹⁴ О просвѣщенію народа. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1850. 5 (17) сѣчна. С. 5.

¹⁵ Розговори. *Галичо-руській вѣстникѣ*. 1850. 26 сѣчна (7 лютна). С. 42.

¹⁶ О новѣмъ опредѣленію церковного братства. *Зоря Галицка*. 1851. 13 (25) сѣчня. С. 54.

людина прагне духом до неба, а плоттю – до землі; необхідний зв'язок між цими протилежними прагненнями може забезпечити тільки просвіта¹⁷.

Василь Ковальський наприкінці 1851 р. розмірковував над тим, чого русини потребують найбільше. На його думку – освіти та просвіти («*основательного образованія и просвѣщенія*»)¹⁸. Ці два поняття, дві сфери людської діяльності існують і разом, і окремо. Разом, бо забезпечують «таке розвитє тѣлесныхъ и дѣшевныхъ нашихъ силъ, абы каждый зъ насъ моглъ совершеннѣйшѣ вѣдомость всего того набывати, що емѣ може выгодне, спокойне и щастливе житє забезпечити и его оу свѣта въ чести и пошановкѣ оутримати»¹⁹, а окремо, бо мають і «*розумѣ воспитанниковѣ просвѣтити и ихъ образованными зробити*», і «*оублагороднити ихъ сердце*»²⁰. Подібна думка була оприлюднена в «Зорі Галицькій» ще 1849 р.: йшлося про «*наѣкѣ и просвѣщенє*», «*воспытаніє оума*» і «*просвѣщеніє дѣши*»²¹.

Таке бачення просвіти народу, очевидно, домінувало в середовищі галицької руської інтелігенції третьої чверті ХІХ ст. та залишилося популярним і пізніше. Наслідком цього було загальне розуміння просвіти як симбіозу *навчання та виховання*. Світська складова просвіти, нові знання про світ та поточне життя неодмінно мали доповнюватися/врівноважуватися наукою віри, релігійним вихованням. Не могло бути просвіти без Церкви і поза Церквою – обговорюватися міг хіба що рівень впливу духовенства на формування та реалізацію просвітницької програми. Ще одним важливим наслідком такого

¹⁷ І. Б. ... Отъ Золочева 8 Юліа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 10 (22) юлія. С. 319.

¹⁸ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянє и чего намъ треба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 29 новембрія (11 декабрія). С. 563.

¹⁹ Там само.

²⁰ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. III. Народный Домъ въ Львовѣ намѣряе отповѣсти нашей потребѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 6 (18) декабрія. С. 575.

²¹ Зоря Галицка. 1849. 6 (18) серпня. С. 394.

розуміння просвіти народу було відчуття довгої тривалості її як процесу, відсутність проміжних часових орієнтирів, адже моральне вдосконалення мало тривати постійно.

З огляду на часту присутність поняття «просвіта» в публічному дискурсі галицьких русинів протягом принаймні 5–6 років від «Весни народів», варто розглянути ідейно-теоретичні зв'язки тогочасної галицької просвіти народу з таким досвідом інших людей у просторі та часі. Очевидно, що «просвіта» як ідея, як поняття була знайома галицьким русинам задовго до 1848 р. Проте, що цікаво, у руській пресі межі 40–50-х років XIX ст., матеріалах загальних зборів «Галицько-руської матиці» та збереженому до наших днів листуванні провідних громадських діячів того часу практично відсутні згадки про більше-менше визначений конкретний «зовнішній» досвід, який можна використати. Так було й далі, принаймні до кінця 1860-х років.

У доступних нам джерелах (публіцистика та листування) зовсім немає згадок про досвід європейського Просвітництва (зокрема, в Австрії) другої половини XVIII ст. Про пізніші часи, ближче до середини XIX ст., є трохи рефлексій, однак вони мало пов'язані з формуванням певного визнаного суспільством переліку (очевидно, не кодифікованого) заходів просвітницького характеру. Навіть на досвід просвітницької діяльності слов'янських народів імперії Габсбургів покликів було зовсім небагато, радше це була констатація їхніх (передовсім чехів) здобутків без спроб порівняльного аналізу зі станом справ у галицьких русинів.

Загалом, коли йшлося про зовнішню підтримку розвитку просвіти, то галицькі русини визнавали, хоча й дуже узагальнено, визначальний внесок австрійської влади у справу просвіти їхнього народу²², особливо коли порівнювали його із внеском поляків («не унія просвѣтила Русь, ино правительство австрійское»)²³. Однак від 1868 р. на тлі критичного

²² Русь и ей отношенье къ сосѣдамъ. VIII. Слово. 1861. 21 юнія (3 юлія). С. 240.

²³ Отъ Балигорода. Слово. 1867. 5 (17) юлія. С. 3.

переосмислення стану народної просвіти оцінки здобутків австрійських чиновників стали значно поміркованішими²⁴.

Що ж до західноєвропейського досвіду розвитку ідеї просвіти та суспільного поступу, то, мабуть, більшість русинів ставилася до нього без ентузіазму, стримано і навіть насто-рожено. Чимало навіть думали, що «Просвѣщеніє бѣльше зла, якъ добра на свѣтъ приносить». Бо «днешный вѣкъ величае са зъ просвѣщеніа свого, а глань, якъ безъ оустанкѣ множатъ са всакїи злочинства, оупадае вѣра, стѣденѣе по-божность, поавлае са нечестъ, взмагае са вытворность, а зъ нею недостатки. И не дивъ; бо просвѣщеніє помнажае потребности, потребности спроваджають вытворность, вытворность веде до оубожества, оубожество до злочинства. Просвѣщеніє выплодѣже буйность, бѣйность родить недовѣрїе и крайнѣю безбожность. Просвѣщеніє розбѣджае неѣдовольство насѣщными, неѣдовольство крамоли, матежи, нещаста для цѣлыхъ державъ, для цѣлого чоловічества»²⁵. Прикладом була Франція – країна з давніми просвітницькими традиціями, але одночасно і з постійними бунтами, революціями, безбожністю, численними жертвами.

Пізніше такі радикальні оцінки західної просвіти не траплялися, однак критичне ставлення до запозичення неадаптованої іноземної літератури (і для народу, і для інтелігенції) збереглося²⁶. Домінувала позиція, що потрібно не тільки перекладати

²⁴ І. Наумович у 1869 р. писав, що руському народові «къ поровнанію съ другими народами и австрійское правительство не было матерью, лишь мачихою, бо не заботилось о его просвѣщеніе, и лишило его ажъ до нынѣшнихъ дней его собственно-му инстинкту, хочеть ли онъ просвѣщатпся или нѣтъ» (І. Изъ Стрѣльча. *Слово*. 1869. 19 (31) іюля. С. 2).

²⁵ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1850. 26 сѣчна (7 люта). С. 41.

²⁶ «Но денекотры зъ нашихъ перецѣняють плоды словесности западныхъ просвѣченыхъ народѣвъ и мнимають, що уже переводъ якого нибудь сочиненія нѣмецкого на рускій языкъ прислужится литературѣ русской. Подобныи переводы суть найчастше не-удачны, анѣ що до выбора предмета, анѣ що до чистоты мовы

тексти з іноземних мов, а ще й «обробляти» їх, зміст «приноравливати» до потреб народу²⁷. Ускладнювала завдання перекладачам і невіршеність руської (української) літературної мови. Загалом, ці обставини заважали проникненню іншомовних творів до переліку видавничих пропозицій для читачів-русинів.

Найбільша кількість публікацій на просвітницьку тематику в руській періодиці впродовж десятиліття після 1848 р. стосувалася відкриття та функціонування початкових (народних) шкіл. Початкову освіту вважали основою, наріжним каменем просвіти народу. Інтелігенти, які писали на цю тему, зазвичай згадували про неосвіченість, темноту руського селянства, його непристосованість до нових, постреволюційних умов життя. Чи не найважливішою причиною такого стану справ вони вважали брак шкіл²⁸; відповідно, щоби виправити несприятливу ситуацію, варто школи створювати й розвивати.

Очевидно, що для більшості руських інтелігентів середини ХІХ ст. найлегшим і найпростішим варіантом було пов'язати просвіту народу з розвитком початкової освіти. Це було й логічно, адже неписьменний селянин мав помітно менше шансів набути нові знання, і доступно для греко-католицьких священників, які опікувалися початковою освітою своїх парафіян. У першій половині 1850-х років було засновано чимало нових шкіл – про це радісно звітували кореспонденти руських часописів. Цей факт ніби підтверджував прагнення селян до просвіти і давав підстави до оптимізму. Періодично з'являлася спокуса спростити проблему, перекласти

требованиямъ руской публики отповѣдныи» (а. в. Изъ Самбора. *Слово*. 1864. 18 (30) марта. С. 90).

²⁷ Там само.

²⁸ О потребѣ просвѣщенія для руского народа. *Зоря Галицка*. 1849. 1 (13) жовтня. С. 490; О просвѣщенію народа... С. 5; Вас. 36. О народныхъ школахъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 19 (31) мая. С. 233; И. М. А. Зъ надъ Буга въ Белзской землѣ. *Там само*. 1852. 24 мая (5 юнія). С. 158; Л. Тр.[ещаковскій] Потреба сельскихъ школъ. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 29 априля (11 мая). С. 60; Львовъ, 10 (22) сѣчня. *Там само*. 1856. 21 януара (2 фебруара). С. 19.

відповідальність за складний і тривалий процес народної просвіти на школи, які нібито все вирішать. З одного боку, русини 1850-х років мали небагато реальних здобутків на ниві просвіти народу і тому надто раділи навіть першим окремим успіхам, з іншого – не усвідомлювали всієї складності та багатомірності просвіти як тривалого процесу й воліли «ховатися» за чи не найбільш очевидним його виявом – початковою шкільною освітою.

У публічному просторі неодноразово траплялися й стримані оцінки діяльності шкіл, базовані на вивченні реального досвіду. Головною проблемою було не так заснувати школу (хоча й це для багатьох сільських громад виявилось неможливим), як забезпечити регулярне відвідування учнями занять і належний рівень їхніх знань після закінчення навчання²⁹. Селяни просто не розуміли важливості та необхідності шкільної освіти й не дбали про те, щоб їхні діти відвідували школу. Іншими проблемами були низька кваліфікація та мотивація (через малу оплату праці) вчителів, непристосованість шкільних приміщень, брак навчальної літератури та книг для читання вже грамотної молоді. Тож руські початкові школи середини XIX ст., хоч і під контролем ГКЦ, не могли зробити того внеску у справу просвіти народу, якого від них очікувала інтелігенція.

Громадські діячі та публіцисти, які намагалися трохи глибше розглянути просвітницьку діяльність, не обмежувалися лише сподіваннями на чудодійний вплив шкіл на неосвічених русинів та їхній визначальний внесок у виконання просвітницьких завдань. У рефлексіях таких руських інтелігентів поряд із школою завжди йшла література, «словесність». «Як здійснюється просвіта?» – запитував кореспондент «Зорі Галицької» 1849 р. І сам відповідав: «Через *обученіе* и через *словесно́сть*»³⁰. Ще раніше, на I З'їзді руських учених голова «Галицько-руської матиці» Михайло Куземський підкреслив: «Школы, а осо-

²⁹ Зь Самбѡрскогo окрѡга 8/20 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 31 мая (12 юнія). С. 251–252.

³⁰ В. ... К. ... Слово на часѣ. *Зоря Галицка*. 1849. 5 (17) листопада. С. 550.

бливо такъ звані народні, самы еще нарѣдъ не просвѣтять; они ино устеляютъ дорогу до просвѣщенія народного, правдивое просвѣщеніе ино изданіемъ добрыхъ и ѳтповѣдныхъ книгъ въ нарѣднѣмъ языкѣ, котрѣ бы нарѣдъ читавъ и ними ся обучавъ, розпространитися може»³¹.

Така думка була цілком логічною і, зрозуміло, не викликала заперечень. Очевидно, що початкові школи були для навчання грамоті дітей – інші вікові категорії русинів мали долучатися до просвіти інакше. Дописувач до «Галичо-руського вістника» на початку 1850 р. засобами для народної просвіти «старших» назвав «живое слово, прикладъ оучителей народа и письма поўчающіи»³². Повчальна література, на його думку, мала складатися з кількох тематичних груп: 1) про господарство; 2) книги, які ведуть «нарѣдъ нашъ къ жизни моральной»; 3) про історію, передовсім слов'янську; 4) видання природознавчого змісту³³. Приблизно так само бачили тематичні пріоритети популярної літератури для народу й інші галицькі русини. Крім того, з огляду на потреби шкіл, періодично у пресі траплялися заклики подбати про навчальні видання руською мовою.

Деякі руські публіцисти нагадували співвітчизникам, що читання саме по собі (уміння читати) – це ще не просвіта, це тільки засіб для просвіти³⁴. Тому потрібно потурбуватися про відповідну лектуру для народу. Проте найчастіше все обмежувалося роздумами у пресі. Було лише кілька більше-менше визначених пропозицій. Наприклад, підготувати «зборникъ для селанъ» «большого объѣмъ» з універсальним змістом, де були б «головнѣйшіи правила и найпотребнѣйшіи вѣдомости такъ що касаетса оублагоденія чўствъ и нравовъ, ѣако зъ природы, механики, землеписѣ, исторіи, особливо отечественной, зрозўмѣлого звѣздарства, господарства сельского, не исключая

³¹ Исторической очеркъ основанія Галицко-руської Матицѣ... С. XLII.

³² О просвѣщенію народа... С. 5.

³³ Там само. С. 6.

³⁴ Т. Що намъ потреба? *Зоря Галицка*. 1852. 9 лютого. С. 85; Л. Тр.[ещаківській]. Потреба сельскихъ шкѣлъ... С. 60.

нравственно любопытнїи повѣсти, красныи пѣсни и пр.»³⁵ Бачимо цікаву ідею такої собі енциклопедії для селян для неодноразового перечитування – результат уявлень тогочасної інтелігенції, що не призвичаєні до регулярного читання селяни не приймуть низку чи певну серію просвітницьких видань, тому потрібно все необхідне вмістити в одній книзі.

Лев Трещаківський, який, мабуть, у 1850-х роках чи не найбільше виступав публічно на тему літератури для народу, пропонував звернути особливу увагу на природознавчу та господарську літературу (вперше детально й аргументовано заявив про це на 3'їзді руських вчених 1848 р.)³⁶, на хороші навчальні видання (зокрема, рекомендував перекладати їх з інших мов за відсутності своїх оригінальних пропозицій), створювати в парафіях невеликі бібліотеки (Volksbibliotheken)³⁷. Якщо важко спромогтися на книжкові видання, то варто використати потенціал періодики й поміщати в часописах повчально-просвітницькі статті для грамотної сільської молоді³⁸. Л. Трещаківський, до речі, чи не вперше звернув увагу на те, наскільки важко «высшіи правды и правила природнїи непросвѣщеннымъ людамъ достѣпными оучинити»³⁹. Більшість руських інтелігентів того часу, яка цікавилася просвітою народу, була схильна недооцінювати цю проблему й зводила доступність знання тільки до необхідності писати народною мовою. Однак, ця згадка у пресі Л. Трещаківського залишилася без наслідків і не викликала відповідного обговорення.

³⁵ Т. Що намъ потреба?.. С. 85.

³⁶ Историческій очеркъ основанїа Галицко-руської Матицѣ... С. 12–16.

³⁷ Л. Тр.[ещаковскій] Потреба сельскихъ шкѣль... С. 60. Трохи згодом подібні думки висловив редактор «Зорі Галицької» Северин Шехович: [Шехович С.] Наша задача и Литература вразумительна для народа. *Зоря Галицкая*. 1854. 22 септемврія (4 октября). С. 499; 29 септемврія (11 октября). С. 513–514.

³⁸ Трещ. Отъ Львова. Мнѣніе о писмахъ нашихъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 9 (21) юлія. С. 211.

³⁹ Трещаковскій. Львовъ 20 вер. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 3 (15) жолтня. С. 399.

Частину літератури, яку вважали просвітницькою, становили видання релігійно-повчального характеру. Руська інтелігенція і в середині ХІХ ст., і пізніше, вважала наявність таких публікацій серед пропонованої селянам та маломіщанам просвітницької лектури обов'язковою. У 1850-х роках релігійне виховання і навчання у школі вважали тісно пов'язаними процесами, такими, що себе взаємно доповнюють. До того ж було висловлено думку, що до 1848 р. існувало тільки «єдно мѣстце нашего просвѣщенія и дѣховного изобразованія – церковъ сватаа»⁴⁰. Трохи згодом один із дописувачів віденського «Вістника» запропонував поняття «релігійно нравственне народне просвѣщеніє», яке мали здійснювати тривіальні школи за безпосередньої участі священників⁴¹.

Наприкінці 1851 р. Іван Головацький, полемізуючи як редактор «Вістника» з о. Теофаном Глинським щодо перспектив розвитку літературної мови галицьких русинів, звернув увагу на важливість релігійної складової просвіти народу. Очевидно, він шукав аргументи на користь широкого залучення церковнослов'янської (а опосередковано – і російської) мови до формування нової руської літературної мови, проте увага до релігійної просвіти була притаманна тоді не лише І. Головацькому. Отже, на думку редактора «Вістника», є мало доступна для простолюду світська просвіта («мірское просвѣщеніє») і більше доступна та необхідна «моральна» просвіта («просвѣщеніє моральное, нравственное, релігійное, которого правила содержатся въ божественной нашей вѣрѣ и въ книгахъ сватаго

⁴⁰ Михайло ізъ Розвадова. Котрого славорусского нарѣчія подобаєть австрійскимъ русинамъ нынѣ употреблять? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 27 червня (9 липця). С. 231.

⁴¹ К. Успѣхъ народного просвѣщенія въ окрузѣ Тернопольскомъ. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 25 марта (6 априля). С. 43; К. Зъ подѣ Тернополя. Оуспѣхъ въ многоважной отрасли пастырского званія на подолу въ Галичинѣ. *Там само*. 30 мая (11 юнія). С. 76.

писаніа»)»⁴². Очевидно, «моральна» просвіта має більшу цінність. Для її реалізації «Церква» і «школа» мають сполучатися в цілість, яка «суть началомъ единственнымъ христіанскаго всенароднаго просвѣщеніа», а кожен священник при цьому є «просвѣтитель народа по званію и должности»⁴³.

Подібні погляди на просвіту народу, коли морально-релігійне виховання парафіян має виразно переважати над промоцією і поширенням нового «світського» знання, були досить поширені серед греко-католицького духовенства⁴⁴. Священники, очевидно, не могли відмовитися від своєї ролі наставників народу і найчастіше розуміли просвіту саме як «науку», яку душпастир має виголошувати своїм духовним дітям. Це виглядало природно і звично. У пресі траплялися твердження, що, хоча й світська просвіта для простолюду бажана, проте не так необхідна, як релігійна, духовна просвіта⁴⁵. Таку позицію, на нашу думку, визначили три основні моменти: по-перше, цілком зрозуміле для духовенства переконання, що духовне має домінувати над матеріальним; по-друге, значні труднощі або й неможливість в умовах того часу організувати та забезпечити якісну й ефективну «світську» просвіту; по-третє, певний страх (часто несвідомий) священників перед майбутніми «просвіченими» по-новому парафіянами, страх, що в такому разі значно зміниться формат стосунків між ними й душпастирем.

У контексті книговидання такі переконання, напевно, більшості греко-католицького духовенства означали підтрим-

⁴² О. Г. Гадки о образовании и развитии письменного русского языка. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 1 (13) декабря. С. 566–567.

⁴³ Там само. 8 (20) декабря. С. 580.

⁴⁴ У цьому контексті згадаємо, що на печатці просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» було, за статутом товариства, «ізображеніе Святого Духа яко просвѣтителя человеческого розуму и сердца» (Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ... С. XIV).

⁴⁵ Н. Допись къ дописывателю изъ подѣ Галиційского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 43. С. 340.

ку позиції, що значну (якщо не переважну) частку просвітницької літератури мають становити релігійно-повчальні видання. Зокрема, дописувач до «Зорі Галицької» в середині 1850-х років, згадуючи за лектуру для випускників народних шкіл, зауважив: «Розумѣтся, що релігійныи и нравственны сочиненія будь стихами, будь прозою были бы въ томъ взглядѣ наиболее полезнѣйшими. Особенно же уробленныи въ той цѣли чтенія изъ письма св. и св. дѣяній въ духу обряда нашего стали бысь неощенною духовною пищею. Изъ мірскихъ же твореній, имѣющихъ нравственность, честность и достоинство человекское на цѣли, сборникъ превосходныхъ въ той мѣрѣ басней “Луки зъ Ракова” и прибавленіе къ нимъ где якихъ повѣстоковъ общественныхъ, удовлетворилъ бы тому чѣмъ разъ чувствительнѣйшему требованію»⁴⁶. Як бачимо, навіть серед «світської» літератури мали переважати повчальні художні твори – такий погляд на специфіку художньої літератури для простолюдю домінуватиме серед руської інтелігенції ще кілька десятиліть після публікації цитованого допису.

Окрім повчальної та іншої літератури для простолюдю, в пов'язаних із просвітницькою діяльністю видавничих планах галицьких русинів помітне місце займали наукові або науково-популярні видання. Вони призначалися насамперед для інтелігенції, однак популярність у середині XIX ст. просвітницької риторики уможливила залучення таких публікацій до причетних до просвіти народу⁴⁷.

Передовсім просвітницька література для інтелігенції стосувалася історії Русі. Важливість знання історії для розвитку

⁴⁶ О. Г. ... Допись изъ Тернопольского. *Зоря Галицка*. 1856. 22 червня. С. 208.

⁴⁷ На першому З'їзді руських вчених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський заявив, що метою товариства є «отрожде-ніе (умисловоє) отечества и просвѣщеніе руско-галицкогo народа» (Историческій очеркъ основанія Галицко-руської Матицѣ... С. XLIII). Тобто просвіта народу нерозривно поєднувалася із розвитком знання (очевидно, наукового гуманітарного) та національної свідомості, чим мали займатися тоді інтелігенти передовсім для інтелігентів.

людської особистості періодично підкреслювали окремі автори у пресі. Зокрема, один із них пояснював, що справжня просвіта – це поєднання освіти та самосвідомості. Людина може отримати хорошу освіту, але без свідомості себе не буде знати, хто вона є. Самосвідомість – це знання всього життя, знання минулого. Ніщо так не робить людину кращою, благороднішою, більше просвіченою, як рефлексії про своє минуле, свої дії, успіхи та помилки. Для народу таку ж функцію виконує його історія. Тому значення вітчизняної історії дуже велике: «Нашое воспитаніе и основывается на совершенномъ познаніи отечественной исторіи; безъ ней убо есть оно якъ воспитаніе Христіанское безъ познанія Священнаго писанія»⁴⁸. З огляду на вагоме значення історії, її вивчати мають усі: і вчені, і невчені, і молодь, і літні люди.

Згодом основними аргументами на користь необхідності поширення наукових (чи подібних на такі) публікацій на історичну тематику серед освічених русинів стануть не розвиток особистості, а зміцнення руського патріотизму, національної гордості, усвідомлення себе частиною давнього та славного народу. Поняття «просвіта» в цьому контексті майже вийде з ужитку, але закладене в першій половині 1850-х років розуміння належності наукової історичної літератури до широкого спектра просвітницьких видань залишиться актуальним для руської інтелігенції ще тривалий час.

Іншими двома сюжетами в обговоренні (правда, малоактивному) ідеї просвіти «просвѣщенныхъ» у 1850-х роках були становлення нової руської художньої літератури і загалом національно-культурного життя русинів⁴⁹, а також проблема «хахлячення» руських інтелігентів (передовсім священників) на провінції, під час відносно замкнутого життя на селі («наші и оучившися въ

⁴⁸ Наука исторіи пособіемъ воспитанія. *Зоря Галицкая*. 1854. 8 (20) септемврія. С. 466–467.

⁴⁹ Сев. Гавр. Ше.[ховичъ]. Вечерниці народни. *Зоря Галицка*. 1851. 23 червня (5 липця). С. 427–428; Н. К. Уваги надъ статію о вечерницяхъ народныхъ. *Там само*. 28 листопада (10 грудня). С. 819–820; 1 (13) грудня. С. 826–828.

вышшихъ школахъ, пришедши на село, а не выдачи потреби наѣковости, тѣуже запропащають и сновъ невѣжествомъ сельскимъ поростають»)»⁵⁰. Як і у випадку з історією Русі, популярність поняття «просвіта» дозволяла в середині ХІХ ст. прив'язувати до нього розвиток літератури чи становлення публічного національно-культурного життя галицьких русинів.

Просвіта народу неможлива без підготовки, публікації та розповсюдження відповідної літератури. Для галицьких русинів не тільки середини ХІХ ст., а й наступних десятиліть одним із найважливіших питань у контексті такого книговидання було питання мови публікацій. Воно певний час (протягом 1850–1860-х років, значним чином і пізніше) домінувало в дискусіях щодо того, якими мають бути просвітницькі видання для народу. Навіть їхня тематика і зміст дуже часто відходили на другий план – головним було, що текст написано «правильним» варіантом літературної мови і так само «правильним» правописом. Цим галицькі русини відрізнялися від інших народів (за деякими винятками) Центрально-Східної Європи, які не мали такої проблеми або принаймні вона не була такою гострою. Не заглиблюючись тут у перебіг мовно-правописних дискусій серед австрійських русинів, зазначу, що проблема літературної мови та правопису однозначно уповільнила й ускладнила реалізацію їхньої просвітницької програми.

Здавалося б, що цілком логічним і природним було б видавати літературу для просвіти народу народною мовою. Під час гучної дискусії в руській пресі першої половини 1850-х років щодо перспектив розвитку літературної мови цю тезу доводили або з нею погоджувалися із застереженнями чи не всі дискусанти⁵¹. В середині руської спільноти питання здавалося

⁵⁰ Львівъ 10 (22) лютого. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1856. 18 фебруара (1 марта). С. 51.

⁵¹ Лозинський І. Уваги над правописом руским. *Пчола*. 1849. 26 серпня. С. 262–263, 266; Ө. Л. Вербица дна 1 марта. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 5 (17) априлія – 14 (26) априлія. С. 162–175; О розвитку нашого языка. *Там само*. 26 априлія (8 мая). С. 194–195; Ө. Г. Гадки о образованіи и

вирішеним, адже необхідність звертатися до народу його ж власною мовою ніхто з русинів не заперечував. Однак невирішеними були інші питання: що вважати народною мовою? як вона має розвиватися, вдосконалюватися? як погодити мову видань для простолюду та інтелігенції?

Більшість представників руської інтелігенції середини XIX ст. спілкувалася у своєму середовищі, а тим паче читала та писала не руською мовою, тому для неї книговидання та активна громадська діяльність руською мовою 1848 р. і в наступних роках були новим та незвичним явищем. Потрібен був певний час на адаптацію, особливо для потенційних авторів просвітницької літератури. Можливо, перші публічні заклики до підготовки видань руською мовою мали на меті підкреслити важливість цієї мови (ще безвідносно до вибору шляху її подальшого розвитку) і можливість писати нею якісні й потрібні всім русинам тексти. До того ж деякі автори бачили в літературній мові певне мірило просвіти – що краще розвинута мова, то більше просвіченим є її носій-народ, і навпаки, у просвіченого народу і мова «образована»⁵².

Отже, на початку 1850-х років просвіта народу як ідея та як певна уявна програма дій стала важливим аргументом у дискусії на мовну тематику й залишилася ним протягом наступних десятиліть. Щоб просвіта була ефективною, вона мала здійснюватися за допомогою максимально зрозумілих народові текстів

розвиванні писменного русского языка. *Там само*. 29 новембрія (11 декабрія) – 22 декабрія (3 януарія 1852 г.). С. 562–599; М. М.[алиновскій]. Могуть ли Галицкіи Русины имѣти свою словесность? *Зоря Галицка*. 1852. 1 марта. С. 133–135; Лозинскій І. Зъ Яворова. *Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 26 августа (7 септемврія). С. 124; 29 августа (10 септемврія). С. 123–124; Слово къ нашимъ почт. читателямъ. *Зоря Галицкая*. 1853. 4 (16) ноября. С. 429.

⁵² [Глинскій Т.] Мова ьако средство просвьѣченъа оуважана. *Галично-рускій вѣстникъ*. 1849. 29 грѣдна (10 сьчна 1850 р.). С. 313; Євстафій зъ Илника. Справы народніи. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 4 (16) мая. С. 143; М. М.[алиновскій]. Могуть ли Галицкіи Русины... С. 134.

і прикладів для наслідування, зрозумілих насамперед з огляду на їхню мову. У такому разі ключовим стало питання: яку руську мову (які її варіанти) можна вважати зрозумілою народові? Очевидно, це мала би бути «вдосконалена», передовсім завдяки численним запозиченням, граматично уніфікована розмовна мова галицьких русинів. Але знову ж таки, де межа «вдосконалень», за якою «вироблена» літературна мова втрачає свою зрозумілість і ефективність для простолюду? На це запитання точно ніхто не міг відповісти, адже лише через певний час, на основі практичного досвіду можна було робити висновки.

На середину 1850-х років, коли затихли публічні дискусії на мовну тематику, більшість активних руських інтелігентів (ледве чи не всі) мовчки погодилася на компромісний варіант літературної мови (не тільки для просвітницьких видань). Така мова мала бути достатньо зрозумілою для всіх русинів і мати як народнорозмовну основу, так і лексичні та граматичні запозичення з давньої літературної мови, а опосередковано з церковнослов'янської чи/та російської мов. З огляду на те, що існував ще більше наблизений до російської варіант мови для наукових публікацій і загалом текстів для «просвѣщенных» людей, а також на ту обставину, що інтелігенти не вивчали літературну руську мову у школах до 1848 р., а пізніше не існувало певного мовного стандарту й кожен писав, як знав і міг, то ще тривалий час після 1848 р. побутувала значна мовна поліваріантність, зокрема і у виданнях, які мали просвітницьку мету та характер. На цей момент неодноразово публічно звертали увагу окремі діячі, як правило, з негативними конотаціями, закликали визначитися з єдиним варіантом літературної мови, проте більшість руської інтелігенції принаймні у 50–70-х роках ХІХ ст. прийняла тезу, що для розвитку літератури нехай всі бажаючі пишуть, як вважають за потрібне, а остаточну відповідь на те, якою бути руській мові в Галичині, дасть час.

Галицькі руські інтелігенти середини ХІХ ст. іноді писали й про ставлення до народної просвіти тих, на кого вона мала бути спрямована – самого народу. Майже завжди під «народом» у цьому контексті розуміли селян; про руських міщан

писали набагато менше. У 1850-х роках інтелігенти (священники) пов'язували селян і просвіту найчастіше завдяки школам, шкільній освіті та, ширше, прагненню селян внести певні зміни у своє звичне життя завдяки новонабутих знанням. На межі 40–50-х років XIX ст., із огляду на створення численних початкових шкіл, руські публіцисти були налаштовані дуже оптимістично та вважали, що селяни добре зрозуміли мету й завдання просвіти і рухалися правильним шляхом. «Чимъ разъ докладнѣйше пѣзнають нашіи селаны потребу просвѣщенія и чимъ разъ старанѣйше зачинають дбати о ней», – писав автор «Галичо-руського вістника» у грудні 1849 р.⁵³ Наступного року Юліан Вислобоцький із підкресленим захопленням констатував: «Помноженіе просвѣщенія mezi сельскимъ навѣтъ людомъ вознеслося въ послѣднихъ часахъ до такои неувѣримои степени, що теперъ знаходимо mezi особами найнизшихъ сословій таки понатія, котри имъ недавныхъ часѡвъ цѣлкомъ далекими и незрозумѣлыми были»⁵⁴. Однак уже за кілька років стало зрозуміло, що для навіть декларативного оптимізму зовсім немає підстав.

«Много стоитъ труда пересвѣдчити народъ о пользѣ просвѣщенія»⁵⁵, – ці слова молодого священника Івана Наумовича могли повторити сотні його колег і тоді, 1853 р., і ще протягом багатьох десятиліть пізніше. У середині та другій половині 1850-х років у кореспонденціях та приватних листах домінують розчарування і нарікання на низький рівень просвіти селян, який ніяк не вдасться покращити за короткий час. О. Йосиф Левицький зробив песимістичний висновок: «Недостатокъ потребного просвѣщенія, при томъ характеръ оупертости и недовѣрчивости въ всакой доброй порадѣ не дозволяють намъ навіть при найстараннѣйшихъ поученіяхъ Дѣховеньства и найлѣчшихъ оустановахъ Высокого правительства дождати са блаженного

⁵³ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1849. 6 (18) грѣдна. С. 275.

⁵⁴ Василь Збор. *Що сьмо повинни и що хочемо? Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) вересня. С. 369.

⁵⁵ И. Наумовичъ катехить. *Городокъ 6 Марта. Вѣстникъ часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 7 (19) марта. С. 36.

оуспѣха»⁵⁶. Іван Наумович, який ще в 1850-х роках чимало міркував над просвітою простолюду, пов'язав наявні труднощі з великою бідністю руських селян: «Школи въ нашихъ сторонахъ не оуспѣвають и не могуть оуспѣвати. ... Всякое принужденіе и всакіе средства къ поднесенію просвѣщеніа оказалися тѣтъ без-полезными быти. Несчастливое состояніе народа, крайнѣйшаа нѣжда и оубожество есть стѣною неовалимою противъ просвѣщенію»⁵⁷. Вирішення проблеми автор цього допису, а за ним й інші руські інтелігенти відкладали на майбутнє.

Серед греко-католицького духовенства середини ХІХ ст. було помітно також виразне побоювання, що «неконтрольована» просвіта народу може бути шкідливою, передовсім для священників. Адже «съ просвѣщеніемъ оупадаеть вѣра, а съ оупадкомъ вѣры *благо-бытіе священниковъ* и самого народа»⁵⁸. Як добробут священників корелював із нібито занепадом віри внаслідок поширення просвіти розглянемо далі. Селяни в такому разі ставали занадто самостійними, не слухали священника, виступали проти усталеного порядку, зокрема і в грошових відносинах громади зі священником (платня за церковні треби чи виконані польові роботи тощо). Для принаймні частини духовенства це було загрозою. Правда, оцінка в такій ситуації «провини» просвіти залежала від особистого сприйняття кожного інтелігента ідеї та змісту просвіти народу, розуміння шляхів її реалізації. Були й такі, що те саме явище пояснювали браком просвіти: «У нашихъ хлѣборобѣвъ свобода от панщины, але и от просвѣщенія, а зъ малым просвѣщеніемъ вкрадаётся и пиха»⁵⁹.

⁵⁶ Іосифъ зъ Покѣтѣа [Левицький Й.]. Допись изъ Покутѣя. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1857. 27 марта (8 цвѣтня). С. 91.

⁵⁷ И. Н.[аумовичъ]. Допись отъ Перемышланъ. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1857. 13 (25) листопада. С. 343.

⁵⁸ Н. Допись къ дописывателю изъ подъ Галиційского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 42. С. 332.

⁵⁹ Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62 / видав Др. Кирило Студинський. У Львові, 1905. С. 335 (лист [Й.] Острожинського до Я. Головацького, Ясенів, 3 березня 1857 р.).

Загалом, і в 50-х роках ХІХ ст., і пізніше руська інтелігенція мало публічно висловлювалася на цю тему. Вона негласно вважалася занадто делікатною. Священники не мали б відверто заявляти, що їм комфортніше мати справу з «традиційним» неосвіченим селянином, яким можна досить легко маніпулювати, зокрема і заради матеріального добробуту духовенства. Втім, ця проблема існувала, інколи вона виявлялася в напівкоректному твердженні, що селяни мають насамперед працювати, а не вчитися («хто буде на полі працювати, якщо всі стануть вченими?»). Як бачимо, існував помітний розрив між декларованим бажанням забезпечити якнайбільшу просвіту народу й реальним побоюванням за наслідки цього процесу. Це означало, що сільське духовенство неоднаково та неоднозначно сприйняло реалізацію ідеї просвіти народу (за одночасної підтримки її в теорії), певний час не бачило практичної вигоди на низовому рівні, «для себе», а тому й залучилося до виконання просвітницької програми недостатньо активно.

Отже, ідея просвіти народу, уявлення та пропозиції щодо втілення її в життя займали вагоме місце в інтелектуальному дискурсі галицької руської інтелігенції від 1848 р. до середини 1850-х років, приблизно до 1857 р. Далі була невелика перерва, а на початку 1860-х років уже в дещо змінених умовах дискусії на цю тему продовжилися. У першій половині 1860-х років руські інтелігенти основну увагу в контексті просвіти звертали за звичкою на народні школи, проте приблизно з 1864 р. усе більше місця в дискусіях про стан селянства, рівень його освіти/просвіти займали оцінки пристосованості руського простолюдю до нових економічних та соціальних реалій, до пришвидшеної модернізації різних сфер життя суспільства.

У 1860-х роках тематичні пріоритети в рефлексіях руських інтелігентів у контексті народної просвіти залишилися приблизно такими ж, як і в попередньому десятилітті: школа (переважно початкова), Церква та релігійне виховання, розвиток господарства і добробуту, література і літературна мова. Водночас з'явилися й нові акценти – і щодо згаданих тематичних напрямів, і щодо розуміння ідеї просвіти народу загалом. Із по-

явою залізниці в Галичині посилилося відчуття швидких змін спочатку в технологіях, потім в економіці, соціальних відносинах тощо. Зміни викликали певний страх перед майбутнім, проте загалом їх вважали неминучими та незворотніми, тому що «нами управляє провидѣніе, котрого промысломъ постулята розуму поволи, но неминуемо въ жизнь вводятся»⁶⁰.

Серед викликаних провидінням змін, яким опиратися немає сенсу, був і загальний розвиток просвіти. Просвіту народу галицькі русини далі вважали дуже важливою. На початку 1861 р. один із кореспондентів газети «Слово» констатував, що «до найбільшихъ потребъ нашего народа належить его просвѣщеніе, и народолоубцѣ ничѣмъ бѣльше ему не зрѣють прислуги, якъ приведенемъ его до просвѣщенія»⁶¹. Ця теза залишилася актуальною протягом наступних років, зокрема консолідовану позицію лідерів просвітницької діяльності було відображено в заяві «Галицько-руської матиці» 1865 р.: «Въ житью кожного народа занимае просвѣщеніе найпервѣйшее, найважнѣйшее мѣстце и ставить его на ноги, коли недостатокъ тогоже кидае найчисленнѣйшій народъ другимъ образованнымъ подъ ноги»⁶². Проте, на відміну від зламу 40–50-х років ХІХ ст., такі визначення вже не були новими, не викликали емоційного підйому; це радше була констатація відомого факту, який не породжував дискусії. Відповідно, хоча просвіту вважали чи не найважливішою справою, її зміст та реалізацію умовної програми просвітницької діяльності обговорювали мало, нових ідей бракувало, а пропозиції якщо й були, то не викликали значного інтересу.

У контексті повільної еволюції розуміння ідеї просвіти народу 1860-ті роки можна умовно розділити на три періоди. Упродовж 1861–1862 рр. у руській періодиці з'явилося чимало статей на цю тему, але їхнє змістове наповнення, аргументація та навіть стиль викладу були дуже близькими до публікацій

⁶⁰ Наше наглѣйшее желаніе. I. Зѣ надъ Момычи. *Слово*. 1861. 27 мая (8 юнія). С. 206.

⁶¹ О образованію народа. I. *Слово*. 1861. 8 лютого. С. 21.

⁶² Изъ Львова. (Возваніе рускои Матицѣ.). *Слово*. 1865. 10 (22) марта. С. 2.

попереднього десятиліття, ніби після кількарічної паузи публіцисти вирішили нагадати співвітчизникам про актуальність просвітницької тематики. У відповідних статтях домінували сюжети про завдання та діяльність народних шкіл, про нерозривний зв'язок Церкви, школи і просвіти, про навчальну літературу, розвиток літературної мови тощо. У 1864–1865 рр., з огляду на пошквалювання діяльності товариства «Галицько-руська матиця», зросла увага до участі громадських організацій у просвітницькій роботі, дискутувалися проекти перших періодичних видань, спрямованих на просвіту народу, дуже активно й гостро обговорювали проблему різних варіантів літературної мови у просвітницьких виданнях. Наприкінці десятиліття, після запровадження конституційних змін в імперії Габсбургів, галицькі русини розпочали повільний процес адаптації до нових умов життя в автономній Галичині. Його добре помітно і щодо розуміння та практичного застосування просвіти народу, пошуку нових форм та шляхів взаємодії із селянами та міщанами, зміщення акцентів щодо розвитку освіти, книговидання та читання.

Із 1868 р. галицькі русини все більше писали про організоване книговидання для народу просвітницького характеру, про можливість організації в селах бібліотек із такою літературою, про промоцію читання (зокрема й колективного) серед селян, про переосмислення ролі священників та вчителів початкових шкіл у просвітницькій роботі.

Порівняно з попереднім десятиліттям, із середини 1860-х років руські публіцисти набагато частіше почали асоціювати успіхи просвіти зі зростанням добробуту простолюду⁶³. На взаємному зв'язку народної просвіти з розвитком господарства наголосив і о. Антоній Добрянський: «Що по́ддвигне́нє нашого господарства сельського съ просвѣщенъемъ людовымъ въ тѣсной и нероздѣльной стоить связи, никто мыслящій запречити не може. Для того то промышляти належитъ надъ лю-

⁶³ Изъ Стрыя. *Слово*. 1865. 16 (28) сѣчня. С. 3; М. Б. Зъ Коломыйского. *Там само*. 1866. 4 (16) червця. С. 3; Издебскій Ф. П. Зъ по́дъ Микулинецъ. *Голосъ народный*. 1867. 15 лютого. С. 14.

довымъ просвѣщенемъ»⁶⁴. Хоча традиційний поділ на світську та духовну просвіту зберігся, більше уваги почали звертати на світську складову, на популяризацію прикладного знання⁶⁵, на організацію стабільного читання селянами відповідної для них світської літератури⁶⁶. Серед певних новацій, менше актуальних для дискутантів 1850-х років, було поєднання просвіти народу з діяльністю, спрямованою на розвиток національної самосвідомості та самобутності русинів (не лише руської інтелігенції)⁶⁷, а також із рухом за тверезість⁶⁸.

Шкільна тематика залишилася популярною в обговореннях шляхів розвитку просвіти народу в першій половині та середині 1860-х років. Проте, на відміну від 1850-х років, коли переважала некритична віра у швидкий поступ просвіти за допомогою нових народних шкіл, у наступному десятилітті галицькі русини були більше поміркованими та намагалися визначити реальний внесок шкіл у розвиток просвіти. Траплялися й критичні оцінки діяльності шкіл із висновками, що більшість із них не виконують своїх завдань⁶⁹. Проте загалом інтелігенти визнавали, що саме школи, шкільне навчання є найкращим промотором просвіти та її відправною точкою⁷⁰. Руські

⁶⁴ А. Д. [обрянскій] зъ В. О просвѣщенью людовѣмъ. *Недѣля*. 1865. 13 червня. С. 184.

⁶⁵ Изъ Бережанского. *Слово*. 1862. 19 (31) мая. С. 155.

⁶⁶ Брата громадане! *Голосъ народный*. 1867. 4 цвѣтня. С. 27.

⁶⁷ Зъ Перемыского. *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*. 1862. 24 лютого (8 марта). С. 74; Зъ Покутья. *Слово*. 1867. 2 (14) декабря. С. 3.

⁶⁸ Гр. Л. Храмъ или праздникъ. *Недѣля*. 1865. 20 червня. С. 196; Изъ Коломыйского. *Слово*. 1867. 6 (18) декабря. С. 3.

⁶⁹ «Про тое, же школы майже повсюду заведены, мало знайти можна селянъ просвѣщеннѣйшихъ» (Що передъ всѣмъ здѣлати належить, дабы нашъ народъ матеріяльно и морально двигнути? *Слово*. 1861. 5 (17) августа. С. 295). Див. також: Зъ-надъ Днѣстра. *Там само*. 1864. 16 (28) вересня. С. 294.

⁷⁰ «Если загалъне добро отъ просвѣты люду залежить, то и школамъ людовымъ, яко найпершимъ розсадникамъ просвѣты народной належится по всей справедливости найперше мѣст-

публіцисти неодноразово підкреслювали (і ця думка стала загальноприйнятою серед інтелігенції 1860-х років), що школи формують лише основу для просвіти народу, яка мала би тривати для селян і міщан, і після закінчення навчання («школы парафіяльны ... осягнуть свою задачу, т. е. дадутъ селянину підставу до такого просвѣщенія, какое ему есть потребне на его становиску; дальше ѓнъ при своемъ здоровомъ разумѣ и при добромъ проводѣ священника самъ ся розвине»)⁷¹. Подібна думка траплялася й раніше, проте в 1860-х роках у публічному обговоренні значно збільшилася кількість пропозицій щодо ефективнішого, практичнішого спрямування навчання у народних школах та забезпечення грамотних селян літературою для читання поза школою.

На початку 1860-х років часто траплялися зразки традиційного бачення шкіл, де домінувати мало б виховання, а селянин «отвѣтное званію своему воспитаніе въ полнѣ получати мѡгъ». Відповідно, «воспитаніе селянина повинно быти передъ всѣмъ норовственно-народне, а для того предметомъ найважнѣйшимъ въ школахъ сельскихъ есть и буде: наука богопочитанія, которая обѡймаети має катихизмъ, исторію библіїну и обрядъ», а вже потім селян треба вчити рідної мови, історії та господарства⁷². У такому форматі школи мали бути під постійною опікою Церкви, бо «школа отъ церкви выеманципована ... производитъ токмо индиферентистѡвъ, людей безъ жадного чувства постоянного, людей морально-хоровитыхъ, на которыхъ не кажу край, але наветъ власна ихъ родина полагати не може»⁷³. Згодом, з огляду на те, що, як і раніше, селяни не бачили у школах користі

це межі всѣми учрежденіями въ краю и державѣ ... Абы просвѣту народа піднести, оказуєсь найпервше необходима потреба школы народны помножити и состояніе учителей получити» (Видракъ М. Отъ Подгаецъ. *Слово*. 1865. 24 новембрія. (6 декемврія). С. 3).

⁷¹ О образованію народа. I... С. 21.

⁷² Л.[озинскій]. Зъ надъ Скла. О народныхъ сельскихъ школахъ. II. *Слово*. 1862. 17 (29) януарія. С. 17.

⁷³ Ю. Л. Зъ Коломыйского. *Слово*. 1861. 19 цвѣтня (1 мая). С. 139.

для себе та своїх дітей, а тільки видатки й клопоти, і тому неохоче відпускали дітей на навчання та оплачували роботу вчителів, у пресі все частіше почали з'являтися заклики максимально наблизити навчання до практичних потреб селян.

Спробу поєднати різні підходи до навчання зробив сільський учитель Василь Черемшинський. Погоджуючись, що шкільне навчання варто починати «отъ побожности», він радив на цьому не зупинятися, бо народ має бачити «користь зъ науки»⁷⁴. Відповідно «наука въ народныхъ школахъ должна ся въ такихъ повѣстяхъ преподавати, въ котрыхъ бы ся примѣры благодѣтельности и добродѣтелей находили съ примѣрами различныхъ дѣланій господарскихъ, касающихся частей года, и чтобы всегда религійними наблюденіями заключены были» – лише в такому разі може йтися про «правдивое просвѣщеніе народа»⁷⁵.

Далі ще частіше кореспонденти руських часописів рекомендували не покладатися на примусове залучення дітей до навчання⁷⁶, а намагатися зробити його цікавим і корисним для учнів. Із середини 1860-х років усе більше уваги звертали на додаткову літературу, яку б мали читати випускники сільських шкіл. Нарешті було оприлюднено навіть тезу, що «нашь нарѳдъ ... должно не тѳлько церквою и школою къ просвѣтѣ вести, но щобъ его хутше зъ блуду и всякого обманства вредливого освободити и очистити, нужно его неотмѣнно еще инными способами къ пици полезной, а то посредствомъ заведенія читальнь по селахъ и читаніемъ часописей вабити»⁷⁷. Тож серед руської інтелігенції утверджувалося розуміння, що навчання в початкових школах (тобто навчання переважно читанню та письму) неодмінно задля успіху народної просвіти має супроводжуватися, а у випускників шкіл продовжуватися регулярним читанням відповідної літератури й періодики.

⁷⁴ Черемшинський В. Письмо сельского учителя зъ Ермаковки. *Домъ и школа*. 1863. 30 цвѣтна. С. 93.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ М. В. Отъ Пѳдгаецъ. *Слово*. 1865. 8 (20) септембрія. С. 2.

⁷⁷ Издебскій Ф. П. Зъ пѳдъ Микулинецъ. С. 14.

На початку 1860-х років серед пропозицій руських інтелігентів щодо тематики видань для народу значне місце займала традиційна повчальна література. Один із дописувачів до «Слова» рекомендував для сільських дітей насамперед «библійні розкази», застерігав, щоб до читанок не вносили надто багато інформації, яку школярі й так не запам'ятають. Нехай вони в дитинстві навчаться мінімально необхідного, а решту «въ дорослѣйшомъ вѣцѣ изъ популярныхъ книжочокъ то въ приватномъ читанью, то въ повторительной школѣ довѣдуются»⁷⁸. Інший кореспондент рекомендував «розпространеніе книгъ народныхъ», але з умовою, що вони мають бути цікаві («истинно занимательны»). Які ж книжки він вважав цікавими? Насамперед це видана в Луцьку ще 1779 р. (!) книжка «Слово къ народу» – повчальне і подібне до катехизму «дѣло каѳолическе», далі «Поученія о св. обрядахъ восточной церкви» і нарешті «изданіе короткой исторіи Руси яко читанки для молодежи и старшихъ въ занимательной и бѣльше повѣстной основѣ»⁷⁹.

Поступово, значним чином завдяки технологічному поступові та паралельному в часі зубожінню багатьох неготових до змін руських селян, акцент у побажаннях руських інтелігентів щодо просвітницької літератури почав зміщуватися від цікавої та повчальної літератури в бік корисної, практичної. Вже згаданий учитель В. Черемшинський просвіту за допомогою повчально-моралізаторської літератури з відповідними прикладами прокоментував так: «То зачнемъ, а не скѣнчимо науку, подобне якъ съ теперѣйшними книжками, въ которыхъ краснѣй примѣры, а однакожъ народъ ихъ не терпитъ»⁸⁰. Чому? Бо треба, щоб «користь зъ науки народъ заразъ познавалъ». Тому першим предметом є катехизм, але далі землеробство, скотарство, бджільництво, садівництво тощо⁸¹.

⁷⁸ [Галька І.]. Еще одно слово о школахъ народныхъ. Отъ Подѣльскихъ Медоборѣвъ. *Слово*. 1861. 12 (24) юлія. С. 267.

⁷⁹ О. Л. Зъ Коломыйского. *Слово*. 1861. 22 юлія (3 августа). С. 281.

⁸⁰ Черемшинський В. Письмо сельского учителя... С. 93.

⁸¹ Там само.

У 1864 р. почав виходити «Временникъ Института Ставропигійского» як періодичний орган Ставропігії. Окрім віршів, оповідань, історичних творів (здебільшого істориків, котрі належали до Ставропігії – Антіна Петрушевича, Івана Гушалевича, Дениса Зубрицького й ін.) видавці «Временника» друкували пізнавально-повчальні статті з метою ознайомити галицьких русинів із їхніми правами й обов'язками, рекомендували як, наприклад, користуватися поштовими послугами, наголошуючи на праві вживати руську (українську) мову, інформували читачів про практичну медицину та гігієну, економічні знання і практичні поради щодо ведення господарства в різних його галузях тощо⁸².

Упродовж 1864–1865 рр. завдяки загальним зборам «Галицько-руської матиці» відбувся сплеск активності в обговоренні перспектив розвитку літератури для народної просвіти. Виявилось, що таких видань було зовсім небагато, вони виходили несистемно і, що характерно, під «світською» просвітницькою літературою розуміли переважно книжки для читання дітей і молоді⁸³. Очевидно, таке бачення було спричинене домінуванням народних шкіл і початкової освіти у просвітницькій програмі 1850-х – початку 1860-х років. Із 1864 р. розпочалися зміни у сприйнятті лектури для просвіти народу.

У публічному просторі їх ініціював насамперед І. Наумович. Він на загальних зборах матиці у липні 1864 р., а згодом на шпальтах «Слова» закликав зайнятися регулярною публікацією популярних текстів для народу. У газетній статті І. Наумович зауважив, що «издаваніе популярныхъ книжочокъ и часописей» уже є «вопѣющею потребою» і запропонував такі тематичні напрями для просвітницьких видань:

⁸² Киричук О., Орлевич І. «Временникъ» як джерело пізнавально-практичної інформації для народу. *Львівський Ставропигійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів, 2018. С. 180–183, 187.

⁸³ Изъ Львова. *Слово*. 1864. 8 (20) августа. С. 250; Наумовичъ И. Изъ Перемышлянъ. *Там само*. 22 августа (3 вересня). С. 266.

«1) Религійно-моральні повѣсти. 2) Житьєписи Святыхъ. 3) Астрономія, географія, исторія, физика и пр. 4) Земледѣльство, огородництво, ското- и пчеловодство. 5) Байки, повѣстки и пѣсни для дѣтей. 6) Беллетристика: повѣсти, поезія и гумористика народна. 7) Народна философія: притчи и приповѣстки. 8) Біографіи славныхъ рускихъ мужей»⁸⁴. Парох із Перемишлян далі додав, що краще видавати не окремі книжечки, а спеціальний часопис для народу, адже можна буде залучити більше авторів, легше розповсюдити таке видання через пошту, та й селяни читатимуть його регулярно⁸⁵.

Ідея видавати окремі періодичні видання для простолюду з просвітницькою метою утвердилася серед галицьких русинів у першій половині 1860-х років. Уже 1861 р. з'явилися відповідні додатки для народу в газеті «Слово», 1863 р. вийшли у світ перші нерегулярні випуски «Письма до громади» Северина Шеховича, а Іван Гушалевич почав видавати «Дом і школу». У 1865 р., наприклад, русини могли читати те ж «Письмо до громади» з додатком «Школа», «Неділю» Маркила Попеля (у цьому видавничому проєкті активну участь брав Іван Наумович) і коломийський «Голос народний» Михайла Білоуса. Популярні часописи в цей час однозначно домінували серед просвітницьких видань. Їх вважали найбільше перспективною формою комунікації інтелігенції із простолюдом, зручною та доступною платформою для поширення нових знань та ідей. Проблема, однак, була в тому, що таку періодику видавали приватні особи, і їх ентузіазм, з огляду на малу кількість передплатників та відповідні фінансові клопоти, швидко згасав. Як наслідок, згадані часописи існували в середньому два–три роки.

Окрім того, безпосередньо селяни таку періодику в 1860-х роках читали мало і нерегулярно. Найбільше «народні» часописи передплачували й читали священники. Відомий список передплатників на часопис «Письмо до громади» з додат-

⁸⁴ Наумовичъ И. Изъ Перемышлянъ... С. 266.

⁸⁵ Там само.

ком «Школа» на 1865 р. За цілий рік заплатили 168 передплатників, із них – 85 священників, 29 сільських учителів, 27 громад, 7 світських інтелігентів, 7 дяків і лише 6 селян-господарів. Піврічних було 158 передплатників, із них – 61 священник, 58 громад, 14 вчителів, 14 селян-господарів, 2 дяки. Більшість (62 %) із 326 передплатників становили інтелігенти (зокрема, 146 священників – майже 45 %); селян як індивідуальних передплатників було тільки 20 (і ще 9 дяків), натомість громад було 85, а всього колективних передплатників із сіл (зі школами та церковними братствами) було 95. Виразно видно перевагу колективного читання у селах «свого» часопису над індивідуальним⁸⁶.

Ще виразнішою була перевага інтелігенції серед передплатників «Голосу народного». У 1866 р. було 45 цілорічних передплатників, із них – 40 фізичних осіб. Серед індивідуальних передплатників було 24 клірики (23 священники та семінарист), 10 світських інтелігентів і жодного селянина⁸⁷. У 1867 р. було 105 цілорічних передплатників, із них – 97 індивідуальних. Осіб духовного стану серед них було 72 (74,2 %), а селян – тільки 4 чи 5 (серед передплатників були ще три сільські громади та парафіальна школа)⁸⁸.

Отже, нова форма просвітницької роботи – видання і розповсюдження періодики «для народу» – попри її перспективність, мала пройти випробування часом, а залученим до неї інтелігентам варто було набратися терпіння, рекламувати популярну періодику серед простолюду й одночасно вдосконалювати її форму та зміст. Слушно писав кореспондент «Вістника» із Золочівщини, що «не легка то задача – издавати часопись популярнѣ для народа, бо не досыть тѣ мати глѣбокіи вѣдомости наукѣи и талантѣ до писана, но передвсемѣ въ такой часописи застосовати са належить до потребѣ народа, вглѣбити са въ

⁸⁶ Школа. Прилога до Письма до Громады. 1865. 4 (16) марта – 25 листопада (7 грудня).

⁸⁷ Спись цѣлорочныхъ предплатителей на Голось Народный. *Голось народный*. 1866. 31 лат. студня. С. 208.

⁸⁸ Спись цѣлорочныхъ предплатителей «Голоса Народного». *Голось народный*. 1867. 19 декемврія. С. 96.

его способъ мышлена, перенати са его дѣхомъ и промовлати до него его азыкомъ, хотяй бы рѣчь веласа о незнати якѡмъ важнѡмъ и отвлеченѡмъ предметѣ»⁸⁹. Успішні, з тривалою історією популярні часописи в галицьких русинів з'явилися згодом, у 1870-х роках, коли було накопичено певний досвід видання та посилено промоцію читання серед селян.

У середині 1860-х років знову гостро постало питання, яким варіантом літературної мови варто писати тексти для просвіти народу. Українофіли (народовці) рішуче відстоювали «народну» мову, тобто максимально наближену до розмовної руського простолюдю й водночас до літературної українських наддніпрянських письменників⁹⁰. Головний аргумент був той самий, що й десятиліттям раніше – видання народною мовою будуть зрозумілими для селян і міщан, а тому популярними ефективними. Відповідно, тексти, написані іншими варіантами руської мови, не викличуть зацікавлення в селян і не матимуть на них жодного впливу – у такий спосіб виявляться даремними й навіть шкідливими, адже відтягнуть відносно невеликі інтелектуальні та матеріальні ресурси галицьких русинів на їх створення і публікацію.

Аргументи на користь народної мови у просвітницьких виданнях звучали яскраво й переконливо; напряду публічно їх не заперечували. Проте існували й адепти іншої думки, які вважали, що потрібно більше уваги та поваги приділяти еволюційному варіанту розвитку літературної мови, де були би враховані здобутки попередників за останні століття та належність русинів до східнохристиянського (руського) культурного простору. Вони були менше активними в дискусії, віддавали перевагу позиції «робити своє» без зайвих суперечок. У контексті розвитку ідеї просвіти народу в середині 1860-х років траплялися досить завуальовані натяки на фактичний поділ просвіти

⁸⁹ Отъ Золочева. *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*. 1864. 5 (17) грѣдна. С. 378–379.

⁹⁰ Народъ и словесность. *Вечерницѣ*. 1862. 8 лютого. С. 12; 22 марта. С. 61; Качала С. Галицько-Руська Матиця і її ціль. *Мета*. 1865. 31 марця. С. 114; 15 цвітня. С. 135–136, 142.

Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції...

на два напрями, відомий, зрештою, ще з 1848 р. Поняття «просвіта “просвѣщенныхъ”» тоді вже не використовували, натомість з'явилася «наукова» просвіта («наукове просвѣщення»); поряд із нею була й «народна» просвіта⁹¹.

Пожавлення громадської та національно-культурної діяльності галицьких русинів у першій половині 1860-х років спонукало ретельніше, ніж раніше, оцінити націотворчий потенціал руської інтелігенції. Хоча це ні для кого не було секретом, проте у пресі виявилось, що більшість інтелігентів далі розмовляє у приватному житті польською мовою, не знає історії свого народу, не знайома з руською літературою, а учні в середніх школах до того ж навіть не мають підручників рідною мовою. Аби хоч якось виправити такий стан справ, очевидно, варто було подбати і про підручники, і про відповідну наукову чи науково-популярну літературу, причому з виразним освітнім/просвітницьким спрямуванням. Очевидно, вона не могла бути видана розмовною мовою, бо не викликала б у більшості інтелігентів належної поваги і не змогла б виконати свою промоційну місію⁹².

До прихильників «наукової» просвіти приєднувалися й ті, кого непокоїла та розчаровувала тривала вже суперечка між русинами на мовну тематику. Вони вважали дискусію безплідною та зайвою, хотіли, щоби всі, і письменники, і читачі, об'єдналися, не розпорозували зусилля, а разом, «соединенными силами» творили нову руську літературу, публіцистику, займалися просвітою народу тощо⁹³. Фактично така компромісна позиція означала, як і в 1850-х роках, підтримку «зрозумілого» варіанту руської мови (кожен розумів його по-своему) із традиційним етимологічним правописом.

Найбільшою проблемою тут було те, що більшість руських інтелігентів не бажала бачити засадничої різниці між

⁹¹ Зъ подъ Войнилова. *Вѣстникъ. Часопись урядова, политична и литературна*. 1865. 9 (21) червца. С. 171.

⁹² И. Зъ-пѣдъ кордону. *Слово*. 1865. 3 (15) липца. С. 3.

⁹³ Зъ-надъ Днѣстра. С. 294; Изъ Львова. *Вѣстникъ. Часопись урядова, политична и литературна*. 1865. 3 (15) липца. С. 198.

«науковою» та «народною» просвітою. Це намагалися не обговорювати. На практиці ж це означало змішування різних програм просвітницької діяльності в межах однієї громадської організації чи одного видавничого проекту. В такому разі «наукова» просвіта відбувалася, як правило, коштом «народної» – адже популярнішою була риторика саме просвіти народу/простолюдю (яка мала бути основним, ледве чи не єдиним виявом просвіти), проте частина активних інтелігентів хотіла займатися зрозумілішою для себе літературою для освічених. Очевидно, таке змішування пріоритетів, а також невідповідність реального стану справ деклараціям ускладнювали просвітницьку діяльність, породжували непорозуміння та суперечки, гальмували розвиток просвітницького книговидання для селян та міщан і організаційну роботу інтелігенції серед них.

Проблема мови просвітницьких видань у середині 1860-х років актуалізувала іншу проблему: хто має бути лідером у реалізації просвітницької програми, визначати її зміст і служити арбітром у можливих суперечках. Від заснування 1848 р. таку роль теоретично мало б виконувати товариство «Галицько-руська матиця», однак тривала відсутність загальних зборів матиці після 1850 р. і загалом низька публічна активність товариства на тлі «застійних» 50-х років XIX ст. не дали можливості перевірити цю тезу на практиці. У першій половині 1860-х років сподівання на провідну ролі матиці відновилися, проте неспроможність керівництва товариства дати відповіді на актуальні запитання, передовсім на мовне, владнати непорозуміння та організувати ефективну роботу фатально вплинула на сприйняття матиці серед руської інтелігенції. Після загальних зборів 1865 р. товариство втратило своєрідну неформальну монополію на провід у просвітницькій роботі. Відтоді русини почали розглядати можливість створення інших громадських організацій, осередків та проектів, які змогли б займатися просвітою народу.

Окрім зазначених, варто відзначити ще два епізоди в розвитку ідеї просвіти народу й організації просвітницької діяльності в першій половині 1860-х років. Обидва були винятком

для публічного обговорення просвітницької тематики в той час – розуміння важливості висловлених у відповідних дописах думок і спостережень прийде до русинів пізніше. Це, по-перше, відчуття неабиякої загрози з боку потенційних польських просвітницьких громадських організацій і польськомовної літератури просвітницького спрямування для русинів⁹⁴, хоча б з огляду на те, що поляки мали набагато більші фінансові ресурси на виготовлення та адміністративний ресурс для розповсюдження таких видань. Проте справді актуальною ця проблема стала згодом, не раніше кінця 1860-х років, а то й ще пізніше. По-друге, це заклик до греко-католицького духовенства займатися просвітою народу не лише як виконанням душпастирських обов'язків, а й із відчуттям власної вигоди («образованье народа и закупыванье для него книжкокъ популярныхъ въ родномъ языцѣ, есть не только должностью, но также партикулярнымъ, личнымъ интересомъ нашего ревностного духовенства»)⁹⁵, адже що більше просвіченим буде селянин, то краще він дбатиме за свого священника. Ідея, що просвічені селяни для інтелігенції вигідніші як з економічного, так і з національно-організаційного боку, утверджувалася повільно, протягом кількох десятиліть у другій половині XIX ст.; остаточно її сприйняли, мабуть, лише в 1890-х роках.

Політичні зміни в імперії Габсбургів, які привели до затвердження нової Конституції у грудні 1867 р. та автономії коронних країв Цислейтанії, вплинули й на розвиток просвітницької діяльності галицьких русинів. В автономному Королівстві Галичини та Лодомерії (Володимирії) місцева влада перейшла до галицьких поляків, а русини, які стабільно мали меншість послів у крайовому сеймі, не могли розраховувати на паритетні можливості управління. У нових умовах неактуальною стала попередня стратегія лідерів руського громадського та політичного життя, яка передбачала передовсім опору на віденський

⁹⁴ [Галька І.] І. Отъ Подольскихъ Медоборѣвъ. *Слово*. 1861. 15 (27) цвѣтня. С. 130–131.

⁹⁵ Шеховичъ С. Г. Народна економія – добробытъ. *Слово*. 1862. 6 (18) октобрія. С. 309.

уряд і сподівання, що Відень задовольнить усі справедливі, на їхню думку, вимоги русинів. Відтепер потрібно було покладатися насамперед на власні сили, ресурси та можливості, зокрема розвивати громадянський, націо- та культуротворчий потенціал руського селянства та міщанства.

Незважаючи на два десятиліття зусиль руської інтелігенції, просвіта народу наприкінці 1860-х років залишалася на низькому рівні. Якщо раніше про це писали спорадично, то з 1868 р. критичні оцінки здобутків на просвітницькій ниві з'являлися в публічному просторі регулярно⁹⁶, до того ж часто провину за наявний стан справ покладали безпосередньо на інтелігенцію⁹⁷. Очевидно, найкреативнішу частину дописів у пресі на просвітницьку тематику на межі 60–70-х років XIX ст. становили пропозиції, як удосконалити чинні форми і методи просвітницької роботи із простолюдом або запровадити нові. Автори таких текстів звертали увагу на кілька важливих моментів, що було новим, порівняно із попередніми роками: 1) невдалі результати сеймових виборів (вибори 1867 р. забезпечили русинам менше мандатів, аніж вибори 1861 р., а вибори 1870 р. – аніж 1867 р.) змусили звернути увагу на низький рівень громадянської свідомості руського селянства, замислитися над необхідністю його підвищити в межах просвітницької роботи; 2) початкові школи з 1868 р. перейшли під контроль Галицької крайової шкільної ради, тому інтелігенція не розглядала їх більше як інструмент винятково «руської» просвіти, хоча визнавала важливою їхню роль у поширенні грамотності в Галичині й намагалася активніше залучати вчителів до просвітницької роботи; 3) покращилося розуміння необхідності створення спеціальних осередків, які б займалися просвітою простолюду в його ж середовищі – перед появою у селах читалень їхню роль пропонували

⁹⁶ Качала С. Изъ Шельпакъ (Побудка до больше ревной и рѣшительной дѣятельности.). *Слово*. 1870. 29 апрѣля (11 мая). С. 2.

⁹⁷ Зъ Долинского повѣта. *Слово*. 1870. 3 (15) іюня. С. 2; Становище оучителей. *Господарь*. 1870. 12 листопада. С. 194; Наумовичъ И. Просвѣщеніе народа. Изъ Стрѣльча. *Слово*. 1872. 19 (31) декабля. С. 1–2.

виконувати тим самим школам (як локаціям, де розміщуватимуться малі сільські бібліотеки й відбуватимуться відчити для селян різного віку) та церковним братствам; одночасно новий імпульс отримала ідея спеціалізованих просвітницьких часописів для селян і міщан; 4) із заснуванням товариства «Просвіта» «Галицько-руська матиця» остаточно втратила монополію на реалізацію просвітницької видавничої програми – з'явилася альтернатива від українофілів.

Уперше у статтях, які мали значний розголос, просвіту народу та політичну і громадянську свідомість руського селянства пов'язав відомий громадський діяч та посол до сейму о. Степан Качала. Ще на початку 1868 р. він писав: «Треба для того дѣлати безъ устанку, дѣлати соединенными силами надъ просвѣтою народа. Ходить бо о тое, чтобы народъ поучался початковыхъ знаній, приходилъ до познанья самого себе, яко народъ русскій, и до познанья правъ, до якихъ нынѣ онъ допущеный»⁹⁸. За кілька років він повернувся до цієї теми перед виборами й наголосив: «Повторяю, що безъ просвѣты ни безпосередніи выборы, ни голосованье куріями въ соймахъ, ни навѣтъ подѣлъ Галичины не помогутъ»⁹⁹. Необхідність повторювати викликала дивна пасивність руської інтелігенції, яка ніби й не заперечувала потреби модернізації просвітницької програми, однак на практиці майже нічого не змінювалося.

Після сеймових виборів, восени 1870 р. група священників із Покуття на деканальному соборчику в Серафинцях обговорювала й те, що «нашъ нарѣдъ не має жадного образования политичного, т. е. що не знае, якъ ему доступити до всякихъ своихъ правъ обывательскихъ и народнихъ»¹⁰⁰. Тоді ж вони вирішили зайнятися політичною просвітою народу й дали початок часопису «Русская Рада». За рік парох Серафинець о. Микола Дебельський констатував: «Стративши только дорогого времени, бо 23 лѣта, треба намъ хотя отъ теперь взятися

⁹⁸ Качала С. Изъ Шельпакъ. (Поглядъ на sprawy русско-народныи въ началѣ года 1868). Слово. 1868. 6 (18) января. С. 2.

⁹⁹ Качала С. Изъ Шельпакъ. (Побудка до больше ревной...)... С. 2.

¹⁰⁰ Да будетъ свѣтъ! Наука. 1873. Лютый. С. 55.

сердечно до *политического* народного *образования* нашого народу»¹⁰¹ і закликав всіх взятися нарешті до регулярної праці й підтримати видання книжечок і часописів для народу.

Паралельним шляхом рухалися галицькі народовці (українофіли). Наприкінці 1868 р. вони заснували товариство «Просвіта» і бачили його принаймні теоретично як нову організаційну форму для реалізації дещо іншого підходу до звичної просвіти народу. На просвітницьку тематику народовці регулярно висловлювалися у своїх часописах і до 1868 р., хоча зосереджувалися майже винятково на мовній темі. Найважливішим, на їхню думку, у контексті просвітницької роботи було питання мови літератури для народу – це мала бути «народна» мова, не штучна й «чужа» мова видань, наприклад «Галицько-руської матиці». Проблема розвитку літературної мови часто в ранніх народовців майже збігалася з проблемою розвитку просвіти народу. Вони використовували просвітницьку тематику, щоби вчоргове наголосити на необхідності розвитку народної мови як літературної, однак на цьому здебільшого й зупинялися, не формулюючи детальніше своє бачення змісту та тактики просвітницької роботи. Очевидно, причиною цього були обмежені можливості ранніх народовців діяти безпосередньо серед селян і міщан. Коли йшлося про таку діяльність, то українофіли мали на увазі насамперед знайомство із простолюдом, його мовою, культурою, потребами, наголошували на важливості збору етнографічних матеріалів. Про взаємодію інтелігентної молоді селянством у форматі просвітницької роботи у пресі 1860-х років писали мало, а їхні завдання окреслювали приблизно так: «...особливше внимание на народъ звертати и тойже всякими усиліями просвѣщати, а то розговорами, Руси касающими ся, выжичаніемъ чтенія свѣдомымъ ихъ понятію книжокъ ѳповѣдныхъ и заохотою до дальшой ихъ селянь-братаей просвѣты»¹⁰².

Після невдалої спроби окремих народовців увійти до складу товариства «Галицько-руська матиця» 1865 р., щоби спробува-

¹⁰¹ Дебельскій Н. Изъ Серафинець. *Слово*. 1871. 13 (25) ноября. С. 2.

¹⁰² І. М. Отъ Самбора. *Слово*. 1862. 1 (13) августа). С. 237.

ти змінити «ненародне» спрямування його діяльності, розпочалося обговорення можливостей заснувати власне просвітницьке товариство. У цей час траплялися й публічні рефлексії українофільських публіцистів на тему народної просвіти. Вони були радше фрагментарними, проте (зокрема, на шпальтах часопису «Русь» у 1867 р.) добре показують, що погляди народовців на просвіту були дуже схожі на узагальнене, якщо можна так сказати, бачення галицької руської інтелігенції.

Народовці визнавали просвіту дуже важливим завданням, бо «лише въ народній просвіті и самовіжи лежить будуще добро кожного народа»¹⁰³, однак її поточний рівень українофільської інтелігенції («не має у насъ просвіти!»)¹⁰⁴, передовсім тому, що школи й далі перебувають на низькому рівні й не можуть належно виконувати свої завдання¹⁰⁵. Просвіту народу кореспонденти «Русі» бачили як «піднесенне моральне и интелектуальне селянина»¹⁰⁶, бо «такъ просвіта, якъ и моральность, суть двома головними умовками процвіту народнёго»¹⁰⁷. Щоб її розвинути, потрібно вдосконалювати народні школи та навчання в них, а також видавати відповідну літературу для народу. Друкувати потрібно все, що зацікавить селян і міщан, «зачавши одъ Букваря, а не занедбуючи и корму религіино-морального, на пр. зъ описей життя святихъ»¹⁰⁸. «Моральность», мабуть, мала передувати «науці», тому народові «треба найперше постаратися дати добрихъ, зрозумілихъ, въ душу его вбиваючихся молебниківъ»¹⁰⁹. Було в цитованих статтях і характерне для другої половини 1860-х років поєднання просвіти та добробуту

¹⁰³ Що діється на Русі? *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 1.

¹⁰⁴ Коломия 11. Августа 1867. *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 3; Зъ Полісся. Там само. 22 вересня. С. 3; Зъ Университету. Там само. 12 грудня. С. 3–4.

¹⁰⁵ Зъ підъ Буска. *Русь*. 1867. 7 липня. С. 3; Коломия 11. Августа 1867. *Русь*. 1867. 15 серпня. С. 3.

¹⁰⁶ Вр.[ецьона Г.]. Львівъ 21. Цвітня 1867. *Русь*. 1867. 21 цвітня. С. 2.

¹⁰⁷ Відъ Жолкви. *Русь*. 1867. 28 червня. С. 3.

¹⁰⁸ Зъ Университету. *Русь*. 1867. 15 грудня. С. 3.

¹⁰⁹ Зъ Полісся. *Русь*. 1867. 22 вересня. С. 3.

народу. Наведені тези поділяли не тільки народовці, а й вся активна руська інтелігенція. Особливістю позиції українофілів було хіба що традиційне наполягання на народній мові: «Хочемо на народній, питомій мові себе и другихъ просвіщати»¹¹⁰.

Поява товариства «Просвіта» спонукала народовців публічно оголосити свої пріоритети щодо розвитку просвіти народу. У першому статуті товариства, затвердженому 2 вересня 1868 р., мету було визначено чітко та лаконічно: «Пізнання и просвіта нашого народу»¹¹¹. Пояснив мету товариства його перший голова, Анатоль (Наталь) Вахнянин на загальних зборах 26 листопада (8 грудня) 1868 р. Він повторив за статутом, що робота товариства має бути подвійною: спрямовуватися на пізнання та просвіту народу¹¹². Спочатку має йти пізнання народу, який насправді «не єсть неотесана колода, не єсть той мертвий камінь, у котрий треба бь у передь вложити душу», а «має вінъ “своє” моральне вихованне», його представники, ніби й «неуки» на перший погляд, однак «суть въ своїмъ роді дуже просвічені люде»¹¹³. Не варто боятися, не варто відкидати певної ідеалізації народу, бо «має нашъ народъ богато дечого, чимъ може почванитися и передь просвіченимъ світомъ, а у деякихъ зглядахъ стоить вінъ дуже високо»¹¹⁴. Відповідно народ треба вивчати, його «одважні, смілі діла, дотепні слова», його «велике розміркованне», життєву мудрість, зокрема й через пісні та приказки, думи та думки¹¹⁵. Таке бачення пізнання *ідеалізованого* народу (А. Вахнянин був свідомий і «темних сторін народу, його пороків») як певного вступу до просвітницької роботи було особливістю розуміння ідеї просвіти народу в ранніх народовців. Цього не було в більшості представників тогочасної руської інтелігенції, яка звер-

¹¹⁰ Учебники руські. *Русь*. 1867. 28 липня. С. 1.

¹¹¹ Вісті. *Правда*. 1868. 15 жовтня. С. 454.

¹¹² Справозданне зь першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. 30 листопада. С. 514.

¹¹³ Там само. С. 515.

¹¹⁴ Там само. С. 514.

¹¹⁵ Там само. С. 514–515.

тала увагу передовсім на недоліки простолюду, його слабкості та помилки.

За пізнанням народу мала йти власне його просвіта, що є і складнішою, і важливішою справою. За А. Вахнянином, просвіта – це «популяризуванне науки»; вона має відбуватися в два етапи. Хоча не зміг він на перших загальних зборах «Просвіти» запропонувати детальної програми дій, але загалом обидва етапи окреслив. Просвітницька робота має зосереджуватися передовсім на підготовці й поширенню серед селян та міщан відповідної літератури, тобто «науку» варто популяризувати за посередництвом друкованого слова. Перший етап – підготовчий, народ треба зацікавити читанням, пропонувати таку лектуру, яку селяни хотіли б читати. Це можуть бути й біблійна історія та життя святих, видання на природознавчу (як зразок – видана на Наддніпрянщині книжка «Дещо про світъ божий») чи історичну тематику. Пізніше, коли народ звикне до читання й сам шукатиме видання «Просвіти», «натоді може взятись товариство и за подаванне ёму наукъ реальнихъ, за вистачку книжокъ, трактуючихъ про газдівство, садовництво, пчільництво, про ховокъ товарини, про индустрию и торговлю»¹¹⁶.

Уявлення про просвіту народу, які озвучив на загальних зборах «Просвіти» А. Вахнянин, що не викликали заперечень і згодом вплинули на стратегію роботи першого виділу товариства, були, як бачимо, досить теоретичними, *кабінетними*. Вони виглядали продуманими, дозволяли вибудувати певну послідовність дій і обґрунтувати заснування другого, поряд із матицею, просвітницького товариства. У такій, хоча й дуже оглядово поданій, стратегії в центрі уваги був *народ* як рівноправний з інтелігенцією учасник просвітньої діяльності – очевидно, радше декларативно, проте в опонентів народовців не було й цього, вони розглядали народ (простолюд) тільки як об'єкт просвітницьких зусиль інтелігенції. Однак треба розуміти, що оголошені 8 грудня 1868 р. тези були передовсім намірами, дороговказом руху від знайомства з народом до його

¹¹⁶ Там само. С. 515–516.

удосконалення на основі «наукъ реальнихъ», а не програмою для негайної практичної реалізації¹¹⁷.

Позицію А. Вахнянина щодо змісту просвітницької роботи підтримав наступний промовець на загальних зборах, Андрій Січинський, зокрема щодо того, що «намъ передь всімъ въ народі охоту до читання розбудити треба», а потім «перейшлибисмо до науки дуже важної и нашому народові конче потрібної, до науки о господарстві», видавали би «книжочки содержання юридичного» та перейшли би «до популярного викладу історії»¹¹⁸. Додав він ще одну тезу, актуальність якої галицькі українці виразно почали розуміти після 1867 р.: варто «масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членомъ народнёго організму, почула своє обивательське и національне достоїнство»¹¹⁹, тобто що просвіта народу, крім пізнавально-освітнього та практично-господарського, мусить мати ще й національний і громадянський вимір.

Ще один учасник загальних зборів «Просвіти» 1868 р., який брав слово, Федір Заревич, спробував «о просвіті народній ізъ сторони практичної говорити», і тому зосередився на народних школах, адже «щобъ просвітити народъ, треба зачинати відъ народної школи»¹²⁰. Саме школа має «розбудити цікавість» народу і «завести его въ світъ поступу», тому «найперше треба зложити добрі читанки», а за ними «дасть ся завести легоньку загальну історію и по-при те землєпись популярну, а потому інші вже науки»¹²¹. Звісно, не один Ф. Заревич наприкінці 1860-х років у контексті просвіти народу говорив передовсім про початкові школи. Як уже зазначено, просвіту насамперед поед-

¹¹⁷ Див.: Пашук В. Маніфестація ідейних засад Товариства «Просвіта» (За матеріалами Установчих Зборів). *Україна: культура на спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 35–40.

¹¹⁸ Справозданне зъ першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. 8 грудня. С. 526.

¹¹⁹ Там само. С. 525.

¹²⁰ Там само. С. 526–527.

¹²¹ Там само. С. 527.

нували зі школами, це був традиційний та очевидний підхід. Проте нові вимоги часу, нові умови діяльності шкіл у вже автономній Галичині спонукали русинів глибше розглянути можливість використання початкових шкіл у справі просвіти народу.

Дискусію розпочала низка публікацій, автори яких констатували негативний вплив на початкову освіту та загалом просвіту народу від скасування контролю Церкви над початковими школами. Неодноразово траплялася фраза, що раніше було краще, коли «Церковь и школа стояли въ тѣсной связи и въ согласіи съ собою»¹²². А тепер, уже в автономній Галичині «просвѣщеніе народное ... видимо упадаетъ, и що побожность и религіійный духъ нашего народа или колебается, или мѣстцами даже сильно всколебался»¹²³. Один із кореспондентів «Слова» тоді ж зазначив, що там, де «школу подчинено новой цивилизаторской системѣ, тамъ нравственность лишаеся точки соединенія и упадокъ людности досягае своей вершины», а тому «всѣ наши школы нового крою не мають ни малѣйшой корысти для нашего народа, для того, что лишились подставы духовно-нравственной, с. е. церкви»¹²⁴.

Радикальна прив'язка початкової школи та просвіти до Церкви й моральності народу була на кінець 1860-х років уже застарілим поглядом на стратегію розвитку руського селянства та міщанства. Хоча такі погляди поділяла ще значна частина інтелігенції, особливо духовної, проте розпочався пошук нового місця, нової ролі початкових шкіл у просвітницькій діяльності. Цей процес тривав довго, він був частиною глобальнішого процесу пошуку точок опори для народної просвіти, творення нових осередків чи інституцій, на базі яких можна було б вести просвітницьку роботу. Період на межі 60–70-х років XIX ст. був перехідною добою, коли не існували ще спеціалізовані просвітницькі осередки в селах (як читальні), тому галицькі русини пропонували максимально використовувати

¹²² Церковь и школа. *Учитель*. 1869. 3 (15) юлія. С. 105.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Отъ Галича. *Слово*. 1869. 22 февраля (6 марта). С. 2.

вже наявну інфраструктуру, наприклад, початкових шкіл або церковних братств у селах та малих містах.

Переосмислення ролі початкових шкіл розпочиналося із констатації їхнього незначного насправді впливу на розвиток просвіти народу та на покращення його життя. Наприклад, дописувач до «Учителя», роздумуючи над питанням, «для чого школы такъ мало до загального просвѣщенія причинилися», зробив висновок, що «наши школы учать много, безъ чого дѣти обѣйти бы ся могли, а за мало зъ того, що бы имъ въ практичнѣмъ ихъ житью хосенъ принести могло»¹²⁵. Як наслідок, руська інтелігенція почала ще більше уваги звертати на *практичність* шкіл та освіти, що цілком корелювало з добре помітним уже зі середини 1860-х років поєднанням просвіти та добробуту народу¹²⁶. Пропозиції щодо розвитку мережі шкіл, початкової освіти, кваліфікації вчителів тощо – це окрема тема, тут лише згадаємо про новації, які галицькі русини пропонували для шкіл та вчителів у контексті розвитку просвіти народу, яка, очевидно, не обмежувалася вже початковою освітою молоді.

Йшлося передовсім про розвиток початкових шкіл як основних осередків народної просвіти в селах і, відповідно, вчителів як головних (разом зі священниками) промоторів і провідників просвіти. Коли йшлося про дітей (учнів), то акцент робили на практичному знанні, яке мало б доповнювати шкільну програму. Тож учителям варто було особливої уваги приділяти природознавству, знайомити дітей із раціональним господарюванням, особисто вчити школярів сучасному городництву, садівництву, бджільництву тощо. Важливою новацією

¹²⁵ І. І. Й. Причини незначного успѣха изъ заведенія школъ народныхъ. *Учитель*. 1869. 27 новембрія (9 декабрія). С. 189.

¹²⁶ Показово, що програмна стаття у першому числі часопису «Учитель» за 1870 р. мала назву: «Просвѣщеніе и добробытъ». У ній як висновок була, вже звична на той час, теза: «Въ такой самой степені, въ какой просвѣщеніе межи народомъ нашимъ ширитися буде, буде рѣвночасно получшатися и его добробытъ» (Просвѣщеніе и добробытъ. *Учитель*. 1870. 2 (14) януарія. С. 1).

була ідея використати школу для просвіти старших селян, не учнів – через організацію в ній регулярних лекцій на різну тематику, переважно природничо-господарську, але й передбачалися народознавчі та суспільствознавчі відчити¹²⁷. Такі лекції мали би сприяти й популяризації читання, готувати народ до сприйняття нових знань – важливе спостереження на тлі часто спрощеного бачення доступу просвітницької інформації до селян і міщан. Автор цієї пропозиції мав рацію, пишучи: «Тогда ажь, якъ старша верства буде приготовлена початками всякихъ конечныхъ наукъ, може розходитись широко всяка популярно-наукова книжка, тогда можемъ думати о раціональномъ господарствѣ и о лучшѣмъ бытѣ нашего народа»¹²⁸. Як наступний етап просвітницької роботи пропонували для всіх членів громади створювати при школах (а також при церквах) бібліотечки популярної літератури¹²⁹ – ще одна новація, крок у розвитку ідеї сільської читальні, розвитку читання (від колективного до індивідуального) серед селян. Такі пропозиції виглядали спочатку дуже теоретичними, не вели до негайних відчутних змін, але сприяли розвитку ідеї просвіти народу, заохочували спроби практичної реалізації просвітницьких намірів у частини інтелігенції, дозволяли використати звичні школи для поглиблення впливу на простолюду.

Питання тематики популярних публікацій просвітницького спрямування та їхньої мови залишалося актуальним і на межі 60–70-х років XIX ст., хоча нових думок та пропозицій тоді з'явилося мало. Йшлося радше про необхідність реалізувати на практиці оприлюднені раніше ідеї і проекти. Галицькі

¹²⁷ Організатори таких відчитів «тымъ дѣломъ причинятся до просвѣщенія, а черезъ тое до добробыту простолюдина, до возбуженья въ нёмъ почутья челоувѣческаго, народности и милости отечества своего» (І. Ш. Якимъ способомъ можна впливати, щобы дѣти правильно до школы ходили? *Учитель*. 1869. 18 (30) декабря. С. 202).

¹²⁸ М. Школа може просвѣщати и старшихъ. *Учитель*. 1870. 5 (23) мая [23 цвѣтня (5 мая)]. С. 62.

¹²⁹ Библиотечки народныи. *Учитель*. 1869. 4 (16) септембрія. С. 141.

русини шукали можливість поєднати та збалансувати у просвітницьких виданнях сюжети, які, з одного боку, були б цікавими для консервативного простолюду і підтримали б ще кволий інтерес до читання, а з іншого – сприяли б його розвитку, поширювали нові знання, без прикрас пояснювали б селянам нову реальність. Це було складне завдання. Неминучою була поява різних варіантів просвітницьких текстів, які мали одну мету – розвинути народ, допомогти йому на шляху до кращого життя, але різну тематичну, мовно-стилістичну й навіть емоційну спрямованість. Кількість популярних видань збільшувалася, але була ще зовсім недостатньою. Видавці експериментували і з окремими книжечками, і з періодикою для народу – на початку 1870-х років перспективнішими та впливовішими виглядали просвітницькі часописи.

Дискусія щодо мови видань для народу вчергове активізувалася після загальних зборів «Галицько-руської матиці» 1870 р. Русофіли (Іван Наумович у «Слові») та їхні опоненти (Ігнатій Якимович і Степан Качала в «Основі») обмінялися низкою довгих статей, але загалом обидві сторони зберегли свої позиції. Не підлягала сумніву ефективність просвіти народною мовою, що підтвердили всі дискусанти, проте наявні розбіжності щодо розвитку цієї мови як літературної у популярних виданнях залишилися надалі. Тим паче, що й поняття «наукової просвіти» чи просвіти для інтелігенції не зникло – навіть народовці попри підкреслену увагу до простолюду на загальних зборах «Просвіти» 26 травня 1870 р. зауважили, що «не можемо спустити інтелігенцію цілком з очей; тільки правдиво просвічена інтелігенція зможе довершити велике діло народньої просвіти»¹³⁰.

Загалом, не підлягає сумніву, що тривалий час від 1848 р. «просвіта»/«народна просвіта» належала до актуальних тем – це поняття використовували часто, причому в різних контекстах, хоча в 50–60-х роках ХІХ ст. переважно пов'язували з початковою освітою, виданням літератури руською мовою та релігійно-моральним вихованням простолюду.

¹³⁰ Вісти. Правда. 1870. Чис. 5. С. 237.

Ідея просвіти народу була запозичена галицькими русинами ззовні, проте, враховуючи відносну замкнутість та архаїчність руської спільноти в Галичині, вона у процесі обговорення та реалізації у специфічних умовах Східної Галичини середини XIX ст. набула характерних рис, акцентів та пріоритетів. Серед чинників, які найбільше вплинули на формування галицько-руського варіанту просвіти народу, виділимо такі: велика частка неграмотних серед селянства та дрібноміщанства, актуальність розвитку мережі початкових шкіл; визначальна роль Церкви, греко-католицького духовенства у формуванні та реалізації просвітницької програми, що зумовило, зокрема, постійний інтерес до релігійно-повчальної літератури та спроби пов'язати просвітницьку діяльність із душпастирськими практиками; виразно менша роль світської інтелігенції, майже повна відсутність буржуазії та заможного міщанства у просвітницькій діяльності; консерватизм галицької руської спільноти, недовіра або принаймні значна обережність щодо поширення нових ідей, суспільних новацій, розвитку відносин в соціумі, обмежене й вибіркоче сприйняття західного досвіду; великий вплив дискусій щодо розвитку руської/української літературної мови на підготовку просвітницької літератури, появу та функціонування просвітницьких громадських організацій; постійний брак коштів на видавничу діяльність, намагання мінімізувати можливі ризики та фінансові втрати.

Як наслідок, наприкінці 40-х та в першій половині 50-х років XIX ст. у галицьких русинів сформувалося частково на основі набутих знань (очевидно, з німецькомовних джерел) і досвіду з-перед 1848 р., переважно ж на основі постреволюційних реалій, а також сподівань та очікувань, розуміння ідеї народної просвіти як важливого чинника розвитку руського (галицько-руського) народу. Її реалізація мала б відбуватися через ліквідацію неграмотності, розвиток літератури руською мовою і поширення нових знань, спрямованих на підвищення рівня суспільної моралі й ефективності господарської діяльності. Для інтелігенції в межах просвітницької програми мали бути підготовані публікації на історичну

тематику. Проте швидкий розвиток подій після «Весни народів» застав руську інтелігенцію здебільшого неготовою до змін. Було очевидно, що між розмірковуваннями у пресі на тему просвіти народу окремих кореспондентів і готовністю до практичних дій сотень чи тисяч руських інтелігентів була велика відстань, яку можна було подолати тільки тривалими цілеспрямованими зусиллями.

Просвітницька діяльність руської інтелігенції продовжилася в 1860-х роках. Це десятиліття стало перехідним періодом між першим етапом розвитку народної просвіти в Галичині і 70–80-ми роками ХІХ ст., коли на перший план вийшли спеціальні часописи для народу й почали з'являтися сільські читальні. Отже, у 1860-х роках бачення просвіти народу поєднувало характерні риси попереднього періоду (визначальна роль Церкви і духовенства, акцент на розвитку моральності простолюдю, увага до створення нових початкових шкіл, спроби займатися народною просвітою в консервативному, традиційному галицько-руському селі без значних змін у соціальних та економічних відносинах) і новації (особливо зі середини десятиліття – помітний наголос на взаємозв'язку просвіти та добробуту народу, поява поняття політичної просвіти народу, переосмислення ролі початкових шкіл і вчителів, заснування окремих часописів для народу та вихід на сцену альтернативної версії просвіти від галицьких українофілів). Еволюція у процесі сприйняття, осмислення та реалізації ідеї просвіти народу пришвидшилася наприкінці десятиліття, після запровадження автономії коронного краю Галичини і Лодомерії. Проте варто розуміти, що руська інтелігенція вважала просвіту народу тривалим процесом, відповідно у планах просвітницької роботи не було чітких часових меж, а запровадження новацій не передбачало швидких результатів.

Попри активне обговорення теми просвіти народу в пресі, у 50–60-х роках ХІХ ст. вона безпосередньо стосувалася обмеженого кола осіб. Звичайно, якщо трактувати як просвітницьку роботу будь-які вияви професійної діяльності священників та вчителів, то просвітою займалася більша частина тогочас-

ної руської інтелігенції. Однак коли йшлося про *цілеспрямовані* зусилля інтелігентів, усвідомлену регулярну діяльність щодо розвитку простолюду, то в такому разі можемо говорити про виразну меншість освічених русинів, які до того ж діяли переважно без необхідної координації зусиль, на власний розсуд. Тому хоча «просвіта народу» для русинів загалом складалася з *освіти* (поширення нових знань) та *власне просвіти* (духовного розвитку та вдосконалення), але чи не кожен із діячів по-своєму розумів це співвідношення, а численні статті у пресі хіба додавали інформації для роздумів, але не могли утвердити певний універсальний канонічний погляд на цю тему. Важливими і, може, визначальними тут мали би бути позиція і результати роботи просвітницьких товариств, проте їхній внесок до кінця 1860-х років не був помітним – «Галицько-руська матиця» була занадто пасивною і консервативною, а «Просвіта» тільки почала діяти.

Просвіта стосувалася передовсім *народу*, тобто селян і дрібноміщан. Існувало й поняття «наукової просвіти», спрямованої на національно-культурний розвиток інтелігенції, однак ця тема, з огляду на кількість публічних згадок, була радше додатковою, хоча й ближчою та зрозумілішою для активної частини міської руської інтелігенції. В обговоренні, якою має бути просвіта народу, у середині XIX ст. виразно бракувало голосу самого народу. Це були дискусії інтелігентів про програму дій для інтелігенції. Лише з 1870-х років у публічному просторі почали з'являтися окремі рефлексії селян щодо організації просвітницької роботи. Що ж до попереднього десятиліття, то відзначаю значне зростання уваги до просвіти дорослих селян, передовсім за допомогою колективного читання та спеціальних лекцій, – у 1850-х роках просвіту старших розуміли насамперед як духовну науку, частину душпастирської діяльності священників.

Ще одна особливість досліджуваного періоду, яка підтверджує розуміння просвіти народу руською інтелігенцією передовсім як дуже тривалого процесу, а не структурованої програми дій, – це відсутність *просвічених* селян і міщан. Усі селяни

потребували просвіти, натомість у руській пресі не було прикладів успішного завершення просвітницької роботи. Безумовно, траплялися приклади окремих успіхів: десь належно функціонувала повна дітей школа, десь селяни стали краще господарювати (нові плуги, меліорація та угноєння полів, розвиток садів та пасік, заснування позичкових кас та громадських шпихлірів) і покращили побутові умови (світлі чисті помешкання, кращий одяг, розвиток гігієни тощо), десь почали читати популярні часописи та книжечки тощо, однак це були несистемні, а тому часто обмежені й нетривалі успіхи. Неодноразово бувало, що відхід із певного села активного священника зводив нанівець його попередні зусилля, або прогрес у господарстві зовсім не корелював із розвитком громадянської свідомості у представників певної сільської громади. Дуже болісною залишалася проблема пияцтва серед простолюду, але чітке розуміння просвітницької роботи як, зокрема, антиалкогольної агітації з раціональними аргументами, з'явилося тільки у другій половині, навіть наприкінці 1860-х років.

Для просвітницької діяльності необхідна була відповідна література. Цю тезу не піддавали ніколи сумніву, хоча роль усної комунікації з народом була дуже вагома, особливо в середині XIX ст. Її дуже важко «виміряти», тому дослідники зосереджуються на аналізі друкованої продукції просвітницького спрямування. Можна зробити кілька узагальнень: 1) просвітницька видавнича продукція для галицьких русинів була відносно нечисленною і виходила у світ нерегулярно, але на межі 60–70-х років XIX ст. усе більше утверджувалася думка, що необхідною та успішною може бути тільки регулярна видавнича діяльність; 2) протягом усього досліджуваного періоду тривали дискусії щодо пріоритетів: чи друкувати передовсім навчальну літературу, чи популярні книжечки (часописи) для простолюду; 3) дуже важливим було питання мови популярної літератури – його так і не вирішили остаточно, хоча загалом погодилися, що це має бути «народна мова»; 4) дискусійним було питання внеску приватних видавців і громадських організацій (товариств) у просвітницьке книговидання – вия-

Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції...

вилося, що внесок «Галицько-руської матиці» як просвітницького товариства був зовсім недостатній; 5) вічно актуальними були проблема пошуку коштів для публікації популярної літератури та проблема її розповсюдження – протягом 50–60-х років XIX ст. їх не вдалося вирішити навіть задовільно; 6) відповідно, дуже важливою була проблема доступу просвітницької літератури до руських селян і міщан; вони отримували відповідні книжки та часописи переважно (часто – майже винятково) за посередництвом інтелігентів; 7) зовнішній вплив/запозичений досвід на організацію просвітницького книговидання та його тематику був (головно через німецькомовні та чеськомовні публікації), проте радше опосередкований (що часто означало – послаблений), пристосований до місцевих обставин.

Активні дискусії у галицькій руській пресі на межі 60–70-х років XIX ст. дозволили розвинути ідею просвіти народу в нових умовах автономної Галичини. Висловлені тоді пропозиції, зокрема щодо функціонування просвітницьких часописів, регулярного видання книжечок «для народу», заснування сільських читалень, філій просвітницьких товариств на провінції, а також щодо просвіти жінок, поєднання просвіти народу і розвитку селянських господарств, побуту селян та їхньої громадянської та національної свідомості, стали основою для просвітницької роботи в наступний період.

Олександр Седляр

РОЗДІЛ 10

**ВПЛИВ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»
НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
В ГАЛИЧИНІ (1868–1918)**

Конституційні реформи 60-х років XIX ст. в Австрійській, а згодом Австро-Угорській монархії привели до формування нового суспільно-політичного устрою та запустили механізм базових змін у Габсбурзькій монархії. Ці поступальні еволюційні рухи заразом стали потужним викликом для колишніх підданих, які, отримавши громадянські права, опинилися в нових реаліях, до яких необхідно було пристосуватися і окремим особам, і соціальним групам, і цілим народам.

Завершилися реформи прийняттям 21 грудня 1867 р. основного закону, який проголошував збереження поділеного на дві палати (верхню і нижню) й обраного на підставі загального виборчого права парламенту. Закон про загальні права громадян гарантував рівноправність усіх громадян, свободу віросповідання і совісті, недоторканність приватної власності та інші «основні права». Серед параграфів цього закону особливо вирізняється ст. 19 з таким вступним формулюванням: «Усі нації держави рівні у правах, кожна з них має беззастережне право на збереження й плекання власної національності та мови». Ця стаття і коментар до неї були визначальними для усього права національностей в Австрійській державі¹.

Загалом, унаслідок конституційних перетворень галичани отримали нові можливості та заразом і нові виклики в різних сферах, зокрема у сфері міжнаціональних взаємин, що стосувалися стосунків із поляками, і у сфері соціально-економічно-політичній, пов'язаній із певним відставанням значної частини нашого краю від центральних регіонів, що було наслідком імперської

¹ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. С. 401.

Вплив товариства «Просвіта» на суспільно-політичні процеси...

політики. Це спонукало до необхідності вирішення важливих і нагальних питань прилаштування суспільства до нових конституційних реалій, пов'язаних із виборами, новими видами господарювання, зумовлених розвитком підприємницької діяльності.

Суспільно-економічний поступ зумовив зростання важливості освіти для краян, зокрема і для підготовки робітників підприємств та освічених громадян, що стало вагомим викликом для враженого певними архаїчними рисами шкільництва. Незважаючи на значну кількість шкільних закладів, усі вони представляли початкові школи, навчання в яких велося з використанням церковнослов'янської мови й застосуванням застарілих педагогічних методів (давалася взнаки невідповідність навчальних програм сучасним вимогам), відтак потребували суттєвих змін. На час реформ не існувало жодної української гімназії. Все це визначило вимоги й потреби в змінах у системі освіти, зокрема щодо друкованих видань, також реформування та модернізацію і навчальної, і художньої літератури, видань прагматичного напрямку. Відповідно такий розклад суспільних питань поставив на порядок денний важливість розвитку, а по суті формування власної модерної культури, передовсім художньої літератури, базованої на народних мовних і тематичних засадах. До того ж особливого значення набула справа популяризації законів, знання й дотримання яких ставали важливою атрибутивною основою для суспільно-політичної та господарської діяльності нового суспільства. Це спонукало до нагального з'ясування питання власної національної мови як єдиної придатної і прийнятної для вирішення всього спектру суспільних справ.

Незважаючи на нові можливості, які давала політична свобода, все ж русини наштовхнулися на суттєві обмеження у вирішенні своїх питань, зумовлених конституційними нормами. Насамперед однією з найважливіших перешкод були виборчі норми, оскільки згідно з виборчим правом русини могли обрати до галицького крайового Сейму лише третину своїх представників (орієнтовно 50 із 151), що апріорі ставили корінних мешканців краю у залежність від польської більшості в галицькому Лангазі. Це означало, що потрібні для русинів

ухвали могли прийматися лише за погодженням із поляками та з їхньої підтримки. Крім того, поляки, володіючи вагомим суспільно-політичним потенціалом, краще орієнтуючись у змінах, своїми активними діями внесли суттєві корективи в розстановку сил та можливостей у краї, оскільки почали оперативно переводити суспільне життя на польські рейки. Зокрема, самостійно запровадили польську мову в університетах і середньому шкільництві. За тих умов Відень, сприймаючи реалії та враховуючи власні можливості, вніс певні корективи: погодившись на переведення навчання в гімназіях у Галичині на польську мову, все-таки дві з них, у Бродах та у Львові, залишив німецькомовними. Водночас започатковано передавання русинам Академічної гімназії, у якій запроваджено навчання в початкових класах руською мовою. До того ж визначено умову: коли будуть відповідні підручники та викладачі, тоді цей середній навчальний заклад стане повністю руським.

Конституційні реформи 60-х років XIX ст. і «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р.², який відкрив можливості для творення самоврядних, базованих на національній основі, громадських організацій, сприяли галицьким українцям самостійно втілювати власні проекти щодо підтримки суспільства за допомогою просвітництва. Цим скористалися народовці. Доречно відзначити, що першим прилюдним кроком до формування ідеологічних основ майбутньої громадської організації був виступ у пресі не народовця, а представника старшого покоління о. Степана Качали. Його стаття стала першою прилюдною реакцією на вказаний Закон, що була опублікована на початку січня 1867 р. у газеті «Слово», в якій декан із Шельпак обґрунтував потребу заснування, поряд із бездіяльною «Галицько-руською матицею», нового просвітницького товариства. Основна ідея – необхідно відійти від патерналістської психології очікування на чийсь милість і допомогу та самим вирішувати свої справи, зокрема й громадсько-по-

² Пашук В. «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині. *Народознавчі зошити*. 2000. № 6. С. 966–975.

літичного характеру за допомогою новоствореної самоврядної просвітницької організації³. Ця публікація, як вважається, була поштовхом для народовської молоді, яка і взялася за реалізацію цієї справи. Відповідно, наслідком непростих, суперечливих із боку крайових очільників дій та наполегливості галицької молоді стало можливим заснування нової громадської структури – товариства «Просвіта».

Погляди на тогочасні суспільні питання, пов'язані з трансформаційними процесами у краї, які були актуальними в часі конституційних реформ, викладено в ідеологічних засадах, що прозвучали у виступах на Установчих зборах товариства у Львові 8 грудня 1868 р. Передусім у промовах відзначено низький освітній рівень галичан та непридатність наявних народних шкіл до вирішення нагальних проблем. Відтак доповідачі окреслювали ті види діяльності товариства, які, на їхню думку, сприяли б вирішенню низки важливих питань краю. Основною озвученою думкою була ідея популяризації наукових знань серед дорослого населення Галичини.

Для окреслення мети, що прозвучала на Установчих зборах й стосувалася майбутньої діяльності товариства, можна використати в узагальненій формі міркування о. Василя Ільницького⁴, який вказав, що метою мало стати бажання перетворити галичан на освічений народ, із громадянськими правами конституційної держави. Це планували досягнути за допомогою популяризації наукових знань через видання відповідних друків.

Для цього необхідно було публікувати популярні видання на біблійну тематику, якою цікавився народ, історичні

³ Пашук В. Просвітницькі ідеї о. Степана Качали. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності й соборності України. С. 345–380.

⁴ Про о. Василя Ільницького детальніше див.: Орлевич І. Галицькі святиники у науковому і громадському житті Галичини XIX ст. (на прикладі отця Василя Ільницького). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів, 2013. Кн. 1. С. 739–759.

оповідання з національної історії, насамперед козацтва та княжої доби, видання з різних науково-освітніх галузей, передовсім географії, фізики, астрономії, геології, відомості про народонаселення і регіону, і зарубіжних країв, шкільні підручники, а також книжки господарського змісту про сільське господарство (наприклад, садівництво, бджільництво, тваринництво, рільництво, городництво й ін.), промисловість і торгівлю. Це повинно, серед іншого, заохотити народ до промислу, торгівлі, підприємництва та творення організацій. Наголошено на потребі видань політико-правового змісту. Крім поширення знань, передбачалося поборювати негативні риси методом висміювання вад, якими почасти були вражені представники простого люду. Однак це подано у формі пропагування позитивних якостей: чесності, добродушності, тверезості, охайності. Загалом, ідеологічні засади передбачали вплив на суспільство з метою подолання наявних проблем через розгортання видавничої діяльності народною мовою і в тих галузях та темах повчання, яких народ найбільше потребував⁵.

Соціально-економічний напрям. Одним із перших напрямів, що передбачали сприяння позитивним змінам у суспільстві, був соціально-економічний, який пов'язували з популяризацією нових підходів до господарської діяльності та ролі в цьому знань. Про це свідчать перші кроки в започаткуванні видавничої діяльності. Відтак на шостому засіданні виділу товариства від 25 березня 1869 р. п. 3 була заява Омеляна Партицького про укладання читанки для селян, яку обіцяв подати для оцінення на найближчому засіданні виділу⁶. Цьому питанню повністю було присвячено сьоме засідання Проводу від 26 квітня 1869 р., на якому прийнято рішення видати книжечку «Зоря. Читаночка для сільських людей. Часть 2» у кількості 2 000 примірників,

⁵ Пашук В. Маніфестація ідейних засад Товариства «Просвіта». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності й соборності України. С. 34–56.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 7628. С. 9–10.

а ціну поставити таку, щоб лише повернути видатки на друк. Це завдання покладено на О. Партицького⁷.

У цьому першому альманасі, в першій вміщеній у ньому статті «Дещо про письменство»⁸, автор О. Партицький у стилі оповідання відзначив, що прогрес людства зумовлений його інтелектуальним розвитком, зокрема формуванням національних мов, письменства, науки, що мало вплив на освіченість, релігію, громадянський лад, на раціональний підхід і вдосконалення ведення сільського господарства. Для аргументації своїх слів він навів приклад господарювання німців, які на такім самім полі, що і русини, збирали врожай у тричі більший. Бо німці, наголосив, якісніше удобрювали землю, здійснювали сівбу й догляд за посівами, та знали, як краще зберігати врожай. У підсумку автор наголосив, що німці раціональніше вели господарство, ніж наші селяни, тому і користь із такої раціональної праці була невелика.

О. Партицький наголосив на важливості інтелектуального розвитку суспільства за допомогою науки й пояснював читачам важливість раціонального підходу до господарювання, і що саме популяризацією цього і буде займатися товариство. Для того, викладаючи роль науки в досягненні матеріального добробуту через порівняння раціональнішого господарювання німців із господарюванням галицьких селян, автор завершив виклад матеріалу твердженням, що всі необхідні відомості з цього були у книжках, які й планувала видавати «Просвіта». Залишалось лише їх освоїти та застосувати на практиці для поліпшення ведення власного сільського господарювання.

Наступним виданням, що стосувалося цієї проблематики, була брошура о. Степана Качали «Що нас губить, а що помочи може», про що поінформовано на одинадцятому засіданні Проводу від 13 вересня 1869 р. Із цього приводу зазначено, що в ній йшлося про тогочасні нужди простого народу і як

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 7628. С. 10.

⁸ К. Г. [Партицький О.] Дещо про письменство. *Зоря. Читаночка для сільських людей*. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1869. С. 3–9.

зарадити, і що цю брошуру передав, разом із коштами, товариству до видання о. С. Качала⁹.

Брошура невеличкого формату складалася із п'яти «розговорів», у яких у формі діалогів між селянами і священником розглядалися проблеми тодішнього селянства й окреслено шляхи та способи їх їхнього подолання. Наприкінці книжечки вміщено «Статут громадських шпихлірів», ухвалений Збаразькою повітовою радою¹⁰.

За характером викладу матеріал містив констатацію проблем тодішнього селянства, пояснення їхніх причин і засобів подолання та бажаний результат. Негаразди значної частини галичан, в основному матеріального характеру, пов'язано з наслідками панщизняного стану, неготовністю селян швидко адаптуватися до нових умов політичної та соціальної свободи. Тому малоосвічене селянство, вражене вадами як наслідок панщизняного підданства – пияцтвом, ледарством, марнотратством – втрачало землю, зубожіло. Для подолання цього стану наведено низку порад, що стосувалися пропаганди освіти дорослих і дітей, раціонального ведення господарства, створення громадських шпихлірів та позичкових кас. Саме такі засоби мали б порятувати зубожілих селян від злиднів і безперспективності¹¹.

У брошурі економічні питання тісно пов'язані із загальним станом суспільства та проблемами Галичини як коронного краю Австро-Угорщини. Вектор дії мав головно внутрішнє спрямування. Незважаючи на нарікання русинів на зовнішні обставини, панщину та її спадок, домінію та лихварів, головна увага С. Качали зосереджена на внутрішніх вадах, які можна й необхідно було поборювати. Автор наголошував на особистісних хибах тодішніх селян, які призводили до породження матеріальних негараздів. Відповідно основне призначення праці було спрямоване на переконання селян і громад самим вирішувати власні про-

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 7628. С. 14.

¹⁰ [Качала С.] Що нас губить, а що нам помочи може. Львів, 1869. 56 с.

¹¹ Там само. С. 38–54.

блеми і вказано, у який спосіб. Для цього необхідно було йти шляхом викорінення поширених вад – пияцтва, марнотратності, лінивства, тобто всього, що руйнувало духовну й матеріальну базу селянства, а натомість о. С. Качала пропонував розвиток в освітній сфері, радив призвичаюватися до раціональної праці, ощадливості, а також закликав посилювати роль громад за допомогою влаштування громадських шпихлірів та позичкових кас¹².

За формою викладу ця праця мала добре продуманий підхід, за яким матеріал подавався в такий спосіб, щоб був і важливим, і зрозумілим потенційним читачам – селянам, і цікавим та придатним до практичного застосування. Для того автор використав вдалий прийом, за яким текст подавався через діалоги, учасниками яких були прості селяни, кожний зі своїм характером (розважливий Павло, скептичний Василь), а також уведено постать мудрого, компетентного порадики – священника, який переймався долею людей і хотів їм допомогти. Це поліпшувало сприйняття пропагованого матеріалу, посилювало довіру до викладених міркувань, порад.

Публікації О. Партицького та С. Качали мали концептуальний характер і були спрямовані на зміну передовсім світогляду тогочасного селянства від патерналістського, пасивного світосприйняття, відтак і ставлення до себе, до небажання самим власними силами вирішувати власні проблеми, зокрема й щодо господарської діяльності. Для цього в душі просвітництва пояснено важливість застосовування наукових знань у цивілізаційному поступі, що було новим для тогочасного селянства. Товариство «Просвіта» брало на себе відповідальність ці знання постачати народові за допомогою власних видань. Також, згідно з вимогами часу, визначеними конституційними свободами, зокрема виборами та діяльністю виборних керівних органів, у брошурі частково увага була спрямована на розширення кругозору, формування активної особистісної й громадянської позиції, політизацію селянства. Для пропагування нових ідей, що мали сприяти трансформації архаїчного,

¹² Там само. С. 38–54.

базованого на патерналістських засадах, посткріпацького суспільства у громадянське, наділене конституційними свободами, використано й відповідну форму викладу матеріалу. Це легкий стиль, у брошурі діалогова форма викладу, яка визнана однією з найкращих. Для посилення зацікавленості пропагованими ідеями наведено приклади вдалого господарювання німців і чехів, наведено прогнозовану користь від пропонованих заходів.

Викладені у перших публікаціях концептуальні основи майбутньої діяльності означеного напрямку «Просвіти», що мали сприяти трансформації, тобто модернізації галицького суспільства, реалізовувалися в наступних виданнях інституції. Відтак просвітницька діяльність, спрямована на поліпшення матеріального стану галичан, чого можна було досягнути через модернізацію господарської діяльності, базованої на нових підходах із застосуванням наукових знань, була поміщена вже в перших виданнях просвітянського «Народного календаря». Так у рубриці «Порадник господарський і лікарський» вміщено сім невеликих рекомендаційних матеріалів, що стосувалися вдосконалення сільського господарства. Про характер цих публікацій свідчать їхні назви: «Як найліпше тучити звірят», «Як запобігти бракові гною», «Як ходити коло коней», «Як позбутися хробацтва на городі», «Як розводити добрі шпараги», «Як і коли сіяти ячмінь», «О хробах овець»¹³.

Іншим серійним виданням, яке з перших років діяльності товариства публікувало такі ж матеріали, були наступні числа альманаху «Зоря». Відтак, якщо в першій читанці з цією назвою викладено концепт важливості наукових знань у розвитку господарської діяльності людства та наміри новоствореної громадської інституції щодо оприлюднення таких матеріалів, то в наступних числах була його реалізація з рекомендаціями, як конкретно покращити врожайність¹⁴.

¹³ Порадник господарський і лікарський. *Народний Календар на рік звичайний 1870*. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1869. С. 37–43.

¹⁴ Юнович Р. Дещо про бульбу. *Зоря. Читаночка для сільських людей*. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1870. Кн. 4. С. 35–42;

Друкувала «Просвіта» й окремі видання на вказану тематику. Як наприклад, праця І. Бічая (ім'я не з'ясовано) «Практична наука господарства сільського у 3 частинах»¹⁵. У ній, у розлогій формі, роз'яснено доцільність і важливість систематичного удобрення земельних площ та подано широкий спектр органічних, хімічних добрив, способи їхнього застосування, їхні дії й наслідки. Загалом, ця книжка відзначалася ґрунтовним викладом питань щодо видів удобрення землі з метою зберігання та підвищення її родючості. Загальна схема, яку використав автор, передбачала перелік видів добрив, їхню характеристику та класифікацію, призначення, спосіб застосування, застереження про можливі негативні наслідки від тривалого використання. І. Бічай намагався запропонувати читачеві комплексний, різноманітний матеріал до пояснення значення, та важливості і переконував у доцільності систематично удобрювати використовувану землю для того, щоб вона зберігала родючість, запропонував засоби для її поліпшення. Викладений матеріал відзначався продуманою структурою, дидактичним підходом, вичерпною кількістю перерахованих засобів, зрозумілим поясненням щодо зберігання, використання різних видів добрив. Зазначу, що наступні дві частини цієї серії авторства І. Бічая, вийшли у 1875 р.¹⁶ і 1877 р.¹⁷. Цій же тематиці присвячено праці Миколи Михалевича «Пасіка, або наука о тім, що треба знати, о що постаратися та як що коли робити, щоби пасіка все добре велася», Романа Заклинського «Звірята шкідні і

Головацький И. Дещо о гною. Зоря. Читаночка для сельских людей. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1870. Кн. 4. С. 42–46.

¹⁵ Бічай І. Практична наука сільського господарства: у 3 ч.: о навози або гною. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1873. Ч. 1. 69 с.

¹⁶ Бічай І. Практична наука сільського господарства: у 3 ч.: о управі ріллі. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1875. Ч. 2. 62 с.

¹⁷ Бічай І. Практична наука сільського господарства у 3 частинах: о управі поодиноких рослин господарських. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1877. Ч. 3. 62 с.

пожиточні в господарстві» та Осипа Барвінського «Паша душа в господарстві»¹⁸.

У наступних роках Товариство постійно зверталося до цієї тематики. Важливим, із огляду на тогочасні справи, була публікація І. Барвінського «Вексель і лихва наша біда»¹⁹. У ній спочатку подано історію появи векселя, охарактеризовано, яку саме цей документ виконував функцію та поради, як вберегти себе від можливих маніпуляцій із цим видом фінансових зобов'язань і використовувати його на користь.

Загалом, провідну ідею цих видань можна передати, використовуючи назви двох праць на вказану тематику: «Добре роби, добре буде»²⁰ та «Убоге і багате село»²¹, в яких окреслено пропаговані бажані зміни характеру людської господарської діяльності й очікуваний від неї результат. Тобто товариство виданнями на соціально-господарську тематику сприяло ознайомленню, впровадженню і застосуванню нових методів господарювання, щоб унаслідок реорганізації діяльності селян бідне село перетворилося на багате.

Шкільництво. Другим важливим напрямом, що сприяв позитивним змінам у Галичині, яким Товариство займалося з перших років діяльності, було шкільництво. До того ж варто відзначити певні особливості, які склалися наприкінці 60-х років XIX ст. і на які необхідно було реагувати товариству. Внаслідок конституційних реформ в Австрії, зокрема часткової федералізації імперії й автономізації краю, відбулися зміни в освітній сфері. Завдяки активним діям польської політичної еліти майже в усіх середніх школах Галичини запроваджувалася польська мова навчання, за винятком чотирьох молодших класів львівської Академічної гімназії (з 1867 р. – українську як мову навчання, а з 1874 – в усіх класах) і Львівської другої та Бродівської реальної гімназії, де залишалася

¹⁸ Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань. 1868–1939 / уклад.: О. Г. Бербека, Л. В. Головата. Львів, 1996. С. 5–60.

¹⁹ Барвінський В. Вексель і лихва наша біда. Львів, 1875. 88 с.

²⁰ Квітка Г. Добре роби, добре буде. Львів, 1874. 48 с.

²¹ Барвінський О. Убоге і багате село. Львів, 1883. 32 с.

німецька²². Водночас Відень застеріг львівських русинів: коли будуть відповідні підручники й викладачі, то в перспективі й старші класи цього закладу можуть бути переведені на народну мову навчання. Це означало, що українці краю за кілька століть отримали реальну можливість започаткувати формування національної середньої освіти, що було вагомим кроком до творення в майбутньому власної вищої школи. Зрозуміло, що за тих умов дії Австрії повинні були бути підтримані й продовжені самими галичанами й лише це могло стати підставою для остаточного перетворення Академічної гімназії в українську.

Такі обставини визначили нову якість боротьби за національне шкільництво, у якій бажаний успіх залежав уже від самих галичан, від їхньої спроможності швидко налагодити насамперед випуск підручників для нижчих гімназійних класів, у яких уже проводилося навчання рідною мовою. Відтак започаткувавши друк посібників для єдиної (хоч і частково) руської гімназії «Просвіта» взяла на себе функцію творення дидактичної основи для досягнення потрібного результату в цій справі. Це означало, що реалізація планів значно залежала від Товариства, від зусиль, старань і вмінь його діячів, від їхніх інтелектуально-творчих можливостей, активності, оперативності, вивіреності дій. Тобто на цьому початковому етапі доля і Академічної гімназії, і перспектива творення народної середньої та вищої школи у краї залежала від новоствореної просвітянської організації. Провід товариства, розуміючи важливість розвинути цей навчальний заклад, взяв на себе друк шкільних підручників і посібників. Відтак уже 1869 р. «Просвіта» опублікувала три дидактичні видання: «Латинська синтакс», Омелян Партицький «Латинська граматики в руським язичі» та Михайло Полянський «Натуральна історія для учеників академічної руської гімназії у Львові»²³. У наступні роки вийшли підручники з фізики, арифметики, ботаніки, географії, геометрії тощо.

²² Качмар В. Початкова і середня освіта. *Історія Львова: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Львів, 2007. Т. 2. С. 335.

²³ Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань... С. 24–26.

Загалом, протягом 1869–1876 рр. Товариство опублікувало 19 підручників²⁴, а також «Руску читанку для низших клас середніх шкіл» у двох частинах та «Читанку німецьку для 3 і 4 класи шкіл гімназіяльних д-ра Яноти»²⁵.

Отже, такі дії товариства були важливим, певним чинном визначальним чинником, який уможливив трансформацію німецької Академічної гімназії в українську, бо завдяки виданням підручників та посібників і старші класи у 70-х роках ХІХ ст. були переведені на українську мову навчання. Тоді це була перша і єдина українська гімназія, яка, у перспективі, сформуvala базу для творення інших народних гімназій у Галичині, у яких галицькі діти отримали змогу здобувати середню освіту рідною мовою.

Політично-правове просвітництво. Інший важливий напрям, до якого мала причетність «Просвіта», – політико-правова просвіта, радше правове виховання, що сприяло трансформації колишніх підданих у вільних громадян, які були наділені політичними правами і повинні були їх знати, розуміти та, і це найважливіше, застосовувати на практиці. Відтак такі дії товариства були важливим чинником сприяння трансформації суспільства з панщизняного у громадянське. Важливими є два видання, які розкривали сутність конституційних реформ та законодавчої бази громадянського стану.

Зрозуміло, що сам факт надання політичних прав підданним Австрійської імперії не вирішувало всіх справ у процесі формування нового суспільного устрою. Необхідний був час та відповідні зусилля, щоб колишній підданий став свідомим громадянином, спроможним користуватися наданими політичними правами. Саме на цьому аспекті зосередив увагу о. С. Качала у статті «Изъ Шельпак. Поглядъ на sprawy русско-народнии, в началі года 1868», що побачила світ у січневому номері «Слова» за 1868 р.²⁶. Він наголошував, що простий

²⁴ Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань... С. 24–29, 40–56.

²⁵ Там само. С. 29–39, 49–55.

²⁶ Качала С. Изъ Шельпак. Поглядъ на sprawy русско-народнии, в началі года 1868. *Слово*. 1868. № 2.

Вплив товариства «Просвіта» на суспільно-політичні процеси...

народ не був готовим до нових конституційних реалій, не мав належних правових і політичних знань та навиків ними користуватися. На цьому ж наголошував і Андрій Січинський у виступі на Установчих зборах²⁷.

Відповідно в нових умовах необхідно було розробити й реалізувати на практиці прийнятні для суспільства, а головне для селян, методи популяризації правових знань із відповідною аргументацією й мотивацією. До того ж, як наголошено на Установчих зборах, ці дані варто було подавати народові не в перші роки діяльності Товариства, а згодом, коли народ «розохотиться» до читання просвітянських видань²⁸. І ця ідеологічна засада була дотримана, оскільки видання такого характеру почали виходити під просвітянським грифом пізніше.

Важливими для реалізації зазначеної ідеологічної засади були просвітницькі видання, підготовлені юристом і громадським діячем, просвітянином Костем Левицьким. Значимою, з огляду на популяризацію політико-правових знань, була низка просвітніх видань, у яких роз'яснено характер і сутність конституційної доби та права, якими могли користатися галичани для відстоювання власних національних, громадських та особистих потреб. Відтак першим виданням, що відповідало цій меті, була брошура, видана 1888 р., «Наша свобода або які ми маємо права»²⁹. Вона за своєю суттю мала особливе значення, оскільки знайомила галичан із характером конституційних свобод та новими умовами, що вимагали нових підходів, до яких необхідно було підготувати суспільство.

Впадає у вічі, що виклад даних подано у формі звертання. Відповідно замість заголовку на початку тексту вміщено: «Панове громада!», що вказувало і на адресата цього видання, і на зміст та вибір сприйнятого для простих людей характеру викладу. Це ж стосувалося і структури роботи. А це вказує на

²⁷ Справоздане з перших загальних зборів товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. № 44. С. 525–526.

²⁸ Там само.

²⁹ Левицький К. Наша свобода або які ми маємо права. Львів, 1888. 29 с.

спосіб викладу складного матеріалу, який мав бути сприйнятним для тогочасних галичан, основна частина з яких – селяни.

Відповідно спочатку роз'яснено важливість громадянських свобод та їхнє значення в історії людства. Для цього наголошено, що люди тривалий час існували «без свобод» і що лише незначна частина суспільства (очевидно, це натяк на шляхту) мала можливість користуватися певними вольностями, а основна частина проживала свій вік у стані невільничім, бо не було «свобідного устрою»³⁰. Зазначено, що такий стан був у цілому світі, зокрема і в європейських народів: поляків, чехів, німців та ін. Водночас наголошено, що народи тривалий час боролися за свободу, яку вдалося здобути лише у ХІХ ст. Окреслюючи її важливість і значення, автор наголосив, що не можна ділити людей на вільних і невільних, бо кожна людина мала природне право жити вільно³¹. Далі викладено дії австрійських правителів, які сприяли осягненню свободи в імперії, що принесла користь, зокрема і для галичан, серед яких – Йосиф ІІ, Фердинанд І, Франца Йосифа І.

У наступних частинах тексту, побіжно згадавши неоабсолютизм 50-х років ХІХ ст., звернено увагу на початок конституційних реформ, заявлених Дипломом від 20 жовтня 1860 р., у якому запроваджено парламентаризм та місцеве самоуправління. Цей конституційний документ передбачав законодавчий орган, який складався із двох палат: панів та послів. Водночас зауважено, що із 353 депутатів палати послів 63 обирали в Галичині прямими виборами, згідно з Основним законом від 21 грудня 1867 р., бо до цього їх обирали крайові сейми. Далі уточнено, що з тих 63 депутатів (згідно з куріальною системою) 20 обирали представники більшої посілости, міста – 13, торговельно-промислові палати – 3, а сільські громади – 27. Також окреслено чисельність і склад Галицького крайового сейму, який налічував 151 посла: 8 архієпископів, 2 ректорів та 141 посла, каденція яких тривала 6 років –

³⁰ Там само. С. 5.

³¹ Там само. С. 6.

із більшої посілості обирали 44 послів, із міст і торгівельних палат – 23 та 74 від громад³².

У наступній частині окреслено сферу компетенції державної Ради – укладання державних договорів, військова справа, прийняття державного бюджету, нових податків, державні позики, грошова політика, законодавча діяльність у соціальній сфері (зокрема шкільництві, медицині), загалом усі справи, що мали загальнодержавний характер. Також охарактеризовано компетенції крайових сеймів, які вирішували справи в межах коронного краю, що стосувалися культури, доріг, добротинних закладів, крайового бюджету, зокрема крайових податків, справ церковних, шкільних, законодавчої ініціативи щодо прийняття законів, які стосувалися краю, розпорядження крайовими фондами. Наголошено на важливості базового державного документа «Закони основні з року 1867», який, як зазначено, був підставою нового життя, підставою, «котру називаємо конституцією» і декларував рівність усіх перед законом.

Наголошено на правах отримувати освіту рідною мовою. При тому зауважено, що, порівнявши конституційні норми та краєві закони щодо мови навчання, ставало очевидним, «що русинам сталася велика кривда, бо дістали лише одну гімназію руску, а поляки дістали всі інші». Пояснено це тим, що поляки контролювали крайовий сейм та, маючи вплив у Відні, ухвалювали закони щодо шкільництва такі, які їм були вигідні³³. Також зауважено, що руські послів Сеймі вимагали врахувати інтереси русинів і щодо гімназій, і щодо учительських семінарій, і важливість засновувати по містах руські народні школи. Водночас вказано на один лише успіх – заплановано відкриття руської гімназії в Перемишлі, із заувагою, що ще доведеться добиватися, щоб основний закон, тобто конституційні положення, втілити в життя з користю для русинів³⁴. Тобто відзначено, що конституція сама по собі діяти не буде, що

³² Там само. С. 9–10.

³³ Левицький К. Наша свобода або які ми маємо права... С. 15.

³⁴ Там само.

в тих умовах, в яких існували русини, необхідно добиватися задекларованих свобод. Надію вселяв хоч і невеликий, але таки успіх, – плани щодо відкриття другої для русинів гімназії.

Автор розкрив і пояснив значення нових правових засад, що визначали громадянські свободи та стосувалися: недоторканості особи, житла, таємниці листування, свободи слова і совісті. Також наголошено, що Конституція задекларувала свободу й рівність всіх народів, зокрема і перед законом, та їхні права на самозбереження і самобутній розвиток, що означало в тому часі анулювання політики пангерманізму й значні можливості для саморозвитку різних етносів імперії. У тому контексті відзначено, що і мова русинів визнана мовою крайовою рівноправною поряд із польською та німецькою³⁵.

Важливим було роз'яснення в контексті отриманих конституційних свобод, сутності громадянства та формування громадянської свідомості, зокрема як члена громади. Відтак зазначено, що будь-яка діяльність кожного представника громади повинна бути спрямована на її користь, бо він із нею пов'язаний і від неї залежав. Це автор виклав у формулі взаємозалежності: «Громадянин дбає про добро громади, бо від її добра – залежить і його доля»³⁶. Після цього зазначено, що громадянин, користуючись із громадської самоуправи, зобов'язаний дбати про її майно, про безпеку особи, порядок на дорогах і в полі, опікуватися бідними, запобігати пошестям і пожежам, про школу й справедливий мировий суд. Водночас вказано, що право обирати громадські органи влади мав той член громади, який платив податки з прибутку. Звернено увагу на якість обраних «заступників громадських», окреслюючи для цього варіанти: бажаний – за яким громада тоді буде у спокої і добрі, коли обрані до влади особи за всіх обставин будуть добре розуміти свої права й обов'язки та діяти лише на користь громади, відтак щасливою буде та громада, яка матиме добрих і розумних громадян, бо це для неї запорука спокою та добра; інший варіант – обрані до влади пред-

³⁵ Левицький К. Наша свобода або які ми маємо права... С. 14–18.

³⁶ Там само. С. 19.

ставники громади не розуміють свого призначення працювати для всіх, тому що «вони люди темні і не просвічені», тож громада така «не знає добра». Наголошено, що за обставин, коли обрані до влади особи не вмiли б управляти, то таке самоуправління не може бути корисним. У такий спосiб окреслено взаємозалежність трьох чинників: якість громадян і громади, зокрема й місцевого керівництва, та стан справ у краї й країні, що подано відповідними формулюваннями: «Де добрі громадяни – там добре громаді, а від добрих громад iде добро в цілому краї і державі» та: «Як громада виховує своїх членів, такими вони і будуть, і так поведуть справи цілої держави». Після того звернено увагу на взаємозалежність громадянина, громади й держави. Тож подальша розповідь стосувалася законотворчої діяльності як атрибуту конституційних свобод.

Передовсім, вказуючи на право громадян обирати депутатів парламенту – Сейму, акцентовано увагу на цій важливій функції, бо, як вказано, від них залежала доля народу. Оскільки саме від позиції депутатів, від того, які питання вони піднімали в Державній раді, залежала і позиція законодавчого органу, і прийняті ним, і підписані цісарем, закони, що стосувалися і держави, і краю, їхнього стану та перспектив. Заразом окреслено й нові повноваження цісаря, який щороку скликав Державну раду, як і Крайові сойми. Відзначено, що всі ухвалені закони, міждержавні договори, розпорядження, видані на підставі державних законів, мусять бути оголошені в часописі «Вісник законів державних», який виходив у Відні на всіх крайових мовах. До того ж уточнено: «отже, в язиці рускім», натомість зауважено, що сам текст, на який усі повинні покликатися при з'ясуванні різних питань щодо трактування законів, був німецьким. Наголошено, що кожна громада повинна була мати цей «Вісник». У випадку, коли народ не буде задоволений якимсь законом, то для прийняття добрих і скасування поганих законів варто звертатися до своїх послів. Висловлено закид русинам, що вони через низьку освіту не дбали про вибір гідних депутатів³⁷.

³⁷ Там само. С. 21–24.

Акцентовано на самостійності суспільно-політичного руху українців Галичини, зокрема, що галичани не підбурювані ніким «до роблення неспокою в краї», а на законній основі діяли на користь «рівноправності своєї народності, для просвіти темного ще сільського люду, для здобуття собі ширшого значення політичного межі іншими народами» та поліпшення матеріального стану і для добра цілого краю. Вказуючи, що метою галичан визначено загальний поступ, імовірно, враховуючи тогочасну критику опонентів та передбачаючи можливі закиди щодо зовнішнього підбурювання русинів. Акцентовано, що цей рух був самостійним і спрямованим для задоволення національних інтересів русинів, а також всього краю. І це подано як народну ідею³⁸.

У подальшому звернено увагу на важливий пункт основного закону, що декларував свободу товариств і організацій, завдяки чому в Галичині й Буковині діяли сотні самоврядних об'єднань «научних» або читалень, які рідною мовою навчали наших «старших братів-гречкосіїв». Водночас першим обов'язком для суспільства визначено просвіту народу, без якої, як зазначено, поступ неможливий, тому сформульовано заклик до інтелігенції – ділитися своїми знаннями з народом, сіяти здорове зерно в рідну ниву, «бо прийдуть жнива». У цьому зв'язку вказано, що підтримка повинна стосуватися і сільських господарів, і промисловців, і то за допомогою як просвіти, так і фінансового сприяння, зокрема через належне дешеве кредитування, що мали би здійснювати каси позичкові. В наступному блоці викладено способи, за допомогою яких необхідно було сприяти матеріальному поступу люду: фахове навчання у школах рільничих, купецьких і промислових, влаштування зразкових господарств, господарсько-промислові виставки. До того ж вказано на важливість та необхідність допомоги з боку центральної й місцевої влад. Також піднесення добробуту пов'язано з політичною освітою народу, яка мала забезпечити можливість користуватися наданими конституцією правами і свободами.

³⁸ Левицький К. Наша свобода або які ми маємо права... С. 26.

На завершення окреслено призначення цього видання – познайомити суспільство з найважливішими конституційними правами, щоб народ розумів, що надано свободи, зокрема й народам, і що галичани з того мало користали. Для виправлення становища, а загалом для того, щоб користати з нового суспільно-політичного устрою, необхідно було знати, «що нам можна, що ні». Далі в узагальненій формі вказано на задекларовану рівноправність, але зауважено, що і при рівності той сильніший, хто працював і більшу силу мав. Відтак потрібно без страху обстоювати свої права, що було б вагомою підставою для поваги, чим протистояти спробам висміювання з боку інших народів.

Завдання цього важливого просвітянського видання полягало в тому, що в нових конституційних умовах необхідно було донести до читача сутність із суспільно-політичних змін, їхній характер та значення для суспільства. Відповідно передовсім наголошено на кількох базових конституційних положеннях, за якими свобода визначена важливою політичною цінністю, якої людство добивалося протягом багатьох віків, що в Австрії свободу, правда лише часткову, почали надавати своїм підданним австрійські монархи, починаючи з 1782 р., що найповніші громадянські свободи були проголошені внаслідок конституційних реформ 60-х років XIX ст., починаючи від жовтневого диплому 1860 р. до Основного закону від 1867 р. Основна частина тексту стосувалася роз'яснення суті змін державно-політичного устрою імперії та соціального становища населення й нових кращих можливостей для галицьких русинів. Відтак наголошено, що в нових умовах державою управляв монарх із допомогою виборних законодавчих органів – Державної ради, на місцях Крайових сеймів, що конституційні свободи давали багато прав і можливостей усім громадянам імперії, зокрема й русинам, однак щоб із них мати користь, потрібно було відстоювати свої інтереси й добиватися реалізації чи дотримання своїх конституційних прав і особистих, і народних, і що задекларована рівноправність це дозволяла. Також наголошено, що русини ще недостатньо користали з наданих конституційних свобод і в часі виборів, і щодо звернень та петицій

до органів влади у справі відстоювання своїх законних інтересів. Згідно із завданнями цього просвітнього видання обрано і відповідний стиль – форма звернення до громади, виклад у форматі розповіді, а окремі частини тексту пов'язано між собою чинником взаємозалежності.

Другим тотожним за інформаційно-просвітницьким значенням була книжка того ж автора «Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді». Зауважено, що вона появилася внаслідок виконання ухвали Загальних зборів товариства «Просвіта» з 2 лютого 1886 р., у якій йшлося, що Центральний відділ видав для своїх членів книжечку «О правах і повинностях в громаді»³⁹. Тут обмежимося лише лаконічним переліком питань, які детально викладено у вказаному матеріалі. У ньому пояснено сутність та характер зміни статусу колишніх підданих із позицій правно-політичних взаємин по лінії: особа–держава, особа–громада, особа–край та особа–роботодавець. Книжка складалася з п'яти частин, у яких, згідно з конституційними положеннями, дано загальну характеристику громади, її представників, роз'яснено законодавчі основи виборів, що таке громадські справи та окреслено структуру громадського керівництва – Старшини й Громадської ради та вищих інстанцій. У частині «О громаді в загалі» подано визначення громади, інформовано, які маєтності не належали до громади. У другій частині «О членах громади»⁴⁰ подано перелік тих, хто мав статус «громадянина» або «співгромадянина» та спосіб, за яким це визначали. Окремо розписано права й обов'язки членів громад та механізм їхнього набуття. В наступній частині «О виборах громадських»⁴¹ йшлося про керівні структури громади та спосіб їхнього обрання. Водночас зауважено, що за окремі категорії виборців «За малолітнього, божевільного, дурноватого, або марнотравного» повинен був головувати їхній «заступник», тобто призначений судом «опікун або

³⁹ Левицький К. Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді. *Просвіта*. Львів, 1889. Ч. 112. 122 с.

⁴⁰ Там само. С. 4–14.

⁴¹ Там само. С. 15–40.

куратор... або їх повномочник», очевидно, – довірена особа⁴². У частині «О справах громадських»⁴³ окреслено сферу компетенції цієї самоврядної установи. Зокрема, це стосувалося громадських робіт «шарварку», «форшпану», догляду за спорудженням та дотриманням у належному стані громадських доріг, мостів, вулиць і площ, нагляду за ярмарками й всім, від чого залежало здоров'я спільноти, а також описувалося про пожежну безпеку, піклування про школу, про спосіб полагодження суперечок, спорів, вирішення церковних справ. В останній частині «О Старшині громадській, Раді громадській, і властях над громадою»⁴⁴ окреслено сферу компетентності перерахованих структур та їхню підпорядкованість вищим інстанціям. Також викладено компетенцію уряду (в тексті – «Правительства») над громадою. Окремим блоком окреслено права помістя. До того ж вказано, що «посілість»⁴⁵ домінікальна» (*dominus* (лат.) – господарський, панський, власник, володар), тобто панська земельна власність, була вилучена з громади й становила «обшар двірський», яким управляв «заступник обшару двірського», тобто або сам власник посілості домінікальної, або вповноважена ним особа під наглядом Староства і Виділу повітового. Торкаючись питання мови листування громадських структур з іншими органами влади та мови ведення діловодства, наголошено, що це залежало від ухвали громади і що «наші рускі громади мають, отже, право уживати у себе дома і перед всіма – хоч би найвищими властями, рускої бесіди».

Загалом, назване видання в обґрунтованій формі детально інформувало галичан про зміни суспільного статусу, за яким, окрім державних органів влади за Конституцією, введено й органи місцевого самоуправління та розкрито їхню структуру, функції, значення та спосіб впливу. Це важливе видання пояснювало характер змін та їхнє суспільно-політичне значення.

⁴² Там само. С. 18.

⁴³ Там само. С. 41–101.

⁴⁴ Там само. С. 102–122.

⁴⁵ Посілість – володіння, маєток. *Словник української мови*: в 11 т. Київ, 1976. Т. 7: Поїхати–Приробляти. С. 329.

Необхідно зауважити, що, крім поданих вище, товариство «Просвіта» публікувало інші видання, у яких пояснювано тогочасні зміни та їхнє значення для галичан. Відповідно сутність грошової реформи на початку 1890-х років, коли золотий ринський був замінений короною, викладено у брошурі «Про нові гроші»⁴⁶ та виданнях «Про ґрунтовий катастер», «Про права рускої мови», «Про спис людности»⁴⁷. А також видань таких авторів, як: Нарат О. (псевдонім А. Дольницького) «Про вибори до сойму», «Про книги ґрунтові», «Про новий процес цивільний»; Олесницький Є. «Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів державних кураєвих, розпоряджень властей шкільних і рішень Трибуналу адміністраційного»; Заячковський А. «О нових податках особистих в Австрії»⁴⁸. Їхній зміст і виклад основних положень передбачає окреме дослідження.

Загалом, характеризуючи вплив товариства «Просвіта» на трансформаційні процеси в Галичині, необхідно відзначити, що вони були зумовлені передовсім конституційними реформами 1860-х років і їхніми наслідками, на які впливали, серед іншого, міжнаціональні взаємини, та просвітницьким характером самої інституції. Відповідно, у результаті конституційних реформ відбулися базові зміни суспільно-політичного устрою, за якими Австрія, перетворившись на Австро-Угорщину, на політичному рівні стала конституційною монархією з частковим федеративним устроєм, що передбачало функціонування виборних і центральних загальнодержавних керівних структур, і органів місцевого самоврядування; на суспільному рівні зміни стосувалися трансформації колишніх підданих, які, отримавши політичні права, стали громадянами.

Це означало, враховуючи особливості історичного розвитку українців та, як його наслідку, етно-соціальної структури й домінування в ній селянства, що вчорашні піддані, з недостатнім рівнем освіти та правової свідомості, не були гото-

⁴⁶ Левицький К. Про нові гроші. Львів, 1892. 26 с.

⁴⁷ Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань... С. 69, 79, 87, 99, 107, 110.

⁴⁸ Там само. С. 88, 91, 100, 112.

ві вповні розуміти сутність тогочасних процесів та миттєво на них реагувати. Відтак країнам була необхідна допомога та підтримка, яку могли надати тоді лише українські громадські організації, зокрема й Товариство «Просвіта». Про розуміння важливості цього завдання заявлено на Установчих зборах, де були заманіфестовані ідеологічні засади, які враховували потреби галицького суспільства та тогочасні обставини й на основі цього окреслено свою діяльність. Відповідно заявлено, що народ потребував навчання через поширення наукових знань, яке спрямо б його загальному інтелектуальному розвитку, а також повчання, а, по суті, підтримки у процесі змін, що були атрибутивними для пост-кріпацького періоду, характеру життєдіяльності, передусім в освоєнні нових методів господарювання, посилення зацікавленості промисловим виробництвом і підприємницькою діяльністю та розумінням сутності нової конституційної епохи зі знанням нових її законів та необхідності їхнього дотримання. Загалом, питання стосувалися важливості набуття суспільством знань щодо нового устрою, нових умов існування – набуттям і освоєнням для того, щоб ними користати для своєї користі, народної загалом, особистої зокрема. На ці важливі виклики тоді відреагувала нова громадська організація, створення якої і було наслідком нових умов.

Насамперед, що впливає із перших кроків та подальшої діяльності, просвітяни звернули увагу, як вони вважали, на найнагальніші питання соціально-економічного стану та перспектив галицького суспільства, яке в основному асоціювалося зі селянством, друкуючи відповідні матеріали в альманахах, які у форматі читанок для народу просвітяни передусім подавали як матеріал концептуального характеру, за допомогою якого пояснювали країнам важливість суспільного поступу. На їхню думку, це сприяло би трансформації патріархального суспільства в сучасне, раціональне, базоване на нових, науково-обґрунтованих прагматичних методах господарювання. Відтак унаслідок застосування прогресивніших методів галичани отримували би більше користі, що сприяло б перетворенню збіднілого селянина на заможного господаря. Надалі, завдяки

виданням, що мали чітку прагматичну спрямованість і стосувалися порад щодо окремих видів діяльності, пропагувалися рекомендації та поради в різних ділянках ведення господарства. Відповідно, викладені у просвітянських виданнях відомості стосувалися і вдосконалення рослинництва (поліпшення якості ґрунту через його удобрення, обробіток, застосування якісного насіння тощо), тваринництва (догляд та відгодівля тварин, рекомендації з галузі ветеринарії), і пропозиції щодо комерціалізації сільського господарства й збільшення селянського прибутку.

Інший важливий напрям у діяльності «Просвіти» з перших місяців її існування, до якого вона була змушена вдатися, зумовили нові й важливі виклики, що стосувалися змін у шкільництві, спровоковані крайовою політикою поляків та Австрії. Відень, під впливом загальної полонізації середніх навчальних закладів у Галичині, залишив за галичанами Академічну гімназію, яка мала би стати руською за умови вирішення базових питань щодо організації навчання. Відтак від реакції галичан і їхньої спроможності забезпечити цей навчальний заклад викладачами та підручниками залежало завершення перетворення Академічної гімназії в руську, тобто з народною мовою викладання. І цю важливу функцію взяла на себе, правда частково, «Просвіта», бо йшлося лише за видання підручників. Відповідно, протягом 1869–1876 рр. товариство опублікувало 19 підручників, а також 2 читанки – українську у двох частинах та німецьку, що створило важливу передумову трансформації Академічної гімназії в українську з народною мовою навчання, а відтак і створення основ середньої освіти у краї.

Одним із вагомих напрямів діяльності цієї самоврядної інституції була політико-правова просвіта, деякою мірою правове виховання, що сприяло формуванню загалом і юридичних знань, і правової культури. Це стосувалося трансформації панщизняного суспільства, взаємини якого базувалися на засадах підданства у громадянське, що передбачало перетворення панщизняних кріпаків, безправних підданих у вільних громадян, наділених політичними правами і громадянськими сво-

бодами, з якими потрібно було ознайомитися і якими необхідно було навчитися самостійно користуватися суспільству.

Тогочасний стан можна визначити як наявність певних, зумовлених історичним розвитком, суперечностей за якими селяни отримали свободу, однак ще не могли нею належно скористатися. Причина зрозуміла – нові умови, і нові вимоги та потреби, недостатня поінформованість, низка правова культура, загалом неготовність після багатовікового кріпацтва до правових дійнь. Наявність самих законів ще не означало перемогу нового устрою. Тому популяризація правових знань відіграла особливо важливу функцію – формування власних основ громадянського суспільства. Для базових суспільних змін необхідно було навчитися наданими правами користуватися, тобто розуміти необхідність правових знань і важливість ними послуговуватися. А це означало сформувати новий суспільний інститут правової культури, за яким колишні піддані повинні були розуміти, хотіти й могли користуватися новими законами. Користуватися з користю для себе.

Через це публікації на політико-правову тематику, що виходили під брендом «Просвіти», мали особливу вагу й значення, оскільки пояснювали галичанам, що таке свобода, її цінність та роль у житті народу. Відтак відігравали визначальну роль – були, властиво, ознакою самих політичних перемін, розкривали їхню сутність. Окрім того, вони виконують іншу важливу функцію – дають сучасним науковцям достовірний матеріал про характер тогочасних політико-правових трансформаційних процесів – які зміни відбувалися, і як саме це проходило. Тому вказані просвітянські видання мають особливе значення для розкриття базових положень теми, бо вони пояснювали сутність, характер змін в імперії та краї у другій половині XIX ст. та є ключовими, визначальними для їхнього розуміння і трактування.

У зазначеному часі товариство опублікувало не менше 10 окремих видань, у яких у зрозумілій для галичан народній (згідно з тогочасними означеннями) мові та прийнятній стилістиці, що було важливим і непростим завданням, розкрито сутність, характер та важливість змін, зумовлених

Вплив товариства «Просвіта» на суспільно-політичні процеси...

конституційними реформами та їхніми наслідками. Вони охоплювали різні питання, пов'язані з масштабними трансформаційними процесами і в імперії, і в краї. Їхнім завданням було пояснити суспільству важливість і корисність громадянських свобод, їхню сутність, характер, а також наголошено на необхідності застосовувати для самостійного вирішення питання життєдіяльності як цілого суспільства, так і громади, і окремих осіб. Відтак відзначу, що «Просвіта» опублікувала відомості, за якими тогочасні галицькі селяни й міщани могли отримати знання про закони та як ними скористатися. Тому в цьому дослідженні звернено особливу увагу на два важливі, концептуальні за характером, видання, у яких розкрито питання: що таке свобода, які права отримала громада й кожен громадянин і як користуватися цими правами.

Передусім роз'яснено, що таке конституційні реформи, їхній характер та яке вони мали значення для розвитку краю та суспільства. Це новий статус монарха, важливість виборів депутатів (послів), нові способи впливу на суспільний устрій та становище у краї, що таке громада, її статус, сфера компетенції, її вплив на стан селян, виборний процес, повноваження органів місцевого самоуправління тощо. Вказані видання, по суті, були не лише важливим інформаційним джерелом для розуміння тогочасних масштабних суспільно-політичних змін, а своєрідним путівником та інструкцією із громадського права, яким можна було послуговуватися у громадському житті.

Загалом, товариство «Просвіта» в зазначеному періоді, передовсім своїми виданнями щодо популяризації політико-правових знань, сприяло трансформації тогочасного суспільства у громадянське. Сутність дій товариства полягала в тому, що його зусилля були орієнтовані на народ, який не був готовим до масштабних швидких змін, і в цьому йому необхідно було допомогти.

Володимир Пашук

РОЗДІЛ 11

**ВІД «ЧЕРВОНОЇ РУСІ» ДО «(НЕ-)П'ЄМОНТУ»:
УЯВЛЕННЯ ПРО ГАЛИЧИНУ
НАДДНІПРЯНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ**

Після приєднання Галичини до Австрії австрійські автори трактували її як таку собі екзотичну, раніше невідому землю з незвичним для освіченої людини з Відня периферійним населенням та невідомими раніше звичаями, а пізніше – релігійними, ідеологічними й політичними прагненнями, водночас територіально різношерстну та штучно утворену із приєднанням різних за історичним досвідом земель Малополющі (територій Кракова, Сандомира й Любліна), частини Холмщини, частини Белзького воєводства, Червоної Русі з Галицькою землею і частини Поділля та Волині¹. Однак практично ніхто з істориків не висловлював сумніву, що приєднання нового краю стало вагомим територіальним розширенням австрійських володінь та ознакою зростання могутності офіційного Відня, який нарешті повернув «несправделиво відібраний» раніше Річчю Посполитою державний спадок Угорської корони².

У таких новітніх реаліях Галичина як територія та концепт на тлі загального українського модерного національного проекту почала осмислюватися і в українських («малоросійських» у Наддніпрянщині та «русинських» у Галичині) інтелектуальних колах.

Історичні дослідження про давню історію Галичини у XIX ст. Характерно, що першими до такого розгляду вдалися якраз по інший бік ріки Збруч – на підросійській Наддніпрянщині,

¹ Голик Р. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015. С. 276–279.

² Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford: Stanford University Press, 2010. P. 13–16.

в контексті розгортання українського національного відродження на рубежі XVIII–XIX ст. Саме тоді його першим осередком стали терени Слобожанщини та Лівобережної України, які фактично до останньої третини XVIII ст. зберігали ознаки політичної та культурної автономії. Це посприяло тому, що минула козацька еліта та її безпосередні нащадки, «перш ніж остаточно зійти з історичної арени, розчинитися в російському дворянському середовищі, спалахнула феєрверком яскравих наукових і літературно-художніх творів»³.

Рух зі збору історичних документів, первісно продиктований необхідністю колишньої козацької старшини юридично підтвердити своє походження від давніх шляхетських родин часів Речі Посполитої для отримання російського дворянства, переріс в інтерес до відтворення історичного минулого серед цих кіл, що врешті втілювалося у появі перших узагальнювальних (насамперед, історично-публіцистичних, а не наукових) праць з української минувщини.

Однією з перших із них стала «Історія Русовъ, или Малой Россіи» («Історія Русів»), написана, найімовірніше, наприкінці XVIII або на початку XIX ст. російською мовою у жанрі історико-політичного трактату. Вперше праця була опублікована 1846 р. у Москві відомим ученим, вихідцем із Полтавщини, професором Московського університету Осипом Бодянським як «сочинение Георгія Конискаго, архієпископа Бѣлорускаго»⁴.

Головна думка, на якій хотів наголосити автор «Історії Русів» (попри допущення значної кількості помилок та неточностей), полягає в тому, що руси (українці) є автохтони українських теренів, які впродовж усієї історії цих земель вели боротьбу про-

³ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття: монографія. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. С. 180.

⁴ Кониский Г. Исторія Русовъ, или Малой Россіи. Москва: Въ университетской типографіи, 1846. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>

ти іноземних загарбників – особливо в часи існування козацтва та Гетьманщини як форми втілення козацької державності.

До того ж галицькі терени з їхнім населенням у трактаті розглядаються спорідненими з наддніпрянськими. Зокрема, у передмові до книжки наголошується, що Русь свого часу була частиною «Славянской земли, отъ рѣки Дуная до рѣки Двины и отъ Чернаго моря до рѣки Стыра, Случи, Березины и Донца, и Сѣви», у межах якої в результаті «земля дѣлилась названіємъ на Чермную или Червоную Русь по землѣ, производящей красильныя травы и червецъ въ странѣ полуденной, и на Бѣлую Русь по великимъ снѣгамъ, выпадающимъ въ сторонѣ сѣверной»⁵.

Водночас Галицьке князівство на сторінках трактату названо як одне з «дѣленій» (поруч із Переяславським, Чернігівським, Сіверським, Древлянським князівствами та Великим князівством Київським), з яких складалася під час свого існування Руська держава. З XII ст. на тлі поглиблення роздробленості руських земель воно, згідно з автором «Історії русів», почало фігурувати як Велике князівство «Галицкое въ Чермнорусіи», яке впродовж наступних століть поряд із Білою Руссю сформували «Малую Россію»⁶.

І хоч тоді «Галиція» як «полуденная часть Руси или Малоросіи ... переходила первѣе изъ рукъ въ руки то къ

ИСТОРИЯ РУСОВЪ

МАЛОЙ РОССІИ.

Сочиненіе

Горція Конискаго,
Архієпископа Вязьмскаго.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1846.

*Палітурка першого видання
«Історії Русів» (1846)**

* Джерело: wikimedia.org

⁵ Кониский Г. История Русовъ, или Малой Россіи. Москва: Въ университетской типографіи, 1846. С. 3.

⁶ Там само. С. 3–4.

Венгерскимъ, то къ Польскимъ Королямъ; наконецъ досталась совсѣмъ Польшѣ по притязанію наслѣдственному Королей тамошнихъ, женившихся на Княжнахъ Рускихъ Галицкихъ»⁷, насправді «сія часть Малоросіи, такъ же какъ и вся оная земля, никогда оружіемъ Польскимъ покорена не была, а только помощію Польскою и Литовскою освобождена отъ другихъ владѣтелей и притязателей, каковы были Татары и Венгерцы»⁸, а крім того, місцева руська еліта і народ у своїх правах та привілеях були зрівняні з польською стороною, що суттєво відрізняло статус цієї території від інших «малоросійських» теренів (Київщини, Волині, Брацлавщини та Чернігівщини), які як частина Великого князівства Литовського ввійшли до складу Речі Посполитої 1569 р.⁹.

Також в «Історії Русів» розповідається і про похід гетьмана Богдана Хмельницького до Галичини 1648 р., під час якого, з одного боку, наголошується власне на «руськості» краю, оскільки козацьке військо отримало накази «очищать города и селения Малоросійскія [в Галичині – П. А.] отъ управления Польскаго ... и возстановлять въ нихъ прежнія, на правахъ и обычаяхъ Рускихъ, устроения и свободы»¹⁰, а з іншого – і на її полонізації – терени на захід від ріки Случ (отже, і галицькі) постають на сторінках праці як такі, куди могли повертатися поляки, «владѣвшіе и управлявшіе народомъ Рускимъ», які рятувалися від полону чи страти сплаченими контрибуціями на користь війська гетьмана, від чого, мовляв, походить і українське народне прислів'я «Знай, Ляше, по Случь наше»¹¹.

Водночас автор трактату наприкінці XVIII ст. (коли гіпотетично розпочалося його написання) вживав термін «Галиція» і відзначав, що «Галиція, съ своими округами, не принадлежитъ въ составъ нынѣшняго Малоросійскаго съ Польшею соедине-

⁷ Кониский Г. Исторія Русовъ, или Малой Россіи... С. 8.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 80.

¹¹ Там само. С. 83.

нія», яке за результатами поділів Речі Посполитої увійшло до складу Російської імперії¹².

Такий підхід до бачення Галичини застосував і Дмитро Бантиш-Каменський в «Истории Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края», яка вперше побачила світ 1822 р., а пізніше, ще в часи існування Російської імперії, тричі пережила перевидання – 1830 р., 1842 р., 1903 р.¹³.

Попри те, що майже 80 % сюжету праці присвячено власне подіям XVII–XVIII ст., пов'язаним із історією козацтва та його державності на Наддніпрянщині¹⁴, Д. Бантиш-Каменський частково зосередив увагу і на галицьких теренах.

Уперше вони згадані в контексті західних походів київського князя Володимира Святославовича, який «соединивъ владѣнія братьевъ своихъ, взялъ горола Червень (близъ Хельма), Перемышль и другіе, кои вполсѣдствіи называюся Червенскими,

*Дмитро Бантиш-Каменський**

¹² Там само. С. 8.

¹³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства: в 3 ч. изд. 4-е. Киев; Санкт-Петербург; Харьков: Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. 609 с.

* Джерело: wikimedia.org

¹⁴ Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Д. Бантиша-Каменського). *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 174.

составляли княжество галицкое»¹⁵, а отже, стали й частиною простору Русі.

Як і на решті руських теренів, упродовж XII–XIII ст. тут спочатку відбувалися міжусобиці за владу, зокрема між угорськими та руськими правителями¹⁶. Пізніше ці землі, як і решта руських теренів, зазнали монголо-татарської навали, проти якої та її впливів на Русь намагався боротися очільник саме Галицько-Волинського князівства Данило Романович. Однак такі спроби завершилися не цілком успішно, але Данило все одно «благоразумнымъ поведінемъ снискалъ уваженіе самихъ хановъ и обезсмертилъ имя свое въ исторіи»¹⁷.

У наступні століття галицькі землі постають на сторінках «Истории Малой России» як «яблуко розбрату» між Угорщиною, Польщею, Литвою та монголо-татарами, які воювали за спадщину галицьких князів/королів, і перемогу здобула Польща. Це надалі й відрізняло ці терени, на думку Д. Бантиша-Каменського, від решти колишніх руських територій, частина з яких упродовж XIV–XV ст. були інтегровані до Великого князівства Литовського, а північно-східні удільні землі об'єдналися довкола Великого князівства Московського¹⁸.

Ще один яскравий епізод, пов'язаний із галицькими територіями, стосується часу Хмельниччини. Тоді, стверджував Д. Бантиш-Каменський, услід за «Історією Русів», гетьман Богдан Хмельницький, не наражаючись на спротив із боку місцевого населення, за досить нетривалий час пройшов із військом від Збаражу та Бродів до Львова і, після отримання від громади останнього викупу, продовжив «торжественное шествіе къ Замосцу»¹⁹. Втім уже незабаром гетьман завершив воєнну кампанію та, «даровавъ сво-

¹⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян... С. 3.

¹⁶ Там само. С. 6.

¹⁷ Там само. С. 13–14.

¹⁸ Там само. С. 18–41.

¹⁹ Там само. С. 145.

боду единоземцамъ», ще до кінця 1648 р. урочисто повернувся до Києва²⁰.

Зрештою, галицькі землі так ніколи й не стали складовою Гетьманщини, вважаючись беззаперечною територією Речі Посполитої. Наприклад, Д. Бантиш-Каменський відзначав, що за результатами переговорів на початку 1657 р. представників гетьмана Богдана Хмельницького та «польських комісарів» щодо визначення кордонів «України и Польши», їхня лінія була окреслена далі на схід від Галичини та навіть Західного Поділля²¹. Відтак галицькі терени впродовж другої половини XVII–XVIII ст. на сторінках книжки фігурують як складові саме Речі Посполитої – «Русское» та «Бѣльское» воєводства²².

Упродовж 1842–1843 рр. у Москві побачила світ 5-томна «История Малороссии» авторства представника козацько-старшинського роду Миколи Маркевича²³. Дослідник запропонував власну періодизацію історії України, побудовану за принципом контрастності, у якій періоди слави та піднесення чергувалися з епохами занепаду.

Хоча в центрі уваги автора перебувала насамперед Наддніпрянщина, зокрема в період існування Гетьманщини, яку М. Маркевич відобразив як державне утворення, через яке здійснювалося демократичне представницьке правління,

*Микола Маркевич**

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 214.

²² Там само. С. 365.

²³ Маркевич Н. История Малороссии: в 5 т. Москва: Тип. Августа Семена, 1842–1843.

* Джерело: wikimedia.org

втім, і Галичину («Галицію»), у межах якої розрізняв «Східну», населену переважно русинами, та «Західну», більшість населення якої становили поляки, він сприймав як частину руського простору. Так, уже на початку 1-го тому видання, окреслюючи етнічні межі «Малоросії», М. Маркевич писав, що це «пространство земли отъ Словечны [річка на Поліссі в Україні (Житомирська обл.) та Білорусі (Гомельська обл.), права притока Прип'яті – П. А.] до Днѣстра, отъ Клевени [річки в Сумській області – П. А.] до Орели [річка у Дніпропетровській, Полтавській і Харківській обл. – П. А.] и отъ обѣихъ Галицій [Західної та Східної в Австрійській імперії – П. А.] до сѣвернаго Донца [Сіверського Донця – річки в Харківській, Донецькій, Луганській обл. України та в Білгородській та Ростовській обл. Російськійської Федерації – П. А.]». Цей простір, як відзначив автор, «есть одна изъ прекраснѣйшихъ странъ Европы; богатая Днѣпромъ и пастбищами, на востокѣ и югѣ она изумляетъ безбрежностью плодородныхъ степей, на сѣверѣ изобилуетъ лѣсами, на западѣ плѣняетъ множествомъ холмовъ, потоковъ и рѣкъ»²⁴.

Микола Маркевич писав, що тоді, як «первоначальная Русь по истинѣ стала малою Русью», яку незабаром «разлучить на три съ лишкомъ столѣтія съ ея младшею сестрою, Русью сѣверною»²⁵ правитель Гедимін, розпочавши її приєднання до складу Великого князівства Литовського. «Галиція» ж як дотеперішня частина «Малоросії» ще з 1339 р. зусиллями короля Казимира III Великого стала частиною Польщі «такъ какъ князья Русскіе извелись въ Галиціи ... онъ самъ [Казимир – П. А.] происходитъ отъ Княжны Галицкой», водночас «въ той странѣ единоплемененъ съ Сарматами [в Галичини – П. А.] ... рыцарству и народу Галиційскимъ» були надані такі ж права та вольності, як і польським²⁶. Отже, подальша історія галицьких теренів (як насамеред «воеводства Русского») йшла,

²⁴ Маркевич Н. История Малороссии: в 5 т. Москва: Тип. Августа Семена, 1842. Т. 1. С. 3–4.

²⁵ Там само. С. 9–10.

²⁶ Там само. С. 11–12.

на думку автора праці, відокремлено від решти руських теренів (Малоросії), навіть тоді, коли остання увійшла до складу Речі Посполитої всередині XVI ст.

А втім, на думку М. Маркевича, пам'ять про спільне минуле Наддніпрянської України з галицькими теренами зберігалася серед владних та інтелектуальних еліт і надалі. Про це, на його думку, зокрема свідчив і текст першого наказу Богдана Хмельницького послам від Запорозького війська до Владислава IV, який той видав у червні 1648 р. під Білою Церквою. Так, у документі, з-поміж іншого, йшлося про те, що поляки, починаючи з XIV ст., «повстали напрасно и безсовѣстно, якоже иногда Каинъ на Авеля, на Руссовъ ... властную съ древности природную братію свою» та «привлащали и подчинили истинныя съ древнихъ вѣковъ земли и провинціи ... наши Русскія ... а именно: Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую, Бельзскую, Подольскую, Волынскую, Премышльскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую, и не только въ упомянутыхъ земляхъ и провинціяхъ нашихъ Русскихъ славное имя наше Козацкое изпразднылы»²⁷. Відтак у відповідь перший очільник Гетьманщини й розпочав боротьбу за «прикладомъ славныхъ и велькихъ Руссовъ, предковъ своихъ, при своей правди за благочестіе святое, за цѣлость отчизны и за поломаніе прежнихъ правъ и вольностей своихъ»²⁸, а тому коли його військо ввійшло «въ Галицію», то насамперед розпочало тут «возстановлять прежнее Русское правленіе, возвращать права, свободу и обычаи»²⁹, хоча вже через декілька місяців Б. Хмельницький утратив контроль над галицькими землями, визнаючи сферою свого впливу лише території на схід від р. Случ³⁰. Загалом, «История Малороссии», попри відверто проросійську орієнтацію автора, водночас наголошувала і на єдності етнічних українських земель, хоч галицькі землі відображені в ній непропорційно фрагментарно, на відміну від Наддніпрянщини.

²⁷ Там само. С. 177–178.

²⁸ Там само. С. 182.

²⁹ Там само. С. 202.

³⁰ Там само. С. 207.

Мовознавчі та фольклорні студії. Галицьку тематику у своїй творчій спадщині розглядав видатний український науковець, перший ректор Імператорського університету Святого Володимира Михайло Максимович. Зокрема, 1827 р. у Москві вийшла перша укладена ним збірка зі 127-ма українськими піснями («Малоросійскія пѣсни»)³¹. Очевидно, усвідомлюючи спорідненість культурного (фольклористичного) матеріалу Наддніпрянщини (цієї «страны ... Малороссіи»)³² із галицькими землями, М. Максимович розмістив, з-поміж іншого, і пісню з цього краю – «Козакъ и Дзюба», вперше опубліковану у виданні львівського календаря «Pielgrzym Lwowski» за 1822 р.³³. Крім того, серед п'яти пісень, поданих у додатку книжки, дві, як відзначав укладач, «поють в Галиціи»: «Гей ѣхали козаки зъ залага»³⁴ та «Стелися, стелися, зеленый гороше»³⁵.

У наступній збірці фольклору, яку М. Максимович видав у Москві 1834 р. під назвою «Украинскія народныя пѣсни», він недвозначно відзначав: «Большая часть Галицкихъ пѣсень не только сходны съ пѣснями Украинскими, но многія пѣсни даже однѣ и тѣ же – въ слѣдствіе однородства»³⁶. Апелюючи до наддніпрянсько-галицької єдності, вчений – укладач збірки, наголошував, що «Украинцы или Малороссіяне составляютъ

³¹ Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва: Въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академіи, 1827. 234 с.

³² Там само. С. IV.

³³ Козакъ и Дзюба. Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва: Въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академіи, 1827. С. 149–155.

³⁴ Гей ѣхали козаки зъ залага... Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва: Въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академіи, 1827. С. 223–224.

³⁵ Стелися, стелися, зеленый гороше. Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва: Въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академіи, 1827. С. 226–227.

³⁶ Украинскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Москва: В Унив. тип., 1834. Ч. 1. Кн. 1–3. С. VI.

Восточную половину Южныхъ или Черноморскихъ Руссовъ, имѣвшую своимъ средоточіемъ богоспасаемый градъ Кіевъ, именемъ коего называлась иногда и сама страна ихъ – Земля Русская, Украина или Малороссія. Западная половина ихъ составила Червленную (Красную) Русь или Галицію, гдѣ Южно-Русскій языкъ ихъ и нынѣ называется Русскимъ», у той час, як, на думку М. Максимовича, у Росії назву «руссаго» перебрала на себе великоруська мова («Сѣверно-Русскій языкъ»)³⁷. З огляду на такий підхід, і у цій збірці М. Максимович поряд із піснями наддніпрянського походження опублікував і матеріали галицького походження³⁸. Отже, щодо Галичини він використовує термін «Червона Русь» або «Галиція», а українську мову южно-руською або руською, до того ж зазначає про ототожнення терміна «руський» у Росії з «великоруський».

Про близькість Галичини та Наддніпрянщини М. Максимович писав і в статті «О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ», що побачила світ на сторінках «Кіевлянина» 1841 р. з оглядом літературних напрацювань Йосипа Левицького, Миколи Устияновича, Івана Могильницького, Стефана Семаша, Симеона Лисенецького й альманаху представників «Руської трійці» – «Русалки Дністрової»³⁹. Відзначаючи, що на Наддніпрянщині «съ легкой руки Котляревскаго ... Малоросійській или Южнорускій языкъ пошелъ успѣшно въ литературное дѣло», автор зауважував, що подібні процеси розпочалися і в Галичині – «на другомъ, противоположномъ концѣ Южной Руси, отдѣленномъ отъ насъ разлучнымъ Днѣстромъ»⁴⁰. Цей регіон для М. Максимовича – «Червоная или Галицкая

³⁷ Там само. С. 68.

³⁸ Наприклад див.: Чорна роля заорана. Українскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Москва: В Унив. Тип., 1834. Ч. 1. Кн. 1–3. С. 154; А що у той Черногорѣ за ворони кони. Українскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Москва: В Унив. Тип., 1834. Ч. 1. Кн. 1–3. С. 173.

³⁹ Максимовичъ М. О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ. Кіевлянинъ на 1841 годъ. Київ, 1841. Кн. 2. С. 119–152.

⁴⁰ Там само. С. 119–120.

Русь», яка, «не смотря на ея пятивѣковое политическое отчужденіе отъ великаго Рускаго міра, все близка для Рускаго сердца и особенно для Кіева»⁴¹, хоч і після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Червона Русь «досталась на долю Австрії ... вмѣстѣ со многими другими землями Словенскими». Тоді правобережні українські терени, як і Лівобережжя, ще в середині XVII ст. увійшли «подъ царственнѣй Вѣнецъ Мономаха»⁴².

Михайло Максимович*

Втім і в таких умовах, на переконання М. Максимовича, у XIX ст. «народний» та «кровний» зв'язки між цими територіями зберігалися, як, зрештою, і мовна спорідненість: «Таже Руская рѣчь звучить за Днѣстромъ, что и на Днѣпрѣ; на томъ же языкѣ народная пѣснь оглашаетъ Карпатскія горы и раздается по Украинскимъ степямъ и берегамъ Черноморскимъ»⁴³.

На мовній єдності Наддніпрянщини та Галичини вчений наголошував і в статті «Критико-историческое изслѣдованіе о русскомъ языкѣ» 1838 р., у якій стверджував, що українська мова («языкъ южнорусскій») складається з «малороссійского» (паралельно М. Максимович використовував також термін «украинское») та «червонорусского» (галицького) наріч. Також він наголошував на окремішності та самостійності української мови від російської («языка великорусского»), які разом формували

⁴¹ Максимовичъ М. О стихотвореніяхъ Червонорускихъ... С. 120.

⁴² Там само. С. 120–121.

* Джерело: wikimedia.org

⁴³ Там само. С. 121.

східну («русскую») частину слов'янських мов⁴⁴. А через майже два десятиліття під час тривалої полеміки з Михайлом Погодіним на рубежі 1850–1860-х років він деталізував, що «малоросійське» наріччя «южнорусского языка» існувало «на Украинѣ, Подольи, Волыни, и въ Сѣверщинѣ», а червоноруське – «обонполь Днѣстра въ Галиціи и въ Карпатахъ»⁴⁵. У цьому разі «Україну» ототожнювали з Київщиною як у джерелах польських ХІХ ст.⁴⁶. Водночас дослідник послідовно зауважував, що ця мова ще з часу Київської Русі існувала відокремлено та паралельно з російською («сѣвернорусскимъ языкомъ»), хоч вони й були обидві «сыновьями одной Русской рѣчи»⁴⁷.

Загалом, для М. Максимовича терени «Галицкой, или Червоной, Руси» були землею, яка спершу від «русского міра» на століття була відлучена поляками⁴⁸, а згодом, у часи Хмельниччини, «не послушалась гетмана Богдана», через що в результаті «и досталась Австріи», хоч у часи Русі існувала як «первозванная Малороссия»⁴⁹.

⁴⁴ Максимовичъ М. Критико-историческое изслѣдованіе о русскомъ языкѣ. Собраніе сочиненій М. А. Максимовича. Киев, 1880. Т. 3. Языкознание. Исторія словесности. С. 7–8.

⁴⁵ Максимович М. Новыя письма къ М. П. Погодину. О старобытности малоросійскаго нарѣчія. Собраніе сочиненій М. А. Максимовича. Киев, 1880. Т. 3: Языкознание. Исторія словесности. С. 275–276.

⁴⁶ Орлевич І. Русофільська течія. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (ХІХ – перша половина ХХ століття). Львів, 2021. С. 120.

⁴⁷ Максимович М. Къ исторіи малорусскаго языка. Филологическія письма къ М. П. Погодину. Собраніе сочиненій М. А. Максимовича. Киев, 1880. Т. 3: Языкознание. Исторія словесности. С. 190.

⁴⁸ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке. Максимович М. Вибрані твори. Київ: Либідь, 2004. С. 174.

⁴⁹ Українецьъ 1864 года, изданный Михаилом Максимовичем: альманах / уклад. М. О. Максимович. Київ: Вид. М. О. Максимович, 1864. С. 11.

Попри те, що вчений став одним із перших наддніпрянських діячів, які встановили стабільні контакти з галицькими інтелектуалами, зокрема Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким, Денисом Зубрицьким (хоч часто вони характеризувалися протиріччями⁵⁰), і саме він виробив «найбільш розвинений погляд на Галичину», в т. зв. «додрагоманівський» період, однак особисто цей край він жодного разу так і не відвідав⁵¹. Натомість це вдалося іншому наддніпрянцю – етнографу та фольклористу Платонові Лукашевичу, який навесні 1839 р. прибув із візитом до Львова, де, зокрема, зустрічався з Яковом Головацьким⁵², а також, імовірно, з Іваном Вагилевичем, Михайлом Малиновським та Іваном Бірецьким⁵³. На цей час він набув неабиякої популярності, оскільки 3 роки до цього, 1836 р., у Санкт-Петербурзі вийшла укладена ним збірка «Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни», до якої увійшли записи фольклору, зроблені як на підросійській Наддніпрянщині («Малороссіи»), так і в підавстрійській Галичині («Червоной Руси») ⁵⁴.

У передмові до «галицької» частини книжки П. Лукашевич зазначав, що «вотъ уже пять вѣковъ какъ Галиція или Червоная Русь чужда своему отечеству – остальной Россіи», і за цей час її населення настільки наповнилося іноземцями, насамперед поляками («поляки, какъ господствующій народъ, сотнями тысячъ поселились въ нѣдрахъ ея»), з подальшою «католизацією» та колонізацією досі православної галицької боярської

⁵⁰ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018. С. 100.

⁵¹ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття... С. 190.

⁵² Райківський І. Питання етнічної єдності Галичини й Наддніпрянської України в суспільних поглядах Платона Лукашевича. *Галичина*. 2006–2007. № 12–13. С. 284.

⁵³ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття... С. 263.

⁵⁴ Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни / уряд. П. Лукашевич. Санкт-Петербургъ: Въ типографіи Едуарда Праца и Ко, 1836. 170 с.

еліти та їхнім намаганням «прибрати во власть свою всю недвижимую собственность Галичанъ, такъ что простой народъ не имѣетъ и сажени земли Русской въ своемъ владѣнїи, – она вся Польская, панская»⁵⁵. До XIX ст. такий стан справ, на думку вченого, призвів до того, що «червоноруссцы въ своей родинѣ какъ бы не существуютъ; живя въ Галиціи, вы никогда не услышите и даже не будете подозрѣвать, что находитесь въ Руси», оскільки «въ высших и среднихъ ея сословіяхъ одно только заграничное, чуждое имени Русскому»⁵⁶. Виняток становили лише представники «нижчого стану» селян, серед яких культурно та світоглядно ще можна було перенестися «въ Южную Россію, въ Малороссію», а самі ці «червоноруссцы» зберігали «по сю пору привязанность къ своему происхожденію и имени и слѣдовательно и къ Россіи», а Україна (тобто «Малороссія») залишалася «для ихъ сердца обѣтованная земля, куда стремятся всѣ ихъ помыслы и думы»⁵⁷.

До того ж, наголошуючи на єдності наддніпрянської та галицької частин українських земель, П. Лукашевич десь навіть перебільшував рівень обізнаності й зацікавленості галицького населення щодо стану справ на Наддніпрянщині, стверджуючи, що «съ ... заботливостію Галичанинъ спрашиваетъ заѣзжаго изъ Россіи гостя о судьбѣ своихъ братьевъ Украинцевъ ... объ Украинскихъ Козакахъ ... Кто бы повѣрилъ, что Галицкій пастухъ знаетъ гораздо болѣе думъ о герояхъ Украины и ея исторію, нежели посѣдѣлый Малороссійскій Козакъ. Онъ гордится подвигами Малороссіянъ, какъ своими собственными»⁵⁸.

Втім учений мав для цього феномену й пояснення: мовляв, галичани часто, зокрема у власному фольклорі, зверталися «къ милой для нихъ Украинѣ и Украинскимъ Козакамъ», через те, що саме на Наддніпрянщині козаки розпочали боротьбу проти поляків – «сихъ вѣчныхъ угнетителей... Галичанъ»⁵⁹. Тому,

⁵⁵ Там само. С. 103.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. С. 104.

⁵⁹ Там само. С. 106.

на переконання П. Лукашевича, і під час Хмельниччини, як і «въ обѣихъ Украинахъ и Подолѣ; въ Бѣлоруссіи и Волынѣ ... Галиція ждала... избавителей», а більшість її населення була «явно на сторонѣ Гетьмана Малороссійскаго»⁶⁰. До того ж інтелектуал висловлював припущення, що, якби Богдан Хмельницький передчасно не помер або принаймні залишив би після себе достойного спадкоємця влади на Русі, то «тогда бы отъ Сейма до Вислы и горъ Карпатскихъ, не осталось бы не одного Поляка... и Южная Россія воскресла бы послѣ четырехъ вѣковаго уничиженія – во всемъ своемъ величіи», зокрема із Галичиною у своєму складі⁶¹.

Платон Лукашевич*

І хоч надалі цього втілити в життя не вдалося, П. Лукашевич відзначав, що культурно-мовна спорідненість між роз'єднаними «Малоросією» та «Червоною Руссю» зберігалася. Так, як він стверджував, і у XIX ст., на час укладення збірки, у Львові та Перемишлі, зусиллями «добрыхъ Уніатскихъ патеровъ [священників – П. А.], которые еще не стыдятся носить имя Русское» та мали намір «воскресить въ Галиціи народное слово», вийшли декілька творів «на малороссійскомъ нарѣччі»⁶²,

у той час, коли в самій «Малоросії ... народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими, или Великороссійскими пѣснями»⁶³. Зреш-

⁶⁰ Малороссійскія и червонорусскія народныя думы... С. 104–105.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. С. 106–107.

* Джерело: wikimedia.org

⁶³ Там само. С. 5.

тою, пишучи про «нравы и обычаи» галичан, П. Лукашевич наголошував, що вони «ни сколько не разнятся отъ Малорос-сіянь», а галицьке «нарѣчіе ... есть также Малороссійское»⁶⁴.

Так, заслугою П. Лукашевича було усвідомлення близькості мови, культурної та історичної спадщини наддніпрянців і галичан, хоч і мав, як і решта тодішніх наддніпрянських інтелектуалів, занадто загальні уявлення про Галичину та її населення, та й не розглядав, як і його попередники, ці терени в руслі будь-якого політичного/національного проекту. Зрештою, вже на початку 1840-х років він втратив інтерес до галицької тематики, і більше до неї у свої науковій творчості не повертався⁶⁵.

Отже, історики Михайло Максимович, Платон Лукашевич, Микола Маркевич, Дмитро Бантиш-Каменський, як і галицький історик Денис Зубрицький, обстоювали теорію «єдиної руської народності» у складі малоросів, білорусів та великоросів, протиставляючи їй, висунуту російським істориком Михайлом Погодіним, гіпотезу про Київську Русь як утворення лише великоросійського народу⁶⁶. Галичину бачили як складову колись єдиного руського простору. До того ж виразно підкреслюється позитивний момент її перебування в цьому спільному просторі та критикуються негативні моменти перебування під польським та австрійським правлінням. На її означення використовували терміни «Галіція», «червона Русь» тощо.

Політичні міркування щодо Галичини та галичан. Першими політичні інтенції щодо галицького простору з Наддніпрянщини висловили представники Києво-Мефодіївського братства – першої української таємної політичної організації, що виникла в Києві на рубежі 1845–1846 рр., хоч і досить фрагментарно. Так, у ключовому програмному документі організації «Законі Божому (Книзі буття українського народу)» авторства, найімовірніше, Миколи Костомарова, загально трактується, що в майбутньому «встане Україна [власне Україна, а

⁶⁴ Там само. С. 107.

⁶⁵ Райківський І. Питання етнічної єдності Галичини й Наддніпрянської України... С. 287.

⁶⁶ Орлевич І. Русофільська течія. Русь, Малоросія. Україна... С. 115.

не Малоросія – П. А.] з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа...», а сама «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським»⁶⁷. Однак жодних чітких окреслень територіальних меж цієї «України» в тексті документа немає.

Натомість у проекті конституції декларованої членами братства майбутньої слов'янської декларації, виявленому під час обшуку жандармами в колишнього кирило-мефодіївця Григорія Андрузького в березні 1850 р., передбачалося, що поряд із Польщею «с Познанью, Литвою и Жмудью», Бессарабією «с Молдавіей и Валахией», «Остзеєю» (Балтією), Сербією, Болгарією та Доном, складовою нової держави мала стати й «Україна с Черноморьем, Галицией и Крымом»⁶⁸.

Отже, Галичину в цьому осередку вбачали невід'ємною частиною загальноукраїнського простору. Однак реалізувати свої постулати членам організації не вдалося – у березні 1847 р. за доносом провокатора Олексія Петрова діяльність братства було викрито, а членів заарештовано. Розгром кирило-мефодіївців мав негативні наслідки для українського руху. Так, Михайло Возняк назвав це «катастрофою», що «вичеркнула з поетичної творчости Шевченка повних сім літ із часу найбільшого розвитку його генія..., звернула в інший бік Костомарова, хоч праці над історією України й зацікавлення українськими справами не покидав до кінця життя..., підтяла крила Кулішеві в його леті й без сумніву дуже заважила в його пізніших хитаннях»⁶⁹.

Лише майже через десятиліття, із приходом до влади російського імператора Олександра II, навесні 1856 р. колишні

⁶⁷ Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. С. 30.

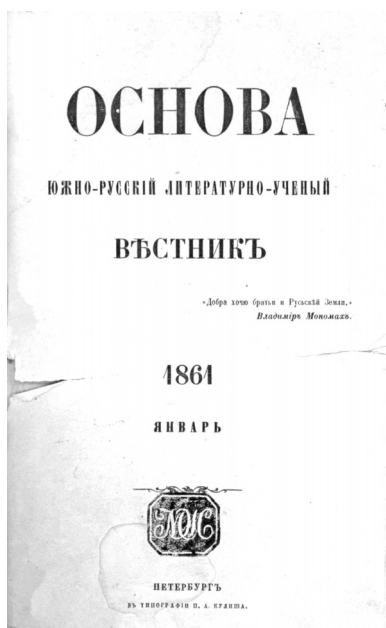
⁶⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / упоряд.: М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. С. 570.

⁶⁹ Возняк М. Кирило-Мефодіївське Братство. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1921. С. 232.

«братчики» отримали амністію і більшість із них з'їхалася до столиці Російської імперії Санкт-Петербурга, що став центром українського політичного життя. Тут постала українофільська громада, об'єднана довкола редакції літературно-наукового місячника «Основа», що виходив протягом 1861–1862 рр. тиражем майже тисяча примірників. Головним редактором видання став один із учорашніх «кирило-мефодіївців» Василь Білозерський⁷⁰.

На сторінках часопису, який позиціонував себе як «южно-русскій літературно-учений вѣстникъ», регулярними були новини «изъ Русинской Галиціи и съ Юга вообще»⁷¹, тобто Галичина й надалі розглядалася як частина спільного з Наддніпрянщиною простору.

Уже в першому ж випуску часопису, який з'явився у січні 1861 р., автор Михайло Левченко, окреслюючи територію, де проживають «Южноруссы, Малорусси, или, правильнѣе, Русины», окрім «Россіи», охопно з Царством Польським, зазначав і землі «в Галиціи», де «Русины составляютъ сплошную массу населенія къ востоку отъ рѣки Сана», а також «въ Венгріи» («сплошною масою занимають Мармаришскую, Беречскую, Угочскую и

Обкладинка найпершого випуску часопису «Основа», січень 1861 р.*

⁷⁰ Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. С. 21.

⁷¹ Білозерській В. Основа, южнорусскій літературно-учений вѣстникъ. *Основа*. 1861. Сентябрь. С. 2.

* Джерело: wikimedia.org

Унгарску столицу (комитаты) и большую часть Сукмарской, Саболчской и Землинской, а также часть Шаришской столицы»), в Буковині та Туреччині («въ углу, образуемомъ Дунаемъ и Чернымъ моремъ»)⁷². Ба більше, автор статті недвозначно наголошував: що «Русины, по происхожденію, быту и языку, представляютъ одно племя, но по мѣсту жительства носятъ различныя наименованія», зокрема в Галичині «южноруссы... жители плоской ея части... называются Русинами, или Русняками... Гуцули – Русины, живущіе по Карпатамъ... Бойки – жители юговосточной части Галиціи»⁷³.

А у травневому числі видання за цей же рік зазначалося, що «страна, населенная Южноруссами [Украинцами, Малороссам [вжито як синоніми – П. А.], занимаетъ часть Восточной Европы ... имѣетъ весьма ранообразную фигуру и входитъ въ составъ двухъ государства: Россіи и Австріи», до того ж саме в Галичині була західна межа розселення: «... на западѣ граница Украины начинается от г. Сандеча, в Галиціи, въ 10-ти миляхъ отх Кракова, и идетъ на сѣверо востокъ чрезъ г. Ярославъ въ Царство Польское до мѣстечка Туробина и далѣе ... Рѣка Днѣстръ составляетъ юго-западную границу Украины до м. Ямполья, а оттуда граница идетъ на западъ по южному склону Карпатскихъ горъ»⁷⁴. У публікації узагальнюється, з-поміж іншого, що «населеніе южно-русского народа занимаетъ большую часть Австрійской Галиціи», і хоч тут «высшій классъ и городскіе обыватели большею частію Поляки ... и, во всей западной Украинѣ весьма много Евреевъ», однак найчисельнішим тут все ж був «земледѣльческой классъ», який «почти весь состоитъ изъ населенія, говорящаго Южно-русскимъ или Украинскимъ языкомъ»⁷⁵.

⁷² Левченко М. Мѣста жительства и мѣстныя названія русиновъ въ настоящее время. *Основа*. 1861. Январь. С. 263–264.

⁷³ Там само. С. 264–265.

⁷⁴ И. М. Краткое географическое обозрѣніе края, населеннаго южнорусскимъ (украинскимъ или малороссійскимъ) народомъ. *Основа*. 1861. Май. С. 39–40.

⁷⁵ Там само. С. 40.

Галицькому аспекту присвячував свої статті на сторінках «Основи» й Микола Костомаров. Так, у публікації «Двѣ русскія народности» з березневої «Основи» 1861 р. він, доводячи, що термін «Русь» ще з часів існування цієї держави закріпився «за южнорусскимъ народомъ» [українським, охопно з галицьким населенням – П. А.], але впродовж наступних століть після занепаду Русі цей термін «какъ будто было похищено» Московською державою, хоч «въ старину Сѣверовосточная Русь называлася Русью только въ общемъ значеніи, въ своемъ же частномъ имѣла собственныя наименованія»⁷⁶, вчений все ж відзначав, що в Червоній Русі (Галичині) населенню вдалося зберегти свою історичну назву («Галицкій Червоноруссь остался Русскимъ, Русиномъ»)⁷⁷.

Пов'язано це було, на переконання М. Костомарова, з тим, що тут руському населенню доводилося мати «столкновение съ Поляками, Нѣмцами, Уграми», під час якого важливими інструментами для порятунку власної ідентичності «отъ усилій чуженародныхъ элементовъ» було збереження належності до «русской народности... къ общему русскому міру», через такі ознаки, як «вѣра, книжный богослужебный языкъ и исторія, напоминавшая ему о древней связи съ общерусскимъ міромъ»⁷⁸.

Загалом, дослідник відзначав існування самобутньої «народности Малорусскої», на відміну від «Великорусской – Московской народности», і цю ідею відстоював у ще одній статті «Правда москвичамъ о Руси», що побачила світ на шпальтах «Основи» в жовтні 1861 р., де продовжував послідовно відстоювати думку про те, що поняття «Русь» наприкінці XI – на початку XII ст. вживалося у двох значеннях: «въ смыслѣ Киевской Земли и въ смыслѣ вообще федерации земель, состоявшихъ съ Киевомъ подъ управленіемъ одного рода»⁷⁹.

⁷⁶ Костомаровъ Н. Двѣ русскія народности. *Основа*. 1861. Мартъ. С. 40.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Костомаровъ Н. Правда москвичамъ о Руси. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 3, 6, 14.

Отже, першими політичні інтенції щодо галицького простору з Наддніпрянщини висловили представники Києво-Мефодіївського братства, які у проєкті конституції декларованої членами братства майбутньої слов'янської декларації розглядали Галичину невід'ємною частиною загальноукраїнського простору. Попри арешти членів товариства та десятиліття їхніх заслань, на початку 1860-х років на сторінках часопису «Основа» колишні «братчики», охопно з М. Костомаровим, відзначали, що галичани й етнічно, і культурно є складовою «південно-руського народу», яким в умовах перманентного протистояння з поляками, німцями й угорцями навіть у ХІХ ст. вдалося зберегти свою історичну самоназву русинів.

Пантелеймон Куліш, один із колишніх «кирило-мефодіївців», а із кінця 1850-х років (умовно – після першого візиту до Львова у червні 1858 р.⁸⁰) – лідер всеукраїнського національно-культурного піднесення та «рушій» українофільського напрямку 1860 р. – початку 1870-х років⁸¹, публікуючи в «Основі» за квітень 1862 р. уривки з книжки «Народныи звычайи и обряды зъ надъ Збруча, описаны Игнатомъ Галькомъ. Часть I», що з'явилася у Львові 1861 р., у редакторській примітці відзначав: «Певне дыло, що надъ весільні звычайи и пісні немає вь побиті народѣму нічого давнійшого. Однакові жь вони у Галицькихъ Русняківъ и вь насъ Українцівъ... Хто жь теперь скаже, що сі народи не рідні міжъ себе? Нехай Поляки й Німці скільки хочуть пишуть, що Галичане – їхъ одріддя, їхъ перевертні, їхъ давній нащадокъ. Одна мова, одні пісні, одні звычайи вь обохъ народівъ тільки того вдарять, хто мови народнеї не знає, пісень не слухає, звичаями гордує»⁸².

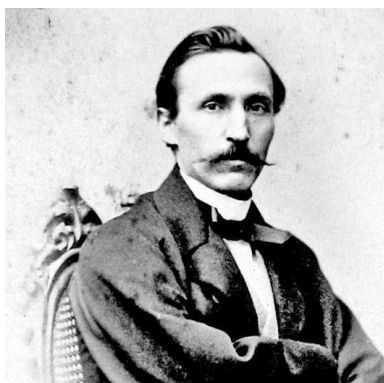
⁸⁰ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914)... С. 232; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. Львів: ТзОВ «Львівські новини», 1994. С. 5, 24.

⁸¹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. С. 103, 245.

⁸² Русинське весілля надъ Збручемъ. *Основа*. 1862. Квітень (апрѣль). С. 1.

Зрештою, саме П. Куліш, незадоволений цензурними умовами в Російській імперії (особливо після появи Валуєвського циркуляру 1863 р., у якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «на малоросійском языкє», тобто українською мовою), висунув думку про можливість використання галицької періодики як трибуни для українських письменників Наддніпрянщини, чим фактично започаткував серед наддніпрянських інтелектуальних кіл ідею перетворення Галичини на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку⁸³.

Пантелеймон Куліш 1868 р. остаточно ствердився в думці, що Галичина потенційно спроможна відіграти вирішальну роль у вирішенні українського питання. До того ж у його візії виявляється доволі послідовна конструктивістська настанова щодо реалізації його бачення «українського проекту»⁸⁴. Так, у тодішньому листуванні, зокрема в листі до Івана Хильчевського з Варшави від 29 листопада 1868 р., він писав про власні плани поширити впливи на кращу частину галицького духовенства, оскільки саме в Галичині, на його переконання,

Пантелеймон Куліш*

⁸³ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття... С. 394–395.

⁸⁴ Масненко В. Образ Галичини на перетині українського та польського національних проектів: трансформація візії наддніпрянських інтелектуалів (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: співпраця, конфлікти, рецепція*: кол. моногр. / за ред. В. Тельвака. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 130.

* Джерело: ua.korrespondent.net

була прихована «вся суть руського питання» («вся суть руського вопроса») ⁸⁵.

Ба більше, П. Куліш вважав, що хоч свого часу «Русь (Галицьку) ... Лях урвав з нашого предковічного займища під час Хмельниччини і руїни», і тому вона «одпала через ляхів та козаків од Малоросії...» ⁸⁶, однак саме через цю відокремленість і не була, на відміну від Наддніпрянщини, ураженою «козацьким і гайдамацьким духом», а тому й зберегла свою «старорущину» – своєрідний кулішевий ідеал збереження власне традицій Русі, яку поступово відтісняла «новорущина» – власне (велико-)російськість ⁸⁷. Та й кінцевою метою для П. Куліша видавався такий стан, за якого Галичина «зилецця духомъ своимъ зъ Україною въ єдине тило» ⁸⁸.

Попри подальше охолодження стосунків П. Куліша з діячами Галичини від середини 1870-х років, галицька тематика надалі цікавила інтелектуала, особливо після чергового витка обмежень розвитку української культури після виходу Емського указу 1876 р. Так, під час візиту до краю 1882 р. з'явилася його праця «Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року», у якій місцеві українці постають як «Панове Русини, любі наші українські родичі», а «Панове Поляки, не чужі нам Українцям люде», яким П. Куліш пропонував «ради світлого свята, котре говорить нам, що наші предки воскресли в наших душах и ми самі воскреснемо в душах наших потомків», поговорити «вкупі про те, що з нами діялось и що з нами

⁸⁵ Письма Кулиша къ И. Ф. Хильчевскому. *Кіевская старина*. 1898. Январь. С. 91.

⁸⁶ Лист П. Куліша до С. Носа. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. Нью-Йорк; Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1984. С. 250–251.

⁸⁷ Масненко В. Образ Галичини на перетині українського та польського національних проєктів... С. 131.

⁸⁸ Соборное посланіе Кулиша Галичанамъ. *Кіевская старина*. 1898. Октябрь. С. 117.

дієця нині»⁸⁹. Зокрема, тут містився заклик до «благородної польської інтелігенції» Галичини допомогти руському народові, але водночас забезпечити, «щоб запоможені і освічені Русини були у вас Русинами, а не Поляками»⁹⁰.

Однак у цей час вплив П. Куліша на галицьких діячів уже був суттєво мінімізований, а цю нішу ще з 1870-х років почав заповнювати інший наддніпрянець – Михайло Драгоманов. Він вважав Галичину єдиним із Наддніпрянщиною простором (як, зрештою, і Буковину та Закарпаття, яке першим з наддніпрянських інтелектуалів особисто відвідав улітку 1875 р.⁹¹), до того ж аргументував цю тезу етнографічними та філологічними принципами, виходячи з позиції, що «Галиція прежде всего совсѣмъ не Польша, – какъ напр. Познань», а насамперед «Галицкая Русь», яка навіть у часи перебування у складі й Королівства Польського, і Речі Посполитої «называлась воеводствомъ “русскимъ”». Ця територія 1772 р. «какъ “Червоная или Малая Русь”... была присоединена къ наслѣдственнымъ владѣніямъ венгерско-австрійской короны», вже в межах якої її об'єднали «сѣ чисто польскими землями воеводства краковскаго» в адміністративну одиницю «Галиція», хоч східна її частина, як іронічно відзначав М. Драгоманов, «такая же Польша какъ и Киевская губернія» (тобто населена переважно українцями)⁹².

Це давало йому підстави стверджувати, що на другу половину ХІХст., навіть із утвердженням упродовж 1860-х років польської автономії, «въ Галиціи (Восточной), какъ и во всей Украинѣ до Днѣпра, – никакого польскаго народа нѣтъ, а есть только помѣщики, – и что на оборотъ эти помѣщики тамъ по-

⁸⁹ Куліш П. А. Крашанка русинам и поляками на Великдень 1882 року. Львів: Друкарня Товариства имени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1882. С. 7–8.

⁹⁰ Там само. С. 40.

⁹¹ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття... С. 397.

⁹² Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократія. Женева: Типографія «Работника» и «Громади», 1881. С. 129.

чти всѣ поляки», тоді як більшість населення краю становили представники «мужицкаго племені» з «української національності», що й етнографічно, і філологічно були частиною «малоросійського племені»⁹³.

Акцентуючи на наявному в галицьких теренах польсько-русинському антагонізмі, вчений відзначав, що він мав не стільки коріння в історії («борьба... является вовсе не борьбою изъ воспоминаній о старинѣ»), як це було у франко-англійському чи російсько-татарському випадках, а радше нагадувало сербсько-турецький конфлікт у Боснії, з тією різницею, що в Галичині поляки «уже въ силу своей цивилизації, высшей, чѣм турецкая, присоединяетъ къ своекорыстію сословному еще и стремленія къ денационализированію подчиненнаго ему мужицкаго племені»⁹⁴. Як приклад він наводив час «Весни народів» 1848 р., коли польські партії Галичини і перед австрійською імперською владою, і перед слов'янським з'їздом у Празі, і в польських наукових журналах (зокрема, і тих, що виходили в Росії) чинили шалений опір навіть самому визнанню русинів окремою нацією та не сприяли їхньому економічному, культурному та політичному розвитку ні до, ні після цих подій, боячись, що це спровокує активніший розвиток їхньої національної свідомості⁹⁵.

Тоді ж М. Драгоманов наголошував, що у Східній Галичині поляки, які становили тут чисельну меншість, були привілейованим прошарком завдяки посіданню великих землеволодінь та чиновницьких посад, тоді як чисельніші українці навпаки були в ролі «елементу подавлених», репрезентуючи переважно селянство та священницький стан. Такий стан справ, на думку мислителя, міг у перспективі спровокувати ситуацію, за якої національність (у цьому разі – руська (українська)), яка відчувала обмеження та утиски своїх політичних, економічних, культурних прав у межах імперії Габсбургів, могла би стати

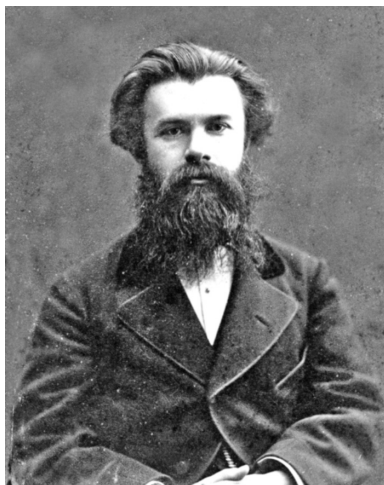
⁹³ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократія... С. 187–188.

⁹⁴ Там само. С. 188.

⁹⁵ Там само. С. 188–190.

рушійною силою для активізації державного сепаратизму та розвитку відповідних відцентрових процесів⁹⁶.

Втім, як відзначав мислитель, і в контексті національного самовизначення галицької руської еліти відбувалися неоднозначні трансформації, що вносило суттєві коригування в можливість реалізації у майбутньому того чи того національного проєкту. Так, хоч із погляду етнографічних та лінгвістичних аспектів місцеві русини і належали до «малоруського племені», втім через їхню еліту в XIX ст. у різних конфігураціях функціонувало, на

Михайло Драгоманов*

переконавання дослідника, три ідентифікаційні формули: «галицьких патріотів 1848 р.», базованої на постулатах послання Головної Руської Ради та твердження про русинів як частину «15-ти мільйонів ... племені малоруського», яка у 1860-х роках, за твердженням М. Драгоманова, переросла в повноцінний українофільський рух у Галичині; офіційна про «3-х-мільйонную галицко-русскую народность» рутенів, які не мають нічого спільного з «малоросами» та руським світом за межами імперії Габсбургів, оскільки її «не только административныя, но и этнографическія границы лежать на р. Збручѣ»; про русинів як «часть 60-ти-милліоннаго одного народа руськаго»⁹⁷.

⁹⁶ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки. Драгоманов М. *Из наукової спадщини*. Київ: Знання України, 2010. Кн. 1: Політологія. Культурологія. С. 343.

* Джерело: wikimedia.org

⁹⁷ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные заметки. *Вестник Европы*. Санкт-Петербургъ, 1873. Кн. 1. С. 129–148.

Відтак для М. Драгоманова фольклорна спільність галичан та наддніпрянців не була корелянтом їхнього обов'язкового єднання в майбутньому в національному чи й політичному контекстах. Ба більше, мислитель був переконаний, що на 1870-ті роки галицькі українці в багатьох аспектах більше були подібними на поляків, чехів чи словаків, аніж на українців Наддніпрянщини («малоросів»), і єдиними чинниками, які могли б такі в перспективі об'єднати політично ці дві частини народу, були або кардинальна зміна міжнародної геополітичної карти світу через, наприклад, війну, або ж довготривала співпраця (передусім представників інтелігенції) між обома сторонами у всіх можливих напрямках (від культурних, економічних аж до політичних)⁹⁸.

Щоправда, М. Драгоманов наголошував, що основною складовою для підтримки такого діалогу мала би стати насамперед «всероссийська, русська» література як репрезентант «спільного життя та інтересів європейско-росийської громади» (частиною якої були і галицькі русини)⁹⁹ та «багатий скарб освіти й науки для вчених малорусів, як і великорусів», з яким варто було познайомити й «австрійських братів» (українців у Галичині)¹⁰⁰.

Окрім того, на переконання мислителя, разом із нею та власне галицькою літературою Галичина, «не кидаючи своєї літератури та підтримуючи у Росії автономний український елемент [у Наддніпрянщині – П. А.], може користуватись літературами, що виробляються у Росії: найбільш усєго українською [народною – П. А.], як самою близькою по мові та матер'ялу, а потім російською [також народною – П. А.], як хоть і одмінною по матер'ялу, та цінною по широті ідей, по реальности методу, як найблизчою з усіх великих європейських літератур по мову та

⁹⁸ Там само. С. 148–152.

⁹⁹ Українець [Драгоманов М]. Література російська, великоруска, українська та галицька. Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка під зарядом Фр. Сарніцького, 1874. С. 74.

¹⁰⁰ Драгоманов М. Галицько-руське письменство. *Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. Київ: Знання України, 2007. Т. 3: Літературознавство. С. 93.*

по духу, и як представителем громади соціально-політичних інтересів и идей, которі найблизчі до інтересів галицько-руського народу»¹⁰¹. На переконання М. Драгоманова, цей процес був цілком логічним та гармонійним, оскільки й народна мова галицьких русинів була такою ж, як і українців Наддніпрянщини, а, отже, й була частиною (як і література) південно-руської, а відтак і загалом руського простору, та й українофільство, яке з 1860-х років почало набувати популярності в Галичині, вчений вважав властиво продуктом, який походив із теренів Російської імперії (українських громадівських кіл Санкт-Петербурга та всієї Наддніпрянщини)¹⁰².

Такий органічний підхід у літературі, як «голосу політично-соціальних процесів інтересів громади», як висновував М. Драгоманов, посприяв би і вдосконаленню освіти та добробуту українців (зокрема галицьких), і дозволив би досягнути того ідеального стану, коли «не буде незгоди між Галичанами, Українцями, Москвофілами, Українофілами, Руссофілами, Полькофілами, Славянофілами, – а буде спільна праця и боротьба тільки проти обскурантів и експлоататорів, як би вони не звались, хотьби вони брали яку небудь из перечислених патріотичних фірм»¹⁰³.

У цьому контексті на сторінках статті «Чудацькі думки про українську національну справу», що побачила світ 1892 р., він висловлював обурення щодо того, що в цей час у Галичині «знайшлися такі українолюбці, котрі виразно відповідали галицькій молодіжи, що не будуть помагати їм здобувати російські книжки та журнали, бо все російське письменство вважають за неварте й навіть шкідливе для Русинів-Українців по своєму духу чи характеру» саме тоді, коли, на думку

¹⁰¹ Українець [Драгоманов М]. Література російська, великоруска, українська и галицька... С. 74.

¹⁰² Драгоманов М. Літературное движение в Галиции. *Драгоманов М. Из наукової спадщини*. Київ: Знання України, 2010. Кн. 1: Політологія. Культурологія. С. 442.

¹⁰³ Українець [Драгоманов М]. Література російська, великоруска, українська и галицька... С. 75.

мислителя, «письменство українське в Росії пішло назад, а не наперед»¹⁰⁴. Також шкідливими для української національної справи, зокрема в Галичині, М. Драгоманов вважав: заклики зберігати народні звичаї, використання народного одягу як символу національної належності, проголошення конфесійної належності національною ознакою, показову боротьбу за кириличну азбуку, юліанський календар тощо¹⁰⁵. У цьому руслі він особливо критикував «уніятський клерикалізм» – практику «обявляти церкву уніятську національною малоруською святощію», що, по-перше, розривало «з історичною малоруською традицією», а, по-друге, було «галичанським сепаратизмом не тільки від України, а й від Буковини [обидві переважно православні – П. А.]» в той момент, як, мовляв, «в самій Галичині унія майже зовсім не має щирих прихильників в самому попівстві», а «польські клерикали й Рим дивляться на унію тільки як на перехідну ступінь до чистого римського католицізму»¹⁰⁶.

Як альтернативу М. Драгоманов пропонував впровадити «громадську церкву» на основі нових протестантських рухів, а експериментальними теренами для її запровадження у планах ученого мали стати якраз Галичина з Буковиною з подальшою перспективою поширення на інші українські землі¹⁰⁷.

Зрештою, головню саме галицьким теренам учений відводив особливу роль не лише в націєтворчому процесі українців, але й з огляду на географічну близькість краю до Європи, і їхній вестернізації, бо «тільки в Галичині можуть природно вирости люди, котрі будуть і європейці, й українці, й потягнуть до себе й російських українців», хоч наприкінці 1880-х років ще вважав, що галицький край поки залишався «Авгівеюю стай-

¹⁰⁴ Драгоманів М. Чудацькі думки про українську національну справу / передм. І. Я. Франка; післям. М. К. Залізняка. Б. в.: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. С. 23–24.

¹⁰⁵ Там само. С. 106–115.

¹⁰⁶ Там само. С. 112.

¹⁰⁷ Куглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. С. 204.

нею», з котрої передусього треба вивезти маси багна, що душить усі свіжі парості»¹⁰⁸.

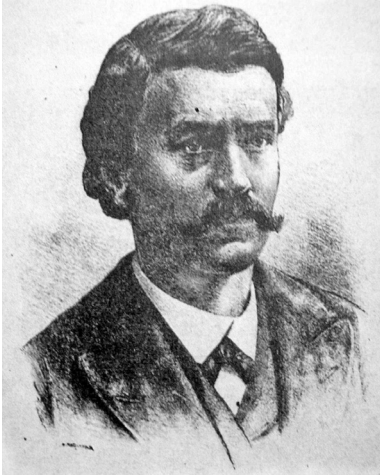
У контексті заборон уживання українського друкованого слова в Російській імперії після появи Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. наддніпрянські інтелектуали почали розглядати Галичину як майданчик, куди могли би скерувати свої матеріальні та творчі ресурси діячі з Наддніпрянщини, водночас підтримавши галицьку українську інтелігенцію, аби разом перетворити цей край на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку. На рубежі 1860–1870-х років таку ідею вперше по обидва боки російсько-австрійського кордону пропагував П. Куліш, а упродовж 1870-х років – М. Драгоманов, який, з-поміж іншого, пропонував як інструмент єднання підавстрійської та підросійської частин українських земель використовувати «всероссийську» літературу.

Візії Володимира Антоновича та Михайла Грушевського. Важливу роль в українському (само-)усвідомленні Галичини та галичан в останній третині XIX ст. відіграв і відомий наддніпрянський історик Володимир Антонович. Один з ідеологів «хлопоманства» й активний учасник українського національного руху 1860–1890-х років, В. Антонович приділяв у своїх працях увагу і галицькій землі, яку розглядав винятково як інтегральну частину русько-українського простору, де станом на другу половину XIX ст. склалися кращі умови для національного розвитку русинів (українців).

Так, в «Отзыве из Киева» 1862 р., він, висловлюючи солідарність «стараниям Болгар, Хорватов, Словенцов, Лужичан восстановить или развить свои литературы», водночас відзначав, що «всеобщее симпатией пользуются усилия Русинов галицких к обособлению своей народности из-под польского влияния». Водночас, рефлексуючи на критичні реляції російської преси щодо просвітницької діяльності українських громадівців, мислитель риторично запитував: «Почему же Русины

¹⁰⁸ Цит. за: Томашівський С. Драгоманов і Галичина. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/tomashivskyj.htm>

русские [наддніпрянські – П. А.] должны быть одни лишены права, признанного за всеми другими народностями»¹⁰⁹.

Володимир Антонович*

У лекціях професора Київського університету В. Антоновича з історії «Галицької Русі», конспект яких досі неопубліковано і у форматі рукописів зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (м. Київ), минуле галицького краю також подавалося з українських національних позицій. Зокрема, вчений відзначав, що після «Весни народів» 1848–1849 рр., національний рух галицьких русинів отримав потужний поштовх до подальшого розвитку,

у результаті чого тут виокремилися дві «партії» – русофільська («русско-политическая партія») та народовська. Представники першої вважали, що руська народність зможе відродитися «только при посредствѣ Русскаго государства», хоч, як вважав В. Антонович, русофільські діячі насправді добре не знали ні російської літературної мови, ні галицького народного елементу, та й писали «язичієм» – «особымъ жаргоном, котораго не понимаетъ ни галицкій крестьянинъ, ни русскій литераторъ». Натомість народовці, симпатиком яких виступив й сам науковець, мали, на його думку, на меті «мѣстный оттѣнокъ народности возвести въ культуру и гражданскій элементъ» та перетворити простонародну мову на літературну¹¹⁰.

¹⁰⁹ Антонович В. Отзыв из Киева. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 95.

* Джерело: wikimedia.org

¹¹⁰ Цит. за: Райківський І. Володимир Антонович і Галичина. *Галичина*. 2016. Ч. 28. С. 74.

Матеріали галицького фольклору стали складовою двотомної збірки «Историческія пѣсни малорусскаго народа», виданих В. Антоновичем та М. Драгомановим у 1874–1875 рр. – із фольклорних праць із Галичини Вацлава з Олеська, Жегота Паулі, діячів «Руської трійці», а також зібрані Мелітоном Бучинським¹¹¹.

Різні аспекти українського національного життя в Галичині В. Антонович розглядав і на сторінках журналу «Кіевская старина». Так, у статті «Къ вопросу о галицко-русской литературѣ» вчений не погоджувався з думкою професора Київського університету Тимофія Флоринського, який, поруч із іншими українофобськими позиціями, висловленими на сторінках газети «Кіевлянинъ», звинуватив галицьку літературу в сепаратизмі від загальноруської. Натомість В. Антонович стверджував, що насправді «общерусская литература никогда не распространялась на Галицкую Русь», а в умовах, коли остання впродовж п'яти століть була під владою Польщі (спершу в межах Королівства, а потім – Речі Посполитої), а з 1772 р. – імперії Габсбургів, що супроводжувалося постійними загрозами полонізації та онімечення місцевих русинів, саме ведення розмовної мови народу до літератури зберегло їхню етнічну самобутність. Із такої перспективи історик пояснював і освітницьку та просвітницьку діяльність «народової партії» в Галичині, яка відтак функціонувала як «просто самостоятельная, а не сепаратистическая»¹¹².

Окрім того, В. Антонович позитивно оцінював політику «Нової ери» (польсько-української співпраці) в Галичині та займав виразно австрофільську позицію («Австрия... в настоящее время это единственная держава, от которой можно ожидать если не сразу полной автономии, то хоть права развивать

¹¹¹ Историческія пѣсни малорусскаго народа с объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Кіевъ: Типографія М. П. Фрица, 1874. Т. 1. 368 с.; Там само. 1875. Т. 2. 190 с.

¹¹² Антоновичъ В. Къ вопросу о галицко-русской литературѣ. (По поводу статьи проф. Т. Д. Флоринскаго). *Кіевская старина*. 1900. Т. 68. Мартъ. С. 415.

постепенно и свободно свою культуру»¹¹³), зважаючи на анти-українські репресії, які тоді мали місце в Російській імперії.

Власні візії щодо Галичини залишив і один із найталановитіших учнів В. Антоновича М. Грушевський, який прибув до краю 1894 р. для роботи на щойно створеній у Львівському університеті кафедрі всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи. Але В. Антонович, попри тривалі переговори з галицькими діячами, відмовився від нової посади. Натомість запропонував на цю посаду одного з найталановитіших своїх учнів – Михайла Грушевського¹¹⁴. Останній на рубежі XIX–XX ст. у Львові розгорнув багатоаспектну діяльність, що охопила три головні напрями: розбудову Наукового товариства ім. Шевченка, організацію широкої видавничої діяльності українською мовою, підготовку та виховання нових кадрів українських істориків, що в майбутньому сформували наукову школу вченого¹¹⁵.

Важливою є роль М. Грушевського й в окресленні тези про Галичину як український «П'ємонт» (П'ємонт – це невелике королівство на півночі Італії, що стало прикладом у боротьбі за звільнення й об'єднання італійських земель в одній національній державі), хоча в сучасній українській історіографії є припущення, що вперше галицький край крізь таку призму розглядав ще В. Антонович – під впливом перебування в Галичині й Італії у 1880-х роках¹¹⁶.

¹¹³ Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (З архіву УВАН). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 247.

¹¹⁴ Райківський І. Володимир Антонович і Галичина... С. 84.

¹¹⁵ Педич В. Культурно-просвітницька діяльність Наукового товариства імені Шевченка початку XX ст. як чинник конструювання історичної пам'яті. *Історія – ментальність – ідентичність*: кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів: ПАІС, 2011. Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. С. 183.

¹¹⁶ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. С. 46.

У праці «Українській П'ємонтъ» учений наголошував, що тоді, «какъ предшествующій полувѣковой періодъ ожесточенныхъ гоненій на всякое проявленіе украинской національной жизни и общественной самодѣятельности», обмежував розвиток українства на Наддніпрянщині (її М. Грушевський зараховував «къ естественнымъ, географическимъ и исторически созданнымъ центрамъ» українських земель), його активізація на декілька десятиліть зосередилася «въ сосѣдней украинской Галиціи», зокрема «въ центрѣ австрійской Украины – Львовѣ»¹¹⁷.

Переломним моментом у цьому контексті, на думку історика, була заборона на українську літературу в Росії, встановлена Валуєвським циркуляром 1863 р., після якої суттєво поглибилися відносини наддніпрянських письменників із представниками українського відродження в Галичині. У такому тандемі наддніпрянці надавали галицьким виданням «моральную и матеріальную поддержку», і ця співпраця ще більше стала інтенсивною після появи Емського указу 1876 р., «надолго исключившаго всякую возможность литературной, научной, артистической дѣятельности на украинскомъ языкѣ въ Россіи»¹¹⁸.

У результаті до кінця ХІХ ст. національний український рух в Галичині еволюціонував «изъ стадій наивнаго романтизма... къ разрѣшенію задачъ культурнаго, соціального и политическаго развитія народа»¹¹⁹, що через тамтешню літературну та громадську роботу і місцевих, і наддніпрянських сил набувала дедалі більшого значення для всіх українських земель. Водночас М. Грушевський особливо наголошував, що саме підросійська частина України відігравала в цій конфігурації роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного культурного й суспільно-політичного відродження українського народу, завдяки якому Галичина,

¹¹⁷ Грушевскій М. Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. С.-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», 1907. С. 115.

¹¹⁸ Там само. С. 116.

¹¹⁹ Там само.

попри власні складні національні та економічні умови, і стала осередком українського руху¹²⁰.

*Михайло Грушевський**

Загалом, на галицьких теренах, як відзначав М. Грушевський, від 1860-х років до початку ХХ ст.: 1) вдосконалювалася літературна українська мова як мова літературної та наукової діяльності, школи та публіцистики, практичного й суспільно-політичного життя, діловодства; 2) створювалася україномовна белетристика, преса, науково-популярна та публіцистична література, підручники для нижчої, середньої та вищої школи; 3) існувала організована українська вечна спільнота – Наукове товариство ім. Шевченка – відповідник академій наук в інших

тогочасних державах; 4) активно діяв український громадський рух (споживчі товариства, просвітницькі та політичні народні клуби, сільські читальні тощо); 5) розбудувалася ціла мережа українських політичних партій від правих («клерикально-правительственных») до лівих, більшість з яких висували питання про необхідність національно-територіальної автономії із врахуванням не лише національних, але й економічних та політичних інтересів українського народу¹²¹.

Фактично, пишучи статтю під час розпаду революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії, які супроводжувалися активізацією, зокрема й тамтешнього українського націо-

¹²⁰ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос... С. 116.

¹²¹ Там само. С. 116–118.

* Джерело: wikimedia.org

нального життя в суспільно-політичному контексті, М. Грушевський наголошував, що саме свого часу Галичина і стала тим місцем, де наддніпрянські політики могли апробувати свій досвід для подальшої його реалізації вже «въ послѣднихъ стадіяхъ освободительнаго движенія Росіи», коли на хвилі революції виникли сприятливі умови для подальшого розвитку культурного українського життя «свободными силами уже всеого, свѣще тридцатимилліоннаго украинскаго населенія», а не лише в Галичині («небольшого ея заграничнаго отрѣзка») ¹²².

Утім «зачарування» від Галичини як «українського П'ємонту» у вченого таки не було, а радше навпаки, до цього концепту від ставився досить критично. Свідчення цього – його стаття «Галичина і Україна». У ній на 1906 р. М. Грушевський відзначав, що «за останніх двадцять або двадцять п'ять літ суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України... бачити участь українських письменників в галицьких виданнях... привикла до того, що Українці [з Наддніпрянщини – П. А.] інтересувалися її політичним і суспільним життям, дивилися як на свої на її національні інституції та старалися помагати їм морально і матеріально... уявляла себе не інакше, як передовою, чільнішою частиною українського народу, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабо стоїть українська свідомість, де навіть по родинях не говорять по українськи, де більша частина інтелігенції не важить на навіть думати й говорити по українськи» ¹²³.

Також учений наголошував, що галицькі інтелектуали сприяли розвитку української національної справи не лише заради самої мети «збудити з тяжкого летаргу ... многомільіонову Україну», але й щоб остання, після того, як з неї «злетять ті кайдани, якими окували її в тім летаргу темні сили», постояли і за свій «тридцятьмільіоновий нарід», зокрема й за «бідну, нещасливу

¹²² Там само.

¹²³ Грушевський М. Галичина і Україна. Літературно-науковий вісник. 1906. Т. 36. Кн. 12. С. 489.

Галичину», допомігши «галицькому селянинові вирвати ся з економічного визиску... посунути економічну й просвітну роботу... переломити ворожу національним нашим інтересам правительственну систему»¹²⁴.

Насправді ж, як відзначав видатний історик, реальність була менш оптимістичною, бо й «Україна – се не зачарований король, який від одного слова встане повний сил і життя і одним рухом своєї булави пробудить кипуче, сильне національне жите наоколо», та й «та культурна пожива, яку приготовано Україні в Галичині, в значній частині занадто сильно перейнята... прикметами старого галицького рутенства» з характерним для останнього ворожим ставленням до українізації «галицької мови, галицької культури» і дуже інертним рухом у справі «найтіснішого зближення Галичини з Україною», та й на Наддніпрянщині були кола, які не підтримували «сей наклон до Галичини» і «твердо стояли на тім, що “малорусській вопросъ можетъ быть разрѣшенъ только на русской почвѣ”», а не через створення на галицьких теренах «українського П'ємонту»¹²⁵.

Це продемонструвало, що на початок ХХ ст. «Україна російська й Галичина» ще до кінця не становили однозначно єдиного цілого, і потрібно було й надалі продовжувати об'єднаничу роботу на культурній, релігійній, економічній та політичній нивах, інакше їм вже через два-три десятиліття загрожував би шлях виникнення двох національностей на одній етнографічній основі, «подібно як Сербі й Хорвати, дві частини одного сербського племені, що дали себе розвести політичним, культурним, релігійним обставинам до повного відчуження»¹²⁶.

І в цьому контексті М. Грушевський звертався насамперед до галичан: пам'ятати, що в будь-якому випадку «постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ», а всі решта, зокрема галицький Львів, «могли бути тільки епізодами», а самі галиць-

¹²⁴ Там само. С. 490.

¹²⁵ Там само. С. 490–491.

¹²⁶ Там само. С. 494.

кі українці «повинні бажати собі України могутної, сильної, атракційної, а не розбитої й жебрущої... Галичина в першій мірі повинна зблизити ся до України»¹²⁷.

Отже, М. Грушевський, відзначаючи важливість Галичини для становлення українського національного руху, все ж не ідеалізував і галицьких інтелектуальних кіл, закликаючи їх до більшої інтеграції та комунікації з наддніпрянськими українцями, оскільки відокремлення Галичини від Наддніпрянщини загрожувало «початком агонії» саме для першої з подальшою її остаточною колонізацією. Звичайно, що подальші події в Росії зі згортанням та придушенням революції, зокрема діяльності тамтешніх українських осередків, продемонстрували, що вчений 1906 р. дещо переоцінив рівень лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії. Втім теза про необхідність єднання українських земель по обидва боки австро-російського кордону набула нової актуальності вже через десятиліття – з початком Української революції 1917–1921 рр.

Отже, впродовж XIX ст. уявлення про Галичину серед інтелектуальних кіл Наддніпрянщини пройшли від перших узагальнюючих (насамперед, історично-публіцистичних, а не наукових) праць з української минувшини («Исторія Русовъ, или Малой Россіи» («Исторія Русів»), «История Малой Россіи» Д. Бантиш-Каменського, «История Малороссіи» М. Маркевича) де галицькі землі як «Червона Русь» постають як невід'ємна частина «русского» (в сенсі «руського» з апеляцією до традиції Русі) простору, про що збереглася відповідна історична пам'ять серед населення і впродовж наступних століть, навіть коли ці терени опинилися спершу у складі Королівства Польського, а потім – Речі Посполитої (зрештою, зі збереженням «руськості» у назві «Руського воеводства»). Згадані праці наголошували, що населення «Червоної Русі» прихильно ставилося до походу до краю Богдана Хмельницького, хоча їхні автори окреслювали простір юрисдикції гетьмана територіями на схід від р. Случ.

¹²⁷ Там само. С. 495–496.

Перший ректор Імператорського університету святого Володимира М. Максимович, усвідомлюючи спорідненість культурного (фольклористичного) матеріалу Наддніпрянщини з галицькими землями, в укладених ним збірках «Малоросійських пісень» за 1828 р. та 1834 р., розміщував і пісні з цього краю, а в низці своїх праць наголошував і на історичній, мовній, церковній та етнічній спільності «Південної Русі» з «Червоною або Галицькою», яка хоч і була розділена на декілька століть після XIV ст., однак залишалася близькою для руського простору.

На культурно-мовній єдності підросійської Наддніпрянщини («Малоросії») та підавстрійської Галичини («Червоної Русі») акцентував і етнограф та фольклорист Платон Лукашевич в укладеній ним збірці «Малоросійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни», хоч, як і його попередники, мав занадто загальні уявлення про Галичину та її населення та й не розглядав ці терени в руслі будь-якого політичного/національного проекту.

Першими політичні інтенції щодо галицького простору з Наддніпрянщини висловили представники Києво-Мефодіївського братства, які в проекті конституції декларованої членами братства майбутньої слов'янської декларації розглядали Галичину невід'ємною частиною загальноукраїнського простору. Попри арешти членів товариства та десятиліття їхніх заслань, на початку 1860-х років на сторінках часопису «Основа» колишні «братчики», охопис з М. Костомаровим, відзначали, що галичани й етнічно, і культурно є складовою «південноруського народу», яким в умовах перманентного протистояння з поляками, німцями й угорцями навіть у XIX ст. вдалося зберегти свою історичну самоназву русинів.

У контексті заборон вживання українського друкованого слова в Російській імперії після появи Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. наддніпрянські інтелектуали почали розглядати Галичину як майданчик, куди могли би скерувати свої матеріальні та творчі ресурси діячі з Наддніпрянщини, водночас підтримавши галицьку українську інтелігенцію, щоб разом перетворити цей край на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку. На рубежі 1860–1870-х

років таку ідею по обидва боки російсько-австрійського кордону пропагував П. Куліш, упродовж 1870-х років – М. Драгоманов (пропонував як інструмент єднання півавстрійської та півросійської частин українських земель використовувати «всеросійську» літературу), у 1880-х роках – В. Антонович (із використанням не російського, а західноєвропейського культурного контексту), а на рубежі XIX–XX ст. – і М. Грушевський, який, щоправда, констатував, що на цей час єднання Наддніпрянщини та Галичини, попри значний внесок останньої в український національний розвиток, ще не був доконаним фактом, і ще потрібно було докласти чимало зусиль, щоб його поглибити в найближчі десятиліття. Вчений дещо переоцінив рівень лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії на тлі революції 1905–1907 рр., але його думка про необхідність єднання півавстрійських і півросійських українських теренів набула нової актуальності вже незабаром – під час Української революції 1917–1921 рр.

Павло Артимишин

РОЗДІЛ 12

**ОБРАЗ РУСИНІВ (УКРАЇНЦІВ) І ГАЛИЧНИНИ
НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОЇ ГАЗЕТИ
«THE NEW YORK TIMES» (1870–1900)**

Враховуючи обмежені можливості для подорожей на великі відстані у XIX ст., абсолютна більшість людей у світі формувала свої знання про зарубіжні країни та народи на основі чужого досвіду – через пресу, книжки, розповіді знайомих тощо. Серед усього переліченого преса відіграла найважливішу роль. Вона формувала в масовій свідомості образи країн, націй та народів. Це позначалося на тому, як читачі ставилися до держав, у яких ніколи не бували, та до людей, яких ніколи не зустрічали.

Однією з чільних американських газет у XIX ст. була «The New York Times». У 1870-х роках це видання було передовою газетою республіканської партії з тиражем до 35 тис. примірників у день¹. Адже саме 70-ті роки XIX ст. були золотою добою в історії республіканців², що певною мірою вплинуло на значущість газети в очах громадськості. «The New York Times» на той час, на відміну від інших великих газет, як-от «The Tribune», не концентрувалася суто на внутрішніх американських новинах, що дозволяло її читачам формувати уявлення про зарубіжжя.

«Весна народів» 1848 р., на яку русини поклали надії щодо відстоювання своїх національних прав, не принесла бажаного результату. Уряд надав перевагу полякам, які посіли панівні позиції у краї. З огляду на це, XIX ст. для галицьких українців проходило у протистоянні з польським елементом³. Тому навіть

¹ Davis E. History of the New York Times. New-York: Press of J. J Little & Ives CO, 1921.

² Wagner H. The History of the Republican Party. New-York: Infobase Publishing, 2007. P. 36.

³ Стеблій Ф. Історія Львова. Київ: Наукова думка, 1984. С. 411.

у зарубіжних газетах можна було побачити новини, в яких згадували і поляків, і русинів. Такі новини були й у «The New York Times». В одній із них газета визначала русинів як окремих народ. Зокрема зазначалося, що поляки користувалися такими ж натільними хрестами, як русини-греко-католики (найімовірніше, йшлося про трилистий хрест). Завдяки висвітленій у газеті реакції римо-католицького духовенства американський читач міг зрозуміти, що русини є окремим народом, відмінним від поляків: «Римська курія заборонила використання грецьких хрестів римо католиками Рутенії... Забороною для римо-католиків використовувати грецькі хрести і переконанням прийняти латинські хрести на майбутнє курія зробила емблему віри поляків відмінною від тої, яка є в русинів, і акцентувала увагу на політичних відмінностях між цими двома народами»⁴. У цій цитаті варто звернути увагу ще й на використання терміна «Рутенія». Одразу варто наголосити, що американським виданням цей термін використовувався вкрай рідко і вживався без пояснень. Можна зробити припущення, що назву «Рутенія» редакція «The New York Times» просто передрукувала з австрійських газет. Наприкінці XIX ст. середньостатистичний австрієць вважав Рутенією територію Галичини та Буковини⁵. Для американського читача цей термін був невідомий, і без додаткових деталей не міг зрозуміти, про який регіон ідеться.

Коли в газеті розповідалося про українське населення Австро-Угорщини, завжди використовувався термін «Ruthenians» (русини). Для порівняння можна звернути увагу на те, що для позначення українців, які жили в Російській імперії, вживали назви українці, малороси, козаки і навіть росіяни (в такий спосіб ототожнюючи українське населення Російської імперії з росіянами). В описі народів Російської імперії про українців

⁴ The Greek cross forbidden. *The New York Times*. 1887. No. 11286. P. 5.

⁵ Бияк Н. Традиції найменування України у німецькій мові (на матеріалі творів німецької та австрійської літератури). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2017. № 27. С. 33.

згадували так: «У Малоросії живуть росіяни України (Russians of the Ukraina)»⁶. У цьому плані можна побачити значний контраст у репрезентації українців у двох імперіях. Так само не було жодної згадки про те, що русини Галичини, Буковини, Закарпаття та українці Наддніпрянщини є одним народом. Базуючись на відсутності цих фактів, можна зробити припущення, що редакція «The New York Times», пишучи матеріали про русинів, ніколи не використовувала русинські газети і не сильно заглиблювалась у питання, пов'язані з українським народом.

Питання походження русинів у газеті практично не висвітлювалось. Єдиним винятком була згадка українського населення Закарпаття в контексті історії Угорщини. Закарпатських русинів «The New York Times» вважало прийшлими племенами: «Від часів Александра Македонського до Альфреда Англійського чисельні племена та люди вливались в Угорщину через шляхи півночі чи через рівнини півдня. Гепіди, готи, гуни, алани, морави, серби і русини, і багато інших, шукаючих землі, племен, звернули свій погляд на відому Угорщину»⁷.

Американські читачі завдяки «The New York Times» також могли дізнатися про політичне життя русинів. У період до появи перших українських партій у Галичині домінували дві основні суспільно-політичні течії – русофіли⁸ й народовці⁹. Про народовців американська газета не писала, а русофілів згадувала тільки в контексті конфліктів з австрійською владою. Як приклад можна навести таку цитату: «Увечері минулої суботи було

⁶ Nations of holy Russia. *The New York times*. 1894. No. 13527. P. 21.

⁷ The New York Times. 1896. No. 13983. P. 26.

⁸ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету*. 1999. № 34. С. 239; Орлевич І. Русофільська течія. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (ХІХ – перша половина ХХ століть) / наук. ред. І. Орлевич. Львів, 2021. С. 105.

⁹ Серета О. Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Східній Галичині (1860–1873): автореф. дис. ... д-ра філософії зі спеціальності історія / Центральноевропейський університет. Будапешт, 2003. С. 28.

арештовано лідерів русинів Львова за підозрою в причетності до русофільської та панславистської агітації»¹⁰. Заміток такого характеру було чимало, і в них зазвичай була коротко описана негативна реакція австро-угорської влади на русофільську діяльність. Така репрезентація могла створити деформоване уявлення про український політикум в Австро-Угорщині, оскільки українофільський рух залишався поза увагою видання.

Була одна згадка про першу українську партію Русько-українська радикальна партія (РУРП)¹¹. Вона описувала обмеження щодо зборів рурпівців, що впровадила австрійська адміністрація: «Австрійська влада заборонила національний конгрес радикальних русинів у Тернополі на підставі того, що у місті спалах холери»¹². Тут читачі могли тільки робити припущення, чи це було справді спровоковано холерою, чи це був просто привід із боку австрійської влади не доступити проведення з'їзду.

Популярною темою, пов'язаною з політичним життям Галичини, були вибори 1895 р. і 1897 р. У 1895 р. відбулися вибори до Галицького сейму, а в 1897 р. – до Австрійського парламенту. В обох випадках виборчий процес проходив зі значними порушеннями з боку місцевої влади. Наприклад, кандидатам від селян русинів забороняли вести агітацію під різними вигаданими

ELECTION RIOT IN AUSTRIA.

A Commissary and Two Voters Killed in the Fighting.

VIENNA, March 11.—The elections for members of the Reichsrath are proceeding.

There was a serious electoral riot at Davidow, near Lemberg to-day. The peasantry learned that the officials were supporting the Conservative candidates, and became greatly exasperated thereby, fearing that the candidates they were favoring would be defrauded.

In their anger they set upon the Imperial Commissary, who was conducting the election, and killed him. The military was called upon to disperse the mob of enraged voters, but did not succeed in doing so until two of the electors were killed.

Of the fifteen candidates elected in Galicia to-day, two were Socialists and the remainder Conservatives and Clericals.

The New York Times

Published: March 12, 1897

Copyright © The New York Times

*The New York Times про
повстання в Давидові*

¹⁰ The revolt against Austria. *The New York Times*. 1882. No. 9497. P. 1.

¹¹ Гурак І. РУРП (УРП) та українське студентство (1890–1914 рр.) *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2006–2007. № 12–13. С. 95.

¹² Radical Ruthenians and Cholera. *The New York Times*. 1895. No. 13785. P. 5.

приводами¹³. «The New York Times» іноді повідомляла про результати виборів і про тих, кого було обрано до Австрійського парламенту. Як приклад можна навести цитату, у якій згадують русинів: «Отримані результати свідчать про те, що було обрано 58 німецьких лібералів, 7 німецьких націоналістів, 28 младочехів, 9 старочехів, 4 незалежних чеха, 31 поляка, 8 русинів, 2 румун»¹⁴. Ще більше зацікавлення в журналістів викликали не результати виборів, а невдоволення, яке було з ними пов'язане, і спроби русинів захистити свої політичні права. У випадку з русинами це було обурення фальсифікаціями під час виборів 1895 р. і 1897 р. Завдяки «The New York Times» американський читач міг дізнатися про протести виборців у Галичині. Американська газета писала: «Делегація у кількості 230 русинських селян на чолі зі священниками приїхала до Відня з Галичини. Метою їхнього візиту було донести скаргу до імператора Франца Йосипа щодо зловживань під час виборів. Як стверджували делегати, до виборчих махінацій підштовхував граф Бадені. Імператор прийняв шістьох делегатів і пообіцяв розібратись у цій справі. У той час імператор жорстко розкритикував священників за їхню роль у селянських демонстраціях»¹⁵. Із цитати можна дізнатися про політичну активність русинів, а також про важливу роль духовенства¹⁶ в їхньому суспільно-політичному житті.

Американське видання повідомляло і про радикальніші форми виявлення невдоволення результатами виборів. Є згадка про виборче повстання 1897 р. у Давидові, що поблизу Львова. Причиною виступу стала підтримка владою консервативних кандидатів. Тут мається на увазі польську аристократію, вели-

¹³ Алексеева М. Американський часопис «Свобода» про перші свідомі вибори в Галичині 1895–1897 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6. С. 16.

¹⁴ The Austrian elections. *The New York Times*. 1891. No. 12332. P. 5.

¹⁵ Ruthenian peasants complain. *The New York Times*. 1895. No. 13582. P. 5.

¹⁶ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках ХІХ століття. Жовква: Місіонер, 2015. С. 372.

ких землевласників та людей, наближених до прем'єр-міністра Казимира Бадені: «У своїй люті вони (місцеві жителі) виступили проти імперського комісара, який проводив вибори і вбили його. Для того, щоб розігнати натовп виборців, було задіяно військових, проте вони не змогли досягнути успіху до того моменту, як два виборці було вбито»¹⁷. Далі газета повідомляє результати виборів: «Загалом з 15-ти кандидатів, вибраних в Галичині, на даний момент двоє є соціалістами, а всі інші це консерватори і клерикали»¹⁸.

Тема політичного суперництва між русинами і поляками в Галичині в американському виданні майже не з'являлась, а в тих випадках, коли все ж про це писалося, то зазвичай тільки в контексті якоїсь іншої проблеми. Як приклад можна навести замітку про єдність слов'ян: «Єдність слов'ян це не більше, ніж етнографічна абстракція... Русини, які теж є слов'янами, не мають великої любові до чехів і в той же ж час повністю ненавидять поляків. Їхня мова відрізняється і релігія також... Навіть на сьогоднішній день поляки слов'яни в Австрії цькують своїх братів русинів так само безжально, як росіяни цькують поляків»¹⁹. У цьому випадку простежується певна симпатія автора статті до русинів.

У формуванні образів певних народів часто важливу роль відіграють митці, а особливо – письменники. Хоча тогочасних українських культурних діячів на сторінках «The New York Times» практично не згадували, усе ж були постаті, які через свої твори знайомили західну публіку із західноукраїнськими землями. Однією з таких постатей був Леопольд фон Захер-Мазох. Уже на той час він був визнаним письменником. Його творчість була тісно пов'язана з Галичиною та навіть його перший роман називався «Галицька історія»²⁰. У 1894 р. в одному з номерів «The New York

¹⁷ Election riot in Austria. *The New York Times*. 1897. No. 14216. P. 7.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Slavs, Czechs, Ruthenians. *The New York Times*. 1898. No. 15271. P. 3.

²⁰ Приймак Л. Етнокультурні мотиви Галичини у творчості Леопольда фон Захер-Мазоха. *Карпатський край*. 2015. № 1–2. С. 316.

Times» з'явився некролог, присвячений цьому відомому письменнику. У ньому газета знайомила своїх читачів із творчістю автора й описувала місця, де відбувалися головні події творів Мазоха: «Він також написав цикл історій, які він назвав “Спадщиною Каїна”. Метою циклу було висвітлити людську долю. Одна з цих історій “Дон Жуан з Коломиї” нагадує по мистецькій якості кращі роботи російських письменників. Інші помітні твори зі серії “Фінко Балабан”, “Місячне світло” та “Ворог жінки”. Середовище, де відбувались події творів, це Галичина та Малоросія»²¹.

Новини, пов'язані з українськими землями у складі Австро-Угорщини, у «The New York Times» виходили у форматі заміток, тобто в найпростішому жанрі газетного повідомлення, який обмежується 35–40 рядками²². Такий формат не дозволяв повністю розкрити тему. Навіть сенсаційні новини, пов'язані зі шпигунами, публікувались у формі заміток і зводилися до простого викладу фактажу. Як приклад можна навести таку цитату: «У Лембергу за підозрою у шпигунстві на користь Росії затримано двох працівників залізниці. У своїй власності вони мали значну суму рублів»²³. Жодних уточнень, ким були шпигуни, чи для чого взагалі було Російській імперії засилати своїх шпигунів, не було, оскільки формат замітки не передбачав аналітики. Зрідка інформація подавалась у вигляді статей, які, на відміну від заміток, належать до аналітичного жанру журналістики. Щоправда, у них західноукраїнські землі згадувались лише в контексті якоїсь іншої проблеми. Можна підсумувати те, що новини доходили фрагментарно і майже завжди без тлумачення контексту, тому читач «The New York Times» міг знати про русинів і про українські землі в складі Австро-Угорщини, проте не міг сформулювати про них цілісного уявлення.

Найчастіше з-поміж півдавстрійських земель видання «The New York Times» згадувало про Галичину. Редактори американського видання не робили уточнень щодо того, про яку частину

²¹ The obituarial record. *The New York Times*. 1894. No. 13323. P. 5.

²² Михайлин І. Основи журналістики. Київ: Центр учбової літератури, 2011. С. 378.

²³ Politics in fatherland. *The New York Times*. 1887. No. 11073. P. 9.

Галичини йдеться, тому терміни «Східна Галичина» та «Західна Галичина» не вживалися. Натомість просто використовувалася назва «Galicia». Закарпаття згадувалося значно рідше, а найменша кількість згадок стосувалася Буковини. Водночас про українське населення цього регіону в газеті майже не писали. Щоправда, поза увагою опинилися не тільки русини, а й інші народи, що населяли Буковину.

Серед усіх українських міст, що входили до Австро-Угорської імперії, найчастіше згадувався Львів. У номерах, що виходили в період із 1870 р. по 1900 р., про це місто писали понад 90 разів. Тут варто зазначити, що інформація про Львів мала побіжний характер, і місто виступало радше як місце події, а не як важливий елемент розповіді. Як приклад типової згадки Львова можна навести таку цитату про банкрутство фірми братів Волтіц: «Борги компанії Брати Волтіц, що знаходиться у Львові і займається торгівлею зерном, спричинили до самогубства двох її членів правління фірми»²⁴. Інші міста згадувалися за цей період менш ніж 10 разів.

Важливим питанням є й те, які за тематикою були новини, в яких згадували русинів

Slavs, Czechs, Ruthenians.
From *The Contemporary Review*.

The unity of the Slavs is hardly more than an ethnographical abstraction. For political purposes it is non-existent. Thus, the Poles are not Czechs, although both are Slavs; they speak different tongues, the former possessing a rich literature, the latter a very poor one; their political history has little in common, and as lately as four years ago the Poles were allied with the Germans against their brothers, the Czechs. The Ruthenians, who are also Slavs, have no great love for the Czechs, while they utterly loathe the Poles, and their language is very different indeed from that of either of the other two peoples, as are also their alphabet (they use Russian characters) and their religion. The Czech idiom is to the Ruthenian as German is to English or as French is to Roumanian. Then come the Croats, who are not only Slavs, but the very purest specimens of the race; and they would feel mortally offended if they were confounded with any of the foregoing.

The Slovenians, whose very name proclaims them to be Slavs, would be less wrathful at such a mistake, probably because their very backward state of civilization would lead them to regard it as a compliment. But they differ in many respects from Czechs, Poles, Ruthenians, and Croats. Nothing, however, could characterize the situation more satisfactorily than the circumstance that, whenever a Pan-Slavonic Conference is convoked, the chosen representatives of the various Slavic sections are forced to converse with each other in German! Thus, the Slavs of Austria-Hungary are not united by the bond of religion, history, language, literature, or identical political aspirations. Even at the present moment the Polish Slavs in Austria persecute their brethren, the Ruthenians, quite as ruthlessly as the Russians used to persecute the Poles.

The New York Times

Published: February 20, 1898
Copyright © The New York Times

The New York Times про слов'ян і русинів

²⁴ Business troubles in Europe. *The New York Times*. 1884. No. 10397. P. 1.

та західноукраїнські землі. Найчастіше це були матеріали, пов'язані з політикою, стихійними лихами, освітою та криміналом. Окрім цього, в окрему групу можна винести матеріали розважального характеру, які містять цікаві факти, кумедні або екстраординарні випадки.

Для преси було і є цілком природно подавати інформацію про певну локацію тільки тоді, коли там щось трапилося. Завдяки новинам про стихійні лиха, пожежі й інші катастрофи можна було дізнатися про деякі міста на західноукраїнських землях. Як приклад можна навести м. Стрий, яке згадали на сторінках «The New York Times» лише в контексті пожежі: «Не постраждали тільки три муніципальні будівлі, в тому числі будинок бургомистра та протестантська церква ... Всі міські архіви та реєстри були знищені»²⁵. У замітці підсумовувалось, що внаслідок пожежі було знищене майно вартістю у 2,5 млн. дол.²⁶ (у сучасному еквіваленті це б становило понад 4 млрд. дол.²⁷). Тут варто зауважити, що автори новин звертали увагу саме на масштаби пожежі та колосальні збитки від неї.

Згадки про західноукраїнські землі були присутні й у текстах освітньої тематики. Це були різнопланові новини, починаючи від коротких заміток про університети (у Львові та Києві), закінчуючи описом правил для студентів та вакантними місцями для викладачів у вищах. Трапилася навіть стаття, присвячена подорожі американського професора В. Гарпера, який відвідав низку українських університетів. Він писав: «Перед прибуттям до Петербурга я відвідав Київ, Лаймберг (Limberg), Краків і Москву і там були школи, коледжі і політехнічні інститути які мене в основному і цікавили»²⁸. Тут можна зауважити, що автор вжив назву «Лемберг» із помилкою, що досить часто траплялося на сторінках «The New York Times».

²⁵ The Calamity at Stry. *The New York Times*. 1888. No. 10807. P. 1.

²⁶ Ibid.

²⁷ Williamson S. Relative Value of the US Dollar. Measuring Worth. 2022. URL: <https://www.measuringworth.com/calculators/uscompare/index.php>

²⁸ Harper W. Dr. W. R. Harper on Russia. *The New York Times*. 1900. No. 15737. P. 10.

Тематика дописів, де згадувалися західноукраїнські землі, містила також кримінальну хроніку. Щоправда, «The New York Times» у цьому випадку публікувала тільки ті новини, які виходили за межі «буденних» злочинів і могли привернути увагу читача. Як приклад можна згадати історію про львів'янина графа Дрогеєського, який застрілив вуличного музиканта тільки через те, що той йому заважав грати в карти: «Граф дістав зі своєї стійки для зброї заряджену рушницю, відчинив вікно і зумисне націлив на зухвалого катеринщика (шарманщика) і вистрілив йому в шию»²⁹.

Іноді «The New York Times» подавала замітки суто розважального характеру, що були присвячені різним комічним випадкам та цікавим фактам. Одна з таких новин була про італійку, яка продавала дивний віск, і не хотіла говорити, де його взяла. Через це вона опинилась у поліції, оскільки стверджувала, що віск отримала з якогось каменю. Місцевий хімік з'ясував, що це був не віск: «Не смійтесь, – сказав учений, – у Галичині та у Молдові знаходять маслянисті камені, які тануть від сонячного тепла. Хіміки називають ці камені озокеритом»³⁰. Завдяки цій замітці читачі могли дізнатися про поклади озокериту в Галичині.

У «The New York Times» згадки про західноукраїнські

SHOOTING AN ORGAN-GRINDER.

From the London Telegraph.

When Poland was an independent kingdom, its hereditary nobles held to their ancient prerogatives with unyielding steadfastness, and were wont to deal somewhat recklessly with the lives, property, and family honor of their serfs. Strange tales are still current in Sarmatian society illustrating the humorous eccentricity of puissant boyars. One of these stories relates how a peculiarly jocular lord, when his spirits ran unusually high, was accustomed to order his peasants to climb lofty trees, and, upon reaching the topmost bough, to cry "Cuckoo!"—when he grayly shot them down. It would appear that some of the dashing young Polish bloods of the present day find themselves stirred by a high ambition to hark back to the merry practices of their privileged ancestors; for one Count Drobojeski, a youthful patrician resident at Lemberg, has recently created a profound sensation in that town by an exploit, which, in its way, is quite a medieval revival. He was entertaining a select circle of noble friends at a card party, and while his attention was riveted on the game, had the misfortune to be disturbed by the jangling strains of a barrel-organ, played by a poor old blind man, who had contrived to enter the courtyard of the house in the hope of earning a few kreutzers. Moved to ungovernable indignation by this intrusion upon his privacy, the Count took down a loaded fowling-piece from his gunrack, threw open the window, and, taking deliberate aim at the audacious organ-grinder, dexterously shot him in the neck. The old man was conveyed to the nearest hospital on a stretcher and the noble marksman resumed his game, but, greatly to his astonishment and disgust, was presently arrested by the Police and conveyed to prison, where he now lies awaiting his trial for "murderous assault."

The New York Times

Published: November 7, 1880
Copyright © The New York Times

The New York Times про пана та вуличного музиканта

²⁹ Shooting an organ-grinder. *The New York Times*. 1880. No. 9099. P. 9.

³⁰ Where wax comes from. *The New York Times*. 1876. No. 7761. P. 10.

землі були не частими, проте, незважаючи на це, читач все ж міг дізнатися про терени Галичини, а також про її населення. Американська газета репрезентувала русинів як окремий народ, і навіть частково висвітлювала їхню політичну діяльність. Щоправда, не було жодної окремої великої статті, присвяченої русинам, яка б пояснювала, хто вони такі.

Із надрукованої інформації на шпальтах газети американський читач не мав достатньо відомостей для формування повноцінних образів західноукраїнських земель та русинів, що їх населяли. Тому на основі матеріалів «The New York Times» читач міг скласти тільки поверхове уявлення про українські землі у складі Австро-Угорщини.

Роман Кушпета

ВИСНОВКИ

Модернізаційні тенденції, які активно проникали із Західної Європи й охопили Габсбурзьку імперію у другій половині XIX – на початку XX ст., зумовили значне суспільно-політичне піднесення у Східній Галичині, яка за результатами першого поділу Польщі 1772 р. увійшла до держави Габсбургів. Історія австрійської Галичини – великий ланцюг світоглядних, культурних, адміністративних і суспільно-політичних змін, трансформацій. Одні з них взаємно накладалися, інші, навпаки, відбувалися в паралельних чи майже паралельних площинах. Формування Галичини 1772 р. було територіальною та ментальною трансформацією. Приєднання нових земель і створення нової провінції означало та зміну меж адміністративної структури Австрійської монархії, і водночас змінило політичне уявлення її еліт.

Доба національно-культурного піднесення у 40-х роках XIX ст., що сколихнула всі народи Австрійської держави, мобілізувала й галицьких українців до активізації політичного та громадського життя. Під час революційних подій 1848–1849 рр. галицькі українці заснували свій перший політичний орган – Головну Руську Раду, яка оголосила про необхідність поділу Галичини за етнічним принципом на Східну та Західну, виступили з вимогами про запровадження демократичних прав і свобод тощо. Виразниками національних інтересів стали духовенство та частина світської інтелігенції, серед яких домінували члени Ставропігійського інституту, єдиної на той час світської інституції. Особливістю діячів, що вели провід у суспільно-політичному житті галицьких українців у 40-х роках XIX ст. була лояльність до австрійського уряду. Декларуючи вірність австрійському уряду, вони натомість очікували від уряду захисту від своїх «домашніх» ворогів – поляків, і визнання народних прав. Підтримка в пореволюційний пе-

ріод австрійським урядом поляків – головних опонентів українців – спричинилася до розвіяння австрофільських настроїв серед старорусинів та призвела до звернення їхніх поглядів на давнього суперника Польщі – Росію. Це значною мірою вело до формування русофільських настроїв у середовищі галицької інтелігенції та антипольських і антиавстрійських настроїв. Русофільство відіграло провідну роль у суспільно-політичному русі галицьких українців до 80-х років XIX ст.

Утворення «русского народу» русофіли виводили з часів Київської Русі. Вони вважали галичан (галицко-русских) частиною малоросійського народу, який, за концепцією русофілів, разом із білорусами та росіянами творив «русский народ». Русофіли визнавали відмінності між українським (малоруським) і російським народами, але як складової («ветви») єдиного «русского народу», відповідно й мову «малоруську» (українську) розглядали як діалект «русскої».

У 60-х роках XIX ст., коли виникла українофільська течія, що заявила про права галичан як складової малоруського народу на самостійне існування, почалося протистояння між обома групами. Радикалізація русофільського руху, намагання запровадити російську мову, пропаганда православ'я робили його непопулярним і призводили до втрати впливів серед галицьких українців.

Усю другу половину XIX ст. русофіли робили спроби порозуміння з українофілами, з огляду на усвідомлення необхідності цього для майбутнього. Однак не хотіли поступитися ідеологічними переконаннями, а як старша консервативна течія сподівалися, що згодом «молоді» (українофіли) зможуть прийняти їхні позиції, оскільки не розуміли, що ті зробили свій вибір на користь модерної української нації.

Початок XX ст., яке відзначалося поширенням ідей радикалізму та соціалізму, що ними зазвичай захоплювалося молодше покоління, призвело до розколу русофільства. Залишаючись вірними своїм переконанням, русофіли все ж шукали згоди з українофілами, визнаючи спільну належність до одного народу (малоруського, несамостійного політично й культурно, але із

правом на власний розвиток, а в майбутньому – на злуку з єдиним «русским народом»). Проте всі спроби порозумітися були зведені нанівець, чому сприяла й підтримка русофільства урядом і польським елементом із метою розколу українського руху.

Підтримка русофілами російської влади в роки Першої світової війни ще більше послабила позиції серед українського народу. Не сприймаючи нових віянь часу, русофільські діячі не могли прийняти модерної моделі націотворення і, на відміну від українофілів, втрачали впливи в суспільно-політичному русі. Радикалізація течії, що виявилася від заяв про культурну єдність із «русским народом» до політичного приєднання Східної Галичини до Росії, відіграла негативну роль в українському національному русі. Домінантні позиції перейшли до українофілів.

Першою серед українських партій на території Галичини зокрема та України загалом на політичну арену 1890 р. вийшла Русько-українська радикальна партія (РУРП). До Першої світової війни в РУРП послідовно наголошували на пріоритеті соціального над національним та еволюціонували від вимог подальшого розширення автономії Галичини до гасел про створення незалежної України на просторі «від Сяну по Кавказ» для передовсім найповнішої економічної реалізації українського народу і в Галичині, і в Наддніпрянщині.

Водночас Українська соціал-демократична партія (УСДП) Галичини й Буковини, яка постала на базі соціал-демократичного крила РУРП у вересні 1899 р. як автономна секція Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА), первісно стояла на позиціях її Гайнфельдської програми 1889 р., що передбачала використання всіх можливих засобів (преси, зборів, об'єднань, формування громадської думки) для поширення ідей соціалізму й насамперед боротьбу за загальне виборче право, відстоювала впровадження справедливого робітничого законодавства, скорочення тривалості робочого дня, заборони дитячої праці, обов'язкового світського початкового навчання, безкоштовної середньої та вищої освіти, відокремлення Церкви від держави, заміни постійної армії загальним озброєн-

ням народу тощо. Водночас, вважаючи національне визволення частиною загальної соціалістичної боротьби, представники УСДП наголошували й на важливості національного питання, хоч при цьому виступали «ворогами шовінізму» та підтримували дружній до всіх соціалістичних сил інтернаціоналізм.

У середовищі Української національно-демократичної партії (УНДП), заснованої у грудні 1899 р., головною стратегічною політичною метою вважали досягнення національно-політичної, економічної (господарської) і культурної самостійності й об'єднання всіх українських земель в одну самостійну Українську державу, а першим кроком до майбутнього всеукраїнського об'єднання – створення в межах Австрійської держави на території, заселеній українцями, окремої провінції із широкою національною автономією в законодавстві й адміністрації. Проте аж до Першої світової війни лідери партії не мали чіткого усвідомлення того, як українцям дієво досягнути утворення національної автономії, а згодом – самостійності та єдності в умовах існування в різних державах.

Тоді ж представники християнсько-суспільного руху, у межах якого впродовж 1896–1914 рр. послідовно інституційно постали Католицький русько-народний союз (КРНС) (1896), «Руська громада» (1901) та Християнсько-суспільний союз (ХСС) (1911), підтримували більшість вимог інших українських партій, насамперед УНДП щодо запровадження виборчої реформи, відкриття українського університету у Львові, поділу Галичини на українську й польську частини, протидії русофілам, але особливо акцентували на справі розвитку національного та суспільно-громадського життя галицького українства на християнській основі. Однак жодне із вказаних християнсько-суспільних товариств не змогло перетворитися на чисельну партію, а з початком Першої світової війни останній їхній репрезентант – ХСС – фактично припинив діяльність.

Контакти галичан із наддніпрянськими українцями активізували народовський рух. Наддніпрянсько-галицькі відносини, попри цензурні перешкоди, в умовах політизації українського національного руху в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. активізувалися

в різних формах: листування, публікації в галицькій періодиці праць наддніпрянських авторів, а також через наукову співпрацю, особисті періодичні візити наддніпрянських діячів у Галичину, діяльність політичних емігрантів із підросійської України у краї, спільне відзначення ювілеїв видатних українських діячів тощо. Однак взаємовідносини українських діячів не набули масовості як через об'єктивні причини (зокрема відмінність політичної культури, вузький прошарок національно свідомої інтелігенції як провідної верстви суспільства, особливо в Росії, урядові переслідування, брак коштів тощо), так і суб'єктивні.

Стрімкі трансформаційні процеси, продиктовані розгортанням національного руху, загостренням соціального питання, посиленням впливу нових політичних і суспільних ідеологій, рухів та гасел, активізували і ГКЦ, яка в цих умовах мусила сама для себе відшукати загальну позицію верстви та стратегію дій, щоби скеровувати розвиток суспільного життя на християнських засадах. Греко-католицьке духовенство органічно сприймало заклики Апостольського престолу та свого єпископату щодо суспільної діяльності клиру як його обов'язку. Священники на той час уже мали тривалу традицію суспільно-політичної діяльності й були глибоко інкорпоровані в неї. Посилення лівих сил, які відкидали християнські цінності як основи організації життя суспільства, тільки додавало мотивації для такої праці, що почала трактуватися вже не так як національний, а насамперед як душпастирський обов'язок кожного священника. Існувало чітке усвідомлення, що тільки поєднання якісної душпастирської та громадської опіки дасть змогу клирові зберігати авторитет Церкви в суспільстві, довіру до неї та віру загалом. Відтак священники ставали активними й доволі ефективними учасниками господарсько-економічного, просвітницького, культурного, політичного життя українців. Водночас значною проблемою для духовенства був поділ на симпатиків українофільської та русофільської течій. Протиріччя між цими візіями національного розвитку українців зростали, і на початку ХХ ст. стали непримиримими. Учасниками взаємних звинувачень і протистояння ставали й священники, що призводило

до неприпустимих для священничої верстви настроїв і моделей поведінки. Це спонукало греко-католицький єпископат наполегливо закликати підвладний клир до єднання, налагодження співпраці та керуватися в суспільно-політичній діяльності чітким і єдино прийнятним для них правилом – головним пріоритетом мають ставати християнські, а не національні ідеали. Такі ж принципи Церква послідовно демонструвала і в комунікації зі світськими політичними середовищами. Проте в зануреному в національну боротьбу українському суспільстві та серед частини самого духовенства такі гасла спричиняли непорозуміння, сприймалися як вияв слабкості й відступництва від боротьби за національні права українців.

У другій половині XIX – на початку XX ст. важливу роль у суспільно-політичному житті Галичини відіграє молодь. В умовах активізації українського національного руху вона виступає рушійною силою боротьби. Завдяки специфічним особистісним характеристикам, як-от: соціальна мобільність, становлення самосвідомості, формування національної і соціальної ідентичності, відкритість до нового, прагнення змін, молодь перетворюється на потужну соціальну силу, яка активно впливає на громадське життя краю.

Протягом зазначеного періоду відбувається як організаційне становлення молодіжного руху, так і його ідейна еволюція. Ще з 60-х років XIX ст. студентство створює організації для репрезентації власних інтересів і боротьби за соціальні права. У наступні десятиліття молодіжний рух характеризувався складними процесами спеціалізації, диференціації та консолідації. Студентські організації пройшли своєрідну трансформацію від суто станових (які репрезентували інтереси однієї соціальної групи) до загальнонаціональних. Упродовж останнього двадцятиліття XIX ст. вони стають справжніми осередками соціального, політичного й культурного життя молоді. Деякі організації видавала власні часописи, які не лише відображали різні проблеми та аспекти студентського життя, а й були своєрідною трибуною для репрезентації соціальних і політичних вимог. Попри ідеологічні розбіжності, академічні товариства

обстоювали одну й ту ж мету – всебічний захист інтересів і реалізацію прав українського студентства. Організаційні трансформації всередині молодіжного руху завершилися створенням Українського студентського союзу – об'єднання, що мало на меті згуртувати у своїх лавах для спільної боротьби українську молодь з усіх навчальних закладів імперії.

Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася ідейна еволюція молоді. Якщо спершу представники цієї соціальної групи поділяли погляди двох панівних політичних течій – народовців і русофілів, відтак у своїй діяльності дублювали стратегії, запропоновані старшими діячами, то з часом у молодіжному середовищі формується власне бачення основних векторів національного руху. Поступово значна частина молоді відходить від народовської і русофільської ідеологій, утверджується на платформі радикальних ідей. Радикальне студентство критикує починання і стратегію діячів старшого покоління як ліберальні й обмежені, негативно сприймає спробу польсько-українського порозуміння 1890–1894 рр. і зрештою опиняється в опозиції до інших політичних течій. Однак саме радикальна молодь спромоглася першою створити в Галичині політичну партію – РУРП, більшість членів якої становили учасники «Академічного братства». У другій половині 1890-х років молодь звільняється від ідеологічного впливу старших, а студентський рух набуває самостійності. Наприкінці XIX – на початку XX ст., попри негативні тенденції суспільно-політичного життя (боротьба різних політичних течій за вплив на населення, наявність ідейних розходжень між ними, несформованість української еліти), зростає рівень політичної свідомості в академічному середовищі, і саме молодь стає носієм ідеї самостійності Української держави як кінцевої мети національного руху. Студентство проходить складну ідейну еволюцію від русофільства, українофільства до формулювання української національної ідеї, яка з часом охопила всі прошарки суспільства.

Одночасно молодь намагається репрезентувати себе й у практичній площині, публічно відстоюючи своїх, а також

законодавчо гарантовані, соціальні й національні права. Одним зі способів вирішення нагальних проблем студентського життя стають академічні віча. Спершу нечисельні, з дуже поміркованими вимогами, поступово вони перетворюються на велелюдні заходи під гаслами консолідації української молоді, активізації боротьби за створення українського університету у Львові тощо. Вимога національної вищої школи, ініційована студентством, поступово мобілізувала всі прошарки суспільства: від інтелігенції до селянства. Дві ідеї, сформульовані в молодіжному середовищі, – боротьба за національний університет і політична самостійність – стали головними гаслами українського національного руху напередодні Першої світової війни.

Упродовж усього австрійського періоду образ Галичини у свідомості її жителів і жителів Східної Європи поступово змінювався. Трансформувалася й матеріальна цивілізація галицьких міст, зокрема зовнішній вигляд столиці краю – Львова: уявлення про місто, його оборону, планування, комфорт жителів. Утворення 1772 р. Галичини й Володимирії змінило ставлення до писемної культури та культурної пам'яті давнішого часу. Львів став центром нової провінції, звідси на околиці іррадіювала книжково-писемна культура, література й лектура. Ця література, як культура загалом, секуляризувалася, зростала її політична та національно-ідентифікаційна роль, і сприяла політичній диференціації руського руху, зокрема виокремленню його українофільської частини. Також у XIX ст. перед українсько інтелігенцією краю постало питання графічної форми письма як етнонаціонального та конфесійного ідентифікатора. Писемна Галичина, зокрема Галичина українська, стала територією дискусій між реформаторами, модернізаторами і традиціоналістами, прихильниками кириличної спадщини й латинізації культури, прихильниками різних способів і видів трансформування національної, мовної, політичної ідентичності; територією, у якій через писемну культуру, літературу розповсюджувалися зафіксовані культурною пам'яттю свої та в яку експортувалися «чужі» зовнішні міфи, уявлення,

стереотипи, ідеї. Всі ці віртуальні імпульси книжності, зрештою, підштовхували до трансформації суспільної свідомості, а вона – до трансформацій реальної Галичини, які завершилися подіями 1918 р. і дали поштовх до наступних політичних, адміністративних, культурних змін.

Просвіта народу належала до актуальних тем, які публічно обговорювали галицькі русини у другій половині XIX ст. і пізніше; у 50–60-х роках XIX ст. її переважно пов'язували з початковою освітою, виданням літератури руською мовою та релігійно-моральним вихованням простолюду. Ідея просвіти народу була запозичена галицькими русинами ззовні, проте у процесі обговорення та реалізації у специфічних умовах Східної Галичини середини XIX ст. вона набула особливих рис, акцентів і пріоритетів. Народну просвіту вважали важливим чинником розвитку руського (галицько-руського) народу. Її реалізація мала би відбуватися через ліквідацію неграмотності, розвиток літератури руською мовою і поширення нових знань, спрямованих на підвищення рівня суспільної моралі й ефективності господарської діяльності. Для інтелігенції в межах просвітницької програми мали бути підготовлені публікації на історичну тематику.

У 1850-х роках особливими рисами просвіти народу для галицьких русинів була визначальна роль Церкви й духовенства, акцент на розвитку моральності простолюду, увага до створення нових початкових шкіл, бажання займатися народною просвітою без значних змін у соціальних та економічних відносинах; у 1860-х роках з'явилася низка новацій, особливо зі середини десятиліття: помітний наголос на взаємозв'язку просвіти та добробуту народу, поява поняття політичної просвіти народу, переосмислення ролі початкових шкіл і вчителів, заснування окремих часописів для народу та вихід на сцену альтернативної версії просвіти від галицьких українофілів. Еволюція у процесі сприйняття, осмислення та реалізації ідеї просвіти народу пришвидшилася наприкінці десятиліття – після запровадження автономії коронного краю Галичини і Лодомерії. Водночас руська інтелігенція вважала просвіту народу тривалим процесом, відповідно у пла-

нах просвітницької роботи не було чітких часових меж, а запровадження новачій не передбачало швидких результатів.

Упродовж XIX ст. уявлення про Галичину серед інтелектуальних кіл Наддніпрянщини формувалися на основі праць з української минувшини («Исторія Русовъ, или Малой Россіи» («Исторія Русів»), «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, «История Малороссии» М. Маркевича), у яких Галицькі землі постають невід'ємною частиною руського з апеляцією до традиції Русі. Про це збереглася відповідна історична пам'ять серед населення і впродовж наступних століть, навіть коли ці терени опинилися спершу у складі Королівства Польського, а потім – Речі Посполитої.

Першими політичні інтенції щодо галицького простору з Наддніпрянщини висловили представники Києво-Мефодіївського братства, які у проекті конституції, декларованої членами братства майбутньої слов'янської декларації, розглядали Галичину невід'ємною частиною загальноукраїнського простору, та відзначали, що галичани і етнічно, і культурно є складовою «південноруського народу», яким в умовах перманентного протистояння з поляками, німцями й угорцями навіть у XIX ст. вдалося зберегти свою історичну самоназву русинів.

У контексті заборон уживання українського друкованого слова в Російській імперії після появи Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. наддніпрянські інтелектуали почали розглядати Галичину як майданчик, на який могли би скерувати свої матеріальні та творчі ресурси діячі з Наддніпрянщини, водночас підтримавши галицьку українську інтелігенцію, щоб разом перетворити цей край на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку. На рубежі 1860–1870-х років таку ідею по обидва боки російсько-австрійського кордону пропагував Пантелеймон Куліш, упродовж 1870-х років – Михайло Драгоманов, у 1880-х роках – Володимир Антонович, а на рубежі XIX–XX ст. – Михайло Грушевський.

Українці Галичини впродовж перебування у складі Австрійської держави (1772–1918) поряд з іншими європейськими народами зазнали модернізаційних впливів, які ознаменувалися

Висновки

становленням громадянських суспільств. Український суспільно-політичний рух пройшов еволюцію від культурно-просвітнього до політичного етапу національного відродження, формування політичної та інституційної структури суспільства на підставі вимог нового часу.

Наукове видання

Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918): монографія / відп. ред. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

Редактор
Ірина Черевко

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор та обкладинка
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Христина Меренюк, Юлія Артимишин

Підписано до друку 15.12.2023 р. Ум. друк. арк. 29,25
Друк офсетний. Формат 60x90/16.
Наклад 100 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, Львів, вул. Козельницька, 4.